

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XI, sv. 1, br. 21

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2018.

UDK 811.163.4'366.54(497.16)''18/19''

Izvorni naučni rad

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

abovicmiomir@t-com.me

**KARAKTERISTIKE GLAGOLSKE REKCIJE U CRNOGORSKOM
JEZIKU XIX I POČETKA XX VIJEKA (U POREĐENJU SA
STANJEM U SAVREMENOM CRNOGORSKOM JEZIKU):
SINTAGMEMI SA LOKATIVOM/INSTRUMENTALOM RESP.
AKUZATIVOM, I BESPRIJEDLOŽNIM INSTRUMENTALOM RESP.
INSTRUMENTALOM SA PRIJEDLOGOM S(A)**

U radu ćemo se baviti izvjesnim razlikama (i sličnostima) u upotrebi određenih padeža u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka u odnosu na savremeni crnogorski jezik. Te razlike i sličnosti tiču se upotrebe uz jedne glagole lokativa/instrumentala resp. akuzativa, a, uz druge, instrumentala sa prijedlogom **sa** resp. besprijedložnog instrumentala. Pokušaćemo utvrditi na čemu se – u prvom slučaju – bazira razlika u upotrebi lokativa/instrumentala resp. akuzativa te kako ona nastaje u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka, a kako u savremenom crnogorskom jeziku, a – u drugom slučaju – u upotrebi instrumentala sa prijedlogom **sa** resp. besprijedložnog instrumentala. Građu smo ekscerpitali iz korpusa koji čine crnogorski tekstovi XIX i početka XX vijeka različitih funkcionalnih stilova.

Ključne riječi: *padež, lokativ, akuzativ, besprijedložni instrumental, instrumental sa prijedlogom sa, glagoli, trajektor, orijentir, crnogorski jezik*

Tema ovog rada su razlike i sličnosti u pogledu glagolske rekcije između sinhronijskog presjeka crnogorskog jezika XIX i početka XX vijeka, sa jedne strane, i savremenog crnogorskog jezika, sa druge. Pažnju ćemo koncentrisati na izbor – uz jedne glagole – lokativa/instrumentala resp. akuzativa, a, uz druge, instrumentala sa prijedlogom **sa** resp. besprijedložnog instrumentala, te na utvrđivanje faktora koji dovode do alternativne upotrebe ovih padežnih oblika. Prije prelaska na deskripciju i ekspanaciju građe, treba ukratko reći nešto o pojmu i kategoriji rekcije. Kao opštu definiciju rekcije ru-

ska sintaktičarka Belošaprkova navodi da „в целом управление представляет собой связь, направленную от слова (главный компонент) к форме слова (зависимый компонент), вследствие чего форма управляющего не влияет на форму зависимого“ (Белошаркова 1977: 42). Razuđeniju definiciju ove sintaktičke veze nalazimo u *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva*. Tamo se navodi da se „rekcijom (upravljanjem) zove (...) takva vrsta sintaksne sveze, kod koje je upotreba određenog oblika kosoga padeža imenice, predmetno-lične zamjenice ili poimeničenog pridjeva (bez prijedloga ili s prijedlogom) uvjetovana gramatičkim ili leksičko-gramatičkim značenjem druge gospodujuće riječi (...); rekcija je takva podređena (zavisna) sveza, u kojoj se podređena (zavisna) riječ upotrebljava u stanovitom kosom padežu bez prijedloga ili s prijedlogom, a pritom svaki padež ima svoje posebno značenje, šta više niz svojih značenja, ждать → поезда, поехать → в деревню, дом → с колоннами (...) Kao upravne služe sve značenjske vrste riječi, frazeološke konstrukcije; kao upravljane mogu služiti imenice i druge supstantivirane riječi; prema tome, kojoj vrsti riječi pripada upravna riječ, rekција se dijeli na: 1. pričlagaosku, 2. prisupstantivnu, 3. priadjektivnu, 4. priadverbnu“ (Simeon, knj. 2 1969: 277). Razlikuju se slaba i jaka rekција (slabo i jako upravlanje). „Pri jakom upravlanju zavisni se član pojavljuje u strogo određenom padežnom ili prijedložno-padežnom obliku. To znači da se on ne može ostvariti u nekom drugom gramatičkom obliku, a da se značenje sintagme bitno ne promijeni (usp.: kupiti **kuću** : kupiti /što/ **za kuću**, kupiti /što/ **pred kućom**, kupiti /što/ **usred kuće** i sl.). Jako upravlanje susrećemo prije svega kod glagola. Tako, npr., svi prijelazni glagoli zahtijevaju da se zavisni član kojim upravljaju pojavi u obliku besprijedložnog akuzativa (ø/A): *objesiti kaput, pročitati pripovijetku, posjetiti prijatelje*... Sposobnost jakog upravlanja, međutim, posjeduju i mnogi neprijelazni (intranzitivni) glagoli: *kloniti se zla* (ø/G), *baviti se sportom* (ø/I); *odviknuti se od šetnje* (od/G), *temeljiti se na istini* (na/L). (...) Pri slabom upravlanju padežni ili prijedložno-padežni oblik zavisnog člana sintagme određuje se više pripadnošću upravnoga člana određenoj vrsti riječi i njegovim leksičkim značenjem, a manje njegovim gramatičkim svojstvima. Stoga, kad god govornik iz reda mogućih gramatičkih oblika zavisnog člana, od kojih nijedan nije obavezan, može izabrati onaj koji mu se čini pogodnijim da njime iskaže općeniti smisao iskaza, kažemo da je u pitanju slabo upravlanje: *ići poljanom (kroz poljanu, preko poljane...), doputovati prije blagdana (pred blagdan, uoči blagdana...), stradati zbog nepažnje (u nepažnji, usljed nepažnje...)*“ (Jahić, Halilović, Palić 2000: 340–341). U sintaksičkoj nauci postoje određene sumnje u valjanost kriterijuma za razlikovanje jake i slabe rekcije, pa će ovaj rad biti prilika da se pozabavimo i tim problemom.

U crnogorskom jeziku XIX vijeka, kod niza autora različitih spisateljskih intencija i u tekstovima različitih funkcionalnih stilova, nalazimo široku upotrebu lokativa i instrumentala uz glagole kretanja prema cilju, dolaženja na određeni cilj: *Vladika Sava dođe među narodom* (...) (Njegoš: 18), *Izvedoše među narodom Nika Đurova, Marka Tanovića, Vuka Markova i još njih desetak koji su s vladikom Vasilijom hodili u P-burgu* (...) (Njegoš: 19), *Gospodare, naše sunce jarko, kada začuh da si ti došao u našem kraju i narodu* (...) (Njegoš: 32–33), *Otpravi me vezir ot Travnika da poneseš pisma u Travniku* (...) (Njegoš: 40), (...) *sreta ih paša Šuvajlija i uvodi pod seraskjerovim šatorom* (...) (Njegoš: 50), *S dogovorom vojska crnogorska nas otpravi u vašem okolu* (...) (Njegoš: 54), *Hajde pođi među Crnogorce i dovedi mene pod šatorom poglavicah što najviše možeš* (...) (Njegoš: 56), (...) *dao si im jade neizbrojne i ugnao vodu u ušima*... (Njegoš: 61), (...) *Crnogorci nikud ne izlaze u svijetu iz ovijeh gorah* (...) (Njegoš: 83), (...) *izlaze među narodom* (...) (Njegoš: 90), *Ko bi mogâ prinudit Slavjane (...) da uprte na svojim plećima azijsko krivo vjerovanje* (...) (Njegoš: 113), *No mi pukne srce od žalosti kad pogledam opaku sudbinu koja pade na našem narodu* (...) (Njegoš: 114), *Naše mnogo tad bješe čeljadi, da se spase, u Boki uteklo* (...) (Njegoš: 115), *I evo me lijepa sudbina i dovede sada među njima* (...) (Njegoš: 131), (...) *izlazi među Crnogorcima vladika* (...) (Njegoš: 137), *Evo ima sedam osam danah otkako je došâ na granici* (...) (Njegoš: 152), (...) *moli Esperijusa da dade blagosloveno pismo onima koji su ga doveli na Cetinju* (...) (Njegoš: 156); *A mi utekosmo među vojskom Svetoga Petra* (...), (Jabučanin: 25), (...) *a kad su došli bili pred kućom Guvernadurovom* (...) (Jabučanin: 26), (...) *te su svi gotovo na muke u nekakve broduljine na jedra mučeni, pomrli i u pućini morskoj bačeni* (...) (Jabučanin: 26); (...) *a Turci gradiše kule i građevine i staviše na njem topove dosta dobre* (...) (Plamenac: 41), *Turci udarili na one dvije strane žestoko* (...) *i donijeli top na Gorici* (...) (Plamenac: 62), *I u njem* (u brod, prim. M. A.) *uljegosmo* (...) (Plamenac: 71), *I tako posmo u hotelu* (...) (Plamenac: 72), *I kako sam iziša pred njim odmah reče* (...) (Plamenac: 74), *Tako mi uljezi u njem* (u brod, prim. M. A.) *i kreni za Carigrad* (...) (Plamenac: 78), *Pošto Gospodar vidje da vojvoda Marko neće niti može za ovo izlaziti pred Sudom* (...) (Plamenac: 109), *I Turci odmah stali da bježe pošto su naši vojnici počeli uskakati među Turcima* (...) (Plamenac: 116); *Sad koi misli koga polaziti uzme okičeni bardak vina i pred kućom kada dođe* (...) (Popović: 7), (...) *svaki sam ponaosob dobro u karti zavio* (...) (Popović: 52), *U istom sandučiću metnuo sam u jednom zavezaju pod pečatom sve pjesme* (...) (Popović: 54), *Svakako zaslužuje da mu koljena ljubimo jer ga je sam gospod izabrao i među nama poslao* (...) (Popović: 102), (...) *pred kafanom kad su naljegli* (...) (Popović: 130), *Za čudo mi je kako iz njih ništa ne staviste u „Južnoj*

pčeli“ (...) (Popović: 133), (...) *Knjaz nije ni mislio poći u Zagreb, zaludu su i naši zastupnici išli na Rijeci* (...) (Popović: 141), *Na 26. feb. dolazi knjaz u Kotoru* (...) (Popović: 168), *Kad vam pošljem srbulje, metnuću jedan drveni krst u sanduku* (...) (Popović: 191), (...) *neka gleda da ih složi u dobrom sanduku* (...) (Popović: 195), *Kobasice kuvaju se i peku se na ovaj način: zaviju se u mokroj hartiji* (...) (Popović: 212); *Što god dođe u ovoj varoši trgovačkih tovara* (...) *valja da plati obilježenu taksu* (...) (Ministarstvo finansija: 114), (...) *Marko Ulićević obvezuje se pregnati* (...) *dvije stotine lađa krupnog krša koje je dužan privesti* (...) *na onome mjestu* *đe najbliže magazinu može lađa utovarena pristati.* (Ministarstvo finansija: 144–145), (...) *ali mislim da će biti manje nego će vas ova koštati dok na Cetinju stigne* (...) (Ministarstvo finansija: 158), *Pri tovaranju na karima poduzimač ne smije nipošto bale nogama zbijati* (...) (Ministarstvo finansija: 170), (...) *zatražujući da dođem sa pisarom na onom mjestu, đe oni odrede* (...) (Ministarstvo finansija: 183), *Sva roba koja se uvozi iz Turske u Crnoj Gori* (...) (Ministarstvo finansija: 205), *Svaki putnik, koji unosi u granici Knjaževine koju vrstu robe ili drugi koji proizvod* (...) (Ministarstvo finansija: 262), (...) *i tako sortirane* (novce, prim. M. A.) *treba sve skupa da uredno zapečatite u jednom povećem saketu* (...) (Ministarstvo finansija: 289), *G. Mavrić polaže za kauciju gornje soli isti magazin u kom je dosle so bila, a u kom će i ova se unijeti* (...) (Ministarstvo finansija: 302), (...) *a da bi sva ta državna dobra bila uvedena u jednom inventaru* (...) (Ministarstvo finansija: 335), (...) *i naša straža prima piće po raportu i dogoni ga i predaje na Grahovu* (...) (Ministarstvo finansija: 353), *Čast je ovom Ministarstvu izvijestiti Knj. Min. Finansija i Građevina, da se Nj. Kr. Visočanstvo Knjaz Gospodar srećno danas povraća u svojoj Prestolnici* (...) (Ministarstvo finansija: 363), (...) *koje ćete sutra 27 tek mca. Odvesti u pet sati p.p. na granici da sretu Državno blago* (...) (Ministarstvo finansija: 369); *Kade dođi u Klobuk pred pašom* (...) (Daković: 53), (...) *i da Crnogorci ne dolaze među nama* (...) (Daković: 70); *Ako bi se usudio po danas i jedan od pomenuta tri buntovnika stupiti u granici Crnogorskoj* (...) (Danilo: 165), (...) *a prijed toga nikada nije prolazio mjesec dana da Crnogorci nijesu napadali na Austrijskoj granici* (...) (Danilo: 185), *Crnogorci nijesu nikada dosada upustavali dobrovoljno u svojoj granici neprijateljsku vojsku* (...) (Danilo: 185). Upotrebu lokativa uz određene glagole kretanja konstatuje i M. Tepavčević u svojoj monografiji o jeziku Stefana Mitrova Ljubiše. „Uz glagole kretanja i neke druge glagole koji bi u savremenom jeziku zahtijevali akuzativnu dopunu u jeziku našeg pisca (Stefana Mitrova Ljubiše, prim. M. A.) bilježimo i oblik lokativa. Pored mnogobrojnih primjera predložko-padežne veze **na + A** i **u + A**, koji se javljaju u svim značenjima kao i u današnjem književnom jeziku (...), Ljubiša ima i sledeće primjere koji odstupaju od norme savremenog jezika:

U sriedu čistu polazim u Beču P 15 (...), *sagrađene vodi u otačbini* S 29 (...), *Umbreno ij odvede u kući Bruta* S 40 (...), *tamo ga zatvori u mračnoj kuli* ŠM 5 (...), *Početakom XI. šljegla u primorju* Č 11, 5 (...)" (Tepavčević 2010: 468–469). Takođe konstatuje i upotrebu instrumentala sa prijedlogom **među** u funkciji određivanja mjesta završetka kretanja konstatujući da je ta pojava zabilježena i u crnogorskim govorima (Tepavčević 2010: 472). I S. Nenezić u svojoj studiji o jeziku Nikole I Petrovića konstatuje, uz glagole kretanja, primjere naporedne upotrebe prijedloga **na** i **u**, i sa akuzativom i sa lokativom (Nenezić 2010: 333). Kad je u pitanju formalno markiranje mjesta završetka kretanja prijedlogom **među**, ova autorka navodi da „(...) za razliku od drugih starijih crnogorskih pisaca, u označavanju mjesta završetka kretanja s predlogom **među** Nikola I uvijek upotrebljava akuzativ, što odgovara savremenoj književnojezičkoj normi, a u suprotnosti je sa stanjem u crnogorskim govorima“ (Nenezić 2010: 337). Međutim, već za prijedloge **pod** i **pred** konstatuje da se uz glagole koji denotiraju mjesto završetka kretanja upotrebljavaju (i) sa instrumentalom (Nenezić 2010: 339–340). Dakle, na osnovu svega izloženog, upotrebu lokativa i instrumentala uz određene glagole kretanja možemo smatrati stabilnom sintaktičkom karakteristikom crnogorskog jezika XIX stoljeća.

S. Pavlović u svojoj monografiji o determinativnim padežima u starosrpskoj poslovnopravnoj pismenosti glagole uz koje u pomenutom korpusu i u pomenutom periodu istorije srpskog jezika dolazi, pored akuzativa, i lokativ, kvalifikuje kao glagole koji su „(...) negde na granici između direktivnih i indirektivnih glagola“ (Pavlović 2006: 21). Imenuje ih glagolima smještanja, tj. glagolima finalne direktivnosti (*verba sistendi*), odnosno – pozivajući se na ruskog jezikoslovca Toporova – glagolima sa oslabljenom motorikom (Pavlović 2006: 21). U pitanju su glagoli kojima se „(...) denotira završnica usmerenog kretanja, odnosno početak mirovanja u prostoru – up. zastati, ispadati, stati se, stajati se, pristajati, pasti, sypadati, kupiti se, priseliti se, rastovariti, prisaditi i sl. Od fokusa pažnje govornika zavisi da li će se oni ponašati kao *verba directiva* ili *verba indirectiva*, a kolebanje u izboru odgovarajuće padežne forme uz ove glagole – kao izraz njihovog nedefinisanog, odnosno nestabilizovanog statusa na planu direktivnosti – potvrđeno je na širem slovenskom prostoru, te ga je, stoga, najrealnije posmatrati kao odjek starijeg praslovenskog jezičkog stanja u kojem opozicija *indirektivnost~direktivnost* nije imala formalnu verifikaciju svojstvenu pojedinačnim slovenskim jezicima“ (Pavlović 2006: 21). Ta pojava – kolebanje u upotrebi akuzativa, sa jedne strane, i lokativa, sa druge, uz određene glagole kretanja – registrovana je već na početku slovenske pismenosti, u staroslovenskom kanonu. „Предлог въ в ст.-сл., прежде всего при глаголах со значениями „падать, класть“ и при других глаголах движения, появляется в сочетаниях с вин., если ими

выражается движение, а наоборот, в сочетаниях с лок., если ими выражается результат движения, местонахождение и состояние неподвижности“ (Исследования по синтаксису старославянского языка 1963: 321). Isto to – kolebanje akuzativ/lokativ – konstatuje se i za upotrebu uz ove glagole prijedložno-padežnih konstrukcija sa prijedlogom **na** (Исследования по синтаксису старославянского языка: 328). Za starsrpsku poslovnu pismenost Pavlović konstatuje da „(...) uz glagole finalne direktivnosti, tj. glagole „s oslabljenom motorikom“ (vrǫki, stati se, zastati, staviti, postaviti, pristajati, ostaviti, rastovariti itd.), direktivno markiranom akuzativu s predlogom **u** konkuriše lokativ s ovim predlogom, što se može pratiti do kraja posmatranog perioda (druga polovina XV stoljeća, prim. M. A.)“ (Pavlović 2006: 91). Ista je situacija i kad je u pitanju prijedlog **na**: „Uz glagole finalne direktivnosti (ostaviti, pasti, položiti, postaviti, priložiti, prědati, stavl’ati, stati i sl.) adlativnom **na + acc** konkuriše znatno češće indirektivno **na + loc**, što se može tretirati kao trag opšteg spacijalnog značenja praslovenskog lokativa (...)“ (Pavlović 2006: 96). Već pominjani ruski jezikoslovac Toporov, u svojoj monografiji o lokativu u slovenskim jezicima, takođe govori o kolebanju uz glagole finalne direktivnosti – u starijim fazama (srpskohrvatskog) jezika – u upotrebi akuzativa i lokativa, te o sužavanju upotrebe lokativa. „Заметим лишь прежде, что при глаголах **положити, поставити, пасти (падати)** и др. в сербохорватском языке относительно рано утверждается вин., хотя локативные конструкции встречаются в чисто сербохорватских текстах и постоянно в церковнославянских. Укажем некоторые примеры из первых: обрѣла (...) гнѣздо, на нѣмже положить (...) пѣти {е своЕ. Mon. S., 65 (1302. g.); и на немь вулу положисмо Mon. S., 131 (1348. g.); да су все клетви на немь палъ Mon. S., 222 (1392. g.); менее убедительны такие случаи, где связь между глаголом и предложно-падежной конструкцией слабее или где один из членов всей конструкции употреблен в более отвлеченном (а иногда и переносном) смысле: посаде на том месте. Mon. S., 18 (1233. g.); и] поставляю мою печать на сиЕи книзѣ. Mon. S., 70 (1273–1314. g.); да га постави на светои трапезе. Zak. Stef. Duš., 86; положень бысть въ митрополии ахилскои. Корг. Let., 52; поставл]Еть се въ нѣи царемь. Там же, 54“ (Топоров 1961: 245–246). Što se tiče sudbine lokativa na opšteslovenskom planu uz glagole (po)staviti, (po)ložiti, klasti, saditi, pasti (padati), vǫzlešti, sějati (vǫsějati), pokloniti se itd., Toporov konstatuje da „в дальнейшем славянские языки заменяли обычно эту конструкцию вин. падежом с теми же предлогами (...) Употребление лок. при указанных глаголах является несомненным архаизмом в древнеславянских памятниках, что, между прочим, подтверждается огромным материалом из области других индоевропейских языков (...)“ (Топоров

1961: 295). U nastavku Toporov navodi primjere iz litavskog, letonskog, staroindijskog, avestijskog, grčkog, latinskog i hetitskog jezika kako bi potvrdio tezu o dubokoj starini lokativa uz glagole oslabljene motorike, tj. glagole finalne direktivnosti (Toporov 1961: 295–296). Mnogo bitnije od ovog je jedno drugo Toporovljevo zapažanje – zapažanje koje se tiče mogućnosti javljanja lokativa sa prijedlozima **u** i **na** u staroruskom jeziku i uz direktivne glagole, pri čemu on naglašava da je i u staroruskim spomenicima to veoma rijetka pojava. „В древнерусском языке встречаются изредка случаи употребления лок. с предлогами **в** и **на** в значении направления: сего внесше утръ в пещерѣ. К.-Печ. Пат.; приведоша его и в манастири. Син., 100; воротишася на Новемъ Търгу. Син., 27; приведуть (...) на Тфери.“ (Toporov 1961: 295). U gore navedenim primjerima iz crnogorskog jezika 19. stoljeća pretežni dio upravnih glagola koji regiraju lokativ čine baš direktivni glagoli. To znači da, bar na osnovu podataka raspoloživih u literaturi – kad je u pitanju ova sintaktička karakteristika – crnogorski jezik 19. stoljeća predstavlja **tipološku osobenost** u svijetu slovenskih jezika. To ne znači, naravno, da se u ovom sinhronijskom presjeku crnogorskog jezika uz ove glagole ne sreće i akuzativ: *Odu glavari u sobu* (...) (Njegoš: 21), *Kako dođoh u patrijaršiju, još s večera pođem u postelju* (...) (Njegoš: 33), (...) *svako ustaje i ide na rečena mjesta* (...) (Njegoš: 45), (...) *odoše svi na rečena mjesta* (...) (Njegoš: 49), *Vladika Sava piše u sva plemena crnogorska da idu na Malu gospođu na Cetinje* (...) (Njegoš: 131), (...) *pravoslavna velika carica spremila me da među vas dođem* (...) (Njegoš: 137), (...) *u glavu im maglu učerao* (...) (Njegoš: 159); *Pošto su ne učerali u granice crnogorske* (...) (Plamenac: 68), (...) *ne mogli se pogodit no pođu bez mene u jednu malu nepoznatu fabriku* (...) (Plamenac: 121), *Dođe mi pismo od Knjaza da povrnem vojsku i da idem pod Bar* (...) (Plamenac: 145), *I taj čas pođe na oklopnicu* (...) (Plamenac: 152); *Pero je došao odavna na Cetinje* (...) (Popović: 146), (...) *da doveđe Šuja kod mene u Risan* (...) (Popović: 222); (...) *no oni ljudi koji su pošli u Srbiju* (...) (Ministarstvo finansija: 115–116), (...) *no mi je subлізу svakad prošla u putne troškove dok sam pošao na Cetinje* (...) (Ministarstvo finansija: 152) itd. Iz svega rečenog možemo zaključiti da opozicija indirektivnost adlativnost u crnogorskom jeziku devetnaestog stoljeća još nije bila formalno stabilizovana. I u savremenom crnogorskom jeziku, međutim, aktuelno je kolebanje u upotrebi akuzativa resp. lokativa uz direktivne i glagole finalne direktivnosti, tj. prodor lokativa u konstrukcije u kojima je bio stabilizovan akuzativ, npr. *Oputovao je juče u Beogradu* (razg.), *Stigao sam u Nikšiću* (razg.) itd. Za razliku, međutim, od crnogorskog jezika XIX stoljeća, u kojem je formalna nestabilizovanost opozicije indirektivnost adlativnost uzrokovana razlozima semantičke prirode – dvostrukosti u percepciji odnosa glagolske

radnje i pojma sa imenom u akuzativu/lokativu – dinamičnog, sa jedne strane, i statičnog, rezultativnog, sa druge – u savremenom crnogorskom jeziku destabilizacija formalizacije opozicije indirektivnost adlativnost rezultat je, možemo reći, izvjesne vrste jezičkog snobizma. Naime, zbog pritiska od strane standardnog jezika u pravcu proskribovanja upotrebe akuzativa uz indirektivne glagole (npr. *Šedim u kuću*) – što je jedna od markantnih crta starostokavskih crnogorskih govora – dogodila se (očekivana?) kontrapoja koja krši aktuelni jezički standard po drugom kriterijumu: pojava lokativa uz direktivne glagole. Ljudi, želeći da izbjegnu „grešku“ koja se tiče upotrebe akuzativa uz indirektivne glagole, počinju da upotrebljavaju lokativ i uz direktivne glagole, praveći tako novu „grešku“. Na taj način upotreba lokativa uz direktivne glagole u savremenom crnogorskom jeziku oživljava, ali, paradoksalno, iz razloga sasvim drugačije prirode od onih u kojima je nekad postojala.

Druga crta crnogorskog jezika koja ga, na razini (prijedložno-) padežne konstrukcije, razlikuje od savremenog crnogorskog književnojezičkog standarda je prilično frekventna upotreba prijedloga **s(a)** u konstrukcijama sa instrumentalom u kojima književni jezik upotrebu prijedloga **s(a)** tretira kao nenormativnu: *On otide s vaporom a ja put Cetinja* (...) (Plamenac: 39), (...) *branili su forticu s njihovim dobrim topovima* (...) (Plamenac: 94), *I suviše poslao mi Car ruski Krst Svetoga Đorđije Aleksandar II i to pravo u Kuće s kojim se dičim* (...) (Plamenac: 107), (...) *i on da opravlja s vaporima u Kotor* (...) (Plamenac: 164), *Ja sam za najprešnije smatrao da se ja već s ovim prekinuo nepovoljni rat između nas* (...) (Danilo: 125), *Da Serdar Milo Martinović* (...) *sa svojom porodicom notnjo zavlada s kućom gdje se prah i olovo nalazi* (...) (Danilo: 161), (...) *i mnoge sam morao uvjeriti s vašim sobstvenim pismom* (...) (Popović: 26), *Nemam riječi s kojima bi mogao vam izgovoriti radost* (...) (Popović: 37), (...) *zaista nema riječi s kojima bi čuvstva moja radosti, i blagodarnosti spram vas opisao* (...) (Popović: 40), *A jednoga iz Grblja što se bio opasao s dugačkim crvenijem pasom* (...) *odgovorio mu je* (...) (Popović: 51), (...) *šiljem vam je s poštom* (...) (Popović: 56), *A popadija opet kori me s vašom dobrotom* (...) (Popović: 57), (...) *i da će nas carska sila kazniti s topovima* (...) (Popović: 95), *Ja se nadam do dvije godine najdalje da će se i u sva naša oficija na srpskom jeziku raditi. S ovijem putem manje ćemo se varati* (...) (Popović: 96), (...) *i ne bi s nas svoje ljude smicao, i nas u našem manitanju sa svojom prijeljnom ustegao* (...) (Popović: 101), *Ja mislim da malo što ima teže, nego s knjigama trgovinu voditi među ljudima koi se bave noževima i puškama* (...) (Popović: 116), (...) *i po pravcu što je Senat uzeo sad da vlada s narodom svojim* (...) (Popović: 119), (...) *a u tome prispje i paroplov iz Trsta, s kojim dođe našljednik pokojnog vladike* (...) (Popović: 124), (...) *tako je baš i krenuo s paroplovom na*

Poklade mesne (...) (Popović: 136), (...) *a njima s ovom njegovom pogibijom da se nasladi pasje srce* (...) (Popović: 137), (...) *što im više nema da sami rukuju i trguju s blagom crnogorskim* (...) (Popović: 137), *Dva vješta Madžara upravljaju s topovima* (...) (Popović: 143), (...) *da im ne mogu jadni Crnogorci ni s topovima ni s jurišem ništa učiniti* (...) (Popović: 145), (...) *zazidaju sa tvrdim zidom vojvodu i ostale one u pećinu* (...) (Popović: 156), (...) *Kovalevski ima dug jezik, on je i ovđe s njim uvrijedio neke* (...) (Popović: 172), *Sedam komada, što su s koncem tankijem prevezani, to su popa Joka Kusovca* (...) (Popović: 182), (...) *ma ih ja na lijepe ublažim i s mirisnim tamjanom podkadim* (...) (Popović: 184), (...) *i začinu se s uljem i octom* (...) (Popović: 212), *I još mi se onaj Čifut hvalio kako ga je isti Jovanović u Beču s pićem počastio* (...) (Popović: 233), *Pop Kusovac sad se bavi s trgovinom* (...) (Popović: 242); (...) *G. Niko Matanović uzajmi u Nj. Visoč. Gospodara kad bi u Baden na Kupatila a. v. f. 64.026.90 sa koiema izmiri Lender Banki dobit za prvi Julija 1886.* (Ministarstvo finansija: 90), (...) *a za iste ujemčeni dva seljaka koji se samo sa poljskim i stočiji radom zanimaju* (...) (Ministarstvo finansija: 103), (...) *tebe se priđe za isto ovo javilo da skužaješ novce od vađevine što bi bolje moga, ali ne, s kakvom udavom* (...) (Ministarstvo finansija: 115), (...) *kako bi se mogla iskrcavati so iz brodova i pregoniti sa kolima na Njeguše, a sa konjima na Grahovo* (...) (Ministarstvo finansija: 123), *Pisari treba da izvrše mjerenje pažljivo, točno i uredno; služeci se sa spravama za mjerenje* (...) (Ministarstvo finansija: 137), *Vaso Nastić garantuje sa njegovom kućom u novoj Pjaci* (...) (Ministarstvo finansija: 143), (...) *vapor je odocnio ovđe stići u vrijeme usljed čega nije moguće bilo sa ovim vaporom poslati ga* (...) (Ministarstvo finansija: 158), (...) *tu trebao bi jedan dobar džandar koi zna i sa arbanaškim jezikom govoriti* (...) (Ministarstvo finansija: 179), *G. Marić i to govori da ga je to pitanje interesiralo pošto isti trguje sa uljem i robom crnogorskom* (...) (Ministarstvo finansija: 184), (...) *da istu robu sveže i utvrdi konopima i pritisne s olovom* (...) (Ministarstvo finansija: 187), *Ovoj Carinarnici potrebno je za svaki slučaj imati na raspoloženje jednu od ovih Državnih baraka sa kojima raspolaže Kapetanstvo Luke* (...) (Ministarstvo finansija: 188), (...) *da dobro paze, da ne bi koji bez popratnog biljeta Carinarnice Andrijevačke sa rakijom krijumčarijo* (...) (Ministarstvo finansija: 212), *Pošlje toga razabrao sam da nije ni G. Kapet. Stevan Neškov davao pare špedacke no ih je potrošio i šnjima trguje* (...) (Ministarstvo finansija: 232), (...) *te zbog rukovođenja sa administrativnim radom vojničke intedance* (...) (Ministarstvo finansija: 238), (...) *tako pisanje prijava* (...) *na pograničnim carinarnicama, bivši izlišno, zamijeni se sa sistemom* (...) (Ministarstvo finansija: 253), *S ovim pismom čast nam je upoznati Vaše Prevashodstvo s predmetom koji bi mogao biti od velike kori-*

sti za prihode Vaše države i uopšte (...) (Ministarstvo finansija: 256), (...) *i da nas izvijeste, s kojom količinom duvana raspolažu za izvoz (...)* (Ministarstvo finansija: 256), *Gospodine Ministre, sa takvim postupkom Vi se griješite o Zakon Glav. Drž. Kontrole (...)* (Ministarstvo finansija: 257), (...) *onda kad bi narod lako ih mogao podmirit sa prodajom živoga (...)* (Ministarstvo finansija: 260), **Sa ovijem** *vam se naređuje da okrenete najbolju pažnju za gorenavedeno (...)* (Ministarstvo finansija: 262), *G. Rundo kaže da je učinijo prošle godine prometa sa prodajom Singer Makinja 8 hiljada kruna (...)* (Ministarstvo finansija: 285), *Zato se sa ovim naređuje kapetanima, da odmah pošlju opštu cifru (...)* (Ministarstvo finansija: 297), (...) *te sam njegovu kaznu zamijenio sa zatvorom (...)* (Ministarstvo finansija: 303), *Oblasna uprava s gornjim dopisom saopštava (...)* (Ministarstvo finansija: 319), Knj. *Ministarstvo Vojno (...)* *zabranilo je privatnim licima uvoziti u Knjaževinu revolvere i fišeke (...)* *i trgovati s njima (...)* (Ministarstvo finansija: 348), *Ovdašnji grčki Diplomatski Agent (...)* *uputio je mene pod današnjim datumom notu sa kojom ističe prijateljske odnošaje (...)* (Ministarstvo finansija: 355), *U smislu naredbe tog Visokog Ministarstva od 17. januara ove godine broj 57 sa kojom strogo opominjete ovaj Kapetanski sud (...)* (Ministarstvo finansija: 360), **Sa brodovima** *dolazi oružje većinom u kašetama (...)* (Ministarstvo finansija: 364). M. Tepavčević u svojoj pominjanoj monografiji o jeziku Stefana Mitrova Ljubiše ističe da ovaj autor „(...) instrumental oruđnik (...) upotrebljava i sa predlogom **sa**“ (Tepavčević, 2010: 445) te dodaje da je „ova dijalekatska osobina Stefana Ljubiše narodnog (...) karaktera, jer je rasprostranjena u svim crnogorskim govorima“, citirajući u prilog ovoj svojoj tvrdnji obimnu dijalekatsku literaturu koja se bavi crnogorskim govorima (Tepavčević 2010: 446). Za jezik, pak, Nikole I S. Nenezić konstatuje da „kao i u savremenom književnom jeziku, i u jeziku Nikole I sredstvo je skoro uvijek označeno instrumentalom. Međutim, velika je razlika u odnosu na savremeni književni jezik što Nikola I u tom značenju upotrebljava, pored bespredložkog instrumentala, i instrumental s predlogom **s**, odnosno socijativ“ (Nenezić 2010: 314). I ona konstatuje da je ova crta – prijedlog **s** kod instrumentala oruđnika – karakteristična za crnogorske govore, ali ne samo za njih nego i za neke druge štokavske govore (Nenezić 2010: 314). Sama pojava – prodor prijedloga **s(a)** u (prvobitnu) sferu upotrebe instrumentala bez prijedloga – mnogo je starijeg datuma. Za jezik (kako je on naziva) starosrpske poslovnopravne pismenosti S. Pavlović konstatuje da „primarno komitativno **съ** + instr – leksikalizovano oznakom prevoznog sredstva (goli]), sredstva plaćanja (dobitqkq), odnosno predmeta nekog drugog tipa

(orMжиF) – prodire u sferu instrumentativnosti¹ u jeziku akata nastalih u Dubrovniku, pa se stiče utisak da se radi o refleksiji romanskog supstrata“ (Pavlović 2006: 205). Isti autor, međutim, dodaje da „valja (...) imati u vidu da je komitativno сь + instr leksikalizovano oznakom prevoznog sredstva moglo prodreti u sferu instrumentativnosti i iz čisto semantičkih razloga. Naime, kretanje koje se pripisuje subjektu realizuje zapravo prevozno sredstvo tako da je ono u datom momentu moglo biti percipirano kao saučesnik u realizaciji kretanja motivišući upotrebu komitativne konstrukcije“ (Pavlović 2006: 206). Milka Ivić u svojoj studiji o instrumentalu u srpskohrvatskom jeziku – na osnovu istorijskojezičke i dijalektološke građe – govori o postepenom prodiru prijedloga s iz semantičke sfere socijativnog instrumentala u semantičke sfere instrumentala koje prvobitno nije karakterisala upotreba ovog prijedloga. „Po starijoj, praslovenskoj jezičkoj normi socijativni predlog dolazi samo u onim situacijama u kojima su dva međusobno nezavisna pojma vezana u zajednicu. Novi princip uvođenja predloga s kao morfološkog znaka širi je u izvesnom smislu od ovog starijeg. On predviđa pojavu s i u onim slučajevima kad je zajednica između dva pojma takve prirode da jedan bliže određuje drugi, da pretpostavlja njegov sastavni deo. Ovaj novi princip koji vlada u književnom jeziku i u dijalektima srodnim s njime u ovom pogledu krči lagano put prodiranju socijativnog predloga i u mnoge druge oblasti instrumentala. Gde god je, naime, značenje, netipično u tom smislu da se, pored ostalog, pojam o kome je reč može shvatiti kao ono što subjekat ima uz sebe u trenutku vršenja glagolske radnje – pojavljuje se socijativna konstrukcija“ (Ivić 2005: 222). Na taj način, kako navodi M. Ivić, socijativnom konstrukcijom zamijenjeni su i neki instrumentali uzročnog značenja, a ista se zatiče i u situacijama koje bi bile sprovodničkog ili omogućivačkog tipa kad se ne bi naročito išlo za isticanjem činjenice da subjekat ima uz sebe dati pojam u trenutku vršenja glagolske radnje (Ivić 2005: 222). Štoviše, M. Ivić konstatuje da je „(...) prodiranjem socijativne konstrukcije ugrožena (...) i sama kategorija „oruđa“. Gde god je labavija veza između subjekta i datoga pojma u tom smislu da ne istupaju kao jedno u funkciji vršioca – pojavljuje se socijativni predlog“ (Ivić 2005: 222). I ona govori o upotrebi socijativne konstrukcije u slučajevima kada se radi o prevoznim sredstvima „koji se zaista (...) mogu shvatiti ne samo kao oruđe kojim se izvodi dana akcija nego i kao ono što u zajednici sa subjektom ostvaruje vršenje radnje“ (Ivić 2005: 223). Za vrijeme kad piše svoju knjigu (polovina XX stoljeća) M. Ivić konstatuje da „u novijem srpskohrvat-

¹ Pod instrumentativnošću S. Pavlović podrazumijeva identifikaciju pojava (organa, predmeta, životinja, aktivnosti, stanja) „(...) posredstvom kojih agens vrši radnju upravne predikacije uključujući ih u konkretnu realizaciju u svojstvu sprovodnika ili omogućivača (Pavlović 2006: 196).

skom konstrukcija sa s postaje sve ekspanzivnija (...) Ima (...) dijalekata kod kojih je upravo u toku zamena samog sprovedničkog instrumentala konstrukcijom sa s (sečem s nožem, kopam s motikom i sl.).“ (Ivić 2005: 227). U govoru kod kojih je u toku zamjena sprovedničkog instrumentala konstrukcijom sa s M. Ivić ubraja i govore istočne Crne Gore (Ivić 2005: 227). U crnogorskom jeziku XIX vijeka proces prodiranja prijedloga s u konstrukcije sa prvobitno besprijedložnim instrumentalom otišao je i dalje: kako vidimo iz navedenih primjera, prijedlog s prodire ne samo u semantičke podvrste instrumentala omogućivača, uzročnog instrumentala, načinskog instrumentala itd., nego i u konstrukcije objekatskog instrumentala – instrumentala uz glagole trgovati, zavladati itd. Isti trend – ekspanziju prijedloga s u semantičke tipove instrumentala uz koje se prvobitno nije upotrebljavao prijedlog s – možemo registrovati i u savremenom crnogorskom jeziku. Postavlja se pitanje: u čemu treba tražiti razloge prodora prijedloga s(a) u semantičke podvrste instrumentala kod kojih se taj prijedlog prvobitno nije upotrebljavao? Već smo notirali da S. Pavlović konstatuje da primarno komitativno sь + instr prodire u sferu instrumentativnosti u jeziku akata nastalih u Dubrovniku, što nameće mišljenje da se radi o uticaju romanskog supstrata. Pozivajući se na Ž. Muljačića, Pavlović navodi da još u XV stoljeću u Dubrovniku veliki dio vlastele poznaje dva, a neki i tri jezika: raguzejski, talijanski i hrvatskosrpski (Pavlović 2006: 205–206), a, pozivajući se na P. Ivića i V. Jerković, konstatuje da je najstariji primjer instrumentativnog sь + instr (Odolja Predinić, 1247) registrovan u aktu koji je napisao dubrovački notar Paskal, s romanskim materinim jezikom (Pavlović 2006: 206). I M. Ivić, pozivajući se na određene lingviste, govori o uticaju tuđih jezika – pogotovo italijanskog u dijalektima naših primorskih krajeva – na širenje instrumentala sa prijedlogom s(a) na štetu istog oblika bez prijedloga (Ivić 2005: 228). Razlozi za ekspanziju prijedloga s(a) u konstrukcije sa prvobitno besprijedložnim instrumentalom mogu se, međutim, itekako tražiti i u faktorima unutarjezičke provenijencije, preciznije u temeljnom značenju instrumentala kao padeža. Prema Belaju i Tanackoviću Faletaru, temeljna konceptualna shema iz koje proizlaze sva specifična značenja instrumentala je konceptualna shema *paralelizma* (Belaj, Tanacković Faletar 2014: 257). Pomenuti shematični koncept paralelizma – inherentan instrumentalu kao padežu – najjasnije dolazi do izražaja upravo, sa jedne strane [kad je u pitanju (prvobitno) besprijedložni instrumental], kod instrumentala sredstva, a, sa druge [kad je u pitanju instrumental sa prijedlogom s(a)], kod instrumentala sa značenjem društva. Koncept paralelizma – određeni vid poklapanja trajektora i orijentira u nekoj situaciji – segmentu vanjezičke stvarnosti, zajednički i instrumentalu sa prijedlogom s(a) i besprijedložskom instrumentalu – svakako je jedan od semantičkih faktora koji omo-

gućavaju transfer i ekspanziju prijedloga **s(a)** iz instrumentala socijativa u konstrukcije sa (prvobitno) besprijedložnim instrumentalom. Za objašnjenje pomenute pojave, međutim, još je važnije konstatovati da je jedna od predstavnih shema nužna za ostvarenje značenja socijativnosti predstavna shema ZDRUŽENOST (Matovac 2017: 132). Matovac ustvrđuje da bi se „(...) jednom (...) rečenicom supershematično značenje prijedloga **s**, a koje bi moglo obuhvatiti i genitivne i instrumentalne konstrukcije, moglo opisati kao prostorni odnos trajektora i orijentira u kojemu su trajektor i orijentir u kontaktu, a zatim se (...) ta prostorna slika specificira tako da se (...) instrumentalnim konstrukcijama naglašavaju KONTAKT i njegove posljedice, tj. naglašava se funkcionalna povezanost trajektora i orijentira koja motivira nastanak koncepta ZDRUŽENOSTI“ (Matovac 2017: 141). Socijativnost, koja se temelji na konceptu „zduženosti“, samo je, međutim, podvrsta šireg značenja – značenja *komitativnosti*, koje je povezano sa značenjima načina i sredstva. Matovac, povlačeći razliku između socijativnog značenja, sa jedne strane, i značenja sredstva, sa druge, navodi da je „razlika između socijativnoga značenja i značenja sredstva u tome (...) što kod socijativnoga značenja trajektor i orijentir zajedno sudjeluju u obavljanju radnje, zajednički ulažu energiju te oboje imaju obilježje živosti, dok kod značenja sredstva trajektor i orijentir također zajedno sudjeluju u obavljanju radnje, no orijentir, za razliku od trajektora, ima obilježje neživosti te u obavljanju radnje, budući da je neživ, ne sudjeluje svjesno i dobrovoljno te ne ulaže energiju. Kod značenja socijativnosti dva sudionika neke radnje obavljaju istu radnju, dok kod značenja sredstva jedan sudionik služi kao oruđe drugomu sudioniku koji obavlja radnju“ (Matovac 2017: 136). Matovac, međutim, uočava i značajnu sličnost između značenja sredstva i socijativnosti. „Kod značenja sredstva orijentir je samo oruđe koje omogućuje trajektoru da obavi neku radnju, no orijentir je tijekom obavljanja radnje povezan s trajektorom u cjelinu *pa opći shematski prikaz takve situacije izrazito nalikuje na shematski prikaz socijativnosti* (naglašavanje M. A.)“ (Matovac 2017: 136). Ovaj autor dalje konstatuje da je besprijedložni instrumental prototipni način izražavanja sredstva u hrvatskom jeziku, ali da se umjesto besprijedložnog instrumentala često za markiranje tog značenja koristi i konstrukcija *s + instrumental* (Matovac 2017: 137). On navodi da je ta izrazita povezanost instrumentala i komitativa vidljiva i u mnogim drugim jezicima i – pozivajući se na monografiju Stolza, Strohove i Urdzeove *On Comitatives and Related Categories: A Typological Study with Special Focus on the Languages of Europe* – kaže da se komitativ i instrumental često smatraju dvjema stranama istoga novčića (Matovac 2017: 137). Zanimljivo je i Matovčevo zapažanje da „(...) se svaki besprijedložni instrumental kojim se izražava sredstvo može zamijeniti konstrukcijom *s + instrumental*, dok se

svaka konstrukcija kojom se izriče sredstvo ne može zamijeniti besprijedložnim instrumentalom“ (Matovac 2017: 137–138). Koncept ZDRUŽENOST, koji je u temelju značenja socijativnosti, zapravo je na neki način koncept suštinski za instrumental kao padež u cjelini. Naime, i u konstrukcijama npr. **kazniti (s) nečim** (*da će nas carska sila kazniti s topovima*), **trgovati (s) nečim** (*isti trguje sa uljem i robom crnogorskom*) itd. imamo izvjestan vid združenosti trajektora i orijentira, premda isti nisu u odnosu ravnopravnosti. Dva navedena koncepta i relacije – paralelizam i združenost trajektora i orijentira – upravo i jesu semantička osnova koja omogućava da se prijedlog **s(a)**, kao svojevrsni „pojačivač“ ovih relacija (prije svega relacije združenosti) javi – kako u crnogorskom jeziku devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća tako i u savremenom crnogorskom jeziku – i u okviru kategorija instrumentala sredstva, uzroka, objekatskog instrumentala itd.

Ovaj rad zamišljen je, sa jedne strane, kao jedan u nizu u kojem se opisuje raznovrsna problematika u vezi sa upotrebom sinsemantičkih riječi u crnogorskom jeziku devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, u komparativnoj vizuri u odnosu na savremeni crnogorski jezik. Rezimirajući rečeno u istom, možemo konstatovati da – u pogledu upotrebe lokativa i instrumentala uz direktivne glagole – crnogorski jezik XIX i početka XX stoljeća unekoliko predstavlja tipološku osobenost unutar porodice slovenskih jezika. Kad je u pitanju ekspanzija prijedloga **s(a)** iz semantičke zone socijativa u (prvobitnu) sferu instrumentala bez prijedloga, videli smo da se radi o procesu čiji su rezultati u XIX stoljeću i u prvoj polovini XX stoljeća već uveliko stabilna karakteristika crnogorskih govora, što smo pokušali objasniti semantičkim razlozima. U vezi sa proučavanjem (prijedložno-) padežnim konstrukcijama zanimljivo se dotaći i pitanja distinkcije jake i slabe (glagolske) rekcije, tj. skepse koja u sintaktičkoj nauci postoji u pogledu validnosti kriterija za razlikovanje ove dva tipa rekcije. Proučavane (prijedložno-) padežne konstrukcije u crnogorskom jeziku kao da u izvjesnoj mjeri opravdavaju povode za ovu skepsu. Mogli bismo reći da je podjela na jaku i slabu rekciju unekoliko relativna i da priroda rekcije neke lekseme zavisi od konkretnog sinhronijskog presjeka jednog jezika te raznih faktora koji djeluju unutar datog sinhronijskog presjeka: kako zakonitosti imanentnih samom (određenom) jeziku tako i faktora sociolingvističke prirode. Tako, i upotreba instrumentala/lokativa uz direktivne glagole (naporedo sa akuzativom), i prijedloga **s(a)** uz kategorije instrumentala uz koji se ovaj prijedlog (prvobitno) nije upotrebljavao u crnogorskom jeziku XIX stoljeća su, kako smo videli iz navedenih primjera, stabilni i nepobitna činjenica. U XX stoljeću, pogotovo u drugoj polovini XX stoljeća, normativistička literatura čvrsto je u svijesti govornika fiksirala aktuelnu distribuciju u upotrebi pomenutih padeža uz navedene glagole: akuzativ

uz glagole dolaženja na cilj, lokativ (i instrumental) uz indirektivne glagole; instrumental sa prijedlogom **s(a)** u slučajevima kad trajektor i orijentir zajedno učestvuju u obavljanju radnje, kad zajednički ulažu energiju, kad oboje imaju obilježje + živo i kad se orijentiru koji nema obilježje + živo naglašava važnost, a instrumental bez prijedloga **s(a)** za izražavanje sredstva, uzroka, u funkciji objekta itd. Teško da bi još prije nekih petnaestak ili dvadesetak godina prosječan govornik crnogorskog jezika percipirao konstrukcije kao što su npr. one koje smo naveli (*notnjo zavlada s kućom, sa arbanaškim jezikom govoriti, koji su ga doveli na Cetinju, posmo u hotelu* itd.) kao moguće i uopšte gramatične. Ipak, iste su bile uobičajene u crnogorskom jeziku XIX stoljeća, a i u savremenom crnogorskom jeziku (ponovo) postaju sve frekventnije. Zato smatramo da podjelu na jaku i slabu rekciju treba zadržati kao (dobrim dijelom) utemeljenu i korisnu, ali vezanu za određeni sinhronijski presjek datog jezika; glagoli koji se u jednom sinhronijskom presjeku određenog jezika karakterišu jakom rekcijom (pa se tako, npr., uz glagol **doći** može pojaviti samo akuzativ sa prijedlogom) u nekom drugom sinhronijskom presjeku tog jezika mogu se javiti kao glagoli sa oslabljenom rekcijom (pa se, npr., isti glagol **doći** u crnogorskom jeziku XIX stoljeća i u savremenom crnogorskom jeziku javlja kao glagol sa dopunom, pored akuzativa sa prijedlogom, i u obliku lokativa).

Pišući ovaj rad, vidjeli smo i da je dosta podataka o temama o kojima smo pisali u istom „razbacano“ u pojedinim monografijama o crnogorskim piscima i u dijalektološkim studijama o različitim crnogorskim govorima. U ovom radu (i radovima sličnog tipa) ti podaci bivaju sintetizirani dobijajući na taj način novo (da ne kažemo pravo) osmišljenje: oni omogućavaju da se naučno pouzdano predstavi stanje crnogorskog jezika u određenom sinhronijskom presjeku te da se, na osnovu toga, preciznije odrede i specifičnosti i mjesto crnogorskog jezika u odnosu na ostale jezike koji se baziraju na (novo) štokavštini.

IZVORI:

- Daković, Anto, *Memoari*, Unireks, Centar za kulturu Nikšić, 1999.
- *Ministarstvo finansija Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, Zbornik dokumenta 1879–1915*, CID, Podgorica 2015.
- Petrović Njegoš, Danilo, *Politički spisi*, Matica crnogorska, Podgorica 2016.
- Petrović Njegoš, Petar II, *Šćepan Mali*, Prosveta, Beograd 1952.
- Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica 2014.
- Popović Jabučanin, Lazo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2013.
- Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica 1999.

LITERATURA:

- Belaj, Branimir, Tanacković Faletar, Goran, *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva*, Disput, Zagreb, 2014.
- Белашапкова, В. А., *Современный русский язык. Синтаксис*, Высшая школа, Москва, 1977.
- Ivić, Milka, *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj*, SANU, Beogradska knjiga, Beograd, 2005.
- *Исследования по синтаксису старославянского языка*, Издательство Чехословацкой академии наук, Прага, 1963.
- Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail, *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Matovac, Darko, *Prijedlozi u hrvatskome jeziku: značenje, prostorni odnosi i konceptualizacija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2017.
- Nenezić, Sonja, *Jezik Nikole I Petrovića*, CANU, Podgorica, 2010.
- Pavlović, Slobodan, *Determinativni padeži u starosrpskoj poslovnopravnoj pismenosti*, Matica srpska, Novi Sad, 2006.
- Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva II*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Теравчевић, Miodarka, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, CANU, Podgorica, 2010.
- Топоров, В. Н., *Локатив в славянских языках*, Издательство Академии наук СССР-а, Москва, 1961.

**VERB CHARACTERISTICS IN MONTENEGRIN LANGUAGE OF
THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY
(COMPARED TO THE STATE OF PLAY IN CONTEMPORARY
MONTENEGRIN LANGUAGE)**

In this paper the author deals with certain differences and similarities in the use of certain cases in the Montenegrin language of the nineteenth and early twentieth century compared to the contemporary Montenegrin language use. These differences and similarities concern the use of locative / instrumental case with one group of verbs, and, on the other hand, instrumental case with preposition *sa* with other group of verbs. The author attempts to identify the manner in which these differences have occurred. The material for analysis was taken from the corpus consisting of the Montenegrin texts of the nineteenth and early twentieth century of different functional styles.

Key words: *case, locative case, accusative case, instrumental case without preposition, instrumental case with preposition sa, verbs*

UDK 81'366.52

Izvorni naučni rad

Vesna BULATOVIĆ (Podgorica)

Faculty of Philology University of Montenegro

vesnabu@ac.me

Dragana ČARAPIĆ (Podgorica)

Faculty of Philology University of Montenegro

GENDER: SOCIAL OR LINGUISTIC?

In order to explore whether gender perception of noun referents depends on stereotypes as social constructs or grammatical gender as a linguistic category, ten pairs of near-synonymous nouns of different grammatical genders were compared. Their gender scores were calculated on the basis of the adjectives that our participants used to reflect their immediate associations to the referents. The near-synonymous pairs were selected as a testing tool because we were able to measure the effect of two different factors on the gender perception of their referents at the same time: the effect of concepts and stereotypes that the participants associated with both near-synonyms, and the effect of their respective grammatical genders. Our analysis found that grammatical gender had no impact on gender assignment and that it was the underlying concept and the stereotype as a social construct that ultimately determined gender perception of the referents. Since our findings are contrary to earlier research, the article concludes with a number of suggestions for future research that would re-examine these opposing views.

Keywords: *grammatical gender, stereotypes, near-synonymy, collocations*

1. Introduction

A revived interest in relations between language and thought came in early 90's with works investigating whether perception and description of referents depended on the linguistic expressions employed to refer to those referents and their qualities (Konishi 1993; Sera, Berge and Castillo 1994). A lot of research happened in the decade that followed, particularly in relation

to gender and grammatical gender and their association with language, which will be presented in more detail in Section Two. We find that the results of previous research are somewhat conflicting. Some findings suggest that grammatical gender assigns the features of femininity and masculinity to objects of feminine and masculine grammatical gender respectively. The assumption is that speakers of gendered languages tend to focus more on feminine properties of referents whose names are of the feminine grammatical gender and vice versa. Other findings indicate that speakers of nongendered languages (such as English) also assign gender to objects. This implies that gender is a semantic feature of concepts and that it is independent of language.

1.1. Justification of the article

In this article we want to test these conflicting views of the relation between language and thought in an experiment involving participants who are speakers of Montenegrin, a gendered language. In the experiment, the participants will be asked to use adjectives to describe pairs of nouns that share the semantic relation of near-synonymy but have different grammatical genders. For example, *knjiga* ‘book’ and *udžbenik* ‘textbook’ are near-synonyms because they have almost identical conceptual meaning, but *knjiga* is of feminine, and *udžbenik* of masculine gender. In addition, their shared conceptual meaning is associated to a broader semantic field that includes a large number of related concepts, e.g. *book* and *textbook* are related to reading, bookstores, education, etc. Because their conceptual meaning and the semantic field that they belong to are closely linked, we will jointly refer to them as conceptual fields or underlying concepts. So, if gender is a semantic feature of conceptual fields, both near-synonyms should be of the same gender because their shared conceptual field triggers identical gender assignment to the referents of both near-synonyms. If, on the other hand, gender is assigned under the impact of the grammatical gender of linguistic expressions, the referents of the two near-synonyms will be assigned different genders. The question is which of the two effects is stronger? This will be explored by analysing the adjectives that our participants used to reflect their immediate associations to the referents.

1.2. Organization of the article

We address these issues in the following order: in Section Two, we give an overview of previous key research in this area; in Section Three, we present a number of hypotheses for our experiment; Section Four describes the exper-

riment, method, tools and procedures; Section Five discusses the results of the experiment, and Section Six presents a number of conclusions and ideas for future research.

2. Theoretical framework

2.1. Linguistic determinism

The idea of linguistic determinism is mainly associated with Humboldt, Sapir and Whorf. It proposes that language determines our thought and thought processes, which implies that people speaking different languages will view the world through the lens of their respective languages. For example, if a language has specific names for different shades of colour, then speakers of that language will find it easier to recognize these different shades (cf Berlin and Kay 1969). A softer version of linguistic determinism was later developed thanks in large part to Slobin's proposal that the words *language* and *thought* be replaced by *speaking* and *thinking*. Slobin (1996: 75) replaces two 'static' entities with two 'dynamic' ones in order to point to „a special kind of thinking that is intimately tied to language – namely, the thinking that is carried out, on-line, in the process of speaking“. He focuses on the thinking process that precedes the utterance and suggests that this process „is not trivial or obvious, and deserves our attention“ (1996: 76). The idea is that languages influence this process because languages impose their patterns on the way we perceive the entities that we speak about. This is in agreement with Boroditsky, Schmidt and Phillips (2003: 61) who use examples from different languages to argue that speakers of these different languages „end up thinking about the world differently simply because they speak different languages“.

2.2. Research on gender

The category of gender lent itself nicely to the above considerations because of the interplay of a number of factors that have an impact on our perception. Cross-linguistic comparisons among gendered languages show gender is arbitrary, i.e. words from different languages that denote the same object are assigned different grammatical genders. There has been a lot of research indicating that speakers of gendered languages assign feminine or masculine properties to objects in accordance with their grammatical genders. For example, as far back as in 1966, Jakobson (1966) reported on a study where Russian speakers personified days of the week as males and females in line with their grammatical gender. This tendency was later proven by Phillips

and Boroditsky (2003) in an experiment involving Spanish-English and German-English bilinguals and 22 pictures of objects, animals, and people. The results showed that the participants found a greater similarity between people and objects of matching gender. In another experiment, the participants were shown pictures of objects whose names had opposite grammatical genders in Spanish and German. The results showed that the participants used more feminine adjectives to describe feminine nouns, and more masculine adjectives to describe masculine nouns. For example, when describing *Die Brücke* 'bridge', which is of feminine grammatical gender in German, German speakers used adjectives like *awesome*, *beautiful*, *desirable*, and *elegant*, among others, while Spanish speakers used adjectives like *big*, *dangerous*, *enormous*, and *expensive*, among others, to describe *El puente* 'bridge', which is of masculine grammatical gender in Spanish. Boroditsky et al. (2003: 65) offer insightful comments on this tendency that was observed among speakers of gendered languages. They explain it is wrong to assume that these speakers see feminine object names only as feminine and masculine object names only as masculine. Instead, the grammatical gender of object names induces speakers of gendered languages to focus more on the features that match the grammatical gender more. They explain, for example, that in languages in which the noun *sun* is masculine, speakers will focus more on the features of power and threat, and in languages in which the same noun is feminine, speakers will bring out the features of warmth, nourishment, etc. It is explained that the form of linguistic expressions, such as the form of articles (*la* for feminine in Spanish, for example) and nouns (ending in *-a* in Montenegrin for nouns of feminine grammatical gender), and often their phonological properties (see: Atagi, Sethurman and Smith 2009: 1804), may lead speakers of these languages to associate those specific concepts with femininity. Speakers establish such associations because humans show a tendency to categorize things that are similar. In Montenegrin, for example, *žena* 'woman' is feminine both semantically and grammatically, while *korpa* 'basket' is feminine, but only grammatically. According to these views, *korpa* falls into the same category as *woman* and therefore acquires some of the feminine features (see: Boroditsky et al 2003: 73–74 for details on categorization).

However, the findings by Sera et al. (1994) raised the issue of whether gender is a semantic feature that is independent of the language of the expression. They conducted cross-linguistic experiments with gendered and non-gendered languages and found a match in gender assignment by the speakers of languages from the two categories. Namely, speakers of Spanish, a gendered language, categorized objects as feminine and masculine largely in line with the grammatical gender of object names. What was surprising,

however, was that speakers of English, a non-gendered language, assigned the same genders as Spanish participants in that the names of natural entities were feminine, and the names of artificial entities were masculine. This is in contrast to Boroditsky et al. (2003: 63) who claim that „conclusive information about the gender of objects is only available in language (and only in those languages that have grammatical gender)“. Ideas that speakers of non-gendered languages also assign gender have later been supported by Atagi et al. (2009) who report on four studies in which speakers of English were tested for gender attribution to adjectives and nouns. Their findings suggest that native English speakers consistently attribute gender to nouns, „with some associations being stronger than others“ (Atagi et al. 2009: 1807). This means that gender assignment is independent of language. Because English does not have grammatical gender, Atagi et al. (2009) used stereotypically gendered adjectives they had collected from the participants, but also from children’s picture books, fairytales, poetry, television shows, and movies. According to them, *pretty, clean, nice, careful, good, sweet, and smart*, for example, are stereotypically feminine, while *messy, naughty, strong, careless, handsome, brave, and wild* are stereotypically masculine. In the selected adjectives there is a noticeable contrast between the feminine adjectives, all of whom are positive, and the masculine ones, where out of seven adjectives, four are negative. Also, some of the clipart stimuli they used were stereotypically positive or negative. For example, one task involved a picture of a dolphin and the statements „*A dolphin is good.*“ / „*A dolphin is careless.*“ (Atagi et al. 2009: 1806). Their results show, for example, that English speakers see *apple, toothbrush, and mitten* as strongly feminine, and *towel, volcano, and tooth* as strongly masculine. These results confirm the effect of stereotypes on gender perception, but seem to point to the effect of personal associations. For example, if *toothbrush* is feminine because of a stereotypical representation of women as cleaners and carers, and *tooth* is masculine because it is associated with strength, fight, and aggression, it is not clear why *apple* is feminine and *towel* masculine.

In our experiment we want to test the impact of both the concept underlying a set of near-synonyms, and the grammatical gender of near-synonymous pairs of nouns of different grammatical genders. For the sake of readers with non-gendered native languages, it must be emphasized that in gendered languages adjectives are also marked for gender. This means that some English adjectives that, according to Atagi et al. (2009), are stereotypically masculine, such as *naughty, strong, and careless*, among others, have three different forms for the three genders in Montenegrin: *naughty* : *nevaljao*^M, *nevaljala*^F, *nevaljalo*^N, *strong* : *jak*^M, *jaka*^F, *jako*^N and *careless* : *bezobziran*^M, *bezobzirna*^F, *bezobzirno*^N. If grammatical gender has an impact on our perception, that im-

pact will probably combine with the impact of the underlying concept. The question is whether the stereotypical ‘masculinity’ of the concept of *strong*: *jak^M*, *jaka^F*, *jako^N* is weakened in Montenegrin in cases where the feminine form of collocate *jaka^F* is required. This dissonance between stereotypically gendered adjectives and their grammatical gender in gendered languages may be compared at least to an extent to xenonymic English collocations where one collocate is a stereotypically gendered adjective, and the other collocate is a noun whose referent is of the opposite gender, e.g. *a handsome woman*, *a pretty man*, or *a naughty girl*. To say the least, *handsome*, *pretty*, and *naughty* in the above collocations would have additional connotative meanings that are absent in the phylonymic collocations they form with *man*, *woman*, and *boy*, respectively. Our experiment with pairs of near-synonyms of different genders will hopefully enable us to compare the effects of grammatical gender and conceptual field at the same time. Before we give details on this in §3 – §5, we present some basic information on gender in Montenegrin and Montenegro, and on near-synonymy.

2.3. Gender in Montenegrin and Montenegro

Montenegrin has natural and grammatical gender. The latter distinguishes between masculine, feminine, and neuter and is marked by word endings. There is a correspondence between natural and grammatical genders in the majority of cases, with some interesting exceptions. There is a group of nouns that is grammatically feminine, but dominantly masculine semantically. It includes nouns describing (predominantly) male persons with extremely negative forms of behaviour, all grammatically feminine, such as *pijanica^F* ‘drunkard’, *propalica^F* ‘punk’, *izdajica^F* ‘traitor’, *kavgadžija^F* ‘troublemaker’². However, some of them may agree with demonstratives of both genders, e.g. *taj^M pijanica^F* and *ta^F pijanica^F* ‘this drunkard’. Some titles, such as *vojvoda* ‘duke’ and *vladika* ‘bishop’, agree with masculine demonstratives and adjectives although their form is grammatically feminine. There are also grammatically masculine nouns that are semantically feminine, e.g. *djevojčurak* ‘young girl’.

As for gender in the Montenegrin society, gender stereotypes are deeply rooted. Montenegro is still considered a traditional society with pretty stereotypical representations of femininity and masculinity. In the past, such views may have been mainly linked to more isolated parts of the country, such as rural areas, particularly in the north. More recently, the country has become more homogenous in that respect since the entire population is now concentrated in the capital and the coastal tourist centres, mainly for work. As a result, the opposition between urban and rural is insignificant at this

moment, i.e. the largest communities are populated by a mixture of urban and rural. The assumption is that the same has happened with the perception of gender³. However, a survey conducted ten years ago speaks of the processes of retraditionalisation and repatriarchalisation of the country (Blagojević 2007: 178). To the knowledge of the author of this article, there has been no survey on these processes and gender issues ever since.

2.4. Near-synonymy

Two words are said to be real (absolute) synonyms only if they are interchangeable in all contexts. Such cases are extremely rare⁴, so we normally speak of near-synonyms, i.e. words⁵ that share most of their semantic features and are interchangeable in some but not all contexts. For example, *profound* and *deep* are interchangeable as collocates that combine with *sympathy*, but not both of them are collocates to *water* (examples from: Hurford et al. 2007: 106). In the context of our study, near-synonyms are relevant because previous research shows that contiguity may motivate gender assignment. This means that it is expected that near-synonyms should be assigned identical genders because they are expected to trigger similar conceptual representations. For example, *automobile*, *motor vehicle*, *vehicle*, *car*, *auto*, *wheels*, etc. are close in their conceptual meaning, but have different connotative, social, and collocative meanings. If gender is a social and not a linguistic construct, then all of the above nouns should be viewed the same, i.e. they all should be of the same concept gender.

3. Hypothesis

3.1. Key questions

Previous studies have shown that gender is assigned under the impact of grammatical gender and stereotypical representations of concepts. The question addressed in this article is which one of the two effects is stronger. While the grammatical gender is clearly established on the basis of the word form and agreement with demonstratives, numbers, adjectives, etc, the gender of the underlying concepts is more complex. It is shaped by the stereotypes of a given community, i.e. it depends on the kinds of activities or features that persons living in that community⁶ associate with a particular concept, but also by personal associations. Our hypothesis was defined partly as a result of a pilot experiment that we conducted, the conclusions of which are presented in §3.2.

3.2. Pilot experiment

Before the large-scale experiment reported on in this article, a pilot experiment⁷ was conducted with only nineteen participants. They were asked to select five adjectives for each of the nouns in the list, which included five pairs of near-synonymous concrete nouns and five pairs of near-synonymous abstract nouns. In both pairs, one noun was masculine, the other was feminine. The list also included a number of distractors. The adjectives were assigned masculine, feminine, and neuter gender by three naive assessors. The results showed a very small grammatical gender bias. The following conclusions were drawn from the pilot: the experiment should be repeated with a much larger number of participants to get statistically significant results; the participants should assess only one member of the near-synonymous pairs to avoid bias towards the other member of the pair; the participants should be asked to attach only three instead of five adjectives to make sure they rely on their immediate associations but also to avoid fatigue, and the assessors should mark adjectives as feminine and masculine only. The reason for the last conclusion was that we felt this discouraged our assessors from grasping the immediate associations, so that whenever they were not sure, they assigned neuter gender to an adjective. Another very important conclusion was that stereotypes seem to play a very important role in gender assignment. For example, the pairs related to automobiles, devices, problems, and attitudes were strongly marked as masculine, while those related to design, talking and dates were marked as feminine. Also, out of 376 adjectives used, all three assessors assigned the same gender to 136 adjectives, most of which were stereotypically feminine or masculine. However, the pilot did not give us any statistically significant results, which is why we decided to repeat the experiment with a much larger group of participants and modified stimuli.

3.3. Hypotheses

For our study, we have identified the following hypotheses:

- I. gender of stereotypically gendered conceptual fields will override grammatical gender, which means that referents of both near-synonyms will be assigned gender that matches the gender of the underlying conceptual field.
- II. neutral conceptual fields will be primarily shaped by their grammatical gender, which means that referents of feminine near-synonyms will be mainly described by feminine adjectives, and vice versa, that referents of masculine near-synonyms will be mainly described by masculine adjectives.

Both hypotheses rest on the assumption that the gender of a conceptual field is stronger and that it is primarily determined by stereotypes. As residents of Montenegro and speakers of Montenegrin, we will try to predict the gender of some underlying concepts. However, the participants' selection of adjectives will tell us a lot about the stereotypes among Montenegrin youth. It must be noted that the near-synonymous pairs were selected randomly, i.e. not because we felt they were associated with certain stereotypes in the Montenegrin society.

4. Experiment

4.1. Method

The experiment was conducted with 196 undergraduate students of the state University of Montenegro between the ages of 19 and 22. This is the largest university of the country, located in the nation's capital. It has a merits based enrollment system, which means that students come from across the country, from all social strata. The students were not aware of the purpose of our experiment.

The participants were asked to write as quickly as possible the three adjectives that first came to their mind upon seeing the ten words in the form. Half the students were offered five concrete and five abstract masculine nouns, the other half the same groups of feminine nouns. Maximum 5880 adjectives were expected. However, after eliminating the number of blanks, repeated adjectives, and nouns that some students had erroneously inserted instead of adjectives, the final list had 756 adjectives.

The adjectives were then examined by three naive assessors for gender (masculine or feminine only). To avoid gender bias in this process, all the adjectives were listed in neuter form. The assessors were asked the following question: „*Something is (neuter adjective). Do you associate it with femininity or masculinity?*“. The majority gender assigned by the assessors was the gender assigned to each individual adjective.

4.2. Tools

Two different tools were used in the study. One was a set of ten near-synonymous concrete and abstract nouns, divided into two questionnaires, one with masculine, and the other with feminine nouns. Four out of ten pairs from the pilot were repeated in the new experiment. The two noun classes were equally represented to test whether in addition to grammatical gender and conceptual field, the type of concept (i.e. noun class) also had an impact on gender assignment.

We used a dictionary of synonyms (Ćosić 2008) and extracted pairs for our questionnaires from sets of near-synonyms. For example, before our final selection of *ulica* ‘street’ and *put* ‘road’, we examined a whole set of near-synonyms (*drum*^M, *staza*^F, *kolovoz*^M, *džada*^F, *cesta*^F, *putanja*^F, *puteljak*^M, *prolaz*^M, *putina*^F, *prtina*^F, *trasa*^F, *linija*^F, *ruta*^F, *maršruta*^F, *saobraćajna veza*^F) that have additional social, collocative, affective and other meanings. The pair *ulica*^F ‘street’ and *put*^M ‘road’ was selected from the set because although they are not interchangeable in all contexts, they have very similar conceptual meaning and are without strong connotative and affective meanings. The same logic was used in the selection of other pairs to the extent possible. For example, *skandal*^M ‘scandal’ has a very strong affective meaning when compared with *dogadjaj* ‘event’ because it conveys the speaker’s judgment of an event as morally or legally wrong. That is why we paired *skandal*^M with *afera*^F ‘affair’, which has similar semantic features, and not with *dogadjaj* ‘event’, their hyperonym.

The following pairs of near-synonyms were selected for the experiment: *put*^M : *ulica*^F ‘road’ : ‘street’, *uređaj*^M : *naprava*^F ‘device’ : ‘mechanism’, *materijal*^M : *tkanina*^{F8} ‘material’ : ‘fabric’, *trošjed*^M : *sofa*^F ‘three-seater’ : ‘sofa’, *udžbenik*^M : *knjiga*^F ‘textbook’ : ‘book’, *doživljaj*^M : *anegdota*^F ‘experience’ : ‘anecdote’, *spektakl*^M : *atrakcija*^F ‘spectacle’ : ‘spectacular performance’, *izvještaj*^M : *ocjena*^{F9} ‘report’ : ‘assessment’, *mit*^M : *legenda*^F ‘myth’ : ‘legend’, and *skandal*^M : *afera*^F ‘scandal’ : ‘affair’.

As for the gender of underlying concepts, our prediction was that *uređaj*^M : *naprava*^F ‘device’ : ‘mechanism’ would be clearly associated with masculinity and *materijal*^M : *tkanina*^F ‘material’ : ‘fabric’ with femininity. The reason is that men are still predominantly associated with technical sciences, machines, and structures, while sewing, clothes and design are associated with women, in spite of a growing number of top female scientists and probably dominantly male fashion designers. The authors could not agree on the gender of other concepts.

The second tool was a list of 756 adjectives in neuter form, which resulted in the list of adjectives marked for gender following the procedure described in § 4.1.

A gender score was calculated¹⁰ for each near-synonym by calculating the mean difference in the use of feminine and masculine adjectives. The difference was measured on a scale 0–3, where 0 means all the adjectives used are feminine, and 3 that all the adjectives are masculine. A score around 1.5 means that adjectives are not biased for grammatical gender, i.e. the participants used feminine and masculine adjectives equally.

5. Results and discussion

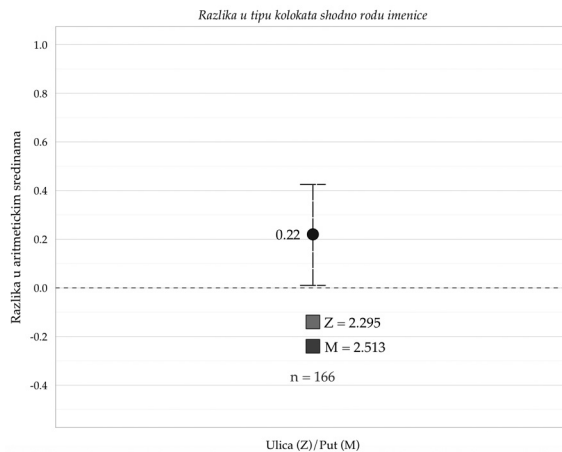
Our statistical analysis showed no difference in gender assignment to concrete and abstract nouns. As shown in Table 1, their average gender scores are close to 1.5, which means that both feminine and masculine adjectives were equally used with both feminine and masculine concrete and abstract nouns, with no major differences.

Table 1. Average gender score for concrete and abstract nouns

	concrete nouns	abstract nouns
feminine member	1.615	1.617
masculine member	1.653	1.589

The results reported in Table 1 may suggest that collocates are randomly picked and that conceptual fields and grammatical genders had no effect on gender perception among our participants. We then looked into the gender assignment to individual pairs of near-synonyms, irrespective of the noun class that they belong to. Of the ten pairs, the following six were statistically significant: *put^M* : *ulica^F* ‘road’ : ‘street’; *materijal^M* : *tkanina^F* ‘material’ : ‘fabric’; *udžbenik^M* : *knjiga^F* ‘textbook’ : ‘book’; *doživljaj^M* : *anegdota^F* ‘experience’ : ‘anecdote’; *mit^M* : *legenda^F* ‘myth’ : ‘legend’, and *skandal^M* : *afera^F* ‘scandal’ : ‘affair’. They can be divided in two groups according to the gender assignment patterns.

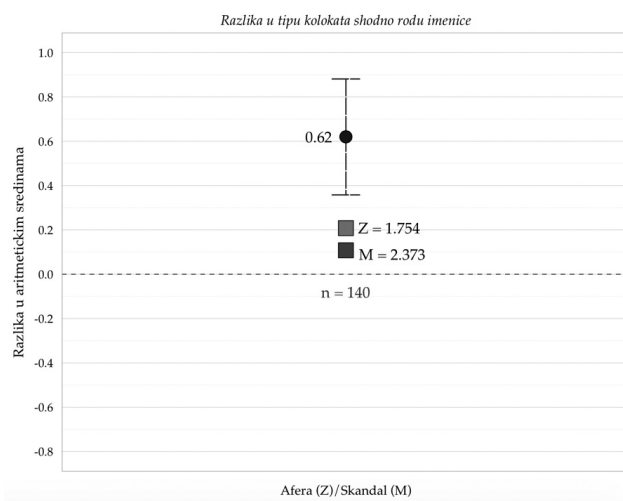
The scores for the first group are presented in Figures 1, 2, and 3. All three suggest that our participants see the concepts underlying the three pairs as clearly feminine or clearly masculine, and that grammatical gender has not effect on gender assignment.

Gender scores for *put^M* :
ulica^F ‘road’ : ‘street’

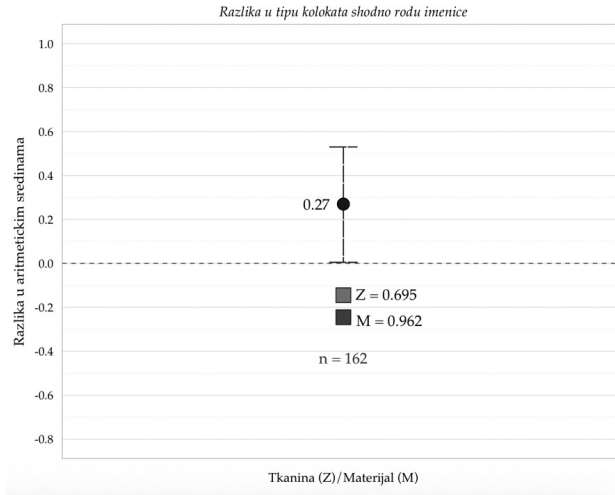
Both members of the pair *put*^M : *ulica*^F ‘road’ : ‘street’ were predominantly described with masculine adjectives, with average scores of 2.295 and 2.513 on a scale of 0–3 for both nouns. In other words, not just the masculine noun, but also the feminine noun, was described with masculine adjectives in a large majority of cases. In concrete terms, the masculine noun *put*^M ‘road’ has a score of 2.513, which is strongly marked for masculinity, and it could be ascribed both to its grammatical gender and the underlying concept. However, the fact that *ulica*^F ‘street’ is also strongly marked for masculinity (gender score of 2.295) means that the grammatical gender has no impact on gender assignment to these referents and that the gender of the underlying concept prevails. This suggests our participants strongly associate *road* and *street* with the conceptual field of cars, transport, driving, speed, and that these, in their view, are stereotypically linked to men.

The same patterns were found in the next two pairs of near-synonyms.

Gender scores for *skandal*^M : *afera*^F ‘scandal’ : ‘affair’

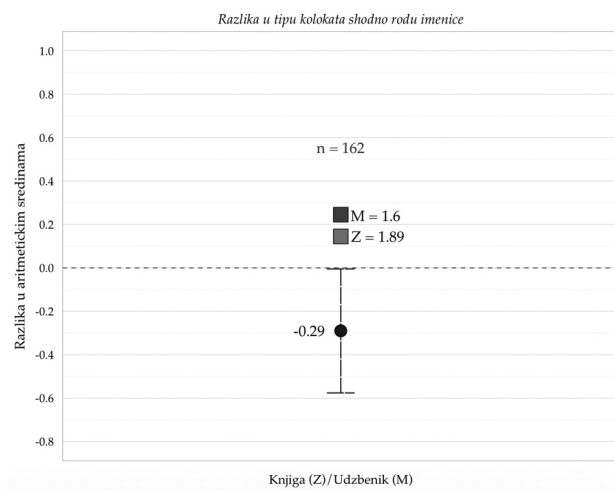
Fig. 2 shows that both nouns were described mainly with masculine adjectives irrespective of their grammatical genders. This suggests the concepts underlying *skandal*^M : *afera*^F ‘scandal’ : ‘affair’ are perceived as masculine by our participants.

Gender scores for *materijal*^M : *tkanina*^F ‘material’ : ‘fabric’

The pair in Fig. 3 matches our prediction mentioned in §4.2. The gender scores for the two near-synonyms show our participants associate both nouns with femininity. The feminine grammatical gender of the noun *tkanina* ‘fabric’ is probably enhanced by its phonological similarity to words like *tanan* ‘subtle’, *mekan* ‘soft’, *ninati* ‘dandle (a baby)’, among others, that are associated with femininity. As for polysemous *materijal*^M ‘material’, the adjectives used are less feminine than those for *tkanina*^F ‘fabric’. Our instructions may have contributed to gender assignment here. Namely, we specified the sense of *materijal*^M ‘material’ by explaining that it refers to textiles used for making clothes, such as suits, for example. However, as our participants chose collocates for just one member of the pair, the feminine sound pattern of the feminine counterpart could have no influence on the feminine gender assigned to the grammatically masculine *materijal*^M ‘material’.

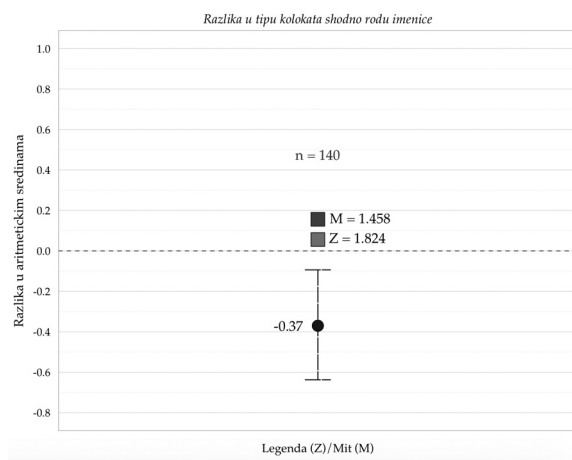
The scores for the second group are presented in Figures 4, 5, and 6. The difference in gender assignment in this group is also statistically significant but two out of three pairs show some unexpected patterns (presented in Fig. 5 and Fig. 6). Overall, their gender scores are pretty close to 1.5, which means that roughly the same number of feminine and masculine adjectives were used as collocates.

Gender scores for *udžbenik*^M : *knjiga*^F ‘textbook’ : ‘book’

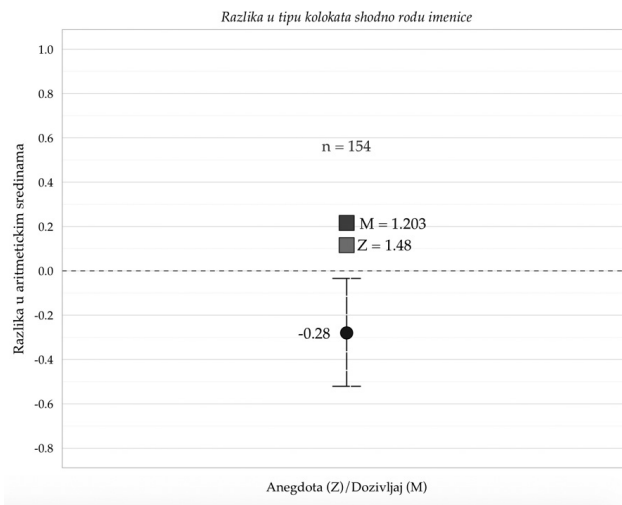
This pair is closest to the first group in that both scores are above 1.5, which suggests that our participants’ associations lean slightly towards masculinity.

The genders of pairs in Fig. 5 and Fig. 6 are close to 1.5, i.e. not marked for gender. What is strange in *mit*^M : *legenda*^F ‘myth’ : ‘legend’, is that the masculine noun is described by more feminine adjectives, while the feminine noun is described by more masculine adjectives. The results for *doživljaj*^M : *anegdota*^F ‘experience’ : ‘anecdote’ show that the feminine noun has a neutral gender, and that the masculine noun is described by more feminine adjectives.

Gender scores for *mit*^M : *legenda*^F ‘myth’ : ‘legend’

Gender scores for *doživljaj*^M : *anegdota*^F ‘experience’ : ‘anecdote’

On the whole, the second group seems to suggest that grammatical gender of linguistic expressions has no impact on the gender of their referents, but also that the concepts underlying the pairs from this group are perceived as neutral by our participants and so had no impact on gender assignment either. This is contrary to our second hypothesis. We expected that neutral, non-stereotypical concepts, will clear space for a stronger impact of grammatical gender on the perception of referents of these nouns.

The remaining group includes the following four pairs: *izvještaj*^M : *ocjena*^F ‘report’ : ‘assessment’; *trosjed*^M : *sofa*^F ‘three-seater’ : ‘sofa’; *spektakl*^M : *atrakcija*^F ‘spectacle’ : ‘spectacular performance’, and *uređaj*^M : *naprava*^F ‘device’ : ‘mechanism’. In all four, the gender difference was not statistically significant. However, gender of both *uređaj*^M ‘device’ and *naprava*^F ‘mechanism’ is masculine, with the feminine member being even more masculine than the masculine one. Although the difference is statistically insignificant, their overall gender seems to confirm our prediction that *uređaj*^M : *naprava*^F ‘device’ : ‘mechanism’ are stereotypically associated with masculinity.

Our first hypothesis was confirmed in that gender of stereotypically gendered conceptual fields will have the strongest effect on gender assignment to the referents of our near-synonyms. This is confirmed fully for the two pairs that we predicted would be fully associated with one gender (*materijal*^M : *tkanina*^F ‘material’ : ‘fabric’ and *uređaj*^M : *naprava*^F ‘device’ : ‘mechanism’). Since we made predictions for these two pairs only, we can only conclude that the gender of conceptual fields underlying other pairs is signified by the gender of

the adjectives. One way to obtain more reliable answers in the future is to assign gender also to underlying concepts. The same naive assessors who assign gender to adjectives should be asked to assign feminine, masculine and neuter genders to the conceptual fields. Another option would be to search examples of usage of our pairs in electronic corpora to see whether there is significant difference in the sex of animate referents that they are associated with.

Our second hypothesis was not confirmed. Most gender scores were around 1.5, which means that roughly the same number of feminine and masculine adjectives were used as collocates to the individual near-synonyms. This contradicts earlier research discussed in §2.1. and §2.2. which suggests that linguistic expressions shape our mental representation, i.e. that grammatical gender has an impact on gender assignment to referents.

Our results indicate that gender assignment is guided by stereotypes. Namely, four out of ten pairs were described as dominantly feminine or masculine (*road/street*; *scandal/affair*; *material/fabric*, and *device/mechanism*), and another pair was assigned gender in line with the gender of the conceptual field although not as strongly as the first four (*textbook/book*). In the other five there was no evidence of any impact coming from either the underlying concept or the linguistic category of grammatical gender. This suggests that our participants viewed *izvještaj*^M : *ocjena*^F ‘report’ : ‘assessment’; *trosjed*^M : *sofa*^F ‘three-seater’ : ‘sofa’; *spektakl*^M : *atrakcija*^F ‘spectacle’ : ‘spectacular performance’, *doživljaj*^M : *anegdota*^F ‘experience’ : ‘anecdote’, and *mit*^M : *legenda*^F ‘myth’ : ‘legend’ as neutral concepts, and that this underlying neutrality was not modified by the grammatical gender of the nouns.

6. Conclusion and ideas for future research

In the experiment reported above, we examined the impact of Montenegrin grammatical gender on gender assignment to referents of near-synonymous concrete and abstract nouns. The referents of all concrete nouns were inanimate, so there were no associations between sex and grammatical gender that could affect gender perception and gender assignment. Gender effects were explored using written words that the participants added collocates to based on their immediate associations.

We found that grammatical gender had no impact on gender assignment to referents of concrete and abstract noun classes. The analysis of gender assignment to individual pairs of words, however, showed effects of stereotypes in five out of ten pairs. The results matched our prediction we had made in respect of two pairs. As for the other three, our participants’ gender perception of their referents pointed to additional stereotypes that the authors were not aware of or could not

agree about. Since these stereotypically biased five pairs showed absolute gender congruence (nouns of both genders matched the gender of the underlying stereotype), it can be concluded that grammatical gender has no effect on our mental representation of referents. In other words, grammatical gender only confirms the stereotypical view of referents, in cases where such stereotypes exist.

These findings are contrary to previous research reported in §2.1. and §2.2. It is difficult to say why earlier research has found a correlation between grammatical gender and mental representation. One reason could be that the selected items were stereotypically biased or that the sample was too small and so could not yield statistically significant results. On the other hand, our findings could be tested in several ways. For example, the same assessors that assessed the adjectives collected could be asked to also assign genders to the underlying concepts to establish whether there is a match between that gender and the gender that the participants assigned to the referents of our near-synonyms. Another way could be to examine electronic corpora to see what animate referents our ten pairs are most often associated with. It is hoped that future research will re-examine these opposing views and put more light on the relation between language and thought.

References

- Atagi, N., Sethurman, N. and Smith, L. B., *Conceptualizations of Gender in Language*. In: Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society, 31(31), 2009, Retrieved on 20 September 2017 from: <https://cloudfront.escholarship.org/dist/prd/content/qt69s2385t/qt69s2385t.pdf>.
- Berlin, B. and Kay, K., *Basic color terms: their universality and evolution*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969.
- Blagojević, M., *Rodni barometar u Crnoj Gori: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca*, Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Crne Gore, DPC, Podgorica, 2007.
- Boroditsky, L., Schmidt, L. A. and Phillips W., *Sex, Syntax, and Semantics*. Gentner, D. and S. Goldin-Meadow (Eds.), *Language in Mind: Advances in the study of Language and Cognition* (pp. 61–80). Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
- Ćosić, P., *Rečnik sinonima*, Kornet, Beograd, 2008.
- Phillips, W., & Boroditsky, L., Can quirks of grammar affect the way you think? Grammatical gender and object concepts. In: R. Alterman & D. Kirsh (Eds.), *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, Cognitive Science Society, Boston, 2003. Retrieved on 29 September 2017 from:

<https://escholarship.org/content/qt31t455gf/qt31t455gf.pdf?nosplash=7ab2612324b3d84e5202af1f9de2856f>.

- Hurford, J. R., Heasley, B. and Smith, M. B., *Semantics – A Coursebook*, CUP, Cambridge, 2007.
- Jakobson, R., On linguistic aspects of translation. In: R. A. Brower (ed.) *On translation*, Oxford University Press, New York, 1966, pp. 232–239.
- Konishi, T., The semantics of grammatical gender: A cross-cultural study. *Journal of Psycholinguistic Research* 22, 1993, pp. 519–534.
- Mullen, M. K., Children’s classification of nature and artifact pictures into female and male categories. *Sex Roles* 23, 1990, pp. 577–587.
- Sera, M., Berge, C., and del Castillo Pintado, J., Grammatical and Conceptual Forces in the Attribution of Gender by English and Spanish Speakers. *Cognitive Development*, 9, 3, 1990, pp. 261–292. doi:10.1016/0885-2014(94)90007-8.
- Slobin, D., From „thought and language“ to „thinking for speaking“. In: J. J. Gumperz and S. C. Levinson (eds.), *Rethinking linguistic relativity*, CUP, 1996, pp. 70–96.

Notes

- 1 Superscript letters M, F, and N, are used as abbreviations for masculine, feminine, and neuter grammatical genders.
- 2 Whether feminine labels are used as punishment for socially unacceptable and unmanly behaviour of referents of these nouns is an issue that will not be addressed here but could be an interesting subject of future research.
- 3 The views expressed here are the views of the authors of the article based on their experience of having lived and worked in the country for most of their lives.
- 4 Mainly vocabulary found in restricted contexts, e.g. *mercury* and *quicksilver*.
- 5 We speak of words here, but it is understood that synonymy can be established between linguistic expressions at different levels of linguistic analysis.
- 6 Communities, of course, are not absolutely homogeneous in any respect.
- 7 The findings of the pilot experiment were presented at *Languages and cultures in time and space 7*, a conference held in Novi Sad, Serbia, 18–19 Nov 2017.

- 8 Because *materijal* ‘material’ is polysemous in Montenegrin, we specified its sense by providing the following context: ‘*na primjer, tekstilni materijal za šivenje odijela*’: ‘textile used to make suits, for example’.
- 9 Because *ocjena* is polysemous in Montenegrin, we specified its sense by providing the following context ‘*izvještaj/ocjena o sprovođenju nekog projekta*’: ‘a project implementation report/assessment’.
- 10 We would like to extend our heartfelt gratitude to Prof. Dr. Olivera Komar and Dr. Nemanja Batrićević of the Faculty of Political Science, University of Montenegro, for their impeccable statistical analysis of our data and all the understanding and patience throughout the process.

Vesna BULATOVIC & Dragana ČARAPIĆ

ROD: DRUŠTVENA ILI JEZIČKA KATEGORIJA?

U radu se izvještava o istraživanju sprovedenom kako bi se ustanovilo da li rodna percepcija referentata imenica zavisi od rodnog stereotipa kao društvenog konstrukta, ili od gramatičkog roda kao jezičke kategorije. Rodna percepcija ocjenjivana je na osnovu pridjeva koje su ispitanici dodavali uz imenice na osnovu neposrednih asocijacija koje vezuju za referente tih imenica. Oda-brano je deset parova konkretnih i apstraktnih imenica čiji su članovi približni sinonimi različitog gramatičkog roda (npr. imenica materijal je gramatičkog muškog roda, a imenica tkanina je gramatičkog ženskog roda). Budući da se oba približna sinonima vezuju za isti konceptualni domen (npr. približni sinonimi materijal i tkanina mogu se vezivati za konceptualne domene krojenja, šivenja, mode, odjevnih predmeta i sl.), bilo je moguće istovremeno mjeriti uticaj dva faktora: faktor rodnog stereotipa i faktor gramatičkog roda. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da gramatički rod nema uticaja na rodnu percepciju referenta, već da percepcija zavisi od rodnih stereotipa koji se u određenoj jezičkoj zajednici vezuju za referente imenica. Ovi rezultati su u suprotnosti sa rezultatima sličnih istraživanja sprovedenim na materijalu drugih jezika (među kojima su jezici sa i bez gramatičkog roda), te rad stoga završava sugestijama za buduća istraživanja kojima bi se preispitala suprotstavljena mišljenja o uticaju gramatičkog roda i stereotipa na rodnu percepciju referenta.

Ključne riječi: *gramatički rod; stereotipi; približna sinonimija; kolokacije*

UDK 811.163.42'373.7

Izvorni naučni rad

Nina MANCE (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku

nmance@foozos.hr

FRAZEMI U *PRIČAMA IZ DAVNINE*

Istraživanje koje je predstavljeno u ovome radu analiza je frazema u *Pričama iz davnine*. Ciljevi su istraživanja: 1. utvrditi koja sve značenja imaju frazemi u *Pričama iz davnine*, 2. pokušati razgraničiti poredbene frazeme od poredbi te 3. izdvojiti i objasniti frazemske inačice koje će pokazati Ivaninu virtuoznost u pripovijedanju upravo zbog izbora leksičkih, pa time i frazemskih jedinica. Upravo frazemske inačice pridonose jasnoći i slikovitosti pripovjednoga diskursa. Također, dodatak je radu i mali frazeološki rječnik s popisom frazema pronađenih u *Pričama iz davnine*.

Ključne riječi: *frazeologija, Ivana Brlić-Mažuranić, poredbe, poredbeni frazemi, Priče iz davnine*

Uvod

Glavnina stručne literature navodi kako je frazeologija jedna od najmlađih jezikoslovnih disciplina, ali zanimanja za proučavanje njezina predmeta vrlo su razgranata i opsežna (Kovačević 2012). I doista, frazeologiji se tek posljednjih nekoliko desetljeća pridaje velika pozornost; njezino je proučavanje započelo tek 70-ih godina prošloga stoljeća, a 90-ih godina postala je predmetom istraživanja mnogih hrvatskih jezikoslovaca, o čemu svjedoče i radovi Jasne Melvinger, Antice Menac, Josipa Matešića, Željke Fink-Arsovski i drugih. U književnim su djelima frazemi vrlo česti, a frazeologija je svakoga pisca vezana uz određene posebnosti (Menac 1994: 167). Neosporna je činjenica kako su bajke Ivane Brlić-Mažuranić remek djela hrvatske dječje književnosti zbog čega ona nosi posve zasluženu titulu *hrvatskoga Andersena*. S obzirom na tu titulu te stoga što je Ivana Brlić-Mažuranić nazvana *virtuozom naše riječi* (Filaković 2008: 47), istraženo je frazeološko bogatstvo u *Pričama iz davnine*. Bajke koje čine ciklus *Priča iz davnine* u ovome su radu obilježene kraticama te će se tako pojavljivati u tekstu.¹

---

¹ U tekstu će kratica *KPTI* označavati bajku *Kako je Potjeh tražio istinu*; kratica *RP* bajku

Frazeologija u *Pričama iz davnine*

Prema Menac (1994: 161) frazem se određuje kao veza riječi sa sljedećim obvezatnim značajkama:

1. ne stvara se u govornome procesu, nego se reproducira u gotovu obliku

2. ima stalan sastav i raspored sastavnica

3. značenje mu se obično ne izvodi iz značenja sastavnica jer one, ili bar neke od njih, doživljavaju semantičku pretvorbu

4. uklapa se u rečenicu kao njezin sastavni dio.

Međutim, nije svaki frazem lako prepoznati prema nabrojenim značajkama (Mihaljević, Kovačević 2006: 2).

Ni u Ivaninim bajkama nije u svim primjerima jednostavno utvrditi što je frazem zbog velikoga broja frazemskih inačica. Uz navedeno, poteškoću u razvrstavanju predstavljaju i poredbeni frazemi pri čemu nije uvijek sigurno je li riječ o poredbenome frazemu ili o poredbi. Postoje nedoumice o tome jesu li poredbe poput *ravan kao stup* ili *malešan kao ruka* u isto vrijeme i poredbeni frazemi (Matešić 1978: 212; Omazić 2002: 103). U Ivaninim pak bajkama tim je teže odrediti tu razliku stoga što – dijelom i zbog razilaženja oko toga što se ubraja u užu, a što u širu frazeologiju (Menac 1994: 162) – ne postoji ni jasna granica opsega frazema jer većina njih ima i po nekoliko izostavljivih dijelova (primjerice *biti tvrda* <*i krivična*> *srca* SDNN, *trči* <*i skače*> *stazom pred Potjehom kao zec* KPTI. Izostavljivi dijelovi u tim primjerima intenzificiraju značenje frazema).

U Ivaninim bajkama pojavljuju se frazemi koji imaju mnoga konotativna značenja, no najviše je onih frazema koji izražavaju emotivna stanja. Tako se mogu iščitati sljedeća okvirna značenja:

Biti u neprilici: *naći se u neprilici* (KPTI).

Bezobzirnost: *biti tvrda srca* (BJSR), *biti tvrda i krivična srca* (SDNN).

Bol i tuga: *zaboljeti srce* (KPTI), *ubosti (koga) iglom* (KPTI), *kidati se i lomiti* (KPTI), *propasti od tuge* (RP), *ujesti za srce* (RP).

Ludost: *sići s uma* (KPTI).

Ljutnja: *od ljutog jada* (KPTI), *svisnuti od srdžbe* (RP), *od gorkog jada* (RP), *ljuta svađa* (R), *zacviljeti kao ljuta godina* (ŠS), *od velike ljutosti, plakati kao ljuta godina* (BJSR), *naceriti lice (od ljutosti)* (J).

Opasnost: *raditi se* o glavi (KPTI).

Ribar Palunko i njegova žena; kratica R bajku *Regoč*; kratica ŠS bajku *Šuma Striborova*; kratica BJSR bajku *Bratac Jaglenac i sestra Rutvica*; kratica LTDŽ bajku *Lutonjica Toporko i devet župančića*; kratica SDNN bajku *Sunce djever i Neva Nevičica* te kratica J označavat će bajku *Jagor*.

Sreća: *prštati od smijeha* (RP), *ciknuti od radosti* (ŠS), *pucati od smijeha* (ŠS), *od velike radosti* (BJSR), *(biti) milo do neba* (LTDŽ), *(igrati srce) od miline* (LTDŽ), *nasmijati se od radosti* (LTDŽ), *(biti) drago na srcu* (J), *(imati) radosti u srcu* (J).

Strah: *(biti) uplašen kao sinja kukavica* (KPTI).

Začudnost, zatečenost: *protrnuti od čuda* (KPTI), *skrstiti ruke od čuda* (R), *od velikog čuda, ne vjerovati svojim očima* (BJSR), *pogledati u čudu, čudom se čuditi, (biti) u velikome čudu* (LTDŽ), *okameniti se od čuda* (J).

Među navedenim frazemima može se primijetiti i međufrazemska sinonimija – pojava identičnoga ili srodnog značenja među različitim frazemima (Menac 2007). Naši primjeri pokazuju različite stupnjeve sinonimičnosti pa se javljaju frazemi koji imaju različite sastavnice uz sličan tip sveze: *nasmijati se od radosti* („*Nasmijaše se od radosti, priskočiše kamenu i učiniše kako Toporko bijaše rekao...*“ LTDŽ) i *pucati od smijeha* („...a Malik Tintilinić u pepelu *puca od smijeha*.“ ŠS) skupljeni su oko okvirnoga značenja *biti sretan*. Nadalje se javljaju frazemi koji imaju različit tip sveze i različite sastavnice, ali se mogu rabiti u istome kontekstu: *ne vjerovati svojim očima* („*Ne vjeruje Zatočnica svojim očima, gleda za Jaglencem, a on ide i ništa mu nije od onolikog otrova*.“ BJSR) i *naći se u velikome čudu* („*Našao se djed u velikome čudu, što mu takovi junaci ispod svilenih šatora nadošli!*“ LTDŽ) skupljeni oko okvirnoga značenja *biti začuđen*.

Ivana Brlić-Mažuranić u svojim se frazemima *igra* i s gramatičkim oblicima frazemskih sastavnica što opet pridonosi slikovitosti te učinku začudnosti kod čitatelja. Tako umjesto frazema <*biti*> *brz na jeziku* čitamo njegovu inačicu s komparativom: „*Brži je tvoj jezik, babo, negoli su ruke ovoga starca koji se evo zalio olovom*.“ (LTDŽ). Umjesto frazema kakva pronalazimo u frazeološkome rječniku *propasti u zemlju* pronalazimo inačicu s imperativom umjesto infinitivom: „*Propadaj u zemlju, crna dadiljo*.“ (SDNN). Čitamo i inačicu frazema *do mile volje* u kojem se nalazi umanjena pa su se tako Jagor i kozica napili mlijeka *do mile voljice*: „*Legoše oni, napiše se mlijeka do mile voljice, pa onda veseli rekoše...*“ (J). Iako Matešić (1978: 216) za primjere poput prethodnih tvrdi kako njihove veze jesu moguće, ali to onda više nisu frazemi, skloniji smo o njima ipak govoriti kao o inačicama frazema.

Poredbe i/ili poredbeni frazemi u *Pričama iz davnine*

Već se spomenulo kako jezikoslovci dvoje o tome jesu li poredbe poput *malen kao palac* i *lijepa kao zvijezda* ujedno i poredbeni frazemi.

Poredbene je frazeme jednostavno opisati jer su pregledne i jednostavno konstruirane jedinice (Matešić, 1978; Omazić, 2002). Na lijevoj se stra-

ni frazema, koja čini njegovu prvu sastavnicu, mogu nalaziti glagol, pridjev, imenica, prilog te postoji i tzv. nulti tip kod kojega se sastavnica može izostaviti (Omazić 2002: 106). Tim se vrstama riječi dodaje poredba, a središnje mjesto zauzima veznik *kao*. Postoje složenije klasifikacije poredbenih frazema (Melvinger 1984), no i mi ćemo se (Omazić 2002: 107) zadržati na onoj Matešićevoj te pokušati poredbe u *Pričama iz davnine* svrstati upravo u tu klasifikaciju poredbenih frazema. Tako se u Ivaninim pričama pojavljuju poredbe u kojima su s lijeve strane sljedeće vrste riječi:

Glagoli –

<biti> kao zla godina

<biti> sam k'o dva mravka

hvatati se kao muhe u loncu

ići veselo planinom i gukati si tihano kao golub mladi

letjeti i spuštati se tako visoko kao lastavica

letjeti ravno do obale kano dijete u majčino krilo

nanizati se kao čičak do čička

nasmijati se kao grlica

poskočiti kao curica

progledati kano sljepac kad mu mreću skineš

sjediti na vrhu grma kao ptičica

trčati i skakati stazom pred Potjehom kao zec

trčati kao miš po brazdi

treptati kao zlatan barjak

zvirhati veselo očima kao mlado mače na mjeseci

Pridjevi –

(sunce) blijedo i slabo kao da nema koga da grije

krupan kao kruške

bijeli i vezeni kao krila leptirova

crn kao krtica

crveni kao crvendaći

crveni kao plamenovi

golišavi kao žabe

jači od Hrsa

lagan kao noćna ptica

lagašan kao bijela ružica

lijepa kao zvijezda

ljepša nego jutarnja zvijezdica

malen kao palac

malešan kao ruka

ravan kao stup

rogati kao puž
rumeni i jedri ko rumene jabuke
rutavi kao janje
sićušan kao proso
sitan kao najmanja krijesnica
sitniji od miša
siv kao miš
sivi kao pepeo
sur kao tvorić
šušati kao miš
tanašan kao šipka
uplašen kao sinja kukavica
velike ko najveće goveče
zdrav kao ribica
zeleni kao zelembaći
žarke kao živi ugljen
 Imenice –
brada kao stog kukuruzovine
dva bijela sela kao dva bijela goluba
dva oka kao dva draga kamena
dva zlatna polja kao dvije zlatne marame
glava velika kao najveći badanj
mudrost ko u starca
nožice ko u šumi borove iglice
sitne nožice kao u banice
 Prilog – *tako tihano kao duždeva galija*
 Nulti tip poredbe –
kao da je crkva
kao da žvrgolje pod strehom
kano guja oko grane
kao što ptičica raširi krila
kao voda od mlina.

Analiza pokazuje kako u *Pričama iz davnine* ima najviše poredbi u kojima su s lijeve strane pridjevi, a slijede ih glagoli pa imenice, nulti tip te jedna priložna poredba. Od navedenih poredbi samo su tri potvrđene u hrvatskome frazeološkome rječniku, i to ne sve u inačici kakvu pronalazimo u našem korpusu. Riječ je o dvama glagolskim poredbenim frazemima: *zacviljeti kao ljuta godina* (SŠ) i *plakati kao ljuta godina* (BJSR) (u rječniku stoji *zaplakati/plakati (zakukati/kukati i sl.) kao ljuta (kišna) godina*) te jednome pridjevskome

poredbenom frazemu: <biti> *uplašen kao sinja kukavica* (KPTI) (u rječniku stoji (*sinja kukavica*) (Menac, Fink-Arsovski, Venturin 2014)).

Analizirajući poredbene frazeme u hrvatskome (i engleskom) jeziku, Omazić (2002: 108) uočava kako poredbeni frazemi pokazuju relativnu nestabilnost forme te kako se javljaju u velikome broju leksičkih i morfosintaktičkih varijacija i modifikacija. Omazić je uočila sljedeće promjene: 1. zamjenu leksema, 2. dodavanje elemenata, 3. izostavljanje elemenata te 4. morfosintaktičke transformacije. Pogledavši analizu našega korpusa, možemo zaključiti kako se, s izuzetkom izostavljanja elemenata, navedene promjene javljaju i u našim primjerima. Pokažimo navedeno samo na dvama primjerima: u poredbi *lagan kao noćna ptica* vidljivo je dodavanje sastavnice *noćna* i u poredbi *lagašan kao bijela ružica* vidljivo je dodavanje sastavnice *bijela* (a ne crvena ili ružičasta ruža/ružica). Isti primjer može poslužiti i kao opis zamjene leksema jer je u frazeološkome rječniku potvrđen frazem *lagan kao pero* (*perce*), a ne kao ptica ili ružica, i još k tomu ona bijele boje. O morfosintaktičkoj transformaciji već smo govorili, a oprimjeriti ju možemo umanjenicom *ružica* u poredbi *lagašan kao bijela ružica* (prema *lagan kao pero*).

Ako sve navedeno uzmemo u obzir, može se zaključiti kako Ivanine bajke upravo vrve poredbama, od kojih su samo neke poredbeni frazemi. Primjere poput *ići veselo planinom i gukati si tihano kao golub mladi, letjeti i spuštati se tako visoko kao lastavica* te *letjeti ravno do obale kano dijete u majčino krilo* ne bismo mogli nazvati poredbenim frazemima jer ne postoji jasna veza ni s jednim frazemom potvrđenim u frazeološkome rječniku; te su i takve poredbe upravo slikoviti primjer Ivanine zavidne mašte kojom postiže slikovitost. S druge pak strane, poredbenim frazemima možemo zvati sve one konstrukcije u kojima se vidi veza s frazemima koji su potvrđeni u frazeološkom rječniku, ali u kojima se događaju i promjene poput zamjene leksema, dodavanje i izostavljanje pojedinih sastavnica frazema te morfosintaktičke promjene.

Bilo da je riječ o poredbama ili poredbenim frazemima, tragom kognitivne lingvistike koja je skupila dokaze o tome kako frazemi nisu tzv. 'mrtve' metafore (Broz 2015: 38), možemo tvrditi kako je u Ivaninim frazemima semantički talog (Fink-Arsovski 2002: 29) više nego vidljiv jer se u mislima može stvoriti vizualna predodžba bilo kojega od Ivaninih frazema.

Zaključak

Analizom frazema ekscerptiranih iz *Priča iz davnine* Ivane Brlić-Mažuranić utvrđeno je kako frazemi imaju mnoga konotativna značenja, no najviše je onih frazema koji izražavaju emotivna stanja. Nadalje, pronađeno je mnogo poredbi od kojih su samo tri potvrđene u frazeološkome rječniku, a ostale poredbne ne bismo mogli nazvati poredbenim frazemima jer ne postoji jasna veza ni s jednim frazemom potvrđenim u frazeološkome rječniku, nego su one slikoviti primjer Ivanine zavidne mašte kojom postiže slikovitost. S druge pak strane, poredbenim frazemima možemo zvati sve one konstrukcije u kojima se vidi veza s frazemima koji su potvrđeni u frazeološkom rječniku, ali u kojima se događaju i promjene poput zamjene leksema, dodavanje i izostavljanje pojedinih sastavnica frazema te morfosintaktičke promjene. Upravo su ti primjeri frazemskih inačica dokaz Ivanine virtuoznosti u pripovijedanju. Od brojnih poredbi kojima se koristi autorica najviše je onih čiju lijevu sastavnicu čine pridjevi i glagoli. Razgraničavanje poredbi i poredbenih frazema pokazalo je kako su u *Pričama iz davnine* poredbne zastupljenije od poredbenih frazema, ali je i u poredbama i u poredbenim frazemima semantički talog ili pozadinska slika uvijek jasna te time pridonose slikovitosti i živopisnosti pripovjednoga diskursa i pobuđuju čitateljevu maštu.

Izvor

- Brlić-Mažuranić, Ivana, *Priče iz davnine*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1985.

Literatura

- Broz, Vlatko, Frazeologija sve u šesnaest: motiviranost značenja numeričkih frazema u hrvatskome, *Filologija* 64, Zagreb, 2015, str. 38.
- Filaković, Svetlana, „Frazeologija u djelima Ivane Brlić Mažuranić“, *Život i škola* 19, 2008, str. 37–64.
- Fink-Arsovski, Željka, *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002.
- Kolenić, Ljiljana, *Riječi u svezama. Povijest hrvatske frazeologije*, Osijek: Matica hrvatska Ogranak Osijek, 2006.
- Kovačević, Barbara, *Hrvatski frazemi od glave do pete*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2012.

- Lauš, Ivana; Mance, Nina, Frazelogija u romanima Nade Iveljić. Pintarić, Ana, ur. Život i djelo(vanje) Nade Iveljić: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Zlatni danci 11, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet; Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod: Matica hrvatska, 2010, str. 187–207.
- Matešić, Josip, O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku, Filologija 8, Zagreb, 1978, str. 211–217.
- Matešić, Josip, Frazemi s komponentom vlastitog imena u hrvatskom jeziku, Filologija 20–21, Zagreb, 1992–1993, str. 293.
- Melvinger, Jasna, Poredbeni frazemi, Jezik 5, 1984, str. 129–135.
- Menac, Antica, Frazelogija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika, Filologija 22–23, Zagreb, 1994, str. 161–168.
- Menac, Antica, Hrvatska frazeologija, Knjigra d. o. o., Zagreb, 2007.
- Menac, A., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R., Hrvatski frazeološki rječnik, Naklada Ljevak, Zagreb, 2014.
- Mihaljević, M., Kovačević, B., Frazemi kroz funkcionalne stilove, Jezik. 53/1, Zagreb, 2006, str. 1–15.
- Omazić, Marija, O poredbenom frazemu u engleskom i hrvatskom jeziku, Osijek: Jezikoslovlje 3. 1–2, 2002, str. 99–129.

Mali frazeološki rječnik *Priča iz davnine*

U rječnik su uneseni frazemi koji su pronađeni u *Pričama iz davnine* te su složeni abecedno. Uz svaki se frazem opisuje njegovo značenje, kontekst u kojem se pojavljuje te bajka iz koje je preuzet. Rječnik koji je poslužio kao polazište pri opisu frazema bio je Hrvatski frazeološki rječnik autora Menac, Fink-Arsovski i Venturin (2014).

ANDEO

Anđeo čuvar <čiji>

onaj koji bdije nad čijim životom, onaj koji štiti koga od zla i teškoća
„*Kad legneš, sinko sklopi očice i ne miči se da ne poplašiš anđela čuvara.*“, BJSR, str. 86.

BIJEDA

Bijeda i nevolja

ono što je neprimljiva i nevolja, neugodna situacija
„*Za neko vrijeme podnosi Palunko ovu žalost, al onda mu sasvim dojadilo: gdje se bijaše najbolje ponadao raskoši Kralja Morskoga, tu mu došla ova bijeda i nevolja.*“, RP, str. 30.

BOG

Bog te pita gdje (kud)

u nepoznatome pravcu

„*Vranac ispod nje otrči (...) Bog te pita kuda!“*, R, str. 45.

CIJENA

Pod svaku cijenu

Svakako, na svaki način, u svakom slučaju

„*Ovo ponajpače govoraše Marun, jer mu se htjelo pod svaku cijenu stare kolibe...“*, KPTI, str. 18.

ČUDO

Čudom se čuditi

vrlo se čuditi, iščuđavati se, snebivati se

„*Čudom se čude župančići, jer njih mudroznanci svačemu naučaju...“*, LTDŽ, str. 122.

Dati se na čudo

vrlo se čuditi; biti zatečen

„*Ovo se župančićima na čudo dalo.“*, LTDŽ, str. 121.

Okameniti se od čuda

vrlo se začuditi viđenom

„*Stoji maćeha, okamenila se od čuda, ali kad nestalo starca, uhvati je jar i bijes.*“

Pogledati u čudu

gledati koga iznenađeno

„*Pogledaše župančići u čudu jedan drugoga.*“

Protrnuti od čuda

vrlo se iznenaditi

„*Protrnuše braća od čuda, a ona svjetlost iščezne...“*, KPTI, str. 6.

Skrstiti ruke od čuda

vrlo se čuditi

„*Kad je Kosjenka opazila Regoča, skrstila ruke od čuda.“*, R, str. 46.

U velikome čudu

biti zatečen (u nedoumici), zapanjiti se

„*Našao se djed u velikome čudu, što mu takovi junaci ispod svilenih šatora nadošli!*“

DAN

Dan za danom

svakim danom, neprekidno

„*Tako oni počeše živjeti dan za danom na svetom jezeru.*“, BJSR, str. 97.

Pod stare dane

u starosti, pod starost, u poodmaklim godinama

„*Relja dakle postade knezom, te kneginja, koja tada bijaše ostarjela, doživi pod stare dane veliku radost.*“, BJSR, str. 114.

GLAD

Ljuto ogladnjeti

postati vrlo gladan

„*Jerbo smo ti đaci ljuto ogladnjeli.*“, LTDŽ, str. 133.

GLAVA

Glava je u torbi <komu>

u životnoj opasnosti je tko, živi opasnim životom tko

„*I ne zna da mu je glava bila u torbi.*“, BJSR, str. 90.

Oboriti (objesiti) glavu

pokunjati se, snužđiti se, zastidjeti se

„*Ide dakle Potjeh u goru, a oborio glavu: kad on do prvog kamena, a pred njega bane onaj bijes.*“, KPTI, str. 11.

Raditi <se> o glavi komu

biti u smrtnoj opasnosti; htjeti koga ubiti (uništiti, upropastiti)

„*Opazio dobro starac Vijest kuda sve to ide i da će se njemu doskora raditi o glavi.*“, KPTI, str. 17.

Tvrde glave

svojejav, trvdoglav

„*Jer Toporko znade da je djed tvrde glave, te ćeš lakše njegovu bradu, sto godina nečešljanu, pročešljati...*“, LTDŽ, str. 131.

Utuviti u glavu komu što

biti opsjednut kakvom mišlju; uporno nastojati da tko nauču (sazna, prihvati)

„*Utuvio si dakle Palunko u glavu kako bi i on jednom takvo bogatstvo vidio...*“, RP, str. 27.

GODINA

Plakati kao ljuta (kišna) godina

Teško (na sav glas) plakati

„*...zavije se u svoja crna krila i plače kao ljuta godina.*“, BJSR, str. 94.

Zacviljeti kao ljuta godina

Gorko (na sav glas) zaplakati

„*Zacvili kao ljuta godina i samo umoli da je bar ne tjera iz kuće dok je dan...*“, ŠS, str. 72.

IGLA

Kao ubosti iglom

iznenada osjetiti duboku tugu ili bol

„Zaboli Potjeha srce, kao da ga iglom ubolo – al on reče...“, KPTI, str. 16.

JED

Gorki jed

tuga i nesreća

„Ode on tako i rasplače se od gorkog jeda.“, RP, str. 34.

JEZIK

Brz na jeziku

brzoplet, koji govori naprečac

„Brži je tvoj jezik, babo, negoli su ruke ovoga starca...“, LTDŽ, str. 125.

KAMEN

Kamen bi proplakao

velika nevolja i žalost

„I sam bi kamen proplakao, gdje mala Rutvica spominje svoju majku u ovoj maloj pustoj kolibici.“, BJSR, str. 111.

Tvrd kao kamen

vrlo tvrd

„No, ono je bila stara orahovina, tvrdka kao kamen, te plamen sve oko nje liže i oblizuje...“, KPTI, str. 18.

KROV

Krov nad glavom

vlastiti dom

„Probudi se starac Vijest, otvori oči i vidi da mu krov nad glavom gori.“, KPTI, str. 18.

KUKAVICA

Sinja kukavica

kukavac, bijednik, onaj koji može izazvati jedino sažaljenje

„Pusti iza ovih riječi Bjesomar bijesa, a ovaj, uplašen kao sinja kukavica, čučao tri dana u rakiti...“, KPTI, str. 10.

LICE

Naceriti lice

praviti grimase

„Nacerila baba lice od ljutosti i rekla maćehi...“, J, 166.

LOM

Kidati se i lomiti

biti u brizi

„...i cijele noći ne mogaše Potjeh da zaspi, nego se kida i lomi i sve misli: kako li je sa djedom...“, KPTI, str. 17.

MUHA

kao muhe u loncu

oduševljeno, s ushitom, nezaustavljivo, intenzivno činiti što

„...tako se uhvatiše bjesovi kao muhe u loncu.“, KPTI, 14.

NARUČJE

Pasti u naručje <komu>

zagrliti koga

„A kako se toporište prebacilo, tako u naručaj baki pao živ i zdrav Toporko!“, LTDŽ, str. 142.

NEPRILIKA

Naći se u neprilici

biti svjedokom neugodnoga događaja

„Našao se Marun u neprilici, jer ne bijaše ništa upamtio...“, KPTI, str. 8.

NIŠTA

Nikom ništa

dogodilo se, ali je prošlo

„...postala bi djevojka opet gujom, utekla u panj i nikomu ništa.“, ŠS, str. 66.

NOGE

Osoviti se na <svoje> noge

osamostaliti se; ustati

„A Toporko, kad se na noge osovio, stao lutati šumom i dubravom...“, LTDŽ, str. 120.

OČI

Mutiti se pred očima <komu>

osjećati vrtoglavicu

„Ali se, jao! stalo Jaglencu mutiti pred očima, glava ga ljuto zaboljela...“, BJSR, str. 91.

Ne vjerovati <svojim> očima

biti u nevjerici; čuditi se viđenom

„Ne vjeruje Zatočnica svojim očima, gleda za Jaglencem, a on ide i ništa mu nije od onolikog otrova.“, BJSR, str. 92.

Sijevati očima

ljutito gledati

„Sluša Relja, sve mu oči sijevaju od neke vatre, a pesti mu se grče od jeda...“, BJSR, str. 100.

Vidjeti na svoje oči koga, što

uvjeriti se sam; biti svjedokom čega

„Iskoči bijes iza kamena, skoči na rub zdenca i pogleda da na svoje oči vidi, je li istina što mu se učinilo.“, KPTI, str. 20.

„...pa kad kažem mome sinu što sam na svoje oči vidjela možda se opameti!“, ŠS, str. 70.

PAMET

Dozvati se pameti

postati razuman, opametiti se

„Nisam nikoga pitao dok sam ludo radio, neću lje ni sada gdje sam se pameti dozvao.“, RP, str. 40.

PLAČ

Briznuti u plač

naglo zaplakati, početi jako i neutješno plakati

„...a baka sva tužna briznu u plač što joj nestalo onog prkonjice.“, LTDŽ, str. 126.

PRAVDA

Krojiti pravdu <komu>

suditi komu, samovoljno upravljati čijom sudbinom

„Kad bi pakost svijetu pravdu krojila, gurava bi pravda nastanula!“, SDNN, str. 153.

RADOST

Ciknuti od radosti

vrlo se iznenada razveseliti

„*Svi Domaći ciknuše od radosti što se Malik Tintilinić tako dobro dosjetio.*“, ŠS, str. 70.

<Imati> radosti u srcu

biti životno radostan

„*Ako nemaš radosti u srcu, poginut ćeš od muke nad tom zemljom...*“, J, 160.

Nasmijati se od radosti

biti vrlo radostan

„*Nasmijaše se od radosti, priskočiše kamenu i učiniše kako Toporko bijaše rekao...*“, LTDŽ, str. 121.

RIJEČ

Živa riječ

sposobnost govora

„*Dat ću joj žive vode iz kljuna gvozdrenoga da joj se živa riječ povrati.*“, RP, str. 38.

RUKE

Dopasti (doći/dolaziti) <pod> ruku komu

dospjeti u čiju blizinu, slučajno se naći komu na dohvat

„*Da mu mogu župančići kako god ruku dopanuti, on bi znao što bi učinio!*“, str. 120.

SLAST

Živjeti u slasti i lasti

živjeti u izobilju

„*Bijaše pak dočuo Palunko da imade po svijetu bogatih župana i gavana silnika što žive u slasti i lasti, u zlatu i raskoši.*“, RP, str. 2.

SMIJEH

Pucati od smijeha

Vrlo (mnogo, dugo) se smijati

„*...a Malik Tintilinić u pepelu puca od smijeha.*“, ŠS, str. 71.

SNAGA

Izdavati snaga <koga>

postajati nemoćan

„Četvrti dan sama smreka i borovica, vode ni kapi, krš sve goliji i sve strmiji, a bušicu snaga izdaje.“, J, str. 162.

SRCE

Tvrda (i krivična) srca

bezosjećajan, hladan, bezdušan, okrutan

„Nije nitko od nas u gradu bio, jer su tvrda srca njegovi gospodari.“, BJSR, str. 102.

„Tako bili mlinar i mlinarica, a oboje bili tvrda i krivična srca.“, SDNN, str. 145.

Ujesti za srce koga

Uvrijediti koga, povrijediti koga, teško ožalostiti koga

„Ujede ovo za srce Palunka...“, RP, str. 34.

„Ujelo oholu carevnu za srce kad joj je ono Oleh ban dobacio ključeve...“, SDNN, str. 150.

Zaboljeti srce koga

Teško se ražalostiti

„Zaboli Potjeha srce, kao da ga iglom ubolo – al on reče...“, KPTI, str. 16.

SREĆA

Proigrati <svoju> sreću

propustiti povoljnu prigodu

„Vidi Palunko da je ono bijedna sirotinja kao i on, al opet se boji da ne bi krivo učinio i svoju sreću proigrao.“, RP, str. 28.

SRDŽBA

Svisnuti od srdžbe

biti vrlo ljut

„...od srdžbe bi svisnuo.“, RP, str. 34.

STO

Sto puta

često; vrlo mnogo

„E, sada vidim bolan: poklopljeni bjesovi sto puta gori od puštenih...“, KPTI, str. 16.

STRIJELA

Poletjeti kao strijela

brzo potrčati

„*Tako reče Zatočnica i poleti kao strijela niz planinu...*“, BJSR, str. 93.

SVADA

Ljuta svađa

velika, ozbiljna svađa

„*Bila je pak ljuta svađa među ona dva sela...*“, R, str. 54.

SVIJET

Maknuti sa svijeta <koga>

usmrtniti koga

„*Vidio bijes u Marunovoj torbi, da će on prvi maknuti Vjesta sa ovog svijeta...*“, KPTI, str. 18.

TUGA

Propasti od tuge

biti vrlo tužan

„*Ne može da mu kaže što se slučilo, nego sva propada od tuge.*“, RP, str. 30.

UM

Pasti na um (pamet) *komu što*

dosjetiti se čega

„*Sad istom pade na um Relji po što je išao u Kitež-planinu.*“, BJSR, str. 110.

Sići s uma

poludjeti, ludjeti, izgubiti razum

„*...i sve čupa dlake sa onoga kožuha i valja se po njemu kao da je s uma sišao.*“, KPTI, str. 21.

VJERA

Dati <si> tvrdu vjeru

čvrsto vjerovati u što; odlučiti; obećati

„*Nego si prije braća tvrdu vjeru dala da će se na ovom oknašcu sastajati.*“, LTDŽ, str. 122.

VOLJA

Do mile voljice (volje)

koliko god se želi (hoće), do zadovoljenja svojih prohtjeva, do iznemoglosti

„*Legoš e oni, napiše se mlijeka do mile voljice, pa onda veseli rekoše...*“, J, str. 164.

VRIJEME

Kratiti/pikratiti (ubiti/ubijati) vrijeme

zabavljati se čime u dosadi, da se ispuni vrijeme

„*Kad prošla večera, sjela žena uz Palunka da mu krati vrijeme...*“, RP, str. 28.

ZEC

Trčati kao zec

vrlo brzo trčati

„*A bijes i opet skoči pred njega te sad slijeva sad zdesna trči i skače stazom pred Potjehom kao zec.*“, KPTI, str. 12.

ZEMLJA

Propasti u zemlju

nestati; jako se postidjeti

„*Ma koliko u njega padalo sa žrvnjeva, sve ko da u zemlju propada...*“, SDNN, str. 147.

„*Propadaj u zemlju, crna dadiljo, ti u zemlju, a ja sa nebesa...*“, SDNN, str. 153.

ZORA

Prevariti zoru

uraniti prije zore

„*Vi hrskajte, ali jesti nemojte, kako bismo sutra gladni zoru prevarili.*“, LTDŽ, str. 137.

ŽIVOT

Oprostiti se (rastati se) sa životom (s dušom)

umrijeti

„*Sad sam ti se jadan sa životom oprostio...*“, RP, str. 41.

Nina MANCE

PHRASEMES IN THE TALES OF LONG AGO

The present paper analyses phrasemes in the *Tales of Long Ago*. Based on the phrasemes found in the work, the author has defined three research goals: 1. to establish the meanings of a broad range of phrasemes in *Tales of Long Ago*, 2. to try to distinguish between comparative phrasemes and comparatives, 3. to present and explain various phraseme versions that testify to Ivana's virtuous narrative and the impeccable selection of lexical and phraseme units. It is exactly the phraseme variations that make the narrative clearer and more picturesque. As an appendix to the paper, a short phraseological dictionary is added, with a list of phrasemes found in the *Tales of Long Ago*. Key words: comparative, comparison, Ivana Brlić-Mažuranić, phrasemes, phraseology, *Tales of Long Ago*

UDK 811.111'374

Pregledni rad

Jovana ĐURČEVIĆ (Podgorica)

University of Montenegro

jovana13dj@yahoo.com

LEXICAL BORROWING THROUGHOUT THE HISTORY OF ENGLISH

Throughout its development, English has undergone changes at all language levels. However, the most dramatic change in the history of English involves changes in vocabulary which have resulted from the contact with different languages or a great influx of loanwords, mainly from Latin, Scandinavian, and French. These loanwords have greatly increased the vocabulary of English, which is why the aim of the paper is to give their overview, as well as to reflect on less frequent loanwords from other languages. As the process of borrowing marked all the periods of the development of English, the author has organised the paper chronologically, describing them in the order in which they have been transferred into the English language.

Key words: *English, vocabulary change, loanwords, Latin, Scandinavian, French*

Introduction

Throughout its history, English has come into contact with different European languages. Close contact between English and these languages resulted in the process of lexical borrowing, or „the adoption of individual words or even of large sets of vocabulary items from another language or dialect“ (Hock 1986: 380).

There is a difference in the type of vocabulary borrowed from dialects in comparison to that of other languages. Basic vocabulary tends to resist changes successfully and it is as a rule borrowed only from the dialects of the same language/language family, while the specialized sets of vocabulary are transferred from foreign languages. That is how English basic vocabulary is comprised of Norse borrowings which were, therefore, transferred from another Germanic dialect: „Norse and English... were in effect nearly dialects of the same language“ (Hock 1986: 410), while the words referring to speciali-

zed sets of vocabulary were borrowed from languages like Latin and French, which belong to different language families.

The most important factor which determines the type of vocabulary to be borrowed is prestige or the social value of languages/dialects in contact (Hock 1986: 385–411). When languages of equal prestige come into contact, they are referred to as *adstrata*, and basic vocabulary is, as a rule, transferred. The example is the contact between English and Norse which resulted in a number of Scandinavian borrowings denoting general, everyday concepts (*husband, skin, get, give* etc.). On the other hand, vocabulary referring to special phenomena (such as medicine, literature, religion...) is borrowed when one language dominates the other. When this is the case, usually the language of lower prestige borrows words with prestigious connotations from the dominant language called *superstratum*. The example of this contact situation, where one language, referred to as *superstratum*, dominates the other less dominant language, is the contact between English and Norman French or French borrowings (*justice, royal, grand...*). When a *substratum* (language with a lower prestige) is the donor language, borrowings usually have derogatory connotations, as in the case of the contact between English and American Indian languages (*squaw, pow-pow*).

There are many loanwords that were transferred into English throughout its history, but Latin, Scandinavian and French loanwords are the most frequent. Apart from these, we will also present loanwords from other languages.

Celtic borrowings

The language which was spoken before the beginning of the development of English in Britain was a language of various Celtic tribes that inhabited this area 2000 years ago. Although there are no written records of this language, Celtic can be traced in the place-names such as *London, York, Dublin, Belfast, Cardiff, Glasgow*, in the names of rivers – *Avon, Severn, Thames*, and regions – *Devon, Kent* etc. Place-names containing *bre* and *pen* („hill“) as their constituent parts are also said to be of Celtic origin (Culpeper 2005: 2). Apart from the place-names, a few other Celtic words were borrowed before the period of Middle-English: (OE *bratt*) *brat-cloak*; (OE *cumb*) with variations in spelling *combe, comb, comb-valley*, (OE *torr*) *tor* (*a high rock or peak*) (Pyles, Algeo 1993: 292). The number of Celtic loanwords from the Middle and Modern English period is also small, and the most representative examples include *bog, slogan, whiskey* from Scots Gaelic, *crag* from Welsh, and *leprechaun, shamrock, brogue, and galore* from Irish Gaelic (Jackson, Zé Amvela 2000: 32).

Latin loanwords

The first notable group of invaders that joined the Celtic speaking tribes were Romans who occupied the midlands and south in 43 AD and remained there until 410 AD. Although this was enough of time for one language to borrow from another, place-names are the only evidence of Latin words borrowed during this period (pre-Old English): *portus* (*port*) in *Portsmouth*, *castrum* (*camp*) in *Lancaster*; *via strata* (*paved street*) in *Stratford* etc. *Catterick* (*waterfall* from Latin *cataracta*), is the only example of the complete change of a place-name as Romans usually latinized Celtic words (e.g. *Londonium*), or added place-name elements (*castrum*, *portus*, *strata*) (Culpeper 2005: 3).

Brought by Christian missionaries in the 6th century, Latin came into contact with English also during the Old English period. The most prominent change that resulted from this contact was the change of the word forms as the Roman alphabet replaced the Old English alphabet in 597. Changes in vocabulary were mostly due to the semantic change and the process of word-formation, and loanwords were not very common. However, borrowing did take place because of the spread of religion and literacy. Indirect borrowing, which results in loan translations¹, was more common than the direct borrowing. *Spiritus Sanctus* > *the Holy Ghost*, *omnipotens* > *almighty*, *misericors* > *merciful*, *evangelium* > *good tidings or gospel* etc. are examples of the indirect borrowing (Berndt 1982: 50).

Direct borrowings from this period refer to the church and the new doctrine it propagated: *altar*, *angel*, *demon*, *cleric*, *psalm*, *bishop*, *monk*, *priest*, *candle*... (Culpeper 2005: 36). Apart from the concepts connected with religion and education, Roman Catholic monks also brought new plants, herbs, and agricultural technologies which is how words representing them were borrowed from Latin, too: *plant* (*L planta*), *mint* (*L menta*), *palm* (*L palma*), *wine* (*L vinum*), *kitchen* (*L coquina*), *cook* (*L coquus*), *cheese* (*L caseus*); *school* (*L schola*) and *maegister*, *paper*, *fers* (*L verse*) (Claiborne 1991: 81).

What is more interesting, however, is the contact between English and written Latin toward the end of the Middle English period and in the beginning of the Modern English period (Berndt 1982: 54). The contact with Latin toward the end of Middle English resulted in the borrowing of several thousand Latin words connected with religion, Christian doctrine and the administration of law: *congregation*, *ecclesiastical*, *scripture*, *requiem*, *rosary*,

---

¹ Loan translations are literal translations of the components of foreign words borrowed from one language into another.

eternal, immortal, excommunicate, doctrine, educate, instruct, explain, describe, apprehend, comprehend; graduate, literate; advocate, convict, contract, certificate, testament, contract, legitimate, prosecute, interrogate...

Latin loanwords that are difficult to classify into specific vocabulary groups include lots of verbs and adjectives that are in common use now: *abbreviate, assume, constitute, distribute, divide, duplicate, elevate, exclude, include, produce, promote, separate, subscribe, violate; acute, artificial, extinct, equal, fabulous, maternal, mature, mental, rare, senior, solitary, solar etc.*

However, the process of greater borrowing from Latin started during the Modern English period – with the Renaissance in the 16th century (Berndt 1982: 54–57). A great number of Latin words were borrowed in order to name the new concepts from the fields of science and art, but there was also the effort of educated people and the admirers of classical literature and philosophy to refine their language. Moreover, Latin was the dominant language in other European countries during the period – it was the language of philosophy, theology, and science. Apart from the transfer of a number of Latin words, many words of Greek origin entered English via Latin: *scientific, data, function, investigation, serum, stimulant, vertebra, spinal, nerve, abdomen, cerebellum, delirium, nebula, genus, species, larva, nucleus, radius, formula, minimum, maximum, empiric, transcendental, materialist, contemplate, notion, concept; Greek: phenomenon, coma, skeleton, larynx, pharynx, nausea, embryo, scheme, theory, dogma, diagram, prism...*

Latin loanwords referring to education, literature, law and administration were also borrowed massively during this period: *education, auditorium, appendix, matriculate, dissertation, appendix; critic (Gk), topic (Gk), drama (Gk) chorus (Gk), epic (Gk), idyll (Gk); agenda, veto, census, status, delinquent, confiscate etc.*

Some other Latin loans from this period cannot be easily classified and are mainly used in the formal language today as they belong to the specialized language: *depopulate, opponent, dilemma, frustration, apparatus, emphasis (Gk), sporadic (Gk), complacent, susceptible, indignant, audible, implicate, annihilate, eradicate, infringe, excavate, culminate, consolidate, preclude, etc.*

Scandinavian loanwords

Brought in the 9th century by Scandinavian invaders who rapidly mixed with the English speaking community, Old Norse came into close contact with Old English. The process of borrowing was facilitated because both languages shared the same Germanic origin and were therefore of a similar or equal prestige. Apart from equal prestige and the same origin, massive borrowing from

Old Norse was also caused by the influence of French even before the Norman Conquest. Subdued by a completely different language and culture under the first Normans, the English and the Scandinavians were forced to interact even more closely than before. Therefore, a great number of Scandinavian words were borrowed not just during the Old English period, but in the beginning of Middle English, too. As a matter of fact, the majority of Scandinavian words occurs only in the records from the Middle English due to the total absence of documents from the earlier period. Words borrowed from Old Norse belong to the basic vocabulary representing everyday life: *husband, fellow, sky, skull, wing, heaven, gate, root, skill, week, low, loose, odd, ugly, ill, happy...* (Jespersen 1905: 75)

Old English borrowed from Scandinavian languages closed-class words, too, such as pronouns *they, their, them*, and the prepositions *both, same and fro* (*fro* was actually *from* and still survives in the expression *to and fro*). This is an important fact as it does not comply with the general trends in borrowing. Words borrowed from one language to another usually belong to the class of content items within which nouns have the primary place as they are used to name new concepts, or unknown objects brought by the change of culture and the environment. English, however, also borrowed Scandinavian function words, the major reason for which lies in the fact represented by Weinreich (1953: 25), according to whom grammatical borrowing is possible „only to the extent that the donor and the recipient languages are structurally compatible“. As Scandinavian and English both descended from the same origin, and were, moreover, of equal social prestige, it is clear why grammatical borrowing² took place in spite of the general trends of borrowing toward the open-class words.

Scandinavian words were also adopted during the Modern English period: *muggy, rug, scud, ski*. Others like *geyser, rune, saga* were borrowed from Icelandic, while *ombudsman* came from Swedish (Pyles, Algeo 1993: 294).

Scandinavian influence on English is present in the large number of place-names, too. The most frequent Scandinavian place-names end in *by* (meaning *village, town*), *thorpe* (*village*), and *thwate* (*piece of land*), as in the examples: *Derby, Rugby, Whitby, Althorp, Linthorp, Braithwaite*. Personal names ending in *-son*, as in *Johnson, Wilkinson, Erickson, Robinson* also indicate Scandinavian influence (Crystal 2001: 25–6).

Unlike Latin loanwords from the same period which came about through the need for words to name new religious concepts, Scandinavian lo-

---

² Grammatical borrowing is an umbrella term for the adoption of function words and derivational and inflexional affixes.

anwords do not have special connotations, but represent everyday life. As already mentioned above, the reason for this lies in the fact that words belonging to basic vocabulary are transferred when the closely related languages come into contact. This is why „an Englishmen cannot thrive or be ill or die without Scandinavian words; they are to the language what bread and eggs are to the daily fare“ (Jespersen 1905: 80).

French loanwords

French came into contact with English with the Norman Conquest in 1066. Even though the influence of French started almost half a century before the Conquest (in 1002 when King Aethelred moved to Normandy), the great influx of French loanwords started with the Norman Conquest in 1066 which marked the beginning of the Middle English period. French became the official language, the language of law and administration, literature and education. It was during this period that English adopted the record number of even 10 000 words, causing thus the most striking change in vocabulary, and all other language levels, too. French loanwords were motivated by both need and prestige. New words were necessary to name the concepts from a completely different culture. On the other hand, French was the language of higher social prestige than English, which also facilitated the borrowing process and made French the official language of England for about two centuries. Although English triumphed in 1362 when Parliament brought the decision that all legal documents should be written in English, the influence of French remained strong, especially in terms vocabulary (Berndt 1982: 57–65), which can all be illustrated by the following examples.

Many English affixes, primarily prefixes, ceased to be used during the Middle English period, while, on the other hand, a considerable number of French affixes were adopted: (prefixes) *counter-*, *inter-*, *mal-*, *re-*, *de-*, *in-...*; (suffixes) *-er*; *-tion*, *-ment*, *-ee*, *-able* etc. These affixes combined with words of all origins and were, therefore, productive in terms of the process of derivation or creation of new words.

As French was the actual language of law, administration, education, literature, art, cuisine, etc., English adopted words representing different types of vocabulary. It borrowed the vocabulary relevant to the description of a conquered country: *country*, *coast*, *river*, *valley*, *mountain*, *lake*, *frontier*, *border*, *village* etc.

Although some native titles such as *king*, *queen*, *earl*, *lord lady* and *knight* remained, many other titles and words referring to the social hierarchy were borrowed from French: *emperor*, *empress*, *duke/duchess*, *prince*, *baron*,

baroness, count/countess, squire; the estates, baronage, nobility, people, peasants etc.

As the French were the new rulers of the country, many French loanwords were connected to the ruling: *sovereign, crown, ruler, treasury, chancellor, counselor, guardian, mayor, governor, deputy, ambassador, treaty, reign, empire, alliance, etc.*

Similarly, legal and administrative vocabulary was also borrowed: *judge, jury, justice, court, crime, coroner, client, fraud, defendant, execute, appeal, divorce, heritage, prison, exile, plaintiff, notary, jail, arrest, release, accusation etc.*

Conquerors established military system too, which is why there is a number of words representing the military system: *peace, war, army, navy, fortress, archer, soldier, captain, admiral, expedition, banner, battle, garrison, battle, resistance, etc.*

Vocabulary connected to the church, church services and Christian doctrine or ethics has French origin, too: *clergy, abbess, friar, preacher, saint, fraternity, chapel, abbey, sermon, parish, baptize; charity, virginity, innocence, devotion, contemplation, conscience, virtue, vice, temptation, damnation, salvation, grace, miracle, charitable etc.*

Also, words denoting emotions and mental states were borrowed in the Middle English period: *ease, disease, grief, , despair, courage, folly, passion, jealousy, ambition, arrogance, disdain, malice, avarice, enjoy, desire, despise, envy, desire etc.*

The large number of trading terms was also borrowed from French: *barber, butcher, draper, carpenter, grocer, mercer, merchant, painter, tailor, surgeon, apprentice, physician, merchandize, bargain, cost, value, gallon, measure, payment, barrel, bottle, vessel etc.*

French influence is also present and especially interesting in the names of food and dishes. The words for animals in the field preserved their English origin, but the words for the food served and decorated for French noblemen were adopted from French: *boil, fry, roast, dine, flour, grease, vinegar, bacon, sausage, pork, beef, mutton, sauce, gravy, jelly, salad, juice, cabbage, cream, biscuit, cider, cucumber, onion etc.*

Due to the association of France with fashion, style, and elegance, vocabulary referring to ornaments, clothing and furniture was also borrowed from French: *cloak, coat, garment, fur, frock, brooch, jewel, pearl, ornament, button, mirror, towel, carpet, curtain, blanket, couch, chair, cushion, fashion...*

Many other French loanwords can be incorporated into the common English vocabulary due to their general character which makes them similar to Scandinavian borrowings: (nouns) *age, affaire, baggage, beauty, company,*

action, couple, damage, danger, demand, cable, damage, difficult, error, example, force, honor, question...; (adjectives) able, brief, clear, familiar, general, poor, safe, easy, fine, certain, cruel, sure...; (verbs) achieve, arrive, approve, approach, assemble, attend, advertise, blame, catch, cancel, deserve, depart, carry, finish, encourage, excuse, escape, examine, refuse, suffer, save, touch, travel, etc.

Modern English continued to borrow from French, too, and those loanwords reflect the relations with France during the 18th and 19th century. France and England were related through politics, trade and industry during this period, which is why French loanwords reflect these concepts: *republic, regime, aristocrat, democrat, cabinet, diplomacy, ideology, socialism, communism... Baroque, renaissance, Rococo, ballet, burlesque, chanson, memoir, essay, brochure etc.* are the loanwords reflecting artistic and cultural relations with France in the 18th and 19th century. For the English, France remained the synonym for fashion, style and elegance: *cuisine, restaurant, champagne, menu, blouse, tricot etc.* French influence can be also traced in English place-names although this was not common as with the languages that came into contact with English before French. The French usually added their personal names to place-names, as in the examples: *Melton Mowbray (Roger de Mowbray), Stanstead Mountfichet (the Montifiquet family)*, or changed the pronunciation of the place-names which were difficult to pronounce, as in the case of *Nottingham* which used to be *Snotingaham* (OE *Snoting* „people of Snot“ + OE *ham* „dwelling, estate, house“), with the /sn/ consonant cluster, unusual and difficult for French speakers (Culpeper 2005:8).

Loanwords from other languages

Due to the close trading relations between Britain and the North German countries, English had contact with Flemish, Dutch and Low German, too. Vocabulary borrowed from these languages during the Middle and Modern English period mostly refers to trading, shipping and nautical terms (Berndt 1982: 66): *freight, deck, lighter, bowsprit, buoy etc.* (14/15 c.) and *dock, yacht, cruise, brandy, dollar* (16/ 17 c.).

When it comes to Italian loanwords, they mostly cover English musical terminology (Pyles, Algeo 1993: 301): *duo, madrigal, violin (16c.); allegro, opera, piano, solo, sonata (17c.); adagio, andante, aria, concerto, duet, finale, libretto, soprano, trio, trombone, viola, violoncello (18c.);* and *alto, cadenza, diva, piccolo, prima donna, vibrato (19c).* *Cupola, carnival, gondola, umbrella, casino, bravo, ciao, volcano, incognito, paparazzo; macaroni, spaghetti, lasagna, pizza and scampi* refer to other aspects of Italian culture.

Spanish loanwords started entering English after the 16th century, and they are more common in American English as many of them come from the New World: *avocado, cargo, cigar, cockroach, corral, embargo, flotilla, guitar, mosquito, sherry, sombrero, tango, chocolate, tortilla, vanilla. Adobe, canyon, hacienda, poncho, pueblo, ranch...* date from the 19th century, while *margarita, sangria, macho, machismo* etc. were borrowed in the 20th century (Pyles, Algeo 1993: 301).

Other loanwords adopted in the Modern English period include Portuguese *albino, flamingo, lambada, pagoda*, High German *quartz, paraffin, iceberg, waltz, rucksack*, Russian *samovar, czar, vodka, soviet*; Indian *jungle, pyjamas, khaki, bungalow, verandah, dinghy, yoga*; North American *skunk, moccasin, squaw, wigwam, toboggan* etc. and many others (Berndt 1982: 67–68).

References:

- Berndt, R., *A History of the English Language*, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopadie Leipzig, 1982.
- Brook, G. L., *A History of the English Language*, Andre Deutsch, London, 1958.
- Claiborne, R., *The Life & Times of the English Language*, Bloomsbury Publishing Ltd., London, 1991.
- Crystal, D., *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. CUP, 2001.
- Culpeper, J., *History of English*. Oxon, Routledge, 2005.
- Jackson, H., & Zé Amvela, E., *Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*. A&C Black, 2000.
- Jespersen, O., *Growth and structure of the English language*, Leipzig, 1905.
- Hock, H. H., *Principles of Historical Linguistics*, Berlin. New York. Amsterdam, Mouton de Gruyter, 1986.
- Mc Mahon, A.M.S., *Understanding Language Change*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Pyles, T., & Algeo, J., *The Origins and Development of the English Language*, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1993.
- Schendl, H., *Historical Linguistics*. Oxford, Oxford University Press, 2001.
- Weinrich, U., *Languages in Contact: Findings and Problems*, Linguistic Society of America, 1954.

**LEKSIČNE PROMJENE KROZ
ISTORIJU ENGLESKOG**

Engleski jezik je tokom svog razvoja prošao kroz velike promjene na svim jezičkim nivoima, ali su one bile najizraženije na planu vokabulara. Razlog za to su kontakti sa raznim jezicima i intenzivno pozajmljivanje, pri čemu se kao najbrojnije izdvajaju latinske, skandinavske i francuske pozajmljenice. Budući da se njima duguje bogatstvo engleskog vokabulara danas, rad je pisan sa ciljem da pruži njihov kratak pregled, kao i pregled manje brojnih pozajmljenica iz drugih jezika. Proces pozajmljivanja je obilježio sve faze u razvoju engleskog jezika, pa smo ga predstavili hronološki, opisujući pozajmljenice ponaosob redom kojim su ulazile u ovaj jezik.

Ključne riječi: *engleski, promjena u vokabularu, pozajmljenice, latinske, skandinavske, francuske pozajmljenice*

UDK 821.112.2:811.163.42]’367.622.22

Izvorni naučni rad

Ružica ZELJKO-ZUBAC (Mostar)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ruzica.zeljko@gmail.com

O IMENIČKIM UMANJENICAMA U NJEMAČKOM I HRVATSKOM JEZIKU

U radu se bavimo imenicama koje označavaju nešto što je manje od onoga što znači osnovna riječ. S obzirom da postoje različite vrste imenica (jednostavne, složene, konkretne, apstraktne) istražiti ćemo mogućnosti tvorbe *umanjenica* ili *deminutiva* u njemačkom i hrvatskom jeziku. Kako ova dva jezika pripadaju različitim porodicama jezika važno je uzeti u obzir i kulturološke razlike koje se pojavljuju prilikom uporabe umanjenica kod njihovih govornika. Kontrastivnom analizom na morfološkoj i semantičkoj razini istražiti ćemo sličnosti i razlike te njihove prijevodne ekvivalente.

Ključne riječi: *umanjenice, deminutivi, njemački jezik, hrvatski jezik, kontrastivna analiza, prijevodni ekvivalenti*

Uvod

Unutar tvorbenog procesa derivacije (izvođenja) imamo i modificirane načine tvorbe u koje spada i tvorba *umanjenica* ili *deminutiva*. Unatoč tome što umanjenice mogu nastati i od drugih riječi (glagoli, pridjevi) predmet našeg zanimanja su *imeničke umanjenice* u njemačkom i hrvatskom jeziku. Riječ je o modifikaciji osnovne riječi koja se postiže na različite načine, a najčešće pomoću sufiksa. Novonastala riječ se koristi u istom sintaktičkom okruženju kao i osnovna riječ, ali uz odstupanje od njenog primarnog značenja. To znači da ako se upotrijebi *umanjenica* time impliciramo da je nešto manje od naše predodžbe onoga što opisuje osnovna riječ. Ona ostaje unutar iste vrste riječi i ne dolazi do promjene u njejoj gramatičkoj uporabi unutar rečenice.

Osim semantičkog značenja 'malo ili mlado' umanjenice se mogu koristiti i za izražavanje nečega što označavamo kao 'milo ili drago' pa čak i nešto 'pogrdno i ponižavajuće'.

Na korpusu od 159 umanjenica prikupljenih za potrebe vježbi prevodenja istražiti ćemo koji su sufiksi najčešće zastupljeni u pisanim tekstovima (ra-

zličitim online-časopisima i portalima te bajkama braće Grimm) u oba jezika. Razvrstat ćemo ih prema morfološkim posebnostima, te istražiti dodirne točke i različitosti u oba jezika. Poseban dio bit će posvećen njihovim semantičkim značajkama i mogućim prijevodom s jednoga na drugi jezik.

1. Umanjenice (deminutivi) u njemačkom jeziku

Umanjenice ili deminutivi (prema lat. deminutivus = umanjen) ubrajaju se u imenice s obilježenim značenjem.¹ U njemačkom jeziku za ovu pojavu nalazimo nazive „Verkleinerungsform“ ili „Diminutivbildung“. Iako nalazimo umanjenice i kod pridjeva (*lieblich, kindlich, bläulich*) i kod glagola (*hüsteln, grübeln, lächeln*) predmet našeg zanimanja su umanjenice kod imenica, načini njihove tvorbe kao i njihovo značenje i primjena u svakodnevnoj komunikaciji.

Umanjenice označavaju nešto što je *umanjeno* u odnosu na primarnu imenicu ili na nešto što je povezano s izražavanjem emocija.

Donalies² o tome kaže slijedeće: „Es soll ausgedrückt werden, dass etwas nicht so groß wie erwartet ist. Verbunden mit diesem Ausdruck ist offenbar meist eine positive oder negative Wertung, ein verniedlichendes, liebevolles Kleinmachen oder ein gehässiges Runtermachen. Häufig geht es auch ausschließlich um den emotionalen Ausdruck.“

Kod Bußmann³ nalazimo slijedeću definiciju za umanjenice (deminutive): „Mittels gewisser Suffixe wie *-chen* und *-lein* (*Häuschen / Häus-lein*) sowie *-ette* (*Stiefelette*), engl. *-ie / -y* (*Charlie, kitty*), frz. *-ette* (*Maisonette*) oder eines Präfixes, z. B. *Mini-* (*Ministaubsauger*), abgeleitete Substantive, die die Bedeutung des Stammes in der Regel als >>Verkleinerung<< modifizieren (Modifikation), aber auch emotionale Einstellungen des Sprechers signalisieren können (*Schwesterchen, Problemchen*).“

I jedna i druga definicija upućuju na to da se radi o modifikaciji osnovne imenice te naglašavaju da i emocionalni stav govornika koji se koristi određenom umanjenicom u svom govoru ima važnu semantičku ulogu. Umanjenice češće nalazimo u govornom nego u pisanom jeziku, a znatnija uporaba je zamjetna u dijalektima.

¹ Umanjivanje, tj. tvorba umanjenica ubraja se u vrste modifikacije imenica. Više o tome u DUDEN – *Die Grammatik* (1995), Band 4, 5. völlig neu bearb. Aufl., Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, str. 489–490.

² DONALIES, E. (2005): *Die Wortbildung des Deutschen, Ein Überblick*, 2., überarb. Auflage, Gunter Narr Verlag, Tübingen, str. 101.

³ BUßMANN, H. (2008): *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Vierte, durchgesehene und bibliographisch ergänzte Auflage unter Mitarbeiter von Hartmut Lauffer. Mit 34 Graphiken, 14 Tabellen und 8 Abbildungen. Stuttgart: Kröner, str. 136.

1.1. O tvorbi njemačkih imeničkih umanjjenica

Umanjenice u njemačkom jeziku prije svega nastaju derivacijom pomoću sufiksa. I osnova i nova riječ nastala tvorbom su imenice. Sufiksi pomoću kojih se tvore umanjjenice u njemačkom jeziku su **-chen**, **-lein** i **-i**. Ne mogu se zanemariti ni sufiksi koji se koriste u određenim dijalektima kao npr. **-el**, **-le**, **-ke**, **-li**, **-erl** ili pak strani sufiksi, npr. **-ine**, **-ette** ili **-it** pomoću kojih nastaje određen broj imenica koje također ubrajamo u umanjjenice⁴.

Najčešći oblik tvorbe umanjjenica je pomoću sufiksa **-chen** i **-lein**. Karakteristično za njemačke umanjjenice nastale pomoću njih jeste da su one uvijek srednjeg roda bez obzira na rod imenice koja je bila osnova za njihovu tvorbu⁵. O nastanku ovih sufiksa Fleischer/Barz navode sljedeće: „Das Suffix **-chen**, mhd. **-chin**, ist entstanden durch Erweiterung des Suffixes **-īn** mit **-ch-**, *niederdt. unverschoben -k-*; es ist nicht diphtongiert zu **-chein**, da **-ī-** zu **-ī-** gekürzt und dann zu **-e-** abgeschwächt wurde. Das Suffix **-lein**, mhd. **-lin**, ist entstanden durch Erweiterung von **-īn** mit **-l-** und anschließender Diphtongierung.“⁶

Njemačke umanjjenice se u načelu tvore uvijek od imenica u jednini. Međutim Naumann⁷ kao i neki drugi autori upozoravaju da je moguća tvorba umanjjenica u množini za one imenice koje imaju množinu na **-er** kao npr. Eier > *Eierchen*, Lieder > *Liederchen*, Kinder > *Kinderchen* i sl.

Većina njemačkih umanjjenica može biti tvorena s oba navedena sufiksa, npr.:

der Tisch	+ -chen / -lein	> <i>das Tischchen</i> / <i>das Tischlein</i>
der Brief	+ -chen / -lein	> <i>das Briefchen</i> / <i>das Brieflein</i>
die Stunde	+ -chen / -lein	> <i>das Stündchen</i> / <i>das Stündlein</i>
die Stube	+ -chen / -lein	> <i>das Stübchen</i> / <i>das Stüblein</i>
das Fenster	+ -chen / -lein	> <i>das Fensterchen</i> / <i>das Fensterlein</i>
das Volk	+ -chen / -lein	> <i>das Völkchen</i> / <i>das Völklein</i> .

⁴ Pomoću stranih sufiksa nastaju umanjjenice, uglavnom ženskog roda, npr. die Sonate + *ine* > *die Sonatine*; die Oper + *ette* > *die Operette* itd. Usp. FLEISCHER, W. / BARZ, I. (1995): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Unter Mitarbeit von Susanne Schröder, 2. durchg. und erg. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, str. 181.

⁵ Uočavamo da su morfološka pravila jača od semantičkih. Rod umanjjenice je uvijek srednji bez obzira radi li se o osobi muškoga ili ženskoga spola. Njemačka umanjjenica *Schwesterchen* je srednjega gramatičkoga roda unatoč tome što je riječ o osobi ženskoga spola.

⁶ FLEISCHER, W. / BARZ, I. (1995), str. 179.

⁷ NAUMANN, B. (2000): *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*. Herausgegeben von Gerd Fritz und Franz Hundsnurscher. (= Germanistische Arbeitshefte 4). Tübingen: Niemeyer, str. 18.

Vrlo često se koriste kao sinonimi, međutim jedan broj umanjenica ipak ne dopušta zamjenu iz semantičkih razloga bilo da se radi o riječi usko vezanoj za stručni jezik (npr. *Teilchen*⁸, *Männchen*) ili pak o umanjenici uvriježenoj u nekom frazeologizmu (npr. *'aus dem Häuschen sein'*; *'sich ins Fäustchen lachen'*; *'Däumchen drehen'*).

Njemačke umanjenice se u načelu tvore uvijek od imenica u jednini. Međutim Naumann⁹ kao i neki drugi autori upozoravaju da je moguća tvorba umanjenica u množini za one imenice koje imaju množinu na *-er* kao npr. *Eier* > *Eierchen*, *Lieder* > *Liederchen*, *Kinder* > *Kinderchen* i sl. Lohde¹⁰ ističe da od imenica koje imaju samo oblik za množinu nije moguće tvoriti umanjenice *Eltern* – **Elternchen*, *Familie* – **Familchen*, a Hentschel / Weydt¹¹ navode da semantički gledano umanjenice u njemačkom jeziku ne možemo tvoriti ni za nacionalnosti, imena dana u tjednu, imena mjeseci te kolektivnih imenica koje nemaju množinu, npr. **Januarchen*, **Samstagchen*, **Viehchen*, **Läubchen*, **Gebirglein* i sl. Za razliku od njih Motsch smatra da ne postoje nikakva semantička ograničenja za tvorbu umanjenica.

Osim semantičkih postoje i neka fonološka ograničenja zašto neke riječi ne tvore svoje umanjenice pomoću oba sufiksa. Za riječi koje završavaju na *-l(e)* dodaje se uvijek sufiks *-chen* (*Kerlchen*, *Teilchen*, *Keulchen*, *Röllchen*, *Seelchen*, *Spielchen*). Na imenice koje završavaju na *-ch*, *-g* ili *-ng* u pravilu se dodaje uvijek sufiks *-lein* (*Büchlein*, *Dächlein*, *Ringlein*). Kod imenica koje završavaju na *-el* moguće su obje varijante, ali u pravilu se izostavlja nenaglašeno *-e-* ako se koristi sufiks *-lein* (*Vogel* > *Vöglein*, *Engel* > *Englein*). Kod imenica koje završavaju na *-e* ili *-en* također se gube navedeni nastavci (*Tasche* > *Täschchen*, *Auge* > *das Äuglein*, *Wagen* > *das Wäglein* itd). Možemo primjetiti da se ne preglashavaju sve umanjenice. Načelno se može zaključiti da se kod tvorbe s *-lein* osnovni vokal stalno preglasha, a u tvorbi sa *-chen* u slučajevima kada je riječ o umanjenicama koje se odnose na osobna imena ili

⁸ *'Teilchen'* znači *'sehr kleines Teilstück; kleinster Bestandteil der Materie, Atom, Molekül, Teil eines Atoms'*. Usp. kod WAHRIG, G. (2005): *Deutsches Wörterbuch*, 7. völlig neu bearbeitete Auflage, Wissen Media Verlag GmbH, Gütersloh, München, str. 1241; umanjenica *'Männchen'* koristi se za obilježavanje mužjaka u životinjskom svijetu naspram *'Weibchen'* (ženka). Ovdje se radi o stručnim terminima i ne mogu se zamijeniti s *Männlein* oder *Weiblein*, jer ovi oblici imaju drugačiju konotaciju. Umanjenice *'Männchen'* i *'Weibchen'* se mogu koristiti i za ljude, ali kao 'podrugljivi izrazi' za bračne partnere (WAHRIG, G. (2005), str. 848).

⁹ NAUMANN, B. (2000), str. 18.

¹⁰ LOHDE, M. (2006): *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen: Narr., 121.

¹¹ HENTSCHEL, E. / WEYDT, H. (2003): *Handbuch der deutschen Grammatik*. Berlin: de Gruyter., str. 196f.

riječi koje označavaju njihovu blisku rodbinu prijeglas izostaje (Karl > *Karlchen*, Dora > *Dorchen*, Onkel > *Onkelchen*)¹².

Geografski faktor također igra važnu ulogu pri korištenju određenog sufiksa, pa se umanjenice tvorene pomoću *-lein* češće koriste na jugu Njemačke, a na sjeveru je češći *-chen*. Na bavarskom dijalektalnom prostoru a posebno u Austriji zastupljena je varijanta sa sufiksom *-erl* (Rad > *Raderl*, Sack > *Sackerl*, Hose > *Hoserl*, Hund > *Hunderl*)¹³.

U alemanskim dijalektima umanjenice završavaju na *-li* (Platz > *Plätzli*, Lied > *Liedli*, Esel > *Eseli*, Zug > *Zügli*, Tier > *Tierli*, Kopf > *Köpfli*, Schmutz > *Schmutzli* itd.).

Za švapski¹⁴ koji se sastoji od skupine dijalekata a ubraja u alemanške dijalekte karakteristično je da se umanjenice tvore s *-le* u jednini (Stube > *Stüble*, Brunnen > *Brennale*, Schlüssel > *Schlissele* ili švapski specijalitet *Spätzle*), a moguća je čak i množina sa sufiksom *-la* (*Heisle* (Sg.) / *Heisla* (Pl.) za Häuschen; *Kendle* (Sg.) / *Kendla* (Pl.) za Kindlein).

Umanjivanje pomoću sufiksa *-i* također ima svoju primjenu u njemačkom jeziku. Rod takvih umanjenica je uvijek jednak rodu imenice od koje nastaju. Dok su ranije uglavnom tvorene riječi koje su se koristile u komunikaciji s malom djecom (*der Vati*, *die Mutti*, *die Omi*, *der / die Schatzi*, *der Hundi*, *der Schnulli*, *der Kussi*, *der Jungi*, *das Zimmi*, *der Brummi*) ili za skraćena imena bliskih osoba (*Berti*, *Ralfi*, *Hansi*, *Steffi*, *Susi*, *Anni*) danas se pomoću umanjenica koje završavaju na *-i* koriste i mladi ljudi u svojoj svakodnevnoj komunikaciji. Pa tako njihovi nogometni idoli postaju *Poldi* (Lukas Podolski), *Schweini* (Bastian Schweinsteiger), *Jogi* (Joachim Löw), *Seppi* (Sepp Herberger) čime izražavaju svoju 'bliskost' prema toj osobi. Također nalazimo i izraze kao *Wessi* i *Ossi* (u kojima se izražava pripadnost zapadnom ili istočnom dijelu Njemačke) ili *der/die/das Sympi*. Ovakve umanjenice nastaju ad hoc i ne znači nužno da će zaživjeti u jeziku ili da će uskoro naći svoj put u leksikografska djela.

¹² Detaljno o fonološkim razlikama pri tvorbi umanjenica kod FLEISCHER, W. / BARZ, I. (1995), str. 179. Tu nalazimo i neke sporadične slučajeve nastanka imeničkih umanjenica od drugih vrsta riječi, npr. *Nickerchen* (od glagola 'einnicken' = einschlafen / *Schmeckerchen* od 'schmecken'; od poimeničene zamjenice das Ich > *Ichlein*; od poimeničenih pridjeva *Dumm(er)chen*, *Grauchen* (Esel), *Großchen* (Großmutter) i sl.

¹³ FLEISCHER, W. / BARZ, I. (2007), str. 180.

¹⁴ Švapski dijalekti su rasprostranjeni na području jugoistočnog Baden-Württemberga, na jugozapadu Bavorske i sjeverozapadnom Tirolu.

1.2. O uporabi i značenju njemačkih imeničkih umanjenica

Umanjenice se u njemačkom jeziku mogu tvoriti od svih vrsta imenica pa je i njihova uporaba vrlo česta. Fleischer / Barz¹⁵ navode da kod umanjivanja imenica postoje najmanja ograničenja. Kod većine umanjenica radi se o opisu nečega što je 'malo/manje' ili 'mlado' u odnosu na osnovnu riječ od koje su nastali (Kind > *Kindchen* / *Kindlein*, Kopf > *Köpfchen* / *Köpflein*, Tisch > *Tischchen* / *Tischlein*, Buch > *Büchlein*, Bär > *Bärchen*, Stein > *Steinchen*, Stück > *Stückchen* / *Stücklein* itd.).

Mutz¹⁶ kaže slijedeće: „*die Diminutive werden bevorzugt und in sehr hohem Maße an Nomina gefügt, die auf Entitäten (Personen, Dinge) aus alltäglichen Leben referieren. Man findet sie also vor allem bei Verwandtschaftsnamen, Körperteilen, Haushalts- und Arbeitsgegenständen, Kleidern, Körperteilen, Haustieren und „Hauspflanzen“ (...)*“.

Umanjenicama se u njemačkom jeziku izražavaju i emocije, bilo pozitivne ili negativne. Pozitivne se koriste u ophođenju s članovima obitelji ili bliskim ljudima, u razgovoru o dragim predmetima i događajima (*Prinzesschen, Tantchen, Küsschen, Herzchen, Liebchen, Tänzchen, Süppchen, Schläfchen, Kätzchen, Stündchen* i dr.). Korištenjem umanjenica manje je važno da se netko/nešto pokaže kao objektivno malo, više je riječ o izražavanju emocionalnog stava koji govornik ima prema tome o čemu govori i kome se obraća. Mnogi autori smatraju da umanjenice uvijek moramo promatrati u kontekstu kako bi ih pravilno vrednovali.¹⁷

Negativne emocije rjeđe se izražavaju umanjenicama mada imamo neke situacije kada su zastupljene. Obično se radi o ironičnom opisu nekih osoba ili zanimanja, pa tako umanjenica *Freundchen* ima negativan prizvuk omalovažavanja pa čak i prijezira. Isto je i kod korištenja umanjenica kao što su *Chefchen, Doktorchen, Fürstchen, Dichterlein, Fliegerlein* itd. Dakle ne radi se o osobama koje su male rastom nego o osobama koje nisu dobre u svom poslu i čiji rad ne zaslužuje poštovanje.

Koliko god umanjenice bile omiljene u njemačkom jeziku nikada se ne koriste u ophođenju sa službenim osobama, u političkim vijestima, vremenskoj

¹⁵ Usp. kod FLEISCHER, W. / BARZ, I. (1997), str. 86.

¹⁶ MUTZ, K. (2000): *Die italienischen Modifikationssuffixe: Synchronie und Diachronie*. Frankfurt/Main, Berlin, Bern, Wien [u.a.] : Lang, str. 167.

¹⁷ Usp. WOLF, N. R. (1997): Diminutive im Kontext. Barz, I./Schröder, M. (Hrsg.), *Nominationsforschung im Deutschen*. Frankfurt a. M., S. 387–397; FLEISCHER, W. (2001): *Kleine Enzyklopädie, deutsche Sprache*. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Wien [u. a.]: Lang, , str. 205; NEKULA, M. (2003): System und Funktionen der Diminutive. Kontrastiver Vergleich des Deutschen und Tschechischen. In: *Brücken*, Neue Folge 11, str. 176.

prognozi ili sportskim izvješćima. Nije uobičajena ni tvorba umanjenica od zbirnih imenica koje ne mogu tvoriti množinu, npr. *Laub(chen), *Gebirg(lein) i sl.

2. O tvorbi hrvatskih imeničkih umanjenica

U hrvatskom jeziku umanjenice nastale od imenica također spadaju u skupinu imenica s obilježenim značenjem (uz uvećanice i imenice od milja). Ne modificira se njihovo leksičko značenje nego samo odnos prema značenju, koji prestaje biti neutralan.¹⁸

Umanjenice nastaju pomoću sufiksa, koji su vezani uz rod osnovne imenice pa označuju ono što i osnovna imenica: dječak > *dječaćić* (osoba), mačka > *mačkica* (životinja), palma > *palmica* (biljka), stolica > *stoličica* (predmet), događaj > *događajčić* (misljena imenica). Razlikujemo umanjenice za muški, ženski i srednji rod¹⁹.

Umanjenice od imenica muškoga roda

Sufiksi karakteristični za tvorbu umanjenica u hrvatskom jeziku su *-ić* (crv > *crvić*, kovčeg > *kovčežić*, cvijet > *cvjetić*); *-čić* (prozor > *prozorčić*, zub > *zupčić*, orah > *oraščić*, bijes > *bješčić*); *-(a)k* (list > *listak*, prsten > *prstenak*, smijeh > *smiješak*), *-eč(a)k* (plamen > *plamečak*), *-ič(a)k* (kraj > *krajičak*, plamen > *plamičak*). Za prva dva se može reći da su vrlo plodni, dok je tvorba s ostalim sufiksima rjeđa, izuzev sufiksa *-(a)k* koji je aktivirao svoju proizvodnost (*mrvica – mrvičak*, *sobica – sobičak*).

Umanjenice od imenica ženskoga roda

Za umanjivanje imenica ženskoga roda koriste se dva sufiksa *-ica* (klupa > *klupica*, usna > *usnica*, tikva > *tikvica*, svijeća > *svjećica*, zvijezda > *zvjezdica*, patka > *patkica* itd.) i *-čica* (grana > *grančica*, stvar > *stvarčica*, cijev > *cjevčica*, rijeka > *rječica*) od kojih je prvi jako, a drugi slabo plodan. Postoji i nekolicina umanjenica sa sufiksom *-ca* (krv > *krvca*), ali on u današnjem hrvatskom jeziku nema većeg značaja.

¹⁸ BARIĆ, E. & dr. (1997): *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, str. 326.

¹⁹ Više o tome kod BARIĆ, E. & dr. (1997), gdje se na str. 326–328 nalaze za svaki od sufiksa pojašnjenja i eventualne glasovne promjene do kojih dolazi prilikom tvorbe umanjenica s određenim glasovima u okruženju za sva tri roda. S obzirom na svu kompleksnost glasovnih promjena u hrvatskome jeziku mi se ovdje nećemo iscrpnije baviti time.

Umanjenice od imenica srednjega roda

Umanjenice kojima je osnovna riječ srednjega roda nastaju pomoću nekoliko sufiksa u hrvatskom jeziku *-ce* (slovo > *slovce*, zvono > *zvonce*, rebro > *rebarce*, stablo > *stabalce*), *-ance* (pismo > *pisamce*), *-ašce* (sunce > *sunašce*, mjesto > *mjestašce*), *-ence* (pile > *pilence*, bure > *burence*, ždrijebe > *ždrebence* ili *ždrjebence*), *-ešce* (rame > *ramešce*, dijete > *djetešce*, tijelo > *tjelešce*). I kod umanjena srednjega roda treba voditi računa o glasovnim promjenama ponajprije o alternaciji *ije/je*, ali i proširenoj, okrnjenoj ili vokaliziranoj osnovi do koje dolazi prilikom tvorbe umanjena.

– Sa sufiksima *-elj(a)k* i *-ulj(a)k* tvore se umanjene različitih rodova. Nerijetko imamo primjere s alternacijom *ije/e* ili *ije /je* (brijeg > *brežuljak* ili *brježuljak*) ili s jotiranom osnovom (djevojka > *djevojučuljak*).²⁰

2.1. O uporabi i značenju hrvatskih imeničkih umanjena

Možemo reći da se umanjene najčešće koriste u obiteljskom okruženju osobito prilikom obraćanja djeci ili životinjama, za opisivanje predmeta i situacija, ali se mogu koristiti i za izražavanje različitih emocija (simpatije ili antipatije).

Značenje hrvatskih umanjena može biti 'malo ili mlado' bilo da se radi o imenicama sa semantičkom oznakom „živo biće“ (dijete > *djetešce*, sestra > *sestrica*, dečko > *dečkić*), životinjama (konj > *konjić*, ptica > *ptičica*, riba > *ribica*), biljkama (cvijet > *cvjetić*, drvo > *drvce*, trava > *travica*) ili predmetima (prozor > *prozorčić*, auto > *autić*, kapa > *kapica*).

Izražavanje 'nježnosti i osjećaja dragosti' (mama > *mamica*, sin > *sinčić*, cvijet > *cvijetak*, miš > *mišić*, ruka > *ručica*, anđeo > *anđelak*).

Često se umanjenicama izražava omalovažavanje ili pogrdnost (pejorativnost) pa čujemo da se za neka zanimanja ili pojmove koriste izrazi:

činovničić – 'onaj koji je previše krut i sitničav u obavljanju svoga posla'

novinarčić – 'loš novinar'

direktorčić – 'nesposoban direktor, neomiljen zbog svojih osobina'

filmić – 'film loše kvalitete ili sumnjivog sadržaja'

pjesmuljak – 'pjesma koja nije kvalitetna i umjetnički vrijedna'

romančić – 'roman male literarne vrijednosti'.

Umanjenice je uvijek potrebno promatrati u kontekstu. Tek tada se može pravilno tumačiti njihovo značenje. To je osobito važno za neke riječi koje su po svojoj tvorbi umanjene, ali se koriste kao stručni izrazi (terminus

²⁰ Usp. BARIĆ & dr. (1997), str. 328.

tehnikus) u određenoj struci. Pa tako *posteljica* nije samo 'mala postelja', već se prije misli na anat. *posteljicu* (placentu) koja je nastala metaforizacijom. Slično je i s umanjenicom *lopatica*, „samo se prvo značenje deminutiva 'mala lopata, lopatica' temelji na značenju motivirajuće riječi lopata, dok se sva ostala – 'anat. u ljudi kost na stražnjem gornjem dijelu grudnoga koša', 'anat. u životinja dio tijela uz hrbat do prednjih nogu, plećka, 'lopatica', 'donji plo-snati dio vesla' i 'svežanj suhих duhanskih listova' – razvijaju iz njega metaforizacijom.“²¹

3. Kontrastivna analiza

U korpus smo uvrstili primjere samo za sintetičku (ne i analitičku) tvorbu umanjjenica u pisanim tekstovima. Jedan dio (65 primjera) prikupljen je iz tri bajke braće Grimm (*Sneewittchen*, *Aschenputtel* i *Rotkäppchen*) na njemačkom i njihovim prijevodom na hrvatski jezik. I u ostalim bajkama braće Grimm, ali i kod ostalih pisaca ovoga žanra ima dosta imeničkih umanjjenica, međutim kako se ne radi o kvantitativnoj već kvalitativnoj analizi odlučili smo se za g. n. bajke.

a) *Sneewittchen* – *Snjeguljica*

U bajci '*Sneewittchen*' i njenom prijevodu na hrvatski jezik ('*Snjeguljica*') braće Grimm pronašli smo 19 umanjjenica na njemačkom te 11 umanjjenica na hrvatskom jeziku.

Od njemačkih primjera 12 završava na **-lein** (*Töchterlein*, *Spieglein*, *Tischlein*, *Tellerlein*, *Löfflein*, *Messerlein*, *Gäblein*, *Becherlein*, *Bettlein**, *Häuslein**, *Lichtlein*, *Zwerglein*), a 6 na **-chen** (*Schneeweißchen*, *Häuschen**, *Bettchen**, *Stülchen*, *Gemüschchen*, *Brötchen*²²). Kod svih umanjjenica radi se o označavanju nečega što je 'malo'. Imenice *Bettlein* / *Bettchen* i *Häuslein* / *Häuschen* pojavljuju se u istom tekstu i s jednim i drugim nastavkom označavajući isto. Osnovni vokali koji to dopuštaju preglavavaju se. Sve umanjjenice su uvijek srednjeg roda. (Usp. 1.1.)

²¹ Više o tome kod NOVAK, K. / ŠTEBIH GOLUB, B. (2016): Značenja umanjjenica u kajkavskome hrvatskome književnom jeziku, U: *Flumensia*, god. 28 (2016), br. 1, str. 61.

²² Kod imenice **Brötchen** (Brot + chen + prijeglas) došlo je do osamostaljivanja i ona se više uopće ne promatra kao umanjjenica. Takve imenice su još: **Madchen** (od Maid), **Fischstäbchen** (od Stab), **Frauchen** (od Frau sa značenjem 'Halterin eines Tieres'), **Herrchen** (od Herr sa značenjem 'Halter eines Tieres'), **Märchen** (od Mär) i niz drugih koje u modernom njemačkom jeziku funkcioniraju samostalno sa svojim denotativnim značenjem (**Rotkelchen** – crvendać (vrsta ptice), **Scneeglöckchen** – visibaba (vrsta cvijeta), **Eichhörnchen** – vjeverica (životinja) itd.).

Za hrvatske umanjenice je karakteristično da se pojavljuju u sva tri roda, a za svaki rod imamo karakteristične nastavke. U hrvatskome prijevodu ove bajke pojavljuje se 5 umanjenica u muškom rodu (*nožić, vrčić, krevetić, tanjurić, komadić*), ostale su u ženskom rodu, ali tvorene s dva različita sufiksa. Na **-ica** četiri riječi (*pahuljica, kćerkica, posteljica, jamica*) i dvije sa sufiksom **-čica** (*viljuščica, stoličica*). Umanjenice u srednjem rodu nisu zastupljene u ovoj bajci. (Usp. 2.1.)

b) *Aschenputtel*²³ – *Pepeljuga*

U njemačkoj verziji imamo 13 umanjenica od kojih je 9 sa sufiksom **-chen** (*Täubchen, Turteltäubchen, Köpfchen, Töpfchen, Kröpfchen, Bäumchen, Öllämpchen, Haselbäumchen, Kittelchen*), a 4 sa **-lein** (*Töchterlein, Tüchlein, Vöglein, Körnlein*). Sve umanjenice imaju prijelaz.

U hrvatskom prijevodu imamo 14 primjera od kojih je 6 u ženskom rodu sa sufiksima **-ica** i **-čica** (*plahtica, glavicama* (mn.), *cipelice* (mn.), *klu-pica; grančica, ptičica*), 6 je muškoga roda s nastavcima **-ac, -ić, -čić** i **-etak** (*krušac, lončić, želučić, kraljević, komadić* i *haljetak*), za srednji rod imamo samo 2 umanjenice na **-ce** i **-ašce** (*drvce, zrnašca* (mn.)). U hrvatskome jeziku se umanjenice mogu pojavljivati i u množini što u njemačkom jeziku nije baš uobičajeno, mada neki autori smatraju da to i nije isključeno²⁴.

c) *Rotkäppchen* – *Crvenkapica*

U ovoj bajci se pojavljuje najmanje umanjenica. U njemačkom jeziku samo 3 (*Käppchen, Weilchen, Mädel*), a u hrvatskom jeziku 5 primjera (*kapica, kućica, bakica, djevojčica, nožice* (mn.)). Umanjenica *Mädel* (od *Magd*) se koristi u Bavarskoj i Austriji u govornom jeziku, često i sa ironičnim prizvukom.

Analizirajući pojavu umanjenica u ove tri bajke u njemačkom kao jeziku polazniku i njihove prijevodne ekvivalente u hrvatskom jeziku uočavamo da ne postoji stopostotna podudarnost u korištenju istih. Nekada imamo ekvivalente 'njemačka umanjenica = hrvatska umanjenica' (...ein weißes *Tüchlein* > bijelom *plahticom*; ...ein weißes *Vöglein* > ...bijela *ptičica*...; ...die guten ins *Töpfchen*, die schlechten ins *Kröpfchen*... > ...dobre u *lončić*, loše u *želučić*...; ...bekam sie

²³ Riječ „Püttel“ ne postoji u njemačkom jeziku kao takva. U riječi „Aschenputtel“ radi se o ženskoj osobi iz bajke. Fig. obilježava djevojku koja obavlja najteže poslove u kući bez ikakvog priznanja. Nach WAHRIG, G. (2000): *Deutsches Wörterbuch*, Bertelsmann Lexikon Verlag, Gütersloh/München, str. 195. „Asche“ (pepeo) i hess. putteln „in Flüssigem rühren oder Staub hin und her schütteln“.

²⁴ Više o tome kod HENTSCHEL, E. / WEIDT, H. (2003), str. 197.

ein *Töchterlein*,... > ...rodi kraljica *kčerku*,...; ...da sah es ein kleines *Häuschen* und ging hinein,... > i najednom opazi neku malu *kućicu* te uđe u nju...).

U mnogim slučajevima ne nalazimo prijevod njemačke umanjenice s adekvatnom hrvatskom umanjenicom (...ihr einziges *Töchterlein* > svoju jedinicu *kčer*; Sie zündeten ihre sieben *Lichtlein* an,... > ...zapale sedam svojih *malih svjetiljaka*²⁵...; ...wo die sieben *Zwerglein* nach Haus kamen. > ...pa se *patuljci* vratiše kući.).

Hrvatske umanjenice koje imamo u prijevodu ovih bajki ne moraju nužno biti i umanjenice u originalnom tekstu na njemačkom (Tko hoće *krušac* jesti... > „wer *Brot* essen will,...“; „Otkinite, oče, prvu *grančicu*, što vam dodirne šešir, kad se budete vraćali; nju mi donesite.“ > „Vater, das erste *Reis*, dass Euch auf Eurem Heimweg an den Hut stößt, das brecht für mich ab.“; Kraljević joj dade zlatnu *cipelicu*... > ...neigte sich vor dem Königssohn, der ihm den goldenen *Schuh* reichte...).

Drugi dio korpusa obuhvaća 94 umanjenice koje su prikupljene iz online-časopisa i lifestyle-portala na njemačkom (43) i hrvatskom jeziku (51). Zadatak je bio (pokušati) naći imeničke umanjenice u tekstovima različite tematike (društvena događanja, moda, putovanja, sport i sl.). Taj dio je bio dosta mukotrpan s obzirom da ih u pisanom jeziku danas ne nalazimo u onolikoj mjeri koliko ih često čujemo u govornom jeziku gdje nastaju ad hoc prema inspiraciji govornika u određenom trenutku ili u određenim situacijama.²⁶

U njemačkim online-časopisima umanjenice smo uglavnom pronašli vezane uz životni stil i odijevanje, odgoj djece, u člancima o životu europskog plemstva ili nekim uvriježenim izrazima. U korpusu smo imali 43 umanjenice od kojih je 37 primjera (86,04%) tvoreno sa sufiksom *-chen*, te 3 (6,98%) s *-lein* i 3 (6,98%) sa sufiksom *-i*.

U potrazi za umanjenicama u tekstovima njemačkih online-časopisa i portala uočava se da je njihova uporaba znatno manja nego je to uobičajeno u razgovornom jeziku. One označavaju nešto što je malo, mlado ili oboje istovremeno, može se njima nešto intenzivirati ili ironično izraziti (*Blümchen-design*, *Engelchen*, *Schwesterchen*, *Geschwisterchen*, *Kerlchen*, *Fingerchen*, *Höschen*, *Felljäckchen*, *Anti-Party-Pärchen*, *Hochglänzchen*, *Schnäppchenpreis*, *Plastiksteinchen*). Imenice koje označavaju hranu i piće često u tekstovima nalazimo kao umanjenice (*Bierchen*, *Hühnchen*, *Schnäpschen*, *Gemüschchen*, *Bonbönchen* i sl.).

²⁵ U ovom primjeru imamo naznačeno da je nešto 'malo' (...malih svjetiljaka...). Riječ je o analitičkom umanjivanju koje nije predmet našeg istraživanja u ovome radu.

²⁶ Možemo navesti jedan svjež primjer za ovo. U seriji „Ko' te šiša“ (HRT, 1-4. 3. 2018) u jednoj sceni čujemo umanjenicu 'ovdje mali *potpisiček*' koja baš nije uvriježena ni u govornom jeziku, a sumnjamo da je zabilježena u pisanim tekstovima.

Kako ćemo nešto shvatiti ovisi o situaciji u kojoj se koristi umanjena pa npr. riječ „*Problemchen*“ može značiti 'kleines Problem', a može se tumačiti i kao 'ein Problemchen, dass gar nicht so klein und einfach ist' dakle podcjenjuje se težina problema s ironičnim prizvukom. Slično značenje imaju i umanjene *Skandälchen, Doktorchen, Professorchen* i *Direktörchen* kojima se izražava pejorativnost.

Unatoč učestalosti tvorbe umanjena sa sufiksom *-i* u korpusu smo zabilježili samo tri primjera (*Schumi* – Michael Schummacher; *Schweini* – Bastian Schweinsteiger; *Seppi* – Sepp Herberger).

Prilikom prevođenja najčešće i u hrvatskom jeziku kao prijevodni ekvivalent imamo umanjenu, međutim imamo i slučajeve kao 'Gemiüschchen', riječ koju u hrvatskom jeziku ne možemo umanjiti.

Što se tiče uporabe umanjena u hrvatskom pisanom jeziku situacija je slična. Nešto veći broj umanjena imamo za opis odjernih predmeta (npr. trendovi za narednu sezonu), pa tako nalazimo: „...modele s *kapicom*...; ...modele s *točkicama* (idealne za romantičarke)...; ...modele s kristalima i *vezicama*...; ...kao i uvijek popularne haljine s *prugicama* poput modela iz...; ...do detalja ušivenih *cvjetica*...; ...zaljubili smo se zahvaljujući Manolo Blahniku i njegovim kulturnim *cipelicama*...; ...upravo su dronovi nosili nove mini modele Dolce & Gabbana *torbica*“ itd. Za opis predmeta namještaja i kućanskih potrepština imali smo također nekolicinu primjera: „Kako odabrati *stolić* za kavu?; ...pa tako imamo u planu izrađivati i *oklagijice, zdjelice* i tanjure...; Vaši *ormarići* trebaju novo društvo!“ Uglavnom je riječ o opisu nečega što je malo ili što od milja umanjujemo. U korpusu smo zabilježili i umanjene s pejorativnim prizvukom kao npr.:

– „...totalno netaleantirani *novinarčić* režimske sdp-ove tv bez srama pljuje po hrt...“ (www.indeks.hr – 8. 10. 2017);

– „Svaki dan gledam po nekoliko puta reklamu te velike tvrtke u kojoj se veličaju, ali ništa u njoj nije tako veliko koliko ego malih *direktorčića*“²⁷ (Woman in ADRIA – 29. 6. 2015);

– „Javlja se *profesorčić* da bi nam tumačio pravo“ (Novi list – 5. 10. 2013).

Zanimljiva je i umanjena novijeg datuma koja je podigla dosta prašine, jer se njome na uvredljiv način opisuju djeca koja nose odjevne predmete kupljene u trgovačkom lancu Lidl koju smo našli u slijedećem naslovu „*Lidličići*“ – siromašna djeca nova meta hrvatskih kompleksaša“ (balkans-aljazeera.net – 3. 10. 2017).

²⁷ U ovom primjeru imamo pleonazam **mal** *direktorčić*. Ovakvi primjeri nisu rijetki ni u hrvatskom ni u njemačkom jeziku.

Sufikse *-ica* i *-čica* za obilježavanje umanjjenica ženskoga roda najčešće nalazimo u našem korpusu, zastupljeni su s 29 primjera (56,86%), sufikse za obilježavanje muškoga roda na *-ič* i *-čić* s 21 primjerom (41,18 %) i samo 1 umanjjenicu (1,96%) sa sufiksom *-(a)k*. Primjere s ostalim sufiksima za tvorbu umanjjenica u hrvatskom jeziku nismo imali u korpusu.

Prevođenje hrvatskih umanjjenica uglavnom se ostvaruje pomoću sufiksa *-chen* u njemačkom jeziku pa većinom imamo prijevodne ekvivalente (hrvatska umanjjenica = njemačka umanjjenica). Ukoliko neki primjer nema svoj ekvivalent u obliku sintetičke umanjjenice u njemačkom jeziku prevodimo ga uzimajući u obzir širi kontekst²⁸ (npr. *'stvarčica'* > *kleine Sache* ili *'netalentirani novinarčić'* (pej.) > *ein nichttalentierter Journalist*).

Zaključak

U govornom jeziku osobito u privatnom okruženju s djecom, dragim osobama, kada se obraćamo kućnim ljubimcima ili o njima razgovaramo, kada govorimo o predmetima koje opisujemo kao malene u odnosu na predmet koji nam služi za usporedbu, o emocijama bile one pozitivne ili negativne i omalovažavajuće u oba jezika možemo se poslužiti imeničkim umanjenicama. Koliko je uvriježeno koristiti ih u pisanom obliku provjerili smo analizirajući tri bajke braće Grimm u kojima smo našli u oba jezika znatan broj primjera (u njemačkom 35, a u hrvatskom 30 umanjjenica). Kratak pogled i na ostale Grimmove bajke, ali i bajke drugih autora potvrdio nam je da su umanjjenice veoma omiljene i često korištene riječi u jezičnom izričaju ponajprije jer su upućene najmlađoj čitalačkoj publici. U oba jezika imamo karakteristične nastavke za tvorbu umanjjenica kojima opisujemo nešto što je manje od uobičajenoga ili nešto što je mlado, milo, ali i za izražavanje nečega ironično ili pogrdno. Bitna morfološka razlika je što su u njemačkom jeziku umanjjenice uvijek srednjega roda (izuzev onih tvorenih pomoću sufiksa *-i*) za razliku od hrvatskih umanjjenica koje nalazimo u sva tri roda, ali i s nastavcima za množinu.

S obzirom da smo uzeli njemački kao jezik polaznik utvrdili smo da većina njemačkih umanjjenica u bajkama ima svoj ekvivalent u hrvatskom jeziku, međutim imamo i primjere u kojima njemačka umanjjenica nije prevedena umanjjenicom u hrvatskom jeziku, ali i slučajeve u kojima hrvatska umanjjenica nema svoj ekvivalent u njemačkoj umanjjenici.

U drugom dijelu korpusa analizirali smo umanjjenice u oba jezika koje smo prikupili iz online-časopisa i portala. Broj primjera (94) je dosta oskudan s obzirom na učestalost uporabe umanjjenica u razgovornom jeziku, osobito u

²⁸ Uglavnom se tada pribjegava analitičkoj tvorbi umanjjenica.

privatnoj komunikaciji i dijalektima što nas upućuje na to da umanjnice nisu uobičajene u određenim jezičnim stilovima i u svim situacijama.

S obzirom da se ovdje ne radi o kvantitativnoj, već kvalitativnoj analizi važno nam je bilo provjeriti na primjerima iz korpusa kako se realiziraju prijevodi s jednoga jezika na drugi te u kojoj mjeri imamo ekvivalenciju. Većina hrvatskih primjera ima svoj ekvivalent u njemačkoj (sintetičkoj) umanjnici. Iznimka su tri riječi *oklagijica* (kleine Teigrolle / kleines Nudelholz), *staničak* (kleine Wohnung) i *novinarčić* (Journalist) za koju nismo našli adekvatnu umanjnicu u njemačkom jeziku (ali pošto je u pitanju pejorativno značenje ista se može opisno prevesti na njemački ovisno o kontekstu u kojem se pojavljuje).

Iako se dosta njemačkih umanjnica uglavnom može prevesti hrvatskim umanjnicama (*Engelchen* = *anđelčić* ili *anđelak*; *Fingerchen* = *prstić*; *Felljäckchen* = krznena *jaknica*; *Skandalchen* = *skandalčić*; *Doktorchen* = *doktorčić* i dr.) za neke kao npr. *Anti-Party-Pärchen* ili *Pärchen-Typen* ostavimo bez prave inspiracije, jer u hrvatskom nemamo adekvatan izraz za *Pärchen* (nije riječ o 'malom paru', već samo o 'paru').

Literatura

- BABIĆ, S., *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*, HAZU i nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002.
- BARIĆ, E. i dr., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- ČUŽIĆ, T., Imenska deminucija u hrvatskome i makedonskome jeziku, U: *Jezikoslovlje*, 18. br. 2, Osijek, 2017, str. 227–243.
- DONALIES, E., *Die Wortbildung des Deutschen, Ein Überblick*, 2. überarbeitete Auflage, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 2005, str. 79–81.
- GLAUNINGER, Manfred M., *Form und Funktion der -(er) l-Deminutive: am Beispiel des Grazer Deutsch*. Frankfurt am Main [u. a.]: Peter Lang Verlag, 2005.
- DUDEN – *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Band 4, völlig neu bearb. und erw. Auflage, hrsg. von Günter Drosdowski u.a, Dudenverlag Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 1995.
- ENCIKLOPEDIJA, Opća i nacionalna u 20 knjiga, 3. knjiga, *BE-CA*, Proleksis d. o. o., Večernji list, Zagreb, 2005.
- ERBEN, J., *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*, 3. Aufl., Erich Schmidt Verlag, 1993.
- FLEISCHER, W. / BARZ, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Unter Mitarbeit von Susanne Schröder, 2. durchg. und erg. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1995.

- FLEISCHER, W., *Kleine Enzyklopädie, deutsche Sprache*. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Wien [u. a.]: Lang, 2001.
- FLEISCHER, W. / BARZ, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, 3. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2007.
- HANSEN-KOKORUŠ, R. i dr., *Deutsch–Kroatisches Universalwörterbuch*, Hrvatski nakladni zavod Globus, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2005.
- HENTSCHEL, E. / WEYDT, H., *Handbuch der deutschen Grammatik*, Berlin: de Gruyter., 2003, str. 196f.
- HENZEN, W., *Deutsche Wortbildung*, 3. durchg. und ergän. Auflage, Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1965.
- JAKIĆ, B. / HURM, A., *Hrvatsko-njemački rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
- KÁNĀ, T., *Wortbildung: Umriss der Theorie mit Aufgaben und Übungen*, Brno: Masarykova Universita, 2012.
- KINDER- UND HAUSMÄRCHEN gesammelt durch die BRÜDER GRIMM, Mit Zeichnungen von Otto Ubbelohde, Erster Band, Insel Verlag, Leipzig, 1984.
- LANGENSCHIED, *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Langenscheidt Berlin – München – Wien – Zürich – New York, 1998.
- LOHDE, M., *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch*, Narr Studienbücher, Tübingen, 2006.
- MOTSCH, W., *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*. 2., überarbeitete Auflage. Berlin [u. a.]: de Gruyter, 2004.
- NAJLJEPŠE BAJKE SVIJETA, Tisak: offset Markulin – Lukovac, Zagreb, 1998.
- NAUMANN, B., *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*, 3., Neubearb. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000.
- NEKULA, M., System und Funktionen der Diminutive. Kontrastiver Vergleich des Deutschen und Tschechischen. In: *Brücken*, Neue Folge 11, 2003, S. 145–185.
- NOVAK, K. / ŠTEBIH GOLUB, B., Značenja umanjenica u kajkavskome hrvatskome književnom jeziku, U: *Flumensia*, god. 28 (2016), br. 1, 2016, str. 57–68.
- PAVLOV, Vladimir M., *Deutsche Wortbildung im Spannungsfeld zwischen Lexikon und Syntax: Synchronie und Diachronie*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Wien [u. a.]: Lang, 2009.

- SCHEIDWEILER, G., Zur Konnotation der Diminutivsuffixe -chen und -lein, prosaisch oder poetisch? In: *Muttersprache* 95, 1984/1985, str. 69–79.
- WAHRIG, G., *Deutsches Wörterbuch*, 7. völlig neu bearbeitete Auflage, Wissen Media Verlag GmbH, Gütersloh, München, 2005.

Izvori

www.zeit.de
www.bild.de
www.merkur.de
www.bildderfrau.de
www.bravo.de
www.novolist.hr
www.indeks.hr
www.balkans.aljazeera.net
www.modamo.info
www.bibermint.com

Ružica ZELJKO-ZUBAC

ABOUT NOUN DIMINUTIVES IN GERMAN AND CROATIAN

The paper deals with nouns that denote something smaller than the meaning implied by the base word. Given that there are different types of nouns (simple, compound, concrete, abstract), the author explores formation of *diminutive forms* in German and Croatian. Since these two languages are from different language families, it is important to consider cultural differences that appear while using diminutives. Similarities and differences and their translation equivalents are explored through contrastive analysis at the morphological and semantic level.

Key words: *diminutives, German language, Croatian language, contrastive analysis, translation equivalents*

UDK 81'3733

Pregledni rad

Ніна ІЩЕНКО (Київ)

Національний технічний університет України

„Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського“

ОЦІННІ СКЛАДОВІ КОНОТАЦІЇ: ОЦІННИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ СЛОВА І ОЦІННЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті розглядається один із компонентів конотації – оцінний і одночасно оцінне значення, яке формується на основі цього компоненту. Оцінний компонент слова – це позитивна або негативна оцінка, яка міститься у значенні слова або набувається словом із контексту. Оцінне значення – поняття високої абстракції і його зміст дозволяє суб'єкту варіювати референтну віднесеність знаку.

Ключові слова: *конотація, оцінний компонент, оцінне значення і оцінне слово*

Інтерес до теорії номінації, характерний сучасній лінгвістиці очевидний: він пов'язаний з організацією семантичної структури мовного знаку.

Лексичне значення слова являє собою відображення певного фрагменту дійсності, що закріплено у слові як знаку, і розглядається як сукупність денотативного і конотативного компонентів (Говердовский 1991: 95). Денотативний компонент є частиною значення знаку, що відображає в узагальненій формі предмети і явища об'єктивної реальності. Конотативний компонент або частина значення, що характеризує ситуацію спілкування, учасників акту спілкування і їх відношення до предмету мовлення, включає експресивний, емоційний і оцінний компоненти. Якщо денотативний параметр однозначно трактується дослідниками як область семантики, зорієнтована на відображення певного фрагменту об'єктивної дійсності, то конотативний компонент у концепціях різних авторів представлений суперечливо.

Щодо конотативного компоненту існують дві точки зору. По-перше, інформація, яку несуть конотативні семи, є додатковою, факультативною, що накладається на предметно-логічний інформаційний компонент значення. По-друге, конотативний компонент семантики мовної

одиниці є рівноправним компонентом її семантичної структури, тому що ми розуміємо, відчуваємо, оцінюємо і переживаємо одночасно з найменуванням предмету оцінки. Ствердження факультативності, вторинності конотативного компонента можна вважати логічним, тому що існують конотативно незабарвлені лексичні одиниці. Думка людини постійно коливається між логічним сприйняттям і емоційним, ми або розуміємо, або відчуваємо, але й частіше наша думка складається одночасно із логічної ідеї і почуття. Ці два компонента поєднуються у різних пропорціях, тому один завжди переважає. В цьому випадку можна говорити про логічну або емоційну доміную, про різне співвідношення денотативних і конотативних сем, наприклад, у значеннях лексичних і фразеологічних одиниць. У фразеологізмі експресивне переважає над номінативним, підпорядковано йому, і ці дві сторони мовного знаку синкретичні, тоді як у лексиці (особливо неекспресивній) вони роз'єднані, диференційовані.

Складність конотативного компонента є причиною того, що він до цих пір не має однозначного визначення. Одним з можливих кроків рішення проблеми конотації може стати визначення її природи як суперечного, соціального і індивідуального феномена. Конотативний компонент містить інформацію мовця до об'єкту, що номінується, і виступає як семантична категорія, з одного боку, а й з іншого, як стилістична категорія з її компонентами: експресивності, емоційності і оціненості, коли слово набуває конотації у мовленнєвій ситуації. У вирішенні питання неоднозначності визначення конотації та розкритті сутності одного із її компонентів – оцінного – полягає **актуальність цієї статті**.

Предметом статті є оцінна складова конотації, оціненість як здатність виражати позитивне і негативне відношення мовця до пропонованої інформації.

„Конотація – додатковий компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст об'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, ідеологічними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації“ (Селіванова 2006: 249). У сучасній лінгвістиці відокремилися різні підходи до структури конотації. По-перше, у конотації визначають системно-зумовлені складники значення: емотивний (емоційний), оцінний, експресивний і стилістичний або функціонально-стилістичний. По-друге, конотація обмежується мовленнєвими елементами змісту: асоціативними, контекстуальними, прагматичними, емотивними. Цікава ще одна позиція, за якою зміст конотативного компонента пов'язують тільки з емотивністю, а й експресивність і оціненість відносять до сфери денотації, хоча не виклю-

чають зв'язок емотивності з експресією і оцінкою (Телия 1986: 144). Ми розглядаємо конотацію з двох позицій: як семантичну категорію і тоді вона складається із трьох частин: експресивності, емоційності і оціненості; і як стилістичну категорію, що складається із чотирьох елементів: експресивного, емоційного, оцінного і стилістичного або функціонально-стилістичного.

У мові відображається взаємодія об'єктивної дійсності і людини у різноманітних аспектах. Одним з важливих аспектів, є оцінний, який дозволяє розглядати мову не тільки як засіб пізнання світу, але як засіб відображення людських почуттів, емоцій, інтенцій. Кожний процес відображення об'єктивної дійсності є оцінним, оскільки відношення суб'єкта до об'єкту пізнання завжди детерміновано його практичними та духовними потребами. Оцінне відношення до багатобічних явищ об'єктивної дійсності є невід'ємною властивістю пізнання людини, яка характеризує об'єктивну дійсність позитивно або негативно і відображається у мовних одиницях.

Головною причиною породження мовних знаків, які містять оцінку, є потреба суб'єкту в процесі комунікації виразити своє оцінне ставлення до позначеного, тому під час експлікації оцінки ціннісно-оцінне ставлення людини до денотату може виявлятися безпосередньо з семантики вжитих одиниць, або виводиться на основі конотацій, контекстуальних та інших дистрибутивних властивостей об'єкту. Денотативні компоненти значення лексичної одиниці складають її концептуальне ядро, а й конотативні компоненти включають оціненість, образність та функціонально-стильову маркованість. Оцінний елемент мовних знаків може входити складовою частиною в денотативний: *der Prachtkerl* (чудовий хлопець), *der Dummkopf* (дурна голова), або в конотативний: *du bist Esel* (ти осел з негативною конотацією), *süsse Freiheit* (солодка свобода з позитивною конотацією), аспекти значення.

„Конотація як експресивно маркований макрокомпонент семантики є продуктом оцінного сприйняття і відображення дійсності у процесах номінації“. Експресивно-оцінне значення у межах конотативного компоненту, головним чином, виникає у результаті вторинної номінації, яка здійснюється на основі аналогії, порівняння, переносу та суміжності значень, втілених в тропях, і передбачає можливість включення оцінних категорій в семантику переосмисленого слова. В такому випадку ідентифікаційна функція стає не первинною, а й вторинною для оцінних мовних знаків. Нова семантична форма, яка виникла, має стилістичний оцінний компонент, що поєднується з раціональною оцінкою.

Оцінне значення може формуватися у структурі конотації як мовної категорії, залежно від змістовного наповнення лексичних одиниць, так і мовленнєвої категорії, залежно від комунікативних ситуацій. Оцінний компонент у контексті може актуалізуватися, складаючи смисл знаку або його суттєву частину. Підбір слів з оцінним компонентом у семантиці, створення контекстуальних умов для актуалізації цього компоненту, висування його на перший план зумовлює породження оцінено насиченого тексту, глибоко оцінного твору. Оцінний компонент значення знаку, це схвалена або не схвалена оцінка, що міститься у значенні слова. Не можна пов'язувати оцінний компонент слова з дійсним або хибним вживанням слова; оцінка може не відповідати реальній ситуації. Наприклад: слово *дебаш* (*Skandal, Radau, Krach*) має очевидний негативний оцінний компонент, однак інша людина може назвати таку ситуацію *конфліктом* (*Konflikt*) і це слово не має оцінного компоненту. Тому із-за оцінного компоненту можуть виникати серйозні протиріччя при опису одного і того ж поняття. Позитивна оцінка у словниках не фіксується. Оцінний компонент може бути зведений до вираження двох протилежних оцінок: позитивної (меліоративної) і негативної (пейоративної) (Беляевская 2016: 43–54).

У словниках для характеристики негативного оцінного компоненту використовуються такі ж позначки як і для характеристики негативного емоційного компоненту: ірон., ласк., несхвал., презр., жартл. Лексичні одиниці з оцінними конотаціями володіють узуально закріпленими відношеннями мовного колективу до того чи іншого предмету, чи явища дійсності і здібні виконувати поряд з вираженням основного денотативного змісту також оцінну функцію: *die Korruption, der Militärputsch, die Aufrüstung*. Знаходячись у складі конотації, оцінна сема сприяє метафоризації слів: *weiches Klima, eiserne Lady*.

Слова можуть вступати за своїм оцінним компонентом у синонімічні і антонімічні відношення: *ein schöner, guter, toller Mann – ein hässlicher, gegnerischer, gegenteiliger Mann; begabtes, fähiges, talentvolles Mädchen – unbegabtes, talentloses Mädchen*. Однак не завжди антонімія ґрунтується на протиставленні позитивної оцінки негативній, іноді позитивна оцінка протиставлена відсутності позитивної оцінки, тобто своєрідному середньому стандарту – нулю. Наприклад: *erfahrener, bekannter, verdienter Schauspieler, Sportler – unerfahrener, junger Schauspieler, Sportler*. Слова *bekannter* і *junger* заперечують меліоративну оцінку слів *erfahrener – unerfahrener* (антонімічні відношення).

Необхідно розрізняти оцінні компоненти значення і оцінне значення. У мові виокремлюється тематична група слів, що виражають оцін-

ку (позитивну або негативну), до якої належать прикметники загальної оцінки: добрий, поганий, гарний, позитивний, огидний, чудовий та інші. Оцінка в цих словах виступає як поняття, як денотативне значення слова. Такі слова є оцінними знаками і мають оцінне значення. Ці поняття мають високу ступінь абстракції і суб'єктивний обсяг; зміст понять дозволяє суб'єкту широко варіювати референтну віднесеність знаку.

Денотат відображений у понятті у вигляді настільки загальних ознак, що різні суб'єкти знаходять його у чисельних референтах, залежно від точок зору мовця, його смаків, його звичаїв, світогляду, інтересів і т.д. На референтне віднесення оцінного знаку впливають професійні, національні, соціальні і інші позамовні чинники. Що добре в одну епоху, за одними умовами, то погане за іншим; що добре для національної свідомості одного народу, то погане для іншого.

Мовець, вживаючи у мовленні будь-яке оцінне слово, знаходиться під впливом двох факторів: об'єктивної ідеальної норми, що існує у даному суспільстві, і суб'єктивної ідеальної норми, свого уявлення про нормативні ознаки цього предмету. Зіставляючи своє уявлення про референт з об'єктивною і суб'єктивною нормами, суб'єкт робить висновок про відхилення якостей предмета від рівня норми і здійснює оцінку предикацію. У різних випадках переважає або об'єктивна, або суб'єктивна норма. Суб'єктивність обсягу понять оцінених слів саме виявляється у залежності номінації від суб'єктивної норми оцінки.

Оцінний компонент виокремлюється у значенні багатьох знаків. Наявність його можна встановити шляхом трансформації тлумачення значення у словнику в тлумачення, яке мало б оцінку „це – добре, це – погане“ (Приходько 2001: 362).

Оцінний компонент часто супроводжується емоційним, але їх збіг не є обов'язковим. Оцінний компонент містить конкретну оцінку за такими ознаками синонімів: зовнішністю (*schön, nett, unangenehm*), особливостям мовлення (*wortkargig*), розумової діяльності (*klug, vernünftig, dumm*), характером (*energisch, aufbrausend*), вмінням та навичками (*geschick, erfahren, gewandt*).

Оцінка може виникати у неоціненого слова від впливом сполучення: *Quadratkin* (квадратний підбородок). Нормативний аспект передбачає стандартну ознаку, що не співпадає з ознакою „квадратний за формою“ і семантика нового слова набуває негативно-оцінну сему.

Оцінка у слові може виникати ситуативно. Так, у реченні *Die Halle war leer* (Зал був пустим). Слово „пустий“ у одній ситуації несе позитивну оцінку, у іншій – негативну, а також може не нести жодної оцінки, а й бути інформативною одиницею.

Таким чином, оцінний компонент додатково характеризує денотативний компонент значення. Оцінна характеристика значення слова може бути позитивною і негативною, мовною і мовленнєвою. Слово може мати оцінне значення як словесний самостійний фрагмент, а й може виступати як компонент конотації, який пов'язаний з емоційним та експресивним компонентами, що складають структуру конотації.

Література

- Беляевская, Елена, *Семантика слова*, Высшая школа, Москва, 2016, с. 43–54.
- Говердовский, Владимир, *Коннотемная структура слова*, Вища школа, Харьков, 1991, с. 95.
- Приходько, Галина, *Способи вираження оцінки в сучасній англійській мові*, ЗДУ, Запоріжжя, 2001, с. 362.
- Селіванова, Олена, *Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія*, Довкілля, Полтава, 2006, 249 с.
- Телия, Вероника, *Коннотативный аспект семантики номинативных еди- ниц*, Наука, Москва, 1986, с. 144.

Ніна ІЩЕНКО

EVALUATED COMPOSITE CONOTATIONS: ESTIMATED COMPONENT STRUCTURE OF THE WORD AND EVALUATING VALUE

The author of the present paper considers one of the connotation components – evaluation, and at the same time the evaluation meaning of a word. Evaluation component is an approval or a disapproval, which is concluded in the meaning of the word or from the context.

Key words: *connotation, denotation, evaluation component, evaluation meaning, evaluation word.*

UDK 821.111.09-31

UDK 81'25

Izvorni naučni rad

Jelena PRALAS (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore

pralas@t-com.me

**POLITIKA I PREVOĐENJE:
ULOGA PREVODIOCA U PREVOĐENJU ROMANA
BODLJKAVO PRASE DŽULIJANA BARNSA**

Prikazom relevantnih elemenata procesa prevođenja romana *The Porcupine* britanskog pisca Džulijana Barnsa u Bugarskoj i SR Jugoslaviji, nakon uvodnog predstavljanja teoretskih postavki za analizu odnosa politike i prevođenja i uloge prevodioca, ovaj rad ima za cilj da istakne koliko i politika prevođenja i uloga prevodioca mogu odstupati od ne tako davno optšeprihvaćenih principa u ovoj oblasti, uklapajući se tako u proces brisanja jasnih granica između ranije čvrsto definisanih uloga i pristupa koje je karakteristično za postmoderno vrijeme u kome živimo. Ukazujući na činjenicu da proučavanje procesa prevođenja u postkomunističkim zemljama i činilaca koji na njega utiču otvara dalji prostor u kome translatoologija može ispitivati svoje postavke i prikupljati empirijske dokaze kako bi ojačala svoju poziciju među ostalim naučnim disciplinama, radom se daje doprinos stvaranju korpusa postsocijalističkih studija prevođenja na koje poziva slovenačka translatoologinja Nike Pokorn u svojoj knjizi „Post-socijalističke prevodilačke prakse“ (Pokorn 2012).

Ključne riječi: *politika prevođenja, postsocijalistička translatoologija, Džulijan Barns, književno prevođenje, angažovanost prevodioca*

1. Uvod

Život u dijelu svijeta u kome je sve na ovaj ili onaj način prožeto politikom čini da nam nimalo nije strano pomisliti da je sve oko nas uz nju vezano i da se mogu praviti analize odnosa politike i svega što možemo zamisliti, pa tako i politike i prevođenja. A veze politike i prevođenja brojne su i bremene sadržajem za višestruke analize, što je, sasvim prirodno, privuklo pažnju

teoretičara i istraživača i u oblasti translatologije ili studija prevođenja, jedne od mlađih grana humanističkih nauka koja se i danas vrlo predano bori za priznanje među mnogo razvijenijim i starijim disciplinama.

Tako se u bogatoj literaturi u translatologiji mogu pronaći teoretske rasprave i istraživanja o prevođenju političkih tekstova, o politizaciji prevođenja, o odnosima ideologije i prevođenja, te brojni napisi o politici prevođenja koja podrazumijeva potragu za odgovorima na pitanja kako i ko odlučuje što se prevodi, sa kog jezika i na koji jezik, te ko prevodi, a ko mu pomaže i ko odmaže. Uloga prevodioca u procesu prevođenja zaokuplja translatologe od najranijih dana, a vezana je sa svim temeljnim pitanjima translatologije, prvenstveno pitanjem odnosa prema izvornom tekstu koji u ovoj oblasti predstavlja pitanje svih pitanja.

Interesantno je posmatrati kada se u kontekstu brojnih teoretskih rasprava pojavi prevod ili prevodilački proces koji živo ilustruje moguće odgovore na neka od pomenutih pitanja. Takav je slučaj sa prevođenjem kratkog i u zapadnoj kritici ne mnogo hvaljenog političkog romana o postkomunističkom svijetu Džulijana Barnsa *The Porcupine* (Barnes 1992) kod kojega je proces pisanja bio neraskidivo vezan sa procesom prevođenja na bugarski jezik, a uloga prevodioca u tom procesu uveliko odstupila od uobičajene, mijenjajući tradicionalne principe politike prevođenja i uz to dovodeći i do politizacije prevoda. Kao odjek ovakvog procesa slično neobičnim može se opisati i proces prevođenja ovog romana u još jednoj postkomunističkoj zemlji – SR Jugoslaviji 1999. godine, o kome bi se dodatno moglo reći i da je u određenoj mjeri bio čin subverzije i političkog angažovanja.

Prikazom relevantnih elemenata ova dva prevodilačka procesa, nakon uvodnog predstavljanja teoretskih postavki za analizu odnosa politike i prevođenja i uloge prevodioca, pokazaćemo u ovom radu koliko i politika prevođenja i uloga prevodioca mogu odstupati od ne tako davno optšeprihvaćenih principa, uklapajući se time u proces brisanja granica između ranije čvrsto definisanih uloga i pristupa koje je karakteristično za postmodernu vrijeme u kome živimo. Takođe ćemo ukazati i na činjenicu da proučavanje procesa prevođenja u postkomunističkim zemljama i činilaca koji na njega utiču otvara dalji prostor u kome translatologija može ispitivati svoje postavke i prikupljati empirijske dokaze kako bi ojačala svoju poziciju među ostalim naučnim disciplinama. Sa tog aspekta nadamo se da je ovaj rad skroman doprinos stvaranju korpusa postsocijalističkih studija prevođenja na koje poziva slovenačka translatološkinja Nike Pokorn u svojoj knjizi „Post-socijalističke prevodilačke prakse“ (Pokorn 2012).

2. Politika i prevođenje

U priči o politici i prevođenju, osim opšte poznatih Aristotelovih premisa o čovjeku kao političkom biću (*zoon politikon*) i odnosima u ljudskoj zajednici kao baziranim na odnosima moći, važno je podsjetiti se na tezu koju u knjizi *Politika, diskurs, mediji i prevođenje* razrađuju translatološkinje Suzan Basnet (Susan Basnett) i Kristina Šafner (Christina Schaffner) preuzimajući njene osnove od Pola Čiltona (Paul Chilton). One, naime, ističu da se „politika može sagledavati kao borba za vlast između onih koji žele da potvrde i zadrže svoju moć i onih koji pokušavaju da joj se odupru... a sa druge strane... kao saradnja, praksa institucija koje društvo ima da bi riješilo sukobe interesa...” (Schaffner i Basnett 2010: 2). Zatim, tu su i premise da bez obzira kako doživljavamo politiku, kao borbu za vlast ili kao saradnju, „socijalne interakcije koje su sa njom povezane predstavljaju neku vrstu jezičke akcije... pa su politika i jezik blisko povezani...” (Shaffner, 2007: 134) i „politika ne može da se vodi bez jezika“ (Schaffner i Basnett 2010: 2). I posljednja od osnovnih premisa važnih za odnos politike i prevođenja, bila bi da u globalizovanom svijetu u kome živimo jezičke akcije i interakcije nužno prevazilaze granice jednog jezika i uključuju prevođenje: „univerzalnost političkog diskursa ima posljedice za komunikaciju između kultura, pa time i za prevođenje. Politička komunikacija oslanja se na prevod, i upravo kroz prevod informacija se stavlja na raspolaganje ciljnoj publici van granica jedne države“ (Schaffner 2007: 135).

Zbog svega pomenutog, prvenstveno lingvistika, a onda i druge grane, poput retorike, filozofije i sociologije, proučavaju odnos politike i jezika, a translatologija se sve više bavi pitanjem odnosa politike i prevođenja. Mnogstvo istraživanja koja se bave odnosima moći u prevođenju, pitanjima ideologije i njenog uticaja na prevođenje, analizom prevođenja političkih tekstova, pitanjima pokroviteljstva i cenzure i sličnim temama, Kristina Šafner sistematizuje na tri podoblasti: prevođenje političkih tekstova, politiku prevođenja i politizaciju prevoda. Prevođenje romana *The Porcupine* Džulijana Barnsa nudi interesantnu građu za svaku od njih.

2.1. Prevođenje političkih tekstova

U prvoj od pomenutih podoblasti translatolozi se bave analizom prevođenja političkih tekstova, sagledavaju politički jezik i politički diskurs, te pristupe u njegovom prevođenju. Analiziraju se leksika političkog jezika, i politički koncepti, kulturološki specifični izrazi kako u kulturi izvoru tako i u ciljnoj kulturi i ističu nužnosti poznavanja konteksta i političkih prilika za prevođenje političkih tekstova. Traga se za definicijom pojma političkog

teksta, njegovim karakteristikama i funkcijama, sagledavaju se pojedinačni prevodi političkih tekstova i žanrova i društveno-politički uzroci i posljedice određenih prevodilačkih rješenja (više detalja u: Schaffner 2007: 142). Iako se analize ovog tipa uglavnom rade na tekstovima političkih govora, skupštinskih debata i političkih dokumenata, one ne isključuju književne tekstove. Stoga i roman *The Porcupine* koji je žanrovski definisan kao politički roman ili politička satira (v. Lazaro 2000) može da se sagleda i iz tog ugla.

2.2. Politika prevođenja

Ipak, za ovaj rad, i za same procese prevođenja romana *The Porcupine* u Bugarskoj i SR Jugoslaviji koji su nam u fokusu, mnogo je interesantnija druga pomenuta podoblast tj. politika prevođenja.

Od sredine devedesetih godina, podstaknuti razvojem deskriptivnog pristupa (Tourey, Lefevre, Hermans) i kulturološkog pravca u studijama prevođenja (Bassnett, Lefevre, Venuti) translatolozi sve više pomjeraju fokus svojih aktivnosti sa analize samog teksta i prevodilačkih postupaka na analizu „spoljašnjih“ činilaca i elemenata procesa prevođenja. „Fokus je sada na socijalnim, kulturološkim i komunikativnim praksama, na kulturološkoj i ideološkoj važnosti prevođenja i prevoda, na eksternoj politici prevođenja, na odnosu između ponašanja u prevođenju i društveno-kulturoloških činilaca, na sociološkim uzrocima i ljudskom djelovanju.“ (Schaffner 2007: 136). Tako se, između ostalog, bave i pitanjima: Ko donosi odluke o tome koji se tekst prevodi i sa kog i na koji jezik? Ko bira prevodioca? Kakav je status prevoda, prevođenja i prevodilaca? Sva ta pitanja, po mišljenju Šafner, vezana su za politiku jer je „svaka odluka da se podstakne, omogućiti, promovirati, otežati ili spriječiti prevođenje, politička odluka“ (Schaffner 2007: 136). Političko je pitanje i pitanje sa kog jezika i na koji jezik se prevodi, pri čemu neki jezici (vrlo često engleski) bivaju dominantni, a neki manje zastupljeni. To je u direktnoj vezi sa odnosima moći koji su se u fokusu translatologije našli dobrim dijelom pod uticajem postkolonijalne kritike. Posebno značajno u politici prevođenja postaje pitanje uloge prevodioca.

2.2.1. Uloga prevodioca

Tradicionalni koncept u kome je izvorni tekst postavljen na pijedestal i kvalitet prevoda se mjeri prema kriterijumu vjernosti izvornom tekstu iziskuje od prevodioca da bude što manje vidljiv. Raspravljalo se u translatologiji od najranijih dana kako se može postići nevidljivost prevodioca, odnosno cilj da se prevod čita kao da nije prevod, da se postigne fluentnost prevoda koja,

kako tvrdi Lorens Venuti (Lawrence Venutti), dominira anglosaksonskom kulturom. Prevod se, po njegovom mišljenju, uzima kao nešto drugorazredno – original je taj koji je mjerilo, a prevodilac marginalizovan (Venuti 1995: 8). U svojoj knjizi *Nevidljivost prevodioca* on govori o uzrocima i posljedicama koncepta da je prevod najbolji ukoliko se prevodilac ne primjećuje, a sam koncept nevidljivosti smatra „uvrnutim samo-pobijanjem, načinom da se prevođenje razumijeva i radi tako da bez sumnje samo učvršćuje svoj marginalni status u anglo-američkoj kulturi“ (Venuti 1995: 8). U posljednjih desetak godina, međutim, translatoologija se sve više bavi ulogom prevodioca i njegovim djelovanjem, u engleskom jeziku označeno terminom *translator's agency* što možemo prevesti za potrebe ovog rada kao *angažovanost ili aktivno društveno djelovanje prevodioca*.

Tako Bandia i Milton u svojoj knjizi *Aktivni akteri prevođenja (Agents of Translation)* iz 2009. godine proširuju raniju Sagerovu definiciju aktivnog aktera (engl. *agent*) u prevođenju iz 1994. godine („osoba koja je u poziciji posrednika između prevodioca i krajnjeg korisnika prevoda“ (Sager 1994: 321 u: Bandia i Milton 2009:1)) tako što među aktivne aktere prevođenja uvrštavaju i prevodioca (Bandia i Milton 2009: 1). Oni ističu značaj Simeonijevih zaključaka da aktivni akter treba da se definiše kao „subjekat’ ali socijalizovani (...) Neraskidivo vezan sa mrežama drugih društvenih aktera“ (Simeoni 1995: 452), kao i doprinos koji je definiciji aktivnog aktera u prevođenju dala Helen Buzlin (Helene Buzelin) kada je rekla da je „aktivni akter sociološki koncept. On opisuje subjekat koji je obdaren sposobnošću da aktivno djeluje, koja predstavlja mogućnost da se koristi moć i to sa namjerom“ (Buzelin 2011: 6). U tome su, međutim, prema Simeoniju, današnji prevodioci pasivni i podređeni autoru, ali on najavljuje da „taj donekle pasivni habitus današnjeg prevodioca... prolazi kroz promjene jer profesionalni prevodilac mora da se nosi sa sve više zadataka“ (Bandia i Milton 2009: 9). Ove promjene u shvaćanju uloge prevodioca u procesu prevođenja sjajan su primjer šireg procesa brisanja granica u vremenu u kome živimo i vode ka tome da prevodioci postanu „aktivni činioци zbog svoje mogućnosti da transformišu praksu aktivnosti kojom se bave“ (Inghilleri 2005).

2.2. Politizacija prevoda

Posebno interesantna za ovaj rad jeste podoblast politizacije prevoda do koje dolazi kada se prevod „koristi kao instrument za političko djelovanje“ (Schaffner 2007: 146). Najčešće se govori o politizaciji prevoda političkih tekstova, o različitim tumačenjima određenih međunarodnih ugovora u različitim jezicima kako bi se postigli različiti politički ciljevi, na primjer, ali ništa

manje značajna nije ni politizacija prevoda drugih tipova tekstova, uključujući i književne. Često pominjani primjer politizacije prevoda u translatoLOGIJI je prevođenje stripa *Asteriks* na hrvatski jezik tako da se raspiruju negativne emocije prema susjednom i u prethodnom ratu neprijateljskom narodu (Shaffner 2007: 146)¹.

Sama politika prevođenja nekada se vodi da bi se postigli određeni politički ciljevi i u takvim slučajevima nije ništa drugo do politizacija. Jer kako bismo drugačije mogli nazvati kada se određeni tekstovi odabiru za prevođenje da se postigne određeni politički cilj ili kada se odlučuje o primjeni nekog određenog pristupa u prevođenju. Pojava koju je Lorens Venuti uočio u anglo-američkoj kulturi, u kojoj se, kako smo već pomenuli, od prevodioca očekuje da bude potpuno nevidljiv, nije ništa drugo do politizacija koju on opisuje kao „simptom samo-zadovoljstva u odnosima anglo-američke kulture sa kulturnim *drugim*, samo-zadovoljstvo koje se – bez previše pretjerivanja – može opisati kao imperijalističko u inostranstvu i ksenofobično kod kuće“ (Venuti 1995: 17). Sve je to vezano sa odnosima moći, asimetrijom između različitih kultura, te političkom angažovanošću prevodilaca, za što možemo naći primjere u prevođenju na bugarski jezik romana *The Porcupine*.

3. *The Porcupine*

The Porcupine je kratak politički roman Džulijana Barnsa napisan 1992. godine, kod zapadne kritike primljen vrlo hladno. Nije za njih bio dovoljno postmodernistički, nije donio ništa novo, ništa eksperimentalno. Iznenadio ih je što ih nije ničim iznenadio (Pateman 2002: 63). Komentarisali su kako su likovi previše jednodimenzionalni, da im nije dao prostora da se razviju, a da je radnja neubjedljiva (Stone 1992, Hunter 2001). Kasnija kritika donekle je pozitivnija (Lazaro 2000).

Radnja ovog romana smještena je u bezimenu postkomunističku zemlju, za koju veoma lako iz okolnosti u kojima je roman nastao i iz mnoštva drugih elemenata samog romana, možemo zaključiti da je Bugarska. Fabula se gradi oko dva glavna lika. Sa jedne strane nalazi se bivši diktator, Stojko Petkanov, tiranin koji je svrgnut sa vlasti i podvrgnut suđenju sa pokušajem

¹ Originalni članak Kadric, M. and Kaindl, K. (1997) *Asterix: Vom Gallier zum Tschetnikjager: Zur Problematik von Massenkommunikation und ubersetzerischer Ethik*. In: M. Snell-Hornby, Z. Jettmarova and K. Kaindl (eds) *Translation as Intercultural Communication: Selected Papers from the EST Congress Prague, 1995* (pp. 135–146). Amsterdam: John Benjamins napisan je na njemačkom jeziku. U ovom radu informacije o njemu preuzete su indirektno, iz članka Schaffner, Christina, „Politics in Translation“ in: *A Companion to Translation Studies*, ed by Kuhlweiczak Piotr and Littau Karin, Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters Ltd, 2007, p. 134–147.

da se osudi za sva zlodjela koja je učinio svom narodu generalno, a i pojedincima tokom svoje vladavine. Kao suprotnost njemu postavljen je lik tužioca, Petra Solinskog, koji pripada novim snagama u državi i pokušava iznaći način da osudi tiranina na osnovu dokaza, da „iščeprka istinu kao listak maslačka između zuba laži“ (Barns 1999: 40) i tako omogućiti svojoj zemlji da raskrsti sa prošlošću, čista srca je osudi i odbaci kao nešto trulo i neprirodno i dalje nastavi da gradi svoju budućnost na osnovama istine i pravde.

Kako to najčešće biva, stvari su mnogo komplikovanije, tako da ovi likovi ne mogu biti prikazani crno-bijelom tehnikom. Bivši tiranin je nepokolebljiv u svom uvjerenju kako je sve činio za svoj narod, kako nikada nikome ništa nije uzео niti ukrao, kako nema imovinu i kako je sve što koristi imovina naroda, a komunizam nepogrešiva ideologija. Tužilac, uprkos želji da bude svjež, nov i neukaljan, ne može pobjeći od istine da je i on pripadao partiji Stoja Petkanova, da je njegova supruga kćerka jednog od njenih najistaknutijih lidera, da je i sam počinio neke (kolikogod sitne) moralne pogreške u prošlosti, a i da jednostavno ne može da pronađe dokaze koje traži da bi optužio i doveo do osude bivšeg tiranina. Do raspleta dolazi kada on, očajan zbog nemoći da pronađe prave dokaze, pristaje da upotrijebi lažni dokaz po kome je tiranin naredio smaknuće svoje kćeri jer mu se politički protivila. Iako se tužilac pravda da: „*Ako Petkanov nije potpisao taj memorandum, sigurno jeste potpisao neki sličan. Mi samo dajemo konkretan oblik naređenju koje je on svakako izdao preko telefona*“ (Barns 1999: 108), ipak se čitalac ne može otrgnuti utisku da je došlo do paradoksa da „*falsifikati, krivotvorine i laži postanu platforma za pravdu koja treba da osudi falsifikate, krivotvorine i laži*“ (Pateman 2002: 66). Na taj način do kraja romana Barns svoja dva glavna lika gotovo izvodi na jednaku ravan (Kukutani 1992), tako da tiranin može čak i da progovori tužiocu riječima: „*Ili sam čudovište ili nisam... Je l' tako? Ako nisam, onda mora da sam sličan tebi ili neko u koga bi ti mogao da se pretvoriš.*“ (Barns 1999: 105).

Uz Solinskog i Petkanova, u romanu se pojavljuje niz likova koji doprinose stvaranju jasnije i življe slike postkomunističke zemlje koju Barns opisuje. Tu je grupa studenata koja pokušava da posmatra TV prenos suđenja, ometena stalnim restrikcijama struje. Oni svojim oštrim kritikama na račun bivšeg diktatora pokazuju ogorčenost naroda koji je željan osвете, ali i pun nade u bolje sutra. Nešto drugačiji je Odred Devinski, studentska organizacija „koja još nije bila našla sebi mesto u dosijeima tajne službe“ (Barns 1999: 47) i koja satirički komentariše stanje u državi svojim performansima. A tu je i bezimena baka jednog od studenata, koja nekako prigušeno tokom čitavog romana opstaje u svojoj čvrstoj vjeri u komunizam uporno i tiho paleći svijeću pod Lenjinovom slikom i nijemo prezirući promjene koje su nastupile. Barns

veoma provokativno i završava roman njenom nepokolebljivošću prikazujući je kako stoji na kiši, sa slikama Lenjina čije je „neuništivo lice proganjalo prolaznike“ (Barns 1999: 137) i ne obazire se na komentare – „Šta god da su vikali, ona je ostajala na svom mestu, i ćutala.“ (Barns 1999: 137) Tako Barns piše roman o postkomunističkom svijetu nudeći nam, u svom prepoznatljivom maniru, otvorenim krajem mogućnost da osudimo i jednu i drugu stranu i da prihvatimo da i jedna i druga strana imaju nešto pozitivno.

Vrlo je lako zaključiti, čak i kada se ne znaju okolnosti nastanka romana, da je riječ o političkom tekstu u kome autor iznosi opise političkih dešavanja, analizira ih iz uglova različitih likova i nudi svoj komentar. Iako Barns insistira na tome da je riječ o fikciji, i iako možemo reći da njegov roman u originalu nema kao jasan cilj „ubjeđivanje, obrazlaganje, obmanjivanje ili čak prevaru“ koje Kristina Sarosi Mardiros (Krisztina Sarosi Mardirosz) opisuje kao jezgro političkog teksta (Sarosi Mardirosz 2014: 165), on se ipak uklapa u definiciju političkog teksta kao „krovnog termina koji obuhvata razne tipove ili žanrove tekstova koji ispunjavaju različite funkcije prema različitim političkim aktivnostima i imaju teme primarno vezane za politiku, tj. političke aktivnosti, političke ideje, političke odnose“. (Schaffner, 2007: 143).

Zbog okolnosti u kojima je objavljen, naime uoči izricanja presude bugarskom tiraninu Todoru Živkovu koji je poslužio kao model za lik Stoja Petkanova, za prevod ovog romana na bugarski – *Bodljivo svince*, možemo reći i da sadrži i jezgro političkog teksta prema Kristini Mardiros tj. cilj da *ubijedi, obrazloži, obmane, pa čak i prevari*, a trenutak njegovog objavljivanja u Bugarskoj i način na koji je korišćen u medijima, ukazuju nam i na prilično jasnu namjeru da se prevod iskoristi za političko djelovanje tj. da se politizuje.

4. *Bodljivo svince*

Mogli bismo se možda složiti sa Metjuom Pejtemanom (Matthew Pateman) da ovaj roman ne donosi ništa novo u Barnsovom stvaralaštvu u smislu narativne tehnike ili književnog izraza (Pateman 2002: 63). Međutim, kada se posmatra iz ugla translatalogije, vidimo da se radi o nesvakidašnjem pristupu koji ruši ustaljene principe politike prevođenja, a donekle i samog pisanja romana, prvenstveno zbog uloge koju je prevoditeljka romana na bugarski jezik Dimitrina Kondeva imala u nastanku romana, i u procesu prevođenja na bugarski jezik. Njena sačuvana prepiska sa Barnsom, vođena dok je on pisao roman, poslužila je kao osnov za članak Vanese Ginjeri (Vanessa Guignery) (Guignery 2007) i članak same Dimitrine Kondeve (Kondeva 2011) koji nam veoma detaljno govore o neobično aktivnom učešću prevoditeljke u pisanju ovog romana.

Neobičnosti se najavljuju već na koricama – posvetom. Poznato je, naime, da osim u manjem broju izuzetaka, Džulijan Barns svoje knjige posvećuje Pat – svojoj supruzi i književnom agentu. *The Porcupine* međutim nosi posvetu „za Dimitrinu“ – prevoditeljku romana na bugarski jezik. Prevodilac u tradicionalnom shvatanju procesa prevođenja u kome je izvorni tekst u središtu samog procesa, dolazi na scenu nakon što je tekst napisan, i zato nam ova posveta koja se nalazi na izvornom tekstu, a upućena je nekome ko u tradicionalnom shvatanju tek treba njime da se bavi, od samog početka ukazuje na posebno mjesto i ulogu Dimitrine Kondeve.

Na osnovu članaka Vanese Ginjeri i Dimitrine Kondeve zaključujemo da je cijela priča oko nastanka ovog romana započela 1990. godine kada je Dimitrina Kondeva prevela Barnsov najpoznatiji i u književnoj kritici možda i najviše analiziran roman iz 1984. godine *Floberov papagaj* na bugarski jezik, a on bio pozvan u Bugarsku kako bi tu knjigu tamo promovisao. Nakon devetodnevnog boravka u ovoj zemlji koja je bila u periodu bolne postkomunističke transformacije društva, preplavljen utiscima, Barns piše članak „Svijećee za žive“ („Candles for the Living“) koji objavljuje 22. novembra 1990. godine u Londonskoj književnoj reviji (*London Review of Books*) (Barnes 1990). Opisujući situaciju u Bugarskoj, on ujedno daje i nacrt svog budućeg romana *The Porcupine*, ali ističe i najznačajnije dileme koje bi za njega mogle biti vezane – činjenicu da je on neko izvana ko pokušava da opiše stanje u zemlji koje je za njene stanovnike izvor ogromnog bola, te da li kao takav može da razumije i opiše ono što se tamo zapravo dešava. Nakon što je pročitala ovaj esej Julia Stevanova, bugarska intelektuala koja je takođe bila u prijateljskim odnosima sa Barnsom i njegovom suprugom, smatrala je, kako Barns piše Dimitrini Kondevoj, da „u ovom trenutku to sve izgleda tako sirovo, tako turbulentno, previše uznemirujuće i ranjivo da bi se o tome mogli donositi generalizovani stavovi“ (Guignery 2007: 52). To je pojačalo njegove prvobitne dileme, pa je oprezno ušao u korišćenje ovog materijala kao osnove za roman i, riješen da ga ipak napiše, svoje dileme dijelio sa Dimitrinom Kondevom, tražeći od nje savjete uz insistiranje: „Ne želim da to radiš ukoliko je to za tebe previše bolno“. (Kondeva 2011: 85)

A savjeti koje je tražio išli su od jednostavnih pitanja o ličnim imenima, toponimima, nazivima gradskih naselja, do preciznijih informacija o suđenju Todoru Živkovu, o raspoloženju ljudi u vezi sa tim suđenjem, te o kulturološkim osobenostima, kao na primjer „Kako ljudi psuju u Bugarskoj?“ (Kondeva 2011: 85). Dimitrina Kondeva svesrdno je pomagala, dajući tražene informacije, ali i komentare za koje je smatrala da mogu pomoći. Njenu uključenost u proces stvaranja ovog romana Barns je opisao riječima: „Uvijek si pokazivala apsolutnu obzirnost prema tome što pišem i kako to pišem“. (Guignery 2007: 60)

Na osnovu sačuvane prepiske, Vanesa Ginjeri analizirala je, sa aspekta stvaranja romana, ulogu Dimitrine Kondeve i zaključila da „su njeni činjenični odgovori i neki od njenih samoinicijativnih ličnih komentara pronašli put i postali dio samog teksta romana“ (Guignery 2007: 51). Vrlo detaljno opisuje i raspravu o završetku romana gdje je u jednom trenutku Kondeva najviše istupila iz tradicionalne uloge prevodioca koji pokušava da stvori nešto vjerno originalu, i predložila da se kraj romana izmijeni u prevodu na bugarski. Iako je „uvijek pokazivala izuzetno poštovanje i obzir u svojim komentarijama, sugestijama i prevodu“ (Guignery 2007: 58) u jednom trenutku poslala je Barnsu poruku: „Odlučila sam da obrišem posljednji pasus“ sa obrazloženjem da bi takav kraj „ovdje mogao da se tumači, ili zapravo, već se tumači kao odavanje počasti njihovoj ideologiji. Vjeruj mi, bolje je bez njega u prevodu.“ (Guignery 2007: 58). Ono što je uslijedilo sasvim sigurno ne odražava suverenu dominaciju izvornog teksta nad prevodiocem koji ima za cilj da dosegne savršenu vjernost originalu ili će u protivnom biti shvaćen kao propali izdajnik. Barns naime, u dugom pismu koje šalje svojoj prevoditeljki, po riječima Vanese Guignery „pretvara se u kritičara i analizira svoje vlastito djelo... te daje šest najznačajnijih argumenata u korist posljednjeg pasusa romana, koji su prilično duboki“ (Guignery 2007: 60). Među njima je i – „Znači sad se odjednom bojimo starice, te nijeme, izmišljene. Šta se to dešava? Bojimo se da nas ‘shvate pogrešno’? E upravo su to oni radili u staro vrijeme.“ I zaključuje riječima: „Nije moj posao da nudim srećan kraj, moj posao je da dajem nešto malo teže od toga. Pogledaj moja druga djela.“ (Guignery 2007: 63)

Nakon ovih argumenata Dimitrina Kondeva je vratila posljednji pasus u prevod i Barns je povratio kontrolu nad svojim romanom, međutim sama činjenica da je ovakva prepiska vođena, te da se autor na neki način pravda i ubjeđuje sa prevodiocem, pokazuje koliko je prevoditeljka ovdje bila aktivni i važni akter u cijelom procesu i odstupila od tradicionalnih ideja nevidljivosti prevodioca i neprikosновенosti izvornog teksta.

Njena aktivna uloga još je vidljivija u procesu objavljivanja prevoda romana na bugarski, dakle u pitanjima politike prevođenja. I tu je Dimitrina Kondeva odstupila od tradicionalnog pristupa da izdavači ili pokrovitelji biraju tekstove koji će se prevesti, prevodiocem koji će na njima raditi i kako i kada će se ti prevodi objaviti. U svom članku „The story of Julian Barnes’s *The Porcupine*: an Epistolary 1/2 Chapter“ (Kondeva 2011) ona pojašnjava situaciju u izdavačkoj industriji u Bugarskoj u vrijeme nastanka romana kada je radila za jednu od državnih izdavačkih kuća kada su „gotovo sve državne izdavačke kuće propadale“ (Kondeva 2011: 89). Sa idejom „moramo ubrzo da izdamo ovu knjigu jer njeno objavljivanje mora da se podudara sa izricanjem presude Živkovu“ (Kondeva 2011: 90), Kondeva je, sa jasnom željom

da „izvrši uticaj“ na političku stvarnost u kojoj je živjela i upotrijebi ovaj roman u političke svrhe, uklopivši ga u aktuelnu političku debatu u svojoj zemlji, odlučila da osnuje svoju izdavačku kuću. Zatražila je od Barnsa prava za prevod i uprkos njenoj nevjerici da bi se on složio „da njegov roman objavi tek zamisao izdavačke kuće“ od Barnsa je dobila odgovor: „Čestitam. Sada si poslovna žena i preduzetnik kao i izdavač i prevodilac...“ (Kondeva 2011: 89).

Vrijeme je pokazalo da ni Barns, a ni Kondeva nijesu pogriješili. *Bodljivo svince* objavljeno je na bugarskom jeziku nekoliko sedmica prije nego njegov original na engleskom jeziku, rušeći tako onu najtemeljniju postavku tradicionalnog pristupa prevođenju da original ima hronološku prednost nad svojim prevodom. *Bodljivo svince* doživjelo je veliki uspjeh „čak i prije objavljivanja u Ujedinjenom Kraljevstvu. Postao je prvi naslov na brzinu sklepane nezavisne izdavačke kuće i prodao 10.000 primjeraka za nedjelju dana... bio je to ogroman uspjeh“ (Kondeva 2011: 82).

Možda bismo mogli razlog za uspjeh barem dijelom pripisati opisanoj neuobičajenoj ulozi prevoditeljke u stvaranju samog romana, koje ju je možda približilo originalnom značenju koji prema tradicionalnim postavkama prevođenja prevodilac treba da prenese. U svakom slučaju, uloga Dimitrine Kondeva kao aktivnog učesnika u politici prevođenja ovog romana, način na koji je kao prevodilac uzela stvar u svoje ruke, roman prevela, osnovala izdavačku kuću i objavila prevod i prije samog originala, te sve to učinila kako bi prevod imao određeni uticaj na političku situaciju u Bugarskoj na koju se odnosi, izuzetno su interesantni za translatološka istraživanja.

5. *Bodljikavo prase*

Sa aspekta politike prevođenja i politizacije prevoda pažnju zavređuje i proces prevođenja istog ovog romana u SR Jugoslaviji sedam godina nakon njegovog objavljivanja na bugarskom i engleskom jeziku.

Sedam godina za prevođenje političkog romana koji govori o aktuelnom političkom trenutku djeluje kao veoma dugo vrijeme, posebno ako se ima na umu da su Bugarska i SR Jugoslavija susjedne zemlje koje su nakon pada Berlinskog zida prolazile kroz sličan aktuelni politički trenutak – transformaciju društva iz komunističkog i socijalističkog uređenja ka uređenju bližem liberalnom kapitalizmu. Međutim, zadržka od sedam godina nastala je zbog perioda ratova na teritoriji bivše SFRJ koji su vođeni od 1991. godine, pa su zemlje bivše SFRJ paralelno prolazile kroz bolan i nasilan raspad zajedničke države i proces demokratizacije i društvene i privredne tranzicije.

SFRJ je bila specifična kao država u kojoj nakon pada Berlinskog zida olakšanje naroda oslobođenog stega komunizma i socijalizma nije kulminira-

lo nasilnim svrgavanjem dugogodišnjeg vođe ili diktatora kako je bio slučaj u Rumuniji, Demokratskoj Republici Njemačkoj ili Bugarskoj, pošto je njihov pandan u Jugoslaviji – J. B. Tito preminuo desetak godina ranije. Jugoslovenske republike, vođene novim liderima svoje su oslobođenje od stega socijalizma najprije manifestovale krvavim međusobnim ratovima oko granica, a demokratizacija društva morala se odvijati sporije i u ratnoj atmosferi. Čovjek koji je od kraja 1980-ih bio na čelu Republike Srbije i SR Jugoslavije, u čijem su sastavu za vrijeme njegove vlasti bile i Crna Gora i Kosovo, Slobodan Milošević izrastao je, međutim, u vođu-diktatora upravo nalik na Čaušesku u Rumuniji ili Živkova u Bugarskoj, pa je SR Jugoslavija, odnosno više Srbija, morala proći kroz borbu za njegovo svrgavanje i promjene društva slične onoj koju Barns opisuje u *The Porcupine*.

Kogod je imao priliku da pročita *The Porcupine* početkom devedesetih nije mogao da ne doživi demonstracije na ulicama Beograda krajem devedesetih kao *déjà vu*, jer kao da je dio njih već bio opisan u romanu. Ogromna sličnost, naime, postoji između akcija već pomenutog duhovitog *Odreda Devinski* iz romana i demonstracija i performansa pokreta *Otpor* koji je organizovao demonstracije tih godina u SR Jugoslaviji. Kako bilježi Tim Džuda (Tim Judah) ovaj pokret osnovan je na Beogradskom Univerzitetu 1998. godine, „sastojao se uglavnom od mladih ljudi“ koji su „rugajući se starom komunističkom simbolu... usvojili stisnutu pesnicu kao svoj simbol... i organizovali proteste i skupove... inspirisani poznatom knjigom o nenasilnom djelovanju američkog autora Džin Šarp (*Gene Sharp*) *Od diktature do demokratije: Konceptualni okvir za oslobođenje* koji je Otpor preveo na srpski i distribuirao“ (Judah 2009: 341).

Ali nije samo zbog ove sličnosti 1999. godine možda bilo nepametno prevesti ovaj roman u SR Jugoslaviji. Bio je to roman u kome se sudi svrgnutom komunističkom vođi i uprkos tome što je Teofil Pančić kada je on objavljen i dalje mislio da se njegova priča može desiti u svim postkomunističkim zemljama osim tamo gdje vođa „berićetno vlada zapadno od Bugarske, u nesrećnoj zemlji koja se u svoje Petkanove blentavo zaljubila kao u nacionalne oslobodioce...“ (Pančić 1999: 1). Ipak se i u SR Jugoslaviji diktatoru bližio kraj, a najave da će i on završiti na optuženičkoj klupi bile su sve glasnije (optužnica Međunarodnog krivičnog tribunala podignuta je 27. maja 1999. godine). Upravo 1999. godine napetosti su kulminirale kada je zbog sukoba na Kosovu došlo do intervencije NATO saveza, gotovo osamdesetodnevnog bombardovanja, u koje je Milošević prema mišljenju mnogih sasvim suludo uveo državu koju je vodio. U tom periodu opozicija u Srbiji pokušavala je da se ujedini kako bi od Miloševića preuzela vlast (Judah 2009: 340), a zvanična Crna Gora počela je svoje distanciranje od Miloševića koje će dovesti i do razdvajanja Crne Gore od Srbije nekoliko godina kasnije. U periodu prije, to-

kom i nakon bombardovanja mediji su bili pod velikim pritiskom vlasti koja je željela narodu servirati svoju sliku stvarnosti. „Kada je bombardovanje počelo 24. marta 1999. godine proglašeno je ratno stanje i svi nezavisni i opozicioni mediji zatvoreni su ili su radili samo ukoliko su se držali vladine verzije. Sva-ka pomisao na odstupanje od toga presječena je kada je na Slavka Ćuruviju, urednika *Dnevnog Telegrafa*... 11. aprila 1999. godine izvršen atentat na nje-govom kućnom pragu“ (Judah 2009: 327). Upravo u takvoj atmosferi straha od slobodnog izražavanja početkom 1999. godine² Zoran Paunović je preveo, a izdavač Nezavisni (Nezavisno društvo novinara Vojvodine) objavilo Barn-sov roman *Bodljikavo prase*.

Kako smo prikazali u ovom radu, proces prevođenja *The Porcupine* na bugarski jezik dokumentovan je prepiskom prevoditeljke sa autorom koja nam omogućava dublju analizu okolnosti tog procesa. U nedostatku takve građe, u analizi procesa prevođenja ovog romana u SR Jugoslaviji poslužićemo se podacima o izdavaču i njegovoj aktivnosti u periodu kada je prevod objavljen, te podacima iz Narodne biblioteke Srbije kako bismo pokušali da utvrdimo da li je prevod knjige ovakvog sadržaja u političkom trenutku koji smo opisali odstupao od uobičajenih aktivnosti izdavača i mogu li se iz svega toga izvući zaključci o pokušaju izdavača da odabirom ovog romana za prevođenje, dakle svojim učešćem u politici prevođenja izvrši određeni politički uticaj, odnosno dovede do korišćenja prevoda u političke svrhe, kako je bilo sa prevodom romana *The Porcupine* na bugarski jezik.

5.1. Izdavač

Na koricama prevoda romana *The Porcupine* u SR Jugoslaviji objavljeno-rog 1999. godine kao izdavač naveden je „Nezavisni“. Uvidom u elektronski katalog Narodne biblioteke Srbije³ koja od 1946. godine dobija obavezni pri-mjerak svake publikacije sa teritorije cijele bivše Jugoslavije, može se utvrditi da je pored tog imena izdavača navedeno i puno ime „Nezavisno udruženje novinara Vojvodine“, a pod tim nazivom u katalogu biblioteke nalazi se još samo dva naslova i to priručnika o medijskoj pismenosti za novinare, te za nastavnike i profesore⁴. Daljim traganjem utvrdili smo da se zapravo radi o

² Napis Tofila Pančića o objavljenom prevodu u časopisu *Vreme* datira od 20. februara 1999. godine što ukazuje da je roman morao biti objavljen u januaru ili februaru 1999.

³ <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?command=CONNECT&base=70000&lani=sr&scri=cyr>

⁴ Sejdinović Nedim i Ljubić Tatjana, *Osnove medijske pismenosti – Priručnik za novinare/nastavnike i profesore*, Nezavisno udruženje novinara Vojvodine, Novi Sad, 2014.

„Nezavisnom društvu novinara Vojvodine“, a sa njihovih aktivnih internet stranica (www.ndnv.org) i publikacija koje su objavili saznajemo da se radi o organizaciji koja je osnovana „Na inicijativu grupe uglednih vojvođanskih novinara... 17. januara 1990. godine u Novom Sadu, kao prva organizacija te vrste na području bivše SFRJ“, te da je „period rastakanja Jugoslavije praćen krvavim ratovima, uz gromoglasno medijsko ratno huškanje, potvrdio opravdanost osnivanja i postojanja ovakve organizacije. NDNV je svih tih godina bio, često prilično usamljeno, ostrvo koje je ukazivalo na medijsku varvarizaciju ovdašnjeg prostora i borilo se protiv nje. Članovi NDNV-a pripadaju priličnoj manjini ovdašnjih novinara koji nemaju potrebe da se stide zbog svog angažmana tokom devedesetih godina prošloga veka. Upravo zbog toga, NDNV je od osnivanja pa do 2000. godine, od strane glasnogovornika Miloševićevog režima, bio proglašavan „produženom rukom stranih sila“. (Briza 2008: 113)

Na njihovim internet stranicama pronalazimo i podatke o tome da je u periodu od 1992. do 2002. godine ovo Društvo bilo izdavač Vojvođanskog građanskog lista „Nezavisni“ koji je „imao izrazito građansku, antinacionalističku i antiratnu orijentaciju“ (http://www.ndnv.org/o_nama/).

U katalogu Narodne biblioteke Srbije uz navedene tri publikacije zavedene pod „Nezavisno udruženje novinara Vojvodine“ javlja se još 21 jedinica izdavača „Nezavisno društvo novinara Vojvodine“, koje su, osim pomenutog lista *Nezavisni*, uglavnom razvrstane pod uopštenim nazivom „knjiga“ ili tek nešto malo preciznijim „priručnik“. Ova izdanja izašla su u periodu od 1993. do 2014. godine. Nijedna od njih nije označena kao roman, a pregledom naslova i autora lako je zaključiti da se njihove publikacije bave pitanjima novinarstva, izvještavanja i pitanjima politike. Tako se tu kao autori nalaze političari poput Nenada Čanka, te publikacije novinara članova društva sa naslovima koji jasno ukazuju na bavljenje temama novinarske struke i političkim temama („Kako smo izgubili (Našu) Borbu“, „Vojvođanski mediji – politički kompromis ili profesionalno izveštavanje“, „Ko će s Miloševićem?“ i sl.)⁵.

Lako je, dakle, iz kataloga Narodne biblioteke, sa internet stranica Nezavisnog društva novinara Vojvodine, iz pregleda publikacija koje su objavili i sadržaja lista *Nezavisni* čiji su izdavač, zaključiti da Nezavisno društvo novinara Vojvodine u svom izdavačkom opusu nema nijedan roman, da nije posvećen književnom prevođenju ni objavljivanju bilo kakvih književnih djela. Jasno je da se osim za profesionalizam i standard u novinarstvu ovaj izdavač može opisati i kao aktivan borac za slobodu mišljenja i političke promjene u zemlji. Kao takav, 1999. godine u kontekstu gušenja slobode izražavanja koje je simbolično

---

⁵ <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?id=1908184163463353>

kulminiralo (hronološki kasnijim) ubistvom Slavka Ćuruvije, i suludog uvlačenja naroda u rat sa NATO savezom koji se mogao završiti samo pogubno, Nezavisno društvo novinara Vojvodine i Vojvođanski građanski list Nezavisni odlučuju da objave prevod romana *The Porcupine*. Nije teško zaključiti kako im je namjera bila da ovim prevodom i stavljanjem javnosti u ruke ovog romana koji toliko podsjeća na situaciju u njihovoj zemlji pošalju određenu političku poruku tj. da ovaj prevod upotrijebe u političke svrhe u kontekstu svoje političke angažovanosti sa ciljem borbe za promjene društva u kome žive.

5.2. Prevodilac

U romanu je objavljen Pogovor „Jedanaesto poglavlje Barnsove istorije“ koji je napisao prevodilac i profesor književnosti Zoran Paunović. On nam nudi analizu djela i uklapa ga u kontekst Barnsovog dotadašnjeg stvaralaštva, ne govoreći nijednom riječju o političkom trenutku u svojoj zemlji u kome se prevod objavljuje. Komentarišući kako se Barns kloni „nadmenog mudrovanja nad ostacima jednog sveta koji nikada nije ni bio njegov“ (Paunović 1999: 136) i „ni u jednom trenutku ne dopušta sebi da se definitivno opredeli, da stane na stranu optuženog ili tužioca“ (Paunović 1999: 136) i prevodilac se trudi da učini isto i zaključuje da „Istorijske pobjede i porazi, dakako, nikada i nisu jednoznačni i jednom zauvijek zapisani; njihova suština uglavnom zavisi od krajnje subjektivne perspektive posmatrača i analitičara“ (Paunović 1999: 137). Ipak, uprkos ovom pokušaju prevodioca da se možda postavi kao „slučajni posmatrač“ kako opisuje Barnsa (Paunović 1999: 137), a u svakom slučaju da se kloni političke angažovanosti, mora se priznati da sama činjenica da je preveo ovakav tekst u datom političkom trenutku može da se tumači kao određena vrsta političkog angažmana i opredjeljivanja.

6. Zaključak

Pišući politički roman *The Porcupine* Džulijan Barns je sasvim sigurno izrazio svoje političke stavove u odnosu na aktuelnu političku situaciju u postkomunističkom svijetu. Vjerovatno mu nije bila namjera da se uključi u politička dešavanja ni u jednoj od zemalja koje tom svijetu pripadaju, ali u prevodima, njegov roman je počeo da živi nezavisno od svog autora. Uklopio se u aktuelnu političku debatu u Bugarskoj, a kasnije, iako ne sa toliko medijske pažnje, u političku borbu u SR Jugoslaviji. Svojom odlukom da ne smjesti svoj roman otvoreno u Bugarsku nego u bezimenu postkomunističku zemlju Barns je svakako omogućio da se njegova „priča može odigravati, s izvesnim varijacijama, u bilo kom postkomunističkom poretku.“ (Pančić 1999: 1)

Prevodioci (i izdavači) romana u Bugarskoj i SR Jugoslaviji, kao aktivni akteri procesa prevođenja, omogućili su, sa svoje strane, da roman dobije svoje mjesto i ulogu u tim postkomunističkim društvima, a proces prevođenja novu dinamiku u njihovom dijelu svijeta.

Svojom analizom tih procesa i odnosa ovaj je rad pokušaj da se doprinese odgovoru na „potrebu da se izgradi korpus radova u translatologiji koji bi se odnosio na specifične kulture i države i njihovo postojanje tokom i nakon perioda u kome su imali socijalističku ili komunističku vlast“ (Pokorn 2012: 5), koje bi po mišljenju Nike Pokorn fokusom na praksu prevođenja na koje su socijalizam i komunizam uticale od trenutka socijalističke revolucije do danas mogle otkriti „da nas na kraju krajeva u oblasti prevođenja skrivena Socijalistička internacionala i dalje nevidljivo i snažno povezuje“ (Pokorn 2012: 5). Roman *Bodljikavo prase* je tu povezanost sasvim sigurno istakao.

Literatura

- Bandia, Paul and Milton, John ed., *Agents of Translation*, John Benjamins, Amsterdam, 2009.
- Barnes, Julian, „Candles for the living. Julian Barnes in Bulgaria“ in: *London Review of Books*, 22 November, 1990.
- Barnes, Julian, *The Porcupine*, Picador, London, 1992.
- Briza, Jan, *Novosadski prozor*, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad, 2008.
- Buzelin, Helene, „Agents of Translation“ in: *Handbook of Translation Studies 2*. Gambier, ed. by Yves and van Doorslaer, Luc. Amsterdam: John Benjamins, 2011, p. 6–12.
- Guignery, Vanessa, „Untangling the intertwined threads of fiction and reality in *The Porcupine* (1992) by Julian Barnes“ in: Guignery, Vanesa and Galix, Francois ed. *Pre and Post-publication Itineraries of the Contemporary Novel in English*, Éditions Publibook Université, Paris, 2007, p. 49–71.
- Hunter, Jeffrey W., „Barnes, Julian – Introduction“ in: *Contemporary Literary Criticism*, Vol. 142, Gale Cengage, Michigan, 2001.
- Judah, Tim, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven and London, 2009.
- Kakutani, Michiko, „Confrontation Between Post-Soviet Bureaucrats“, *New York Times* (10. Novembar 1992) (<http://www.nytimes.com/1992/11/10/books/books-of-the-times-confrontation-between-post-soviet-bureaucrats.html?pagewanted=3>)

- Kondeva, Dimitrina, „The story of Julian Barnes’s *The Porcupine*: an Epistolary 1/2 Chapter“ in: *Julian Barnes*, ed by Sebastian Groes and Peter Childs, Continuum International Publishing Group, New York, 2011, p. 81–91.
- Lazaro, Alberto, „The Techniques of Committed Fiction: In Defence of Julian Barnes’s *The Porcupine*“. In: *Atlantis XXII* (1), AEDEAN, Seville, 2000, p. 121–131.
- Pančić, Teofil, „Kraj Velikog Vođe“ u: *Vreme* 435, 20. februar 1999. (http://www.vreme.com/arhiva_html/435/20.html)
- Pateman, Matthew, *Julian Barnes*, Northcote House Publishers, Devon, 2002.
- Paunović, Zoran, „Jedanaesto poglavlje Barnsove istorije“ – Pogovor u Barns, Džulijan, *Bodljikavo prase*, 1999, str. 133–137.
- Pokorn, Nike K., *Post-Socialist Translation Practices: Ideological struggle in children’s literature*, John Benjamins, Amsterdam, 2012.
- Simeoni, Daniel, „Translatind and Studying Translation: the View from the Agent“ in: *Meta* 40(3), 1995, p. 445–460.
- Simeoni, Daniel, „The Pivotal Status of the Translator’s Habitus“ in: *Target* 10(1), 1998, p. 1–39.
- Sarosi-Mardirosz, Krisztina, „Problems Related to the Translation of Political Texts“ in: *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica. 6(2)*, 2014, p. 159–180.
- Schaffner, Christina and Bassnett, Susan, „Introduction – Politics, Media and Translation – Exploring Synergies“ in: *Political Discourse, Media and Translation*, ed by Schaffner, Christina and Bassnett, Susan, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2010, p. 1–32.
- Schaffner, Christina, „Politics in Translation“ in: *A Companion to Translation Studies*, ed by Kuhlwezak Piotr and Littau Karin, Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters Ltd, 2007, p. 134–147.
- Stone, Robert, „The Cold Peace“, in: *The New York Times on the Web*, 1992, <http://www.nytimes.com/books/01/02/25/specials/barnes-porcupine.html>.
- Venuti, Lawrence, *Translator’s Invisibility*, London and New York: Routledge, 1995.

Jelena PRALAS

**TRANSLATION AND POLITICS:
TRANSLATOR'S AGENCY IN THE PROCES OF TRANSLATION
OF JULIAN BARNES'S NOVEL *THE PORCUPINE***

After introducing key theoretical principles required to analyse the relations between translation and politics and translator's role/agency, this paper analyses relevant elements of the process of translating Julian Barnes's novel *The Porcupine* in Bulgaria and Federal Republic of Yugoslavia with a view to showing how both translation policy and translator's role can deviate from recently generally accepted principles in this field. This can be seen as a part of a wider process of blurring the clear boundaries between different approaches, roles and fields that is characteristic of the post-modern era that we live in. Indicating the fact that studying translation processes in the post-communist countries and the factors that affect them can open further space for Translation Studies to examine its principles and collect evidence to strengthen its position among other disciplines, this paper intends to be a modest contribution to the building of the body of works in the field of Post-Socialist Translation Studies called for by the Slovenian scholar Nike Pokorn in her book „Post-Socialist Translation Practices“ (Pokorn 2012).

Keywords: *translation policy, Post-Socialist Translation Studies, Julian Barnes, literary translation, translation agency, politics and translation*

UDK 32.019.5(497.16)“1989/2013”

Izvorni naučni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezi i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

**RECEPCIJA, REINTERPRETIRANJE I KORIŠĆENJE NJEGOŠEVA
LIKA I DJELA U POLITIČKOJ PROPAGANDI I DISKURSU VLASTI U
CRNOJ GORI OD 1989. DO 2013. GODINE – OD SIMBOLA SRPSTVA
DO EVROPSKOG PUTOKAZA MULTIKULTURALNE CRNE GORE**

U radu se analiziraju nivoi korišćenja Petra II Petrovića u diskursu i propagandi vlasti u Crnoj Gori od tzv. „AB“ revolucije do 2013. godine kad je obilježeno dvjesta godina od Njegoševa rođenja. Akcenat je stavljen na promjenu diskursa o Njegošu i kontekstualizovanje aktuelnih političkih dešavanja s reinterpretiranjem njegova djela.

Ključne riječi: *Njegoš, vlast, Crna Gora, diskurs, propaganda, politika*

Društvena i ekonomska kriza koja je zahvatila Jugoslaviju osamdesetih godina XX vijeka produbila se krajem te decenije. Inflacija, nezadovoljstva, nacionalistički izlivi i sve veće nesuglasice među republikama otkrivale su velika oboljenja jugoslovenskoga sistema. Stvoreno je pogodno tlo za narastanje populističkih pokreta i nacionalnih emocija što je dodatno ubrzalo raspad te balkanske države. Jedan od faktora koji su bitnije uticali na taj proces svakako je dolazak Slobodana Miloševića na čelo Srbije. Nakon posete Kosovu i njegova promovisanja za „vođu naroda“ te „antibirokratskih revolucija“ koje je njegova vlast potpomogla u dvjema autonomnim pokrajinama (Kosovo i Vojvodina) i u Crnoj Gori, Milošević je otpočeo s procesom proklamovanja centralističkije Jugoslavije u kojoj bi vodeću riječ imala Srbija. Sve se to odrazilo na preostale republike koje nije mogao da kontroliše, pa će Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija kroz nekoliko godina istupiti iz zajednice i proglasiti nezavisnost. Vođeni velikodržavnim idejama, zaogrnuti crkvenim mantijama i hartijama nacionalističkih intelektualaca, vodeći srpski političari krenuće u rat s načelom „Svi Srbi u jednoj državi“. Rat će se kratko voditi na teritoriji Slovenije, dok se znatno duže krvarenje i stradanje dešavalo u Hrvatskoj i naročito Bosni i Hercegovini. Rat je do 1995. godine

vođen između ostataka Jugoslovenske narodne armije (koju je kontrolisala Srbija) i nacionalnih vojski koje su obrazovane tokom ratnih dešavanja. U toku cijepanja Jugoslavije Crna Gora je ostala uz Srbiju s kojom je 1992. godine obrazovala „malu“ ili „krnju“ Saveznu Republiku Jugoslaviju. U toku tih dešavanja lik Petra II Petrovića-Njegoša i njegovo djelo naći će široku primjenu u javnome diskursu i propagandnome materijalu.

Topljenje *avnojevskih* ideala u Crnoj Gori počelo je ljeta 1988. godine. Jak uticaj nacionalne romantike probuđene Slobodanom Miloševićem zapljusnuće i njezino stanovništvo. Toga ljeta počela su masovna okupljanja po Crnoj Gori na kojima su isticani problemi iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova, koja će vremenom prerasti u zahtjeve za smjenu „starog“ komunističkog rukovodstva, optuživanoga za antisrpstvo, hedonizam i rasipništvo.¹ „Mlađe“ komunističko rukovodstvo pod neposrednom kontrolom vlasti iz Srbije predstavljalo se kao generacija „lijepih, mladih i pametnih“ koja će u Crnoj Gori raskinuti s birokratizacijom i trošenjem narodnoga novca te modernizovati republiku. Na njihovim skupovima demonstranti će isticati postere s Njegoševim likom, što je trebalo da znači da se vraćaju pravim crnogorskim i srpskim vrijednostima.² Njegoševo ime i stihovi nalazili su se i na mnogim transparentima, naročito oni koji proklinju „velikaše“ koji su „srpsko pleme“ otrovali ‘gorkim sjemenom podjele’.³ Istoričar Šerbo Rastoder zapazio je da se kroz retoriku mitingaša probudila epska, konzervativna i autoritarna Crna Gora koja je u Miloševiću videla svoga vođu. Kosovski mit ponovo je ušao u političko rezonovanje, a čitavome pokretu pridružili su se mnogi intelektualci (naročito Udruženje književnika) i strukovne organizacije. Pod pritiskom de-

¹ Živko Andrijašević & Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, IZICG, str. 487.

² Videti: Video klip na kanalu YouTube – Prevrat 1989, početak kraja (dokumentarni film). Link: <https://www.youtube.com/watch?v=PYaWqNfgzTs> (17:20–17:35). Pristupljeno: 12. januar 2017. godine. Interesantna je i anegdota koju nam o tim događajima donosi Stanko Cerović: „U jeku srpskog nacionalnog pokreta s kraja osamdesetih godina, kad se na nacionalnim mitinzima izrazio onaj ostatak nacionalne duše koji se nije uspio doreći na titoističkim sletovima, svuda je bila istaknuta Njegoševa slika. Ne znajući ko je Njegoš i ne znajući ko je Slobodan Milošević, jedan francuski list je prenio fotografiju sa jednog od mitinga na kojoj se u prvom planu nalazi brkati klovn koji drži Njegoševu sliku. Njegoš je tako ispao prilježan aktivista u revoluciji srpske policije. (...) Pošto se klicalo političkom vođi, francuski novinari su dopisali legendu: srpski manifestanti nose sliku Slobodana Miloševića. (...) I zaista je Njegoš, u glavama ljudi njegovog jezika, ma šta oni mislili da misle o njemu, zauzeo Miloševićovo mjesto, postao paranoidni folklorno-birokratski vođa i demagog.“ Izvor: Stanko Cerović, *Njegoševe tajne staze*, Podgorica, 1996, str. 5–6.

³ Mark Tompson, *Izvod iz knjige rođenih – priča o Danilu Kišu*, Beograd, 2014, str. 314. Govoreći o biografiji Danila Kiša, Tompson pravi odlične paralele o nekim crnogorskim piscima, a u svojoj studiji osvrnuo se i na zloupotrebe Njegoševa lika i djela u sukcesivnim političkim platformama.

monstracija Predsedništvo CKSK Crne Gore januara 1989. godine podnijeće neopozivu ostavku, a na vlast će doći nova garnitura političara, od kojih će mnogi i danas biti ključne figure na crnogorskoj političkoj sceni. Nova vlast nije imala odbrambenog mehanizma prema srpskom nacionalizmu, a njihovo faktičko glasilo *Pobjeda* počće veliku kampanju protiv neistomišljenika i protivnika puta kojim je krenula Crna Gora. Zvanično tumačenje Njegoša u tome periodu, uz prećutnu podršku crnogorskih vlasti, iz temelja će se promijeniti u odnosu na ono što je bio kurs prethodne četiri i po decenije. Za razliku od Njegoša koji je interpretiran u duhu borbenoga humanizma, ideja slobode, areligioznosti, sloge, zajedništva i približavanja jugoslovenskih naroda, nove postavke svodile su crnogorskoga pjesnika na pjesnika srpstva, pjesnika pravoslavlja, borca protiv islama i katoličanstva. Iste godine kad je došlo do smjene vlasti simbolično se poklopilo proslavljanje 600 godina od Bitke na Kosovu. Za neke crnogorske institucije to je bila prava prilika da isprobaju performanse svoje nove interpretativne paradigme u kojima će Njegoš zauzeti jedno od centralnih mjesta. U tome je prednjačila Crnogorska akademija nauka i umjetnosti koja je oktobra te godine organizovala naučni skup „Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralaštvu Crne Gore“ kako bi promovisala srpstvo i kosovski mit.⁴ Persona Petra II Petrovića na ovome skupu poslužila je kao pokrivalica za modele koji su usisavali crnogorski identitet i njegovu tradiciju svodile na pravoslavno nasljeđe od Bitke na Kosovu; odvojiti Njegoša od izvornoga crnogorskoga prefiksa i svrstati ga u dualni identitet crnogorskoga srpstva značilo je vratiti crnogorski prostor na period između dva rata. Akademik CANU i urednik zbornika sa skupa, istoričar književnosti Milosav Babović, iznio je na simpozijumu neistinu koju je predstavio kao naučnu činjenicu da je Njegoš napravio crnogorsku kapu opšivši je kosovskom tragedijom, kako bi svakodnevni život Crnogoraca bio prožet njome.⁵ Po njemu je crvena čoja na crnogorskoj kapi simbol prolivene krvi na srpskoj zemlji, a crna svila-omotnica u stvari korota za Kosovom. Iako se na crnogorskoj kapi nosio crnogorski grb ili inicijali vladara, to ovom akademiku nije smetalo da kaže da je zlatni vez u njenome uglu – grb Nemanjića – koji je predvodio Crnu Goru u njezinoj borbi za slobodu. Akademik Čedo Vuković u svom govoru na otvaranju skupa govorio je o prisustvu Kosova u crnogorskoj istoriji i umjetnosti. U njegovom shvatanju Kosovo je njihova suština i ono se nalazi u svim značajnijim djelima crnogorskih pisaca, naročito kod Petra II

⁴ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Matica, Podgorica, 2016, str. 440.

⁵ Milosav Babović, „Kosovski mit u Njegoševom ‘Gorskom vijencu’“, *Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralaštvu Crne Gore*, CANU, Odjeljenje umjetnosti, Naučni skupovi, knjiga 21, Titograd, 1990, str. 111.

Petrovića-Njegoša.⁶ Za akademika Petra Vlahovića Kosovo je okosnica crnogorske istorije za što je uporišta našao u djelu *Religija Njegoševa* negdašnjeg nosioca Hitlerova Gvozdenoga krsta, vladike Nikolaja Velimirovača.⁷ On je bez navođenja istorijskih izvora utvrdio da su Crnogorci u Crnu Goru došli nakon Kosovske bitke. Intelektualac i političar koji je tih godina posebno aktuelizovao Njegoševu srpstvo i kosovski mit u Crnoj Gori bio je Novak Kilibarda, koji je tvrdio da je još crnogorski vladika Vasilije pominjao Miloša Obilića, što je značilo početak boračko-slobodarske misli u Crnoj Gori za kosovsku hrišćansko-žrtveničku ideju.⁸ Komentarišući Posvetu *Gorskoga vijeca* za jedan časopis, Kilibarda „istragu poturica“ vidi kao istorijski događaj i predstavlja je ovako: „Zar istraga poturica u Crnoj Gori kao izviiskra oslobodilačke borbe za sav srpski narod, i stopedesetogodišnja stalna odbrana onoga što se postiglo istragom nema nikakve šanse na istorijskom planu osim nastavljanja borbe neprestane kao opravdanje ideje s kojom se počelo?“⁹ Zato je Njegoš, kao neko ko je spjevao taj događaj – veliki poeta i državnik, za kojeg po Kilibardi nema sumnje da je bio antiislamski i antikatolički nastrojen.¹⁰ Prethodna tumačenja Njegoša koja nijesu dozvoljavala njegovo svrstavanje među srpske pjesnike odbacio je kao *etnogenetičarske* i *štedimljske* ispade crnogorskih nacionalista, dok je za Crnogorce tvrdio da pripadaju srpskom narodu kritikujući „sve turske, vaticanske i kominternovske tvrdnje“ da kosovski mit u Crnoj Gori propada.¹¹ Jedan drugi intelektualac, Perko Vojinović, za Njegoševu osnovnu misao proglašava „da su Crnogorci Srbi, da su dio srpskog naroda, da je Crna Gora dio srpskih zemalja. Pozivajući se na Srpstvo Njegoš je jasno precizirao svoju narodnu političku misao“.¹² Njegoš je u tumačenjima sve češće predstavljan kao narodni pisac, kao glas naroda, što je išlo u skladu s „narodnom retorikom“ nove „komunističke“ elite koja je termine „radništvo“ i „radnička klasa“ sve češće zamjenjivala riječju „narod“. Njegošev dualni identitet nije mogao smetati liderima nove vlasti, Milu Đukanoviću i Momiru Bulatoviću, budući da su obojica tih godina isticali da crnogorska i srpska nacija imaju zajedničko porijeklo – Bulatović je izjavio i da je Crna

⁶ Govor akademika Čeda Vukovića na otvaranju skupa, *Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralštvu Crne Gore*, str. 11.

⁷ Petar Vlahović, „Kosovska legenda u svetlu usmene crnogorske tradicije“, *Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralštvu Crne Gore*, CANU, Odjeljenje umjetnosti, Naučni skupovi, knjiga 21, Titograd, 1990, str. 443.

⁸ Papović, str. 445.

⁹ Novak Kilibarda, „O posveti Gorskog vijenca“, *Ovdje*, br. 238 (1989), str. 23.

¹⁰ Isto, str. 23–24.

¹¹ Papović, str. 445.

¹² Perko Vojinović, „‘Komentari’ filozofa Slobodana Tomovića ili savremene zablude o Njegošu i Crnogorcima“, *Ovdje*, br. 238 (1989), str. 25.

Gora vezana za kosovski mit i simbole i da svaka politička elita mora računati s tim, a Đukanović je smatrao da je Kosovo bedem srpskog i crnogorskog naroda.¹³ Kosovo i Njegoš su te godine bili toliko popularni da je Crnogorsko narodno pozorište organizovalo turneju po Kosovu đe je u nekoliko gradova igrana predstava „Potonja ura Njegoševa“.¹⁴ Iako Petar II nikad nije kročio na njegovu teritoriju, pjesnik Dragan Lakićević objavio je pjesmu „Njegoš na Kosovu“, koja glasi: „Na belom konju Vladika leti / na crnom nebu Bože sveti / Sa blagoslovom Kosovskog Boga / Proleće vrh polja kosovskoga“.¹⁵ Stapanje Njegoša i Kosova značilo je stapanje crnogorskoga naroda sa srpskim, brisanje postignuća komunističke vlasti iz perioda od 1970. do 1988. godine i uobličenje ideja srpskih nacionalista o Crnoj Gori iz redova SANU i Srpske pravoslavne crkve koja tih godina doživljava preporod. Oni su našli plodno tlo među brojnim crnogorskim političarima i intelektualcima, medijima i institucijama, što je samo ugrožavalo crnogorski identitet. Njegoševa popularnost u narodu poslužila je njihovim glasnogovornicima da pravdaju novi ideološki put Crne Gore – njezin povratak na srpska „izvorišta“.

U duhu novoga vremena i zaokreta u nacionalnoj politici crnogorskih vlasti treba posmatrati i dodjelu Njegoševe nagrade 1990. godine. Ne samo da je njezino uručivanje Dobrici Ćosiću, jednome od glavnih ideologa novovremenoga srpskog nacionalizma, izazvalo polemike u crnogorskom društvu, već je i dodatno promovisalo zahtjev koji će početkom devedesetih biti goruća društvena debata – rušenje Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i povratak kapele podignute 1925. godine. Nekolike godine koliko je trajala ta rasprava ostaće upamćene kao najagresivniji napad i degradiranje crnogorskog identiteta u novijoj istoriji i ona će pokazati koliko su crnogorske institucije bile slabe, a crnogorska vlast nezainteresovana da se odupre atakovanju od strane srpskih i srpski orijentisanih crnogorskih intelektualaca, koji su u sklopu srbizacije Njegoša sprovodili i srbiziranje čitavoga crnogorskog kulturnog nasljeđa.

Predšednik Skupštine Crne Gore Dragan Radonjić, predajući nagradu Ćosiću, rekao je da se društvo umjetničkim djelima odupire kao istini o sebi, a tek kad je zrelo da se s istinom suoči društvo takvim djelima odaje priznanje.¹⁶ Iako je sistem formalno bio komunistički i jugoslovenski, Radonjić je iskoristio ovu priliku da „prethodni“ sistem nazove totalitarističkim, glorifikujući Ćosićevo djelo kao vrhunski uradak srpske književnosti. Govoreći o njegovoj trilogiji on je zapazio da je u *Vremenu smrti* „sudbina srpske građanske kulture

¹³ O pitanjima nacionalne pripadnosti Crnogoraca tih godina u izjavama Momira Bulatovića i Mila Đukanovića viđeti: Papović, str. 402–407.

¹⁴ *Pobjeda*, br. 8580 (18. 10. 1989), str. 11.

¹⁵ Dragan Lakićević, „Njegoš na Kosovu“ (pjesma), *Ovdje*, br. 241–242 (1989), str. 13.

¹⁶ *Pobjeda*, br. 8948 (29. 10. 1990), str. 8.

u sučeljavanju s boljševičkim mitom“ ispitana u velikome i složenome zahvatu, a da se *Vreme zla* „predstavlja kao izuzetno angažovano i aktuelno djelo u savremenim previranjima jugoslovenskog društva“ te da je odlična kritika nedavne prošlosti. Trilogija je po Radonjiću sijala i uzvratila njegoševskim sjajem, a veliki duh Petra II više nego uzvišeno pokroviteljstvo najvišeg društvenog priznanja za književnost.¹⁷ Predsednik Predsedništva Crne Gore Branko Kostić, u svojoj je čestitki Ćosiću naveo je da je svojim djelom zadužio srpsku i jugoslovensku književnost.¹⁸ Za Matiju Bečkovića dodjela nagrade Ćosiću značila je oslobođenje Crne Gore od komunizma.¹⁹

Dobrica Ćosić je prilikom primanja nagrade na Cetinju, đe se po njegovim riječima „pravo mora zborit“, zborio u duhu tadašnjih aktuelnih dešavanja, predstavljajući Njegoša kao najvećeg srpskog pjesnika. Njegov govor predstavlja pravi program za buduće srpske ciljeve a iznad svega nagovještava rat koji će zadeseti Jugoslaviju. Ćosićev diskurs bio je protkan vjerskom terminologijom, što je bio prvi put da se na dodjeli Njogoševe nagrade govori u tim kategorijama.²⁰ Nazvavši srpski rod (pod kojim je smatrao i Srbe i Crnogorce) Njogoševim vjernicima, pisac je Njogoša proglasio suštinom „našeg“ nacionalnog bića i moralnim ideologom čitavoga srpstva koji je Kosovom označio tragiku istorijskog bivstvovanja. Nemiri u Jugoslaviji za Ćosića su imali isto značenje kao borbe koje su u XIX vijeku vodili Njogoševi Crnogorci: „A nama je danas ‘tesno odasvud’ kao i Njogošu kad je stvarao Gorski vijenac, i kao njemu sramno nam je od ‘turskog podmićivanja’ i ‘gore nego kuga’“. U patetičnoj rekapitulaciji srpske istorije XX vijeka dobitnik Njogoševe nagrade isticao je da je srpski, pored ruskog, jevrejskog i jermenskog „danas“ u najtežem položaju: „(...) opkoljen je mržnjom koja mu je mir učinila mučnijim od rata“ (!), a da mu je tokom komunističke vladavine oduzimano šecanje koje drugi Njogoš „naš savremenik“ treba da razjasni da bi zaslužili pamćenje i bili nauk potomcima.²¹ Aludirajući na Hrvate i Slovence koji su nekad vojevali u austrougarskoj vojsci Ćosić je o Jugoslaviji rekao da je srpski narod odvela u bespuće pošto je ratna pobjeda pripala i onima „koji su u drugom rovu ratovali“. Sedam decenija u Jugoslaviji on je vidio kao tamničenje srpskoga roda, a onda samo što svojim govorom nije pozvao u rat – „istorijsko vreme isteklo nam je nepovratno, jer kako kaže Njogoš, Srbi ‘za pravilo ludost izabraše’, ‘raspre sjeme posijaše gorko, te s njim pleme srpsko otrovaše’, a onda nam ‘poče demonski mesija, lažne vjere pružat poslastice’. Zato ‘Srp-

¹⁷ Isto.

¹⁸ *Pobjeda*, br. 8897 (8. 9. 1990), str. 9.

¹⁹ Papović, str. 407.

²⁰ Dobrica Ćosić, „Njogošev rod na raskršću“, *Pobjeda*, br. 8948 (29. 10. 1990), str. 8.

²¹ Isto.

skoj kapi svud ime pogibe’, ‘isturči se plahi i lakomi’, pa ‘ujedno su ovce i kurjaci’ (...)‘ Nadživeli smo zla svakolika, vakat nam je da se s najgorijem borimo... Ište svijet neko dejstvije, dužnost rađa neko popečenje, obrana je s životom skopčana’, piše nam Njegoš baš za ove dane. Jer neminovne su velike promene postojećeg poretka i nas u njemu.“(!)²² Pred kraj govora Ćosić je analizirao značaj igumana Stefana iz *Gorskoga vijenca*, s jasnom konotacijom poistovjećivanja „istrage poturica“ s aktuelnim problemima srpstva – „Kako sa što manje žrtava da izađemo na pravi put i okončamo našu današnjicu?“ Stihove „neka bude borba neprestana“ vidio je kao putokaz: „u Njegoša, za ovo doba i naše zadaće, biram njegovo saznanje: naša zla su u nama, najveći neprijatelji su nam među našima. Zato nam je i neodložna borba sa sobom i svojim, ali ne mačem nego duhom (...) Petar II Petrović Njegoš zvao je svoje Crnogorce da ispune kosovski zavet i slede Miloša Obilića. Pripadajući Njegoševom rodu, usuđujem se da današnjim naraštajima Crne Gore predložim da ‘prezirući ljudsko ništavilo’ slede Njegoša i tako ‘Crna Gora izgub da namiri’.²³ Govor je završio riječima da novčani dio nagrade poklanja Fondu za povratak Njegoševe kapele na Lovćen, nazvavši taj svoj čin ispunjenjem Njegoševa zavještanja.

Tim gestom s najvišeg mjesta predviđenog za književnost dao je krila inicijativi koja je od početka te godine preplavljivala javno mnjenje. Naime, Predsedništvo Udruženja književnika Crne Gore je u skladu s aktuelnom politikom vlasti – „vraćanja“ srpstvu i rušenju simbola prethodne nacionalne politike, otišlo korak dalje – iniciralo je rušenje Njegoševa mauzoleja i vraćanje kapele. Iako UKCG nije imao direktnu podršku vlasti, njegovo nezvanično glasilo, *Pobjeda*, ustupilo je sve svoje resurse promociji te ideje. Najvatrenije pristalice rušenja mauzoleja pored UKCG dolazile su iz redova SPC (naročito od Amfilohija Radovića), SANU i nacionalistički nastrojenih intelektualaca i političara. Pošto ta polemika, kako svojim značajem tako i brojem izvora, zaslužuje zaseban osvrt a o njoj je pisano i u nekoliko studija,²⁴ valjalo bi umjesto

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ D. Papović o zahtjevu za vraćanje kapele između ostalog piše: „Književnik Ilija Lakušić je izgradnju Mauzoleja nazvao kulturnim i civilizacijskim grijehom, nepromišljenom grandomanijom, jurišanjem na Lovćen i najekstremnijim oblikom kulturne revolucije. Rušenje Mauzoleja i povratak Kapele na Lovćen podržao je istoričar dr Aleksandar Drašković i izjavio da je rušenjem Kapele na Lovćenu nanešeno poniženje narodu od koga će se stidjeti njegova buduća istorija. Istoričar i teolog dr Ljubomir Durković-Jakšić je pozvao da se učini sve da se kapela vrati na Lovćen i da se Meštrovićev mauzolej ukloni sa Jezerškog vrha. Durković-Jakšić je naveo da je Kapela simbol svekolikoga srpstva. Književnici i novinari: Komnen Bećirović, Momir Vojvodić, Budimir Dubak, Jovan Dujović, Miodrag Tripković, Ranko Jovović, Aćim Višnjić, Jovan Plamenac, Božidar Filipović, Radomir

navođenja učesnika i citiranja njihovih mišljenja iznijeti jedan kolaž naslova članaka ili komentara ispod fotografija iz štampe, koji su sabrani za potrebe ove studije, a nastali su 1990. i 1991. godine kad je kampanja uklanjanje mauzoleja bila najintenzivnija.²⁵ Prenoseći tekstove koji su afirmativno govorili o povratku kapele ili komentare podržavalaca te ideje, novinari su ovako naslovljavali članke: *Kapela, pravo lice Crne Gore, Čekajući pravdu, Prvo oslobodimo Lovćen, Poštovati Njegošev amanet, Kamenje je krenulo, Kapela na Jezerski vrh, Kapelu vratiti na Lovćen, Civilizacijski čin, Vratiti kapelu, Mi smo protiv mauzoleja, Korak prema Lovćenu, Na Lovćenu je bila crkva!, Sa čime pred Njegoša, Šta je Lovćen bez kape nebeske, Vraćanje kosmičke pravde, Vratiti 'razbijenu ikonu', To treba dosanjati, Najviša mjera, Breme našeg pokoljenja, Temelj i krov, Planina se mora uzvisiti, Vraćanje krova otadžbini, Poštovati potonju volju, Da se grijeh ne ponovi, Volja pjesnika pjesništva, Kada će od ovog svetog kamena biti ponovo sagrađena kapela?, Smognimo snage, Kapeli je mjesto na Lovćenu, Pribiranje narodne snage, Sveto mjesto, Ukloniti mauzolej, Budimo umni, Ako Bog dâ, Krov srpstva: Lovćen s kapelom, Povratak pamćenju, Dug pokoljenjima, Svetilište, Trijumf kulture, Iskra srpske nezavisnosti, Amanet, Na vječnoj straži, Oltar pravi, Oprati sramotu, Naš Olimp, Dodir neba i zemlje, Spasimo dušu, Zavješćanije, Pravda, Poštujemo svetinju, Povratak suncu, Obnova sebe, Obraz i dostojanstvo, Narodna staza, Zeleno svijetlo za prosvetitelje, Za Njegoševu kapelu, 'Ja hoću da me saranite na onu crkvu na Lovćenu'.²⁶ S druge strane, dok su izvještavali o*

Uljarević, Bećir Vuković i Petar Četković, uputili su 3. jula 1990. godine pismo javnosti u kojem su tražili da se Kapela vrati a Mauzolej ukloni s Lovćena. U Titogradu je 24. oktobra 1990. formiran Pokretački odbor za povratak Njegoševe kapele na Lovćen. Članovi odbora su bili: Komnen Bećirović, Budimir Dubak, Momir Vojvodić, episkop Nikanor Bogunović, proto Momčilo Krivokapić, dr Novak Kilibarda, dr Vlado Strugar, dr Jovan Striković, dr Aleksandar Drašković, Miodrag Tripković, Ranko Jovović, Radomir Uljarević, Ratko Vulcanović, Jovan Plamenac, Bećir Vuković i Momir Čabarkapa. Odbor je izdao proglašenje u kojem je naveo da Mauzolej na Lovćenu pritiska srpsku dušu, da je boljševička vlast razrušila najveću srpsku svetinju i da tom leleku nema kraja. Odbor je izjavio da je Njegoševa kapela buktinja srpstva i pravoslavlja. Ipak, vlast nije podržala ovu inicijativu, jer je bila sumanutu i dio četničke ideologije.“ Izvor: Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, str. 445–447. Viđeti još: František Šistek, „Njegoševa grobnica na Lovćenu: Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata 1845–2010“, In: *Narativi o identitetu – izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica, Podgorica, 2015, str. 140–143.

²⁵ Najviše naslova preuzeto je iz *Pobjede*. Ostala glasila su: *Barske novine, Ogledalo, Univerzitetaska riječ, Ovdje*, te monografija *Vapaj Lovćena* koju je aranžirao Pokretački odbor za povratak Njegoševe kapele na Lovćen, a priredili Momčilo Popović i Vera Gavrilović. Knjiga je štampana 1991. godine u izdanju (naravno) *Pobjede*.

²⁶ Viđeti: Lidija Kaluđerović, *Njegoš u crnogorskim periodičnim publikacijama i zbornicima: 1835–2012*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 341–367.

mauzoleju i negdašnjoj njegovoj izgradnji i simbolici za Crnu Goru, birali su ovakve naslove: *Protiv Njegoševe volje, Mauzolej vrijeđa čulo estetike, Daleko ispod Njegoša, I nebo opominjalo rušitelje, Zaboravlja se Njegošev amanet, Veći grob za novu smrt, Planina se buni, Greška neobuzdane vlasti, Mauzolej – germansko proročanstvo, Mauzolej – oltar novom bogu, Kako je obezglavljen Lovćen, Sumrak Lovćena, Umjesto svetišta – čudilište, Počinstva zavjere protiv srpstva, Usjekovanje Lovćena, Otpori uklanjanju kapele s Lovćena, Meštrović fon Lovćen, Londža na Lovćenu, Odbačeno čudilište, Lele nama, Crnogorac bez kape, Krilati Njegoš, pernati starci i ostalo, Nasrnuli na zavjet, Crkva je hrišćanska, mauzolej je paganski, Grijeh nad grehovima, Ko je završio ono što je započeo austrougarski okupator?, Nije hrišćanski, Zemaljska nepromišljenost, Varvarizam, Jednoumlje, Jednoumlje u kulturi, Otkinuta dojka majčina, Posrtanja, Pijucima na kapelu, Kamenje se otimalo, Presuda na stogodišnjicu smrti, Pokoravanje Lovćena, Razorne rane, Džilit, Samo zlo prebrzo, Bezumlje, Zašto je papa ćutao?, Ugašena srpska svijeca: kako je obezglavljen Lovćen?, Razorena planina, Lovćen krcat grijehom, Zatočen sveti prah, Zasužnjen u tamnici, Druga smrt Njegoševa, Pravoslavlje je uništavano, Istraga srpstva, Podlovćenska gomila plača, Da se pridići Njegošu..., Posmrtno mučeništvo, Utamničeni pjesnik, Njegoševe slutnje, Zatočen.*²⁷ Da stvar bude još gora, u prenošenju izjava koje kvalifikuju kritičare ideje o rušenju mauzoleja, birani su ovi naslovi: *Antisrpstvo kao prokletstvo, Zloupotreba Lovćena, Sramne vojske na Lovćenu, Majstori (samo)poniženja, Nezavisni od istine, Sveci ateističkog vrha, Zaljubljeni u mržnju, Crnogorske ustaše, Lovćenu su glavu srubili titiči, Bratomrzija razjeda istinu, Osuđeni, Odbrana grijeha, Mnogo je dušmana, Šovinizam sopstvene nacije...*²⁸

No od naslova iz medija i komentara ispod fotografija u njima još slikovitije govore crteži i karikature objavljivani povodom zahtjeva da se vrati kapela.²⁹ Među njima posebno treba izdvojiti one koji su svojim asocijacijama i kompozicijom pozivali na akciju ili degradirale ljepotu mauzoleja. Jedan od takvih svakako je crtež Mira Glavurtića – Lament nad Lovćenom, koji je kao umjetnički uspješna ilustracija pratio tekst Miodraga Tripkovića u kojemu se zalaže za povratak kapele.³⁰

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Za stručno opisivanje crteža i njihovo iščitavanje veliku zahvalnost dugujem kustoskinjama Umjetničkog muzeja Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju, Snežani Ivović i Ljiljani Karadžić.

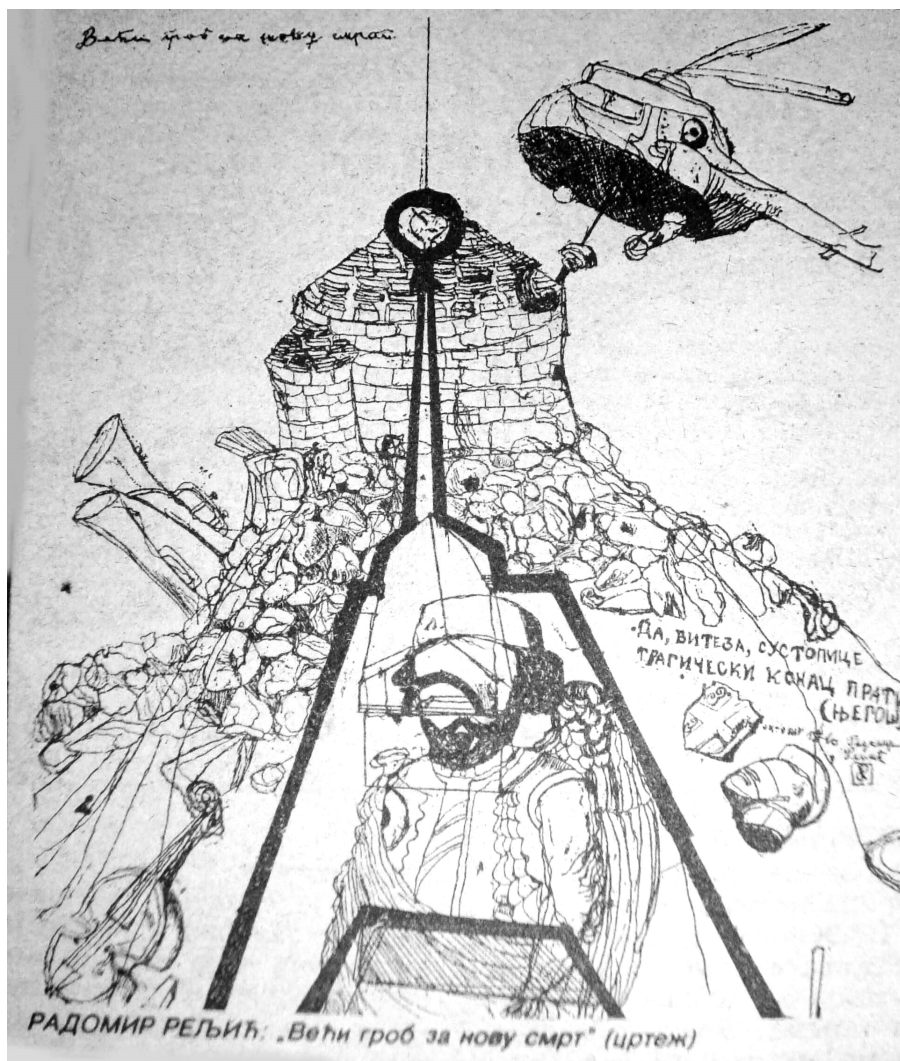
³⁰ *Pobjeda*, br. 8974 (24. 11. 1990), str. 11.

Sl. 2: Miro Glavurtić, „Lament nad Lovćenom“, *Pobjeda*.

Suptilnim linearnim potezima i preciznom šrafurom horizontala i vertikala Glavurtić plastički uobličava kompozicionu strukturu na kojoj se u prvom planu nalazi Njegoš koji u rukama drži odlomljeni vrh Lovćena s kape- lom i pokušava da ga vrati na „staro“ mjesto. Iza Njegoša vidimo Sunce, koje se može posmatrati i kao svetački oreol dok s njegove lijeve strane nalazimo rukom ispisane redove iz Biblije koji su autoru poslužili kao aluzija na ma- zulej: „Dakle, kad vidite grozu pustoši o kojoj govori prorok Danijel, gdje stoji na svetom mjestu – tko čita neka shvati... (Matej 24/15)“. Znatno gora ilustracija od Glavurtićeve s umjetničkoga aspekta, ali direktnija po poruci jeste ilustracija Radomira Reljića – Veći grob za novu smrt.³¹

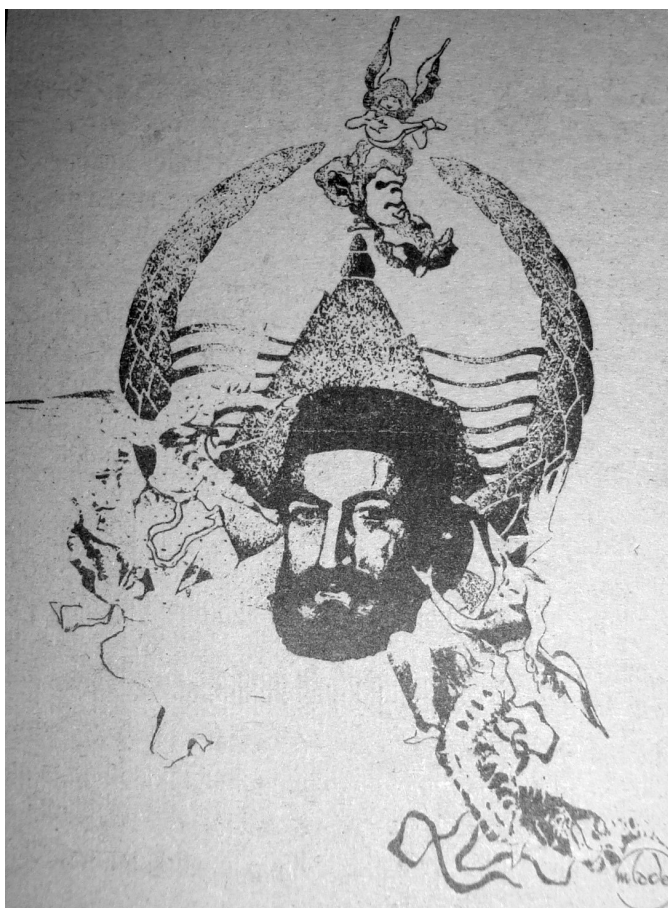
³¹ *Pobjeda*, br. 8722 (14. 3. 1990), str. 12.

Sl. 3: Radomir Reljić, „Veći grob za novu smrt“, *Pobjeda*.

U toj složenoj kompoziciji preklapaju se dvije priče o novom i starom – o kapeli i mauzoleju. Istaknuta u prvi plan demonizovana pjesnikova fizionomija uokvirena je dominantnom širokom, crnom bordurom, koja simbolizuje stilizovanu formu mauzoleja, naspram krhke strukture kapele u drugom planu koja se pred metaforičkim silama obrušava u bezdan istorije. Ilustracija pokazuje „presvlačenje“ istorije – prekrivanje kapele Njegoševim kovčegom. S desne strane staroga spomenika nalazimo muzičke instrumente, violinu i

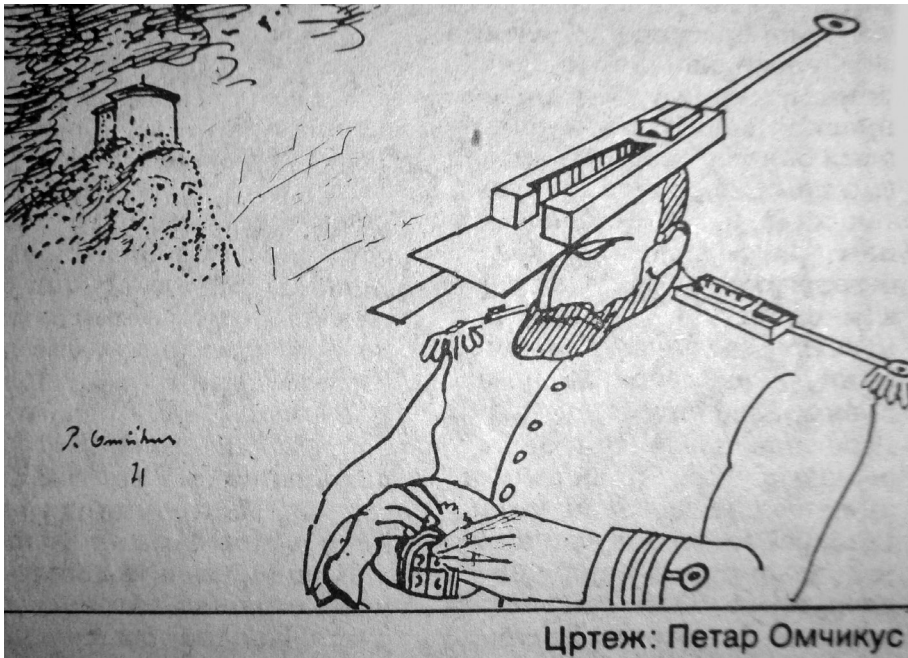
trube koji vjerovatno simbolizuju đavolji orkestar od čijih se tonova kapela urušava – aludirajući na biblijske jerihonske trube; dok s lijeve u formi oburdanog kamena vidimo štit na kojem su insignirana 4 ocila. Ilustracija je praćena Njegoševim stihovima: „Da, viteza sustopice tragićeski konac prati“. Kritika komunizma i prethodne nacionalne politike preko Njegoša najvidljivija je u crtežima Mladena Đurovića i Petra Omćikusa. Đurović je karikirao komunistićki grb Crne Gore za potrebe eseja Dragana Lakićevića – „Lovćenski Bog“ u kojem autor Njegoša proglašava božanstvom, a o prethodnom sistemu govori kao o đavolskom – sistemu bez boga u kojem je jedini bog za prave vjernike koji nijesu prihvatili komunizam bio Njegoš.³²

Sl. 4: Ilustracija Mladena Đurovića, *Pobjeda*.

³² *Pobjeda*, br. 8924 (5. 10. 1990), str. 9.

Na samoj ilustraciji u prvome planu dominira Njegoševa glava čije lice rasparčava antropozoomorfna figura (moguća asocijacija na Moriju), dok se iza glave nalazi demonizovani prikaz „ateističkog grba Crne Gore“ (kako ga je i nazvao Lakićević u eseju) s lovorovim vijencem na čijem se vrhu umjesto petokrake nalazi još jedna antropozoomorfna figura s lautom u rukama, čiji se donji dio tijela metaforički transformiše u figuru koja nalikuje satanističkim figurinama iz Staroga svijeta. Omčikusova ilustracija objavljena je u sklopu intervjua s protojerejom M. Krivokapićem u kojem ističe da kapelu treba vratiti i da više neće zidati male crkve, nego mnogo veće.³³

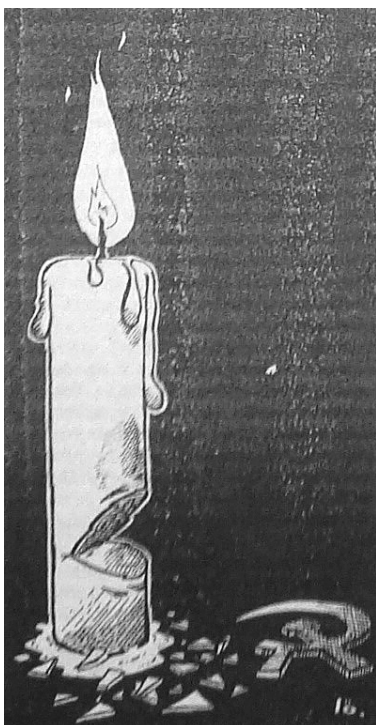

Sl. 5: Crtež Petra Omčikusa, objavljen u glasilu *Barske novine*.

Sumarnim potezima Omčikus je predstavio socrealističko poprsje Njegoša u poluprofilu obučenog u generalsku uniformu s naglašenim epoletama. Epoleta na lijevom ramenu ima stilizovani oblik mauzoleja (i neodoljivo podsjeća na četku za wc šolju), koji se umjesto kape našao i na Njegoševoj glavi. Vidna je motivacija autora da u skladu sa svojim shvatanjima karikaturalno prikaže uklanjanje „osnovnog“ Njegoševa simbola – 4 ocila – koje je ovaj komunistički Njegoš uklonio s glave i počeo da trpa u svoju kapu koju drži u

³³ *Barske novine*, br. 140 (1990), str. 7–8.

rukama. U lijevom gornjem uglu ilustracije, kao kontrast, sitnim potezima i tačkama prikazan je Njegošev lik u nestajanju koji s tugom gleda na „novog sebe“. On izvire iz stijene na kojoj se nalazi kapela (srastao sa stijenom) koja se polako gubi u dimu. A da je novo viđenje komunizma predstavljano kao direktno uništavanje svega srpskog u Crnoj Gori i Jugoslaviji, svjedoči nam ilustracija za vijest o tome da je studentski klub „FF1“ Filozofskoga fakulteta u Nikšiću organizovao tribinu „Vjera, pjesnička istina i nacija u Njegoševom djelu“, s koje je poručeno da je Njegoš „naš“ najbolji vodič kroz stradanje, putovođa „iz haosa u kojem se i ovog trenutka nalazimo“ pošto Crna Gora od Njegoša nema boljeg antropologa, historičara i etnopsihologa. Na tribini su bešedili Slobodan Tomović i Amfilohije Radović kritikujući Agitprop i bezbožnički sistem, a pored stupca s njihovim govorima nalazimo crtež na kojem u tamnom fonu dominira forma svijeće koja simbolizuje srpstvo, a koja je zašecena pri dnu poput drveta spremnog za obaranje. Pored svijeće leži srp s čekićem s jasnom aluzijom da je oštećena simbolima komunizma.³⁴

Ilustracija V. Janjića objavljena u *Pobjedi*.

³⁴ *Pobjeda*, br. 9684 (14. 11. 1992), str. 11. Crtež potpisuje V. Janjić.

Takvi forsirani stereotipi odnijeli su prevagu u korist srpskoga nacionalizma – jasno se vidi da su oni koji su govorili o Njegošu vrlo često isticali „Njegoša našeg savremenika“ i vrijeme u kojemu žive poredili s njegovim – upravo iz razloga što se u Jugoslaviji spremala velika klanica. Ta „teška vremena u kojima smo se našli“, a o kojima su govorili i Dobrica Ćosić i svi zagovornici kapele, bili su paravan iza kojeg su se krile osvajačke namjere prema jugoslovenskim republikama koje nijesu bile na liniji Beograda. Dok je u Crnu Goru uveliko uvoženo srpstvo, vlast je slijepo slijedila instrukcije Slobodana Miloševića uzevši aktivnog učešća u raspadu Jugoslavije „ratom za mir“. Ljeta 1991. godine sprovedena je mobilizacija rezervnoga sastava JNA u Crnoj Gori, koja je septembra mjeseca raspoređena po istočnoj Hercegovini i okolini Dubrovnika.³⁵ Bizarno zvuči, ali će Njegošev lik biti prisutan i u toj najvećoj sramoti crnogorskoga oružja. O tome nam je zapis ostavio Marc Thompson, koji kaže: „Kad su crnogorske trupe upale na jug Dalmacije u jesen 1991. godine, paleći i uništavajući dok su napredovali ka Dubrovniku, jedan britanski novinar je video neobrijanog vojnika kako deli besprekorne Njegoševe portrete u četiri boje. Njegovi saborci su ih lepili na svaki saobraćajni znak, stablo ili kuću na koje bi naišli. Kad se srpski hercegovački ratni lider, kamiondžija Božidar Vučurović, izrugivao korumpiranosti i truleži Dubrovnika, što je voleo da radi pred novinarima, prizivao je čuvenu scenu iz *Gorskog vijenca* gde jedan od Danilovih vojvoda (komično) kontrastira Veneciju – iskvarenu, perfidnu – sa prirodnom snagom i zdravljem Crne Gore.“³⁶ Thompsonove navode o lijepljenju Njegoševih portreta potvrđuje nam i sačuvani video materijal s dubrovačkoga ratišta.³⁷ O tome da je u štampi govoreno o lukavstvu negdašnje Dubrovačke Republike što je trebalo da bude aktuelno u toku ratnih previranja 1991. potvrđuje nam vrlo vješto spakovana stranica

³⁵ Njegoš je bio motiv jedne pjesme koja aludira na rat. Časopis *Ovdje* objavio je pjesmu „Njegoš 1991“ Dragoljuba Jeknića. Ona glasi: Izlazi Njegoš iz Biljarde, / izvija rukom ukočenom od pisanja, / i gleda u nebo / gde preko zvezda / preleću tanki oblaci. / U Njegoševu bradu se upliće / samo njemu čujan / šum prostranstva, / i niko u tom trenutku u Vaseljenu, / osim Gospoda, ne zna / koliko Vladika pati. / Kako je ovaj svijet bespomoćan, / i pun zla, promišlja Njegoš, / hvatajući se oko Biljarde / za ogradu / od pušaka (izgleda da se pjesnička inspiracija malo više zanjela, budući da se ograda od pušaka ne nalazi oko Biljarde, već oko Vlaške crkve – B. B.) / Plemena spavaju u daljini / spremna za borbu, / čupava kao lavlje / krzno. / Njegoš se okreće Lovćenu, / na kome će kasnije ležati, / i krsti sa tri prsta / moleći Peruna, Vesnu, Dabiživa (ponovo licencija pjesnika, jer je Dabžbog božanstvo, a Dabiživ srpsko ime – B. B.), / i ostale slovenske bogove / da ne bude / izdaja. Izvor: Dragoljub Jeknić, „Njegoš 1991“ (pjesma), *Ovdje*, br. 279 (1992), str. 38.

³⁶ Tompson, str. 315.

³⁷ Videti: Video klip na kanalu YouTube – „Sa Lovcena vila klice oprosti nam Dubrovnicu“. Link: https://www.youtube.com/watch?v=oyMn99_nD2o (0:18–0:21). Pristupljeno: 20. januara 2017. godine.

jednoga crnogorskog medija o Njegošu iz decembra te godine. Naime, jedna kolumna posvećena je Njegoševim stihovima Dubrovniku „Dubrovniče, prelijepi grade! / Dubrovniče, svači podložniče“ s komentarom njegova sekretara Milorada Medakovića koji kazuje da se Dubrovačka Republika udvaraše svakom, „pa i mitijaše silne, da joj ostave i poštede život...“³⁸ Kad je rat u Bosni i Hercegovini u pitanju, možemo istaći da je malo đe Njegošev lik bio zloupotrijebljen kao onđe, o čemu bi se mogla napisati posebna monografija. Iako crnogorska vojska u Bosni nije imala aktivnog učešća, neki dobrovoljački odredi iz Crne Gore išli su da ratuju na strani ratnih zločinaca Ratka Mladića i Radovana Karadžića. Kad je svršen rat, Karadžić se hvalio da je tokom njegova početka (1992) stalno mislio na Njegoša pošto su se stvari odvijale baš kako ih je on predskazao – „znao sam *Gorski vijenac*, njegov veliki ep, napamet“.³⁹ U toku sukoba u Bosni bio je uspostavljen i „Orden Njegoš“ koji je Karadžić dodjeljivao svojim vojnicima koji bi se istakli u borbi protiv muslimana.⁴⁰ Crnogorski mediji prenosili su 1992. u sklopu izvještaja s ratišta kako Trebinjci dobro čuvaju Njegošev spomenik – a da se i dobro „tuku koliko ih ima ovdje“.⁴¹ A kad se stara Jugoslavija u konačnici raspala i za prvog predsjednika „krunje“ Jugoslavije izabran Dobrica Ćosić, doći će do preimenovanja vojske u Vojsku Jugoslavije. U njezinu časopisu *Vojska*, koji je favorizovao militarizam, slavio „pobjede“ s ratišta širom bivše države i otkrivao svjetske zavjere protiv srpstva, pisano je o Njegošu i *Gorskome vijencu*. Oglas objavljen u tome mediju u pozivu vojnicima i čitaocima da se preplate na Njegošev spjev, karakteriše ga kao srpsku Bibliju kojoj se nijedna druga srpska knjiga po svojoj slavi ne može primaći – „zato je Srbi i smatraju svojom najvećom knjigom (...)“.⁴² Tu je navedeno da je Njegoševo djelo zasnovano na istorijskom događaju s kraja XVII vijeka, kad se srpski narod u Crnoj Gori našao pred biti ili ne biti. (!)

U tome medijskom mraku i neviđenoj ofanzivi na neistomišljenike bilo je teško doći do prostora u štampi. Protiv dodjele Njegoševe nagrade Ćosiću, pansrpskog hegemonizma i rušenja mauzoleja, ratne histerije i nacionalizma, ustao je dio crnogorskih intelektualaca i političara koji nije bio na trasama politike nove vlasti. Oni su za razliku od ljudi s kojima su sukobili svoja mišljenja bili u nemogućnosti da svoje stavove štampaju na dnevnom nivou, budući da im je *Pobjeda* rijetko otvarala prostor, već su to uglavnom radili u novo-

³⁸ *Cetinjski list*, br. 354 (19. 12. 1991), str. 9.

³⁹ Tompson, str. 315.

⁴⁰ Damjan Pavlica, „Političko čitanje *Gorskog vijenca*“, portal Peščanik. <http://pescanik.net/politicko-citanje-gorskog-vijenca-ii/> Pristupljeno: 20. januara 2017. godine.

⁴¹ Rajko Petrov Nogo, „Dobro čuvaju Njegoša“, *Sjutra*, 14. 10. 1992, str. 25.

⁴² Aleksandar Bakočević, „Satanisti i Njegoš“, *Liberal*, 2. 11. 1993, str. 4.

osnovanome neđeljniku *Monitor* ili nekim stranačkim glasilima (tih godina u Crnoj Gori će se pojaviti prve političke stranke poslije Drugoga svjetskog rata).⁴³ Okupljali su se oko nekoliko novoosnovanih crnogorskih organizacija poput Crnogorskog PEN centra, Crnogorskog društva nezavisnih književnika (CDNK) – koji su nastali istupanjem određenoga broja članova iz UKCG koje je iniciralo rušenje mauzoleja, potom Matice crnogorske (1993) i nekih procrnogorskih političkih partija poput Liberalnog saveza Crne Gore i nešto kasnije – Socijaldemokratske partije Crne Gore. U svojim tekstovima branili su crnogorski nacionalni identitet, branili muslimane i katolike, kritikovali povampirene velikodržavne ideologe i borili se protiv koraka vlasti koja je uzela učešća u srpskoj ratnoj agresiji.⁴⁴ Tokom napada na Dubrovnik pristalice i simpatizeri LSCG pjevali su na glavnome cetinjskom trgu ispred Dvorca kra-

⁴³ Godine 1989. osnovano je udruženje građana *Demokratska alternativa*; januara 1990. *Liberalni savez Crne Gore* (koji se zalagao za njegovanje tradicije crnogorskoga naroda, multikonfesionalnosti, načela liberalizma, očuvanje Jugoslavije i nešto kasnije za nezavisnu Crnu Goru); zatim su osnovane *Nezavisna organizacija komunista*, *Ekološki pokret*, *Stranka nacionalne ravnopravnosti* (koja je okupljala muslimane), *Narodna stranka* (desni konzervativni centar naslonjen na srpski nacionalizam), *Partija socijalista*, *Socijalistička partija*, *Demokratski savez* (partija Albanaca), dok će 1991. godine *Savez komunista Crne Gore* promijeniti ime u *Demokratsku partiju socijalista* te do danas vršiti vlast u Crnoj Gori. Izvor: Andrijašević & Rastoder, str. 490.

⁴⁴ Za odbranu Njegoša od srpskog nacionalizma, odbranu mauzoleja i istupanje protiv dodjele nagrade Dobrici Ćosiću, u toku 1990. i 1991. godine, videti: Stanko Cerović, „Za granicom prosvetšenoga svijeta“, *Monitor*, 26. 10. 1990, str. 38–39; Željko Ivanović, „Šovinistička farsa“, *Krug*, 3. 11. 1990, str. 42–43; Goran Eraković, „Ja sam za mauzolej“, *Pobjeda*, 12. 12. 1990, str. 2; „Falsifikatom do cilja: Saopštenje za javnost Liberalnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, 17. 3. 1990, str. 2; Vidosava Jablan, „Čiji su to ‘Koreni’?“, *Monitor*, 2. 11. 1990, str. 8; Veseljko Koprivica, „Nema razlaza Jugoslavije“, *Monitor*, 2. 11. 1990, str. 36–37; Krsto Mijanović, „Vrijeme zla traje“, *Monitor*, 2. 11. 1990, str. 4–5; Pavle Mijović, „Ćosić hoće na Lovćen kapelu“, *Monitor*, 16. 11. 1990, str. 41–43; Đorđije Mirković, „Ne otvarati pitanje“, *Pobjeda*, 8. 3. 1990, str. 10; „Njegoš kao maskota“, *Liberal*, br. 4 (1990), str. 24–25; „Od ‘sumraka Lovćena’ do sumraka razuma“, *Liberal*, br. 2 (1990), str. 15–16; „Rušenje spomenika nedopustiv čin“, *Pobjeda*, 17. 11. 1990, str. 11; „Saopštenje odbora za odbranu Njegoševog mauzoleja“, *Pobjeda*, 13. 12. 1990, str. 2; „Uvreda Njegoša“, *Monitor*, 2. 11. 1990, str. 8; „Uvreda Njegoša i crnogorskog naroda“, *Pobjeda*, 1. 11. 1990, str. 10; Milanka Vujović, „Suluda ideja o rušenju mauzoleja“, *Cetinjski list*, 1. 3. 1990, str. 6; Pavle Mijović, „Antisrpsstvo kao etiketa“, *Monitor*, 18. 1. 1991, str. 42–43; Pavle Mijović, „Gdje na Lovćen, Ćosić će kapelu“, *Monitor*, 11. 1. 1991, str. 42–43; Pavle Mijović, „Politička, a ne crkvena odluka“, *Pobjeda*, 13. 1. 1991, str. 9; Branko Nikač, „Izmišljotine i podvale“, *Monitor*, 1. 2. 1991, str. 4; Vojislav P. Nikčević, „Srpsstvo u Crnoj Gori“, *Monitor*, 28. 6. 1991, str. 36–38; Sreten Perović, „Grb bez kapele“, *Monitor*, 1. 2. 1991, str. 39; Danilo Radojević, „Njegoš nikad nije spomenuo Savu Nemanjića“, *Monitor*, 22. 2. 1991, str. 38; Danilo Radojević, „Prijetnje Njegoševom mauzoleju“, *Liberal*, br. 16–17 (1991), str. 25–27; Ognjen Radulović, „Lovćene kućo moja“, *Monitor*, 21. 6. 1991, str. 51–54; 5. 7, str. 52–54; 19. 7, str. 52–54.

lja Nikole antiratne pjesme i klicali: „Sa Lovćena vila kliče, oprosti nam Dubrovniče, to su bili sve četnici, Momirovi plaćenici“ te tako pominjući mjesto đe Njegoš počiva ispisali slavnu istoriju pacifistički orijentisane Crne Gore. I neke druge partije su na svojim promocijama pominjale Njegoševo ime ili Lovćen ali u drugom kontekstu – Narodna stranka npr. – jedan od njezinih prvaka govorio je da je njihov program napisao narod, rukom Njegoševom i rukom Svetoga Save.⁴⁵ Vladajuća partija, još je prije svog preimenovanja u DPS u jednom od prvih promotivnih video spotova iskoristila Njegošev lik, pored koga su prikazani pejzaži Crne Gore i neki kulturni spomenici.⁴⁶

Promjena i primjena Njegoša u javnome tumačenju crnogorskih vlasti ogleđa se i u redefinisaniu najviše književne nagrade u Jugoslaviji. Vlada SR Crne Gore donijela je 1992. godine odluku da se Njegoševa nagrada dodjeljuje autorima najvrednijih literarnih ostvarenja koja predstavljaju značajan doprinos književnome stvaralaštvu na srpskom jeziku, kao i jezicima „nacionalnih i etničkih grupa“ koje žive u SR Jugoslaviji.⁴⁷ Propisano je da se priznanje dodjeljuje svake treće godine, a za njega nijesu mogla konkurisati djela napisana na hrvatskome, slovenačkome i makedonskome jeziku.⁴⁸ Ono što pada u oči kad je u pitanju jezik jeste jedno od obrazloženja zakona, formulisano da je otvorena „potreba preciznijeg definisanja jezičkog područja“, koje u tački tri kontradiktorno kaže da se nastojao „očuvati njen opšti karakter dajući primat jezičkoj komponenti“.⁴⁹ Suštinsko je pitanje – na koji se način ovakvim rješenjem mogao održati opšti karakter koji je imala Njegoševa nagrada? Da su stvarne namjere bile drugačije motivacije kazuje nam i jedna od potpuno

⁴⁵ Videti: Video klip na kanalu YouTube – Онамо, ’намо – Народна странка, предизборни скуп 1992. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=etWZQ8-be1M> (1:10–1:17). Pristupljeno: 20. januara 2017. godine. Vidno nezadovoljan koliko se Njegoševo ime troši na političkim skupovima jedan se autor odlučio na reakciju napisavši sljedeće: „Sve stranke i partije u Srbiji i Crnoj Gori u svojim izbornim promocijama koristili su stihove iz ‘Gorskog vijenca’. Birači sada imaju priliku da nauče ‘Gorski vijenac’ i evo kako to izgleda po strankama i ličnostima: Demokratska partija socijalista – Od dobra se još bježalo nije, Demokratska stranka Crne Gore – Kad je dobro, neka je i bolje, Socijalistička partija Crne Gore – Čvor ne treba na pravu mladiku, Socijaldemokratska partija reformista – Pregaocu bog daje mahove, Liberalni savez Crne Gore – Provedri mi više Crne Gore, Demokratska narodna partija Crne Gore – Bog sa nama i anđeli boži (...) Stranka demokratske akcije – Čabo sveta, nema u nas hile, Ekološki pokret Crne Gore – Lađa nam je od kora jajeta, Srpska radikalna stranka – Što će đavo u kršćenu zemlju...“ Izvor: Radovan Pejović, „Vladika i njegova riječ“, *Pobjeda*, 22. 12. 1992, str. 14.

⁴⁶ Radenko Ščekić, „Sredstva političke propagande u Crnoj Gori“, *Matica*, br. 48, zima 2011, str. 129.

⁴⁷ *Pobjeda*, br. 9714 (16. 12. 1992), str. 16.

⁴⁸ *Pobjeda*, br. 9703 (5. 12. 1992), str. 12.

⁴⁹ Citirano prema: Ksenija Sekulić, „Zla sudba pustinjaka cetinjskog“, *Monitor*, 9. 10. 1992, str. 40–41.

nepotrebnih konstrukcija u samome zakonu da će ime dobitnika biti uklesano u Njegoševoj Biljardi – ćirilicom.⁵⁰ Interesantno je uočiti da se tada na čelu Ministarstva kulture i sporta nalazio Ilija Lakušić, jedan od najvatrenijih pobornika Njegoševa srpstva i rušenja mauzoleja (inače 2013. godine dobitnik najviše državne nagrade u Crnoj Gori – Trinaestojulske nagrade).

Naredne godine, prilikom obilježavanja 180 godina od rođenja Petra II Petrovića, došlo je na Cetinju do incidenta kad je grupa građana, nezadovoljna odnosom vlasti i institucija prema Njegošu i crnogorskome identitetu, prekinula naučni skup koji su organizovale SANU i CANU. Skup „Petar II Petrović Njegoš – ličnost, djelo i vrijeme“ otvoren je u Beogradu 27. septembra 1993. godine, a dva dana kasnije se preselio na Cetinje. Otvaranje skupa u srpskoj a ne crnogorskoj prijestonici najbolje pokazuje odnos prema Njegošu, koji je živio, vladao i umro na Cetinju. U jednoj od najava za skup *Pobjeda* je okačila fotografiju Njegoševe kapele ispod koje stoji legenda: „Lovćen, simbol Crne Gore“ – i uz tekst da će se održati simpozijum donijela tumačenje koje *Gorski vijenac* proglašava „Svetom srpskom knjigom“ a tadašnji trenutak poređuje s Njegoševim i vremenom vladike Danila.⁵¹ Za skup je prijavljeno preko trideset pet referata, od kojih je većina uglavnom potirala crnogorski identitet, promovisala srpstvo Crne Gore i kosovski mit. Uz izlaganje referata na Cetinju je bila upriličena izložba „Njegoš – lik i djelo“. Skup je otvorio ministar kulture Crne Gore Gojko Čelebić, koji je rekao da je literatura dijalog izabranih s izabranima te da će skup zacijelo „što bi rekli postmodernisti ‘baciti novi snop svijetla’“ na našu tradiciju, koja je stub pamćenja i oslonac u tuđini.⁵² U ime Cetinja učesnicima i prisutnima se obratio predsjednik SO Cetinje Đorđije Vušurović konstatujući da se Njegoševo djelo često interpretira u funkciji dnevno-političkih interesa i da zbog toga zaslužuje cjelovitu naučnu ocjenu – „nema veće inspiracije kada je riječ o Njegošu nego govoriti o ovom velikanu blizu Cetinjskog manastira“. ⁵³ Ispred CANU, skup je pozdravio Milosav Babović⁵⁴ rekavši da je u pokosovskoj tami Crna Gora očuvala ime i slobodu. Među gostima simpozijumu su prisustvovali predsjednik Crne Gore Momir Bulatović, predsjednik Skupštine Crne Gore Risto Vukčević, prvi čovjek SPC u Crnoj Gori Amfilohije Radović i još neki visoki funkcioneri vlasti. Skup je prekinut u toku izlaganja Milosava Babovića kad je kulturni i sportski radnik Božidar Bobo Bogdanović ustao sa stolice i optužio CANU

---

⁵⁰ Isto.

⁵¹ *Pobjeda*, 25. 9. 1993, str. 9.

⁵² *Pobjeda*, 30. 9. 1993, str. 9.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Babović je početkom 1993. godine u Beogradu držao uvodno predavanje „Njegoševo srpstvo“ na skupu Srpstvo Crne Gore. Viđeti: *Pobjeda*, 14. 1. 1993, str. 10.

da radi na izdaji Crne Gore.⁵⁵ Nakon kratkih prepirki više od pola prisutnih pridružilo se Bogdanoviću te u glas zapjevalo „Nije ovo Srbija“, a potom „Oj svijetla majska zoro, majko naša Crna Goro“. Dok su pjevali, Amfilohije (Risto) Radović je digao štap i u duhu dirigenta pokušao da im se pridruži, na što su mu oni uzvratili skandiranjem „Risto, satano“ i „Nikad neće Crna Gora bit obala srpskog mora“. Tenzije je pokušao da smiri predsjednik CANU Dragutin Vukotić koji je nezadovoljnima govorio kako to nije politički već naučni skup, a potom ušao u polemiku s Bogdanovićem koji je istakao da se na skupu Njegoš posrbljuje, da se na skupu ne govori Njegoševim jezikom već da se ekavizira (prisutni su nekoliko puta upadali u riječ Milosavu Baboviću ispravljajući ga dok govori „Njegošev spev“ povicima „spjev!“) te konstatovao da se skup o Njegošu ne može otvarati u Beogradu nego na Cetinju. Bogdanović je optužio Vukotića i CANU da Crnu Goru vode u srpsku državu, da na skupu učestvuje veliki broj potpisnika Memoranduma SANU, da je CANU zajedno s Momikom Bulatovićem eksponent i zarobljenik politike Slobodana Miloševića i da „danas“ od Crne Gore rade isto što je uradila Srbija 1918. godine s njenim kraljem Nikolom, njenom vojskom i državom. Nakon salve aplauza od strane podržavalaca riječi Boba Bogdanovića, salom Crnojevića u Vladinu domu zaorilo se „Kralj Nikola na umoru blagosilja Crnu Goru“ a učesnici i organizatori skupa počeli su da napuštaju salu. Zbog toga i incidenata prije početka skupa kada su protivnici politike crnogorskih vlasti prozivali Momira Bulatovića i zaustavljali njegov službeni automobil uhapšeno je nekoliko lica.⁵⁶ Ministar unutrašnjih poslova Crne Gore Nikola Pejaković i Sekretarijat OO DPS Cetinja optužili su za incidente Liberalni savez Crne Gore. DPS je pozvao nadležne organe da hitno preduzmu sve zakonske mjere kako bi počinioci toga „prljavog i neljudskog čina“ bili adekvatno kažnjeni.⁵⁷ Akademici su s druge strane cinično pozivali na oslobađanje „zalutale“ omladine jer se „zbog Njegoša ne hapsi“, napominjući da nije potrebno od njih praviti mučenike.⁵⁸ Simpozijum o Njegošu preseljen je u Podgoricu, đe je bez problema održan.

Takve tenzije nijesu bile samo posljedica nacionalnoga karaktera, Crna Gora je u toku ratnih sukoba bila u velikoj ekonomskoj krizi. Hiperinflacija, rast nezapošljenih na 40%, pad životnog standarda sa 2.300 USD (1989) na 300 i 200 USD (1994), ekonomska blokada i sankcije uvedene SRJ otežavale su život stanovništvu. Tokom 1993. zabilježena je najveća inflacija ikada

⁵⁵ Dešavanja i rasprava sa skupa dostupna na kanalu YouTube – klip „Cetinje 1993.“ Link: <https://www.youtube.com/watch?v=TFJHJv5mqFk> Pristupljeno 23. januara 2017. godine.

⁵⁶ *Pobjeda*, 30. 9. 1993, str. 1.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ *Pobjeda*, 2. 10. 1993, str. 9.

zabilježena u Jugoslaviji – 120 biliona godišnje.⁵⁹ Nagli prijelaz iz politički monolitnog u parlamentarni sistem i pojava političkih partija dodatno su podijelili osiromašeno društvo koje je hranila militantna i huškačka retorika strogo kontrolisanih medija. Narodna banka SR Jugoslavije štampala je novčanice s „mnogo nula“, a na jednoj od njih pojavio se i Njegošev lik.⁶⁰ Kako je satirično primijetio jedan kritičar – za „Njegoša“, nekad jake novčanice, sada se nijesu mogla kupiti ni dva jaja, budući da je inflacija rasla iz dana u dan.⁶¹ Iako se vlast nikada javno nije izjasnila protiv ideje podizanja Njegoševe kapele na Lovćenu, u novonastaloj ekonomskoj situaciji nije mogla izaći u susret tako ambicioznom projektu. Zato je 1994. godine donesena odluka da mauzolej dobije status javne ustanove o čijem će se održavanju brinuti država pošto je nekoliko godina taj spomenik bio potpuno zapušten.⁶² Dvije godine kasnije, oni koji nijesu odustajali od rušenja mauzoleja optuživali su predsjednika Crne Gore Momira Bulatovića da je u toku predsjedničkih izbora (1993) koristio Njegošev lik i „svetu“ kapelu u populističke svrhe, izjavivši da je bolje napraviti dječiji vrtić nego novac trošiti na podizanje crkve na Lovćenu.⁶³

Pored ratova na zapadu, SRJ je potresalo još jedno neriješeno srpsko pitanje – Kosovo. Albanska većina nije se mirila s ukidanjem autonomije već je organizovala paralelne institucije, odbijajući srpsku vlast, što je nakon Dejtonskog sporazuma postao novi faktor nestabilnosti na Balkanu. U simboličnoj ravni Njegošev lik ponovo je našao mjesto. Opština Priština raspisala je konkurs za izradu spomenika Petru II Petroviću, a pobjednik toga nadmetanja bio je crnogorski vajar Pavle Pejović, profesor Akademije likovnih umjetnosti na Cetinju. U svojem obrazloženju umjetničkoga djela Pejović je naveo: „Figura je predstavljena kao stojeća, što je prvi put kad je Njegoš u pitanju. Tu aktivnu stojeću pozu, sa diskretnim poluiskorakom u stranu, što figuru dodatno ‘pokreće’ u prostor, odredila je na neki način činjenica da se spomenik postavlja upravo na Kosovu. Kosovo je, naime i za Njegoša bilo mitsko mjesto, ishodište naše duhovnosti, središnje mnogostruko uporište, oslonac našeg pamćenja, tačka po kojoj se mjeri i suštinsko vrijeme našeg postojanja. Stojeća aktivna figura je, dakle, figura Njegoša koji ‘dolazi na Kosovo’. Gestovi ruku, uz činjenicu da formalno definišu prostorne poente i energetske putanje volumena tijela slijede ovu osnovnu ‘kosovsku’ misao: desna je položena na grudi (‘na srce’), a lijeva je spuštena i sa ispruženim kažiprstom koji pokazuje na zemlju: to je

⁵⁹ Andrijašević & Rastoder, str. 487.

⁶⁰ Radulović Zoran, „Poniženje“, *Monitor*, 22. 10. 1993, str. 21.

⁶¹ Mihailo Radojičić, „Otpozdrav rodu“, *Monitor*, 17. 12. 1993, str. 42–43.

⁶² *Cetinjski list*, 31. 7. 1994, str. 1.

⁶³ *Istok*, br. 19 (1996), str. 26.

moja voljena zemlja.“⁶⁴ Spomenik visok 4,20 metra postavljen je na postament visine 1 m i svečano otvoren na Vidovdan 1996. godine. Rektor Prištinskoga Univerziteta Radivoje Papović je prilikom svečanosti pozvao Njegoša da „ponovi zavjetnu poruku“ – „Odbrana je sa životom skopčana“.⁶⁵ Prema riječima Sretena Perovića, rektor je prilikom obraćanja statui izjavio da Kosovo vaskrsava s vladikom i kreće u svoj daljinar budućnosti, a da je prenoseći vijest o otkriivanju spomenika u Prištini Radio Crne Gore izvijestio da je podignut spomenik „velikom srpskom pjesniku i državniku“.⁶⁶ Prilikom nemira na Kosovu 1999. spomenik će biti uklonjen i uništen od strane albanskih nacionalista.⁶⁷

Od sredine devedesetih jedan dio najsnažnije crnogorske partije DPS počeo polako da pravi otklon od politike Slobodana Miloševića. Predvodnik novoga kursa bio je Milo Đukanović, višegodišnji premijer Crne Gore, nasuprot zagovornika nastavka dotadašnje politike, predsjednika Crne Gore Momira Bulatovića.⁶⁸ Na predsjedničkim izborima 1997. godine Đukanović će odnijeti pobjedu u drugom krugu zahvaljujući podršci koju mu je pružio poziv lidera LSCG Slavka Perovića svojim simpatizerima da ga podrže, kao i platformi koju je potpisao s još nekim crnogorskim, srpskim, albanskim i muslimanskim partijama, kako bi se Crna Gora otrgla od Miloševića. Oba aktera su u toku izborne groznice u svome propagandom aresenalu upotrebljavali Njegoša. Momir Bulatović imao je spot u kojemu se pored Njegoša pojavljuju još Danilo Kiš i serdar Janko Vukotić, dok je Đukanovićev marketing bio suptilniji i simboličniji – na jednom od njegovih plakata bio je prikazan „orah“ što je bila jasna aluzija na Njegošev stih „Tvrd je orah voćka čudnovata, ne slomi ga al’ zube polomi.“⁶⁹ Bulatovićeve pristalice nosile su u toku predizbornih mitinga transparente na kojima su bile nalijepljene slike, jedna pored druge – Slobodana Miloševića, Njegoša i Radovana Karadžića.⁷⁰ Prilikom inauguracije koja se početkom 1998. godine održala u Vladinu domu na Cetinju, iza govornice s koje je Đukanović slao poruku naciji, bio je okačen veliki portret Petra II Petrovića.⁷¹ O tome je

⁶⁴ *Pobjeda*, 18. 3. 1996, str. 13.

⁶⁵ Sreten Perović, „Vojskovođa kosovske budućnosti“, *Monitor*, 5. 7. 1996, str. 6.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ *Dan*, 5. 7. 1999, str. 11.

⁶⁸ O prekompoziciji crnogorske političke scene u periodu 1996–1998. Viđeti: Radenko Ščekić, „Politička previranja u Crnoj Gori 1996–1998. godine“, *Matica*, br. 49, proljeće 2012, str. 121–166.

⁶⁹ Radenko Ščekić, „Sredstva političke propagande u Crnoj Gori“, *Matica*, br. 48, zima 2011, str. 115 i 117.

⁷⁰ Milorad Popović, „Njegoš u raljama politike“, *Monitor*, 19. 6. 1998, str. 55.

⁷¹ Dio inauguracije dostupan na kanalu YouTube – klip „RTCG: Od referenduma do referenduma – 3. epizoda“ Link: <https://www.youtube.com/watch?v=TFJHJv5mqFk> (26:20–26:34). Pristupljeno: 23. januar 2017. godine.

mного godina kasnije pisao Slavko Perović na svom blogu. Gest s portretom okarakterisao je kao zloupotrebu Njegoševa lika – „Neću nikada zaboraviti kako je napravljena promocija Mila Đukanovića, za predsjednika RCG, na Cetinju, u svečanoj Sali ‘Ivan Crnojević’ pa su tada, svi portreti Petrovića, iz Biljarde i Dvora, okačeni u svečanu salu Đukanoviću u čast, a između njih i Njegošev, što je sve strašan kulturni zločin. Ali, upravo ispod Njegoševog portreta postavljen je prijesto Mila Đukanovića dok je davao izjavu, čitao neko obraćanje javnosti, a kamera ga je hvatala iz donjeg rakursa: dakle, glava diktatora i zločinca, a iznad nje: sveti Njegoš! Poruka najveće monstroznosti glasila je: Crna Goro, dobila si i imaš novog Njegoša!“⁷²

No predsjednička izborna godina bila je zanimljiva i zbog afere oko dođjele Njegoševe nagrade. Prema poslovniku i zakonskim odredbama koje su propisivale način izbora Njegoševe nagrade ona se trebala uručiti s jeseni te 1997. godine. Ipak, u tom prelomnom društvenom periodu kad je Crna Gora bila upućena na raskol između „Mila i Momira“ kultura je počela trpjeti. Žiri za dodjelu nagrade predložio je za glavne kandidate Matiju Bečkovića i Boška Petrovića na što su neki crnogorski intelektualci protestovali, kvalifikujući žiri kao negatorski prema Crnoj Gori, budući da su oba pisca dolazila iz krugova srpskih nacionalista.⁷³ Šednica na kojoj je glavna odluka trebala biti donešena bila je planirana za oktobar, ali se njeno organizovanje prolongiralo do decembra. U isto vrijeme desili su se i predsjednički izbori, prvi krug petog, drugi krug devetnaestog oktobra. U jednom dijelu javnosti sticao se utisak da žiri namjerno odlaže šednicu zbog aktuelne političke situacije, dok su pristalice Momira Bulatovića optuživale žiri da daje tihu podršku Đukanoviću, jer bi poštovanjem zakonskih rokova Bulatoviću pripala čast da kao predsjednik Crne Gore govori prilikom uručivanja nagrade književniku.⁷⁴ Probijajući sve rokove žiri je odluku donio tek 15. decembra i za laureata proglasio Matiju

⁷² Slavko Perović, „O Njegošu“. Izvor: Blog Slavka Perovića. <https://blogslavkaperovica.wordpress.com/2012/12/03/o-njegosu/> Pristupljeno: 23. januara 2017. godine.

⁷³ Videti: „Obrana Njegoševe nagrade“, *Monitor*, 26. 9. 1997; Rajko Cerović, „Protiv sopstevne književnosti“, *Vijesti*, 23. 10. 1997, str. 9; Balša Brković, „(Ne)sporni dobitci“, *Vijesti*, 1. 9. 1997, str. 9; „Bečkoviću nije mjesto u Biljardi“, *Vijesti*, 24. 9. 1997, str. 3; Husein Bašić, „Memorandumski mozgovi“, *Vijesti*, 23. 10. 1997, str. 3; Branko Banjević, „To više nije Njegoševa nagrada“, *Vijesti*, 14. 10. 1997, str. 9.

⁷⁴ Član žirija Želidrag Nikčević bio je portparol jedne političke stranke koja je podržala Bulatovića. On je kao član žirija napisao otvoreno pismo predsjedniku Skupštine Crne Gore Svetozaru Maroviću u kojem ga je zamolio da uloži svoj „autoritet“ i utiče na ostale članove žirija da rade svoj posao, kako bi nagrada bila dodijeljena u godini kojoj to propisuju zakonske norme. U pismu Nikčević otvoreno iznosi optužbe na račun nekih članova žirija, kako su rad prolongirali kako bi Bulatoviću bilo onemogućeno da je preda dobitniku. Videti: *Vijesti*, 2. 12. 1997, str. 9.

Bećkovića. U Crnoj Gori postizborna situacija bila je više nego napeta pošto Momir Bulatović nije želio priznati poraz pa je sa svojim pristalicama počeo organizovati protestna okupljanja, koja će kulminirati u januaru 1998. godine, uoči inauguracije Đukanovića, kad će doći do velikih nereda u Podgorici. Nakon smirivanja situacije Njegoševa nagrada biće uručena Bećkoviću u aprilu. To je bila prava prilika da Đukanović pokaže nove interpretativne konstrukcije kad je Njegoš u pitanju. Od raskola u DPS-u Đukanovićevo struja očvršćivala je procrnogorsku i proevropsku politiku i retoriku praveći na taj način otklon od dotadašnje. Prelazak iz jednog ideološkog miljea u drugi pravdan je otklonom od politike Slobodana Miloševića, a diskurs novog talasa u crnogorskoj politici naginjao je proklamovanju slobode i „oslobođenja Crne Gore“. U vidno kurtoaznim osvrtima na značaj pjesničkoga iskaza Matije Bećkovića Đukanović je na toj svečanosti više pažnje posvetio Crnoj Gori i Njegošu. Za Cetinje je na početku bešede istakao da su na njemu zavještani „svi razlozi crnogorskog postojanja“.⁷⁵ Prema Đukanoviću je Njegoš tragajući za smislom svijeta opjevao slobodni narod i slobodnog pojedinca, i to je „sveta tradicija njegoševska, Crne Gore. I Njegoševog crnogorstva.“(!) Predsjednik Crne Gore smatrao je da je Njegoš među nama dok god njegov pjesnički i filozofski amanet odjekuje, a potom naglasio da današnja Crna Gora kao u svim svojim istorijskim prelomima presudno treba Njegoša, kako se ne bi izgubila u smutnom i zlom vremenu.⁷⁶ Svoj govor završio je riječima: „Oslonjeni na tradiciju, zagledani u budućnost. Pred zlom i iskušenjima Crna Gora nije nikada ustuknula. Neće ni ustuknuti ni u danima koji nas prijeteći iščekuju. ‘Šta je čovjek a mora bit čovjek’. ‘Nove nužde rađu nove sile’. Crne Gore nema bez slobode (...) u ime takve, slobodne i evropski emancipovane Crne Gore, kojoj ostajemo do kraja predani, i u svoje ime, čestitam Njegoševu nagradu Matiji Bećkoviću.“⁷⁷ Ono što je bitno iz ovog govora, jeste signaliziranje novoga tumačenja Njegoša, ovog puta Njegoša koji je crnogorski i evropski – dakle Njegoša koji odgovara novome trendu DPS-a. Od tada do danas u Crnoj Gori će se iskristalisati dva pogleda na Njegoša – Njegoš kao nosilac crnogorskoga i Njegoš kao nosilac srpskoga identiteta. S tim što je zahvaljujući pragmatičnoj promjeni državne politike ovaj prvi ostao dominantan. Sva naredna tumačenja, proslave, naučni skupovi i uopšte rasprave o Njegošu biće dualizovane, a jedna će strana drugu ignorisati. Isticanje evropskoga i crnogorskoga bio je signal međunarodnoj zajednici da je Crna Gora spremna na reformu beogradskih „džada“ i srpskog nacionalizma. I ona će na međunarodnome planu zaista postići velike uspjehe, dok će unutrašnje reforme i demokratizacija društva

⁷⁵ *Vijesti*, 15. 4. 1998, str. 10.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

uveliko kasniti. Proklamovane nove vrijednosti tražile su „novo čitanje“ Njegoša. I dobile su ga – pozorišnu predstavu *Gorski vijenac* u režiji Branislava Mićunovića, ministra kulture u nekoliko kasnijih Đukanovićevih vlada.⁷⁸ Za malo koje umjetničko djelo u novijoj istoriji Crne Gore možemo reći da je više korespondiralo s aktuelnom politikom vremena u kojemu je nastalo. A ako uzmemo u obzir opservaciju Janelle Reinelt da se pozorišni događaj nikada ne odvija u vakuumu i da on postaje katalizator budućnosti za buduće događaje, te se povezuje s drugim političkim i naučnim događajima, onda još više shvatamo značaj pojavljivanja pomenute predstave.⁷⁹ To je ujedno i prva pozorišna izvedba u novoj zgradi Crnogorskog narodnog pozorišta (25. maj 1997), čije je podizanje označilo novu fazu nacionalne kulture u Crnoj Gori. Komentarišući Mićunovićev *Gorski vijenac*, Crnogorski producent i kulturolog Janko Ljumović je zaključio da je novo čitanje baštine zapravo snažan antiratni čin, koji je govorio o tragizmu međusobnog istrebljenja.⁸⁰ Za njega je obnova CNP-a bila označitelj nove društvene stvarnosti i otklon od ranih devedesetih, bez koje bi nova misija crnogorskoga pozorišta bila nemoguća – CNP je na taj način uspio u misiji izgradnje vlastitoga nasljeđa i reprezentovao nacionalnu kulturu i identitet kroz kontekst savremenoga, savremenog u umjetnosti i politici. Interesantno je da je prva replika koja se čula sa scene nove zgrade bila rečenica kneza Bajka iz *Gorskoga vijenca* u izvedbi glumca Ljuba Tadića: „Vidite li čudo Crnogorci!“⁸¹ Sam umjetnik o predstavi je rekao: „Otpretali smo neke od, već gotovo vijek i po, nacional-romantizmom zapretene ideje u ‘Gorskom vijencu’, kao što su ideje o tragičnosti unifikacije, toleranciji kao principu suživota među ljudima i narodima, među vjerama i kulturama. Ako sam od ‘Gorskog vijenca’ napravio antiratnu predstavu uradio sam to upravo zbog toga što to u ‘Gorskom vijencu’ i piše. Htio sam da pokažem kako su u ovom Njegoševom djelu Crnogorci i pravoslavni i oni muslimanske vjeroispovijesti, da je zlo unutra, u bratoubistvu, i mišljenja sam da čovjek zapravo ne bi obračun, ne bi bratoubistvo, već ga na to tjera fanatizam kao manifestacija opšte nesvijesti. U tom kontekstu stih ‘Što činite, jeste li pri sebi?’ esencijalno je pitanje. Siguran sam da ovakvo čitanje ‘Gorskog vijenca’

⁷⁸ Valja pomenuti da je Mićunović 1988. godine režirao predstavu „Kosovo“ po tekstu Miladina Šearlića. Izvor: <http://latinica.bdp.rs/index.php/1980-1990> Pristupljeno: 27. januar 2017. godine.

⁷⁹ Džanel Rajnelt, *Politika i izvođačke umetnosti: zbirka eseja*, Univerzitet u Beogradu & Fakultet dramskih umetnosti & Studio – Laboratorija izvođačkih umetnosti, Beograd, 2012, str. 41.

⁸⁰ Janko Ljumović, „Crnogorsko narodno pozorište u traganju za redefinicijom crnogorskog kulturnog identiteta: Estetski i emancipacijski aspekti savremene repertoarske politike“, In: *Crnogorske studije kulture i identiteta*, zbornik radova, Podgorica, 2016, str. 25.

⁸¹ Isto.

danas, takođe znači opomenu“.⁸² Novopokrenuta dnevna novina *Vijesti* koja je podržavala promjenu politike DPS-a i njezina lidera komentarisala je ovu predstavu kao djelo „za probuđenu Crnu Goru“,⁸³ dok je zbog međunarodnih nagrada i priznanja koju je dobila predsjednik Crne Gore Milo Đukanović glumcima i režiseru uputio čestitku.⁸⁴

Vlast je između ostalih promjena oficijelnoga diskursa počela voditi računa o crnogorskim manjinama, pokušavajući da ispravi greške iz ratne prošlosti. Postavilo se pitanje interpretiranja Njegoša u osnovnim i srednjim školama pošto su dotadašnji udžbenici, naročito oni štampani u toku miloševićevske ere uglavnom pucali iz vizure pravoslavnoga kulturnog obrasca – treba reći i da je većina udžbenika štampana u Srbiji.⁸⁵ U organizaciji za očuvanje kulturno-istorijske baštine *Almanah*, a pod pokroviteljstvom Instituta za otvoreno društvo Crne Gore, 2000. godine održan je okrugli sto na temu „Multietničko ogledalo Crne Gore – Muslimani-Bošnjaci, kako ih drugi vide, a kako oni sebe i druge“ – što je više crnogorskih intelektualaca istaklo da su neophodne reforme.⁸⁶ Istoričar Šerbo Rastoder saopštio je da crnogorski udžbenici istorije pripremaju ratnike da nastave – što su im preci stali, dok je Novak Kilibarda, napravivši u međuvremenu poznati obrt – odricanja od velikosrpskih stajališta, konstatovao da tumačenje *Gorskog vijenca* u osnovnim i srednjim školama treba primjeriti multietničkoj strukturi školskih odjeljenja. Kilibarda je istakao da Petar II „nije kriv ni dužan“ što zlonamjerni tumači njegova djela sistemom izvlačenja detalja iz cjeline mogu sijati netolerantnost i vjersku mržnju.⁸⁷ I Matica crnogorska dala je doprinos debati o udžbenicima. U saradnji s pomenutim Institutom u martu 2000. godine organizovan je okrugli sto koji se bavio implementacijom evropskih standarda u crnogorsko obrazovanje, naročito za predmete Istorija i Maternji jezik i književnost. Na njemu je učestvovao veliki broj crnogorskih intelektualaca i prosvjetnih radnika, a Matica je njihova izlaganja objavila u svom časopisu.⁸⁸ Govorilo se

⁸² *Pobjeda*, 30. 5. 1998, str. 11.

⁸³ *Vijesti*, 4. 6. 1998, str. 10. Veoma pozitivnu kritiku predstave napisao je urednik redakcije za kulturu te novine Balša Brković. Videti: Balša Brković, „U limenom sanduku istorije“, *Vijesti*, 8. 11. 2001, str. 16.

⁸⁴ *Vijesti*, 6. 6. 1988, str. 10.

⁸⁵ Istorijski problem crnogorskoga školstva bio je taj što su se sve do XXI vijeka udžbenici istorije štampali u Srbiji i što su pisani od strane srpskih istoričara. Pa čak i u toku komunističkog perioda. O tome videti: Petar Glendža, „Nacionalna istorija u udžbenicima za istoriju 1945–1989“, In: *Prosvjetne prilike u Crnoj Gori 1834–2014. godine*, zbornik radova, Cetinje, 2015, str. 185–202.

⁸⁶ *Vijesti*, 24. 6. 2000, str. 14.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Videti: *Matica*, br. 4/5, Podgorica, 2000.

o tome kakve udžbenike treba Crna Gora, što su sve đeca u školama do sad učila, istakli problemi neštampanja udžbenika u Crnoj Gori. Bilo je riječi o položaju Roma i generalno o glavnim problemima školstva.

Sve veće udaljavanje od Srbije odražavalo se i na oficijelnu retoriku povodom statusa Crne Gore u SRJ. U narativu o Crnoj Gori iz ugla vlasti počelo se govoriti o njezinoj državnosti, državotvornoj tradiciji i identitetu Crnogoraca. Vlast je poslije deset godina pauze krenula u nastavak jačanja crnogorskoga identiteta i crnogorskoga nasljeđa, onoga što je krasilo crnogorsku politiku sedamdesetih i dobrog dijela osamdesetih godina XX vijeka. Počinju se osnivati nove institucije i udruženja koja su nastojala sanirati nanešenu štetu. Sličan je slučaj s medijima. *Pobjeda*, u kojoj je prije samo nekoliko godina bilo nezamislivo propagirati bilo koju vrstu crnogorskog ekskluziviteta, sada je bila otvoreni forum za kolumniste, komentatore i intelektualce koji su pored sve glasnijeg suverenizma počeli govoriti o pravu na crnogorski jezik, Crnogorsku pravoslavnu crkvu i uopšte pravu na zasebnu crnogorsku kulturu. Paradoksalno je bilo i to što su neki isti ljudi koji su krajem osamdesetih popularizovali velikosrpske mitove među Crnogorcima krajem devedesetih te mitove dekonstruisali. Ipak, da su protivnici nove crnogorske politike bili dobro organizovani govori činjenica da su oni imali svoje medije, a od 1998. godine i svoje dnevno glasilo te veliku podršku SPC i dobro etabliranih intelektualaca u najvišim crnogorskim institucijama kulture i nauke. Podijeljenost društva oštetila se na naučnom skupu posvećenom dinastiji Petrović povodom 150 godina od smrti Petra II Petrovića i 80 godina od smrti kralja Nikole I.⁸⁹ Skup je organizovan u Podgorici pod pokroviteljstvom CANU i Univerziteta Crne Gore. Prilikom otvaranja skupa predsjednik Đukanović uglavnom je govorio o crnogorskoj državnosti, ističući da su Petrovići znali da slobode nema bez svoje države, odnosno da sloboda jednog naroda i nije i ne može biti osigurana bez državne organizacije toga naroda.⁹⁰ Po njemu su ka tom „gigantskome“ cilju krupne pripreme izvršili Petar I i Petar II Petrović Njegoš. Đukanović je naglasio da su Petrovići-Njegoši uvijek težili napretku, kulturi i civilizovanom svijetu kako bi mu što više približili „svoju ‘slamku među vihorove’, svoju Crnu Goru“.⁹¹ Princ Nikola Petrović obrativši se skupu podsetio je da je više generacija Petrovića patilo zbog prinudnoga izgnanstva i odvojenosti od svojega zavičaja, ali istakao da s „dječijom naivnošću“ sanja o dobu kad su i Crnogorci i Srbi gradili svoje države u duhu bratstva i međusobnog poštovanja. Ovo je bio prvi veći naučni skup poslije duže vremena na kojem

⁸⁹ Videti: *Međunarodni naučni skup dinastija Petrović-Njegoš*, zbornik radova, CANU, Podgorica, 2001.

⁹⁰ *Vijesti*, 30. 10. 2001, str. 16.

⁹¹ Isto.

se otvoreno govorilo o težnjama crnogorskoga naroda da stvori državu. Akademik Mijat Šuković tvrdio je da je novovjekovna crnogorska država plod državotvornoga djelovanja dinastije Petrović, a da je ona institucionalni oblik i organizaciona snaga pomoću koje su Crnogorci učvrstili kulturni i nacionalni identitet i subjektivitet.⁹² Istoričar Novak Adžić govorio je o autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve i to potkrijepio brojnim dokumentima, a potom i o „ujedinjenju“ Crne Gore i Srbije iz 1918. godine, koje je okvalifikovao kao „prisajedinjenje“.⁹³ I mnogi drugi crnogorski intelektualci promovisali su nacionalno svjesni subjektivitet dinastije Petrović, međutim, pored njih na skupu se nalazio veliki broj opovrgatora takvih stanovišta, u prvome redu nekoliko akademika CANU, zatim Amfilohije Radović, Radmilo Marojević, Andrija Markuš, Novak Ražnatović, Milutin Popović i dr. koji su tvrdokorno insistirali na srpstvu dinastije Petrović i Petra II Petrovića-Njegoša. Jedan od njih je u toku izlaganja referata klicao Radovanu Karadžiću i Rusiji, završivši svoje izlaganje riječima: „Mi idemo u svetu borbu, sve dalje, da odbranimo srpstvo i pravoslavlje“.⁹⁴ Ono što je važnije od tih sporečkanja oko identiteta jeste jasna poruka „odozgo“ da Crna Gora ne odustaje od svoje državnosti.

DPS će se te godine potruditi da svoje mlađe kadrove pobliže upozna s Njegošem. Istaknuti crnogorski slavista i poslanik DPS-a Vuk Minić održao je na tribini mladih vladajuće stranke predavanje o Njegošu i njegovu stvaralaštvu.⁹⁵ Minić je inače poznat po tome što je Njegoša posmatrao kao crnogorskog pjesnika i tretirao ga kao nasljeđe crnogorske kulture. Međutim, to što je bio poslanik DPS-a i što je tumačio Njegoša u crnogorskome ključu zasmetalo je srpski orijentisanim medijima u Crnoj Gori koji su na njega digli harangu, optužujući ga lažno da je Njegoša nazvao plagijatorom.⁹⁶ U toj polemici, ukoliko zapostavimo odnos prema Njegošu, vidimo da je kritičarima najviše zasmetao sve jači crnogorski suverenizam. Govoreći o Minićevu viđenju Petra II jedan od komentatora je rekao: „Niti je on ono što je, niti je tema – tema, a šta bi bolje za njega bilo nego zajedništvo Srbije i Crne Gore, protiv čega je – po svaku cijenu (pa i Njegoš da je plati) čije mu učenje sada ne odgovara“.⁹⁷ Pogledi na državni status Crne Gore opredjeljivali su dakle i pogled na Njegoša.

⁹² Isto.

⁹³ *Vijesti*, 31. 10. 2001, str. 16.

⁹⁴ *Vijesti*, 30. 10. 2001, str. 16.

⁹⁵ Citirano prema: Andrija Markuš, „Minić nišanio u Njegoša“, *Glas Crnogoraca*, 23. 11. 2001, str. 13.

⁹⁶ Rajka Raičević, „Da je Njegoš živ tužio bi Minića“, *Dan*, 27. 11. 2001, str. 32. Zbog neopravdanih napada na Minića novinarka dnevnoga lista *Dan* je kažnjena zbog klevete. Ipak, najžešći napadi i uvrede na račun Minića štampane su u *Glasi Crnogoraca*.

⁹⁷ Andrija Markuš, „Minić nišanio u Njegoša“, *Glas Crnogoraca*, 23. 11. 2001, str. 13.

Vladajuća stranka sve je više okupljala procrnogorske i manjinske stranke zahtijevajući viši stepen subjektiviteta, što će kroz naredni period prozrokovati redefinisane SRJ. Pad Slobodana Miloševića ubrzaće taj proces. Godine 2002. dvije republike SRJ stvorile novu državnu zajednicu nazvanu Srbija i Crna Gora, a četiri godine kasnije na Referendumu 21. maja 2006. godine, 55,5% crnogorskih građana izjasniće se za nezavisnost čime će se povratiti državnost nakon 1918. godine. U novoj Crnoj Gori koja se opredijelila za evroatlantske integracije i koja je postavljena na temelje viševjerskoga i višenacionalnoga koncepta interpretiranje Njegoša u obrazovnome sistemu i javnoj književnoj i vanknjiževnoj upotrebi zahtijevalo je određene promjene u odnosu na „Njegoša iz 1997. godine“. Mogao se on do 2006. upotrebljavati na različite načine, i korišćen je kao simbol crnogorstva i srpstva jednako, ali je povratkom državnog subjektiviteta u novoj stvarnosti zvanični diskurs iziskivao jasnije definisanje najvećega nacionalnog pjesnika. Mlada država s velikom državotvornom tradicijom morala se opredijeliti koji joj Njegoš odgovara. Kako je uočio Andrew B. Wachtel, elite u svakoj državi veoma često mobilišu društvo koristeći najpopularniju pjesničku ličnost i njeno djelo, tumačeći je kao izvor nacionalnoga ponosa i ključne tačke za kulturnu i političku nadgradnju u budućnosti.⁹⁸ Pošto je na tome putu Petar II već više puta upotrijebljen (i zloupotrijebljen) pred crnogorskim intelektualcima i ideolozima nametalo se pitanje – što u XXI vijeku možemo uzeti od Njegoša? Već navođeni problemi o Njegoševim stihovima kao uvredljivim za muslimane te Njegoševoj otvorenosti prema srpstvu bili su glavna prepreka opštenacionalnoga konsenzusa. Imajući iskustvo prethodnika vlast će se truditi da Njegoša reprezentuje u kontekstu evropske kulture, zatim širine Njegoševa djelovanja na južnoslovenskome prostoru, humanizma i veličine njegovih stihova, izbjegavajući konfesionalne konotacije. Dodjela Njegoševe nagrade za književnost 2009. godine, prve u nezavisnoj Crnoj Gori, Mirku Kovaču pokazala je da su preboljene „bolesti“ iz devedesetih. Inače, od Bečkovića do Kovača nagrada nije dodjeljivana jer se njen zakonski okvir definisan u SRJ morao redefinisati zbog svoje uskogrudosti. Od sada su pravo na nagradu imali južnoslovenski pisci uključujući i Bugare te autore iz Crne Gore koji pišu albanskim jezikom. Milo Đukanović, tada premijer Crne Gore, u čestitki Kovaču napisao je da je uvjeren da je njegov stvaralački opus u skladu s potrebom države Crne Gore da priznanju da najveći značaj koji u svom smislu nadilazi granice nacionalne kulture.⁹⁹ No Njegoš je išao u duhu vremena i na drugim poljima. Prelazak sa

⁹⁸ Andrew B. Wachtel, „How to use a classic: Petar Petrović in Twentieth Century“, In: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, Ed. John Lampe, Mark Mazower, 2004, p. 131.

⁹⁹ *Pobjeda*, 14. 11. 2009, str. 2.

socijalističkog načina proizvodnje, nagla privatizacija i ulazak u vode tržišne ekonomije i kapitalističkih odnosa odraziće se na „brendiranje Njogoša“, koji će pored načelnih konstrukcija poslužiti i kao reklama za jačanje crnogorske turističke ponude. Nacionalni park Lovćen sa svim svojim potencijalima iz sezone u sezonu bilježi ogroman broj poseta, a mnoge brošure i promotivni materijal turističkih agencija opremljene su repertoarom Njogoševih slika i stihova. Jedan od glavnih promotera crnogorskoga neoliberalizma, negdašnji istaknuti predvodnik „AB“ reformi, Veselin Vukotić, veoma je vješto shvatio Njogošev značaj za promovisanje novih ekonomskih vrijednosti. Naime, 2008. godine Vukotić je s još nekoliko istaknutih profesora, privrednika i Milom Đukanovićem osnovao Univerzitet Donja Gorica, koji će biti glavni rasadnik neoliberalne ekonomske vrijednosti u Crnoj Gori. On će, kako sam reče u jednom napisu biti idejni tvorac „Olimpijade – Lovćenijade“. Naime, svi studenti upisani na UDG 4. jula trče do Lovćena, tačnije Njogoševa groba, đe imaju prvi čas, na kojem im Vukotić govori o slobodi. Za Vukotića je sloboda nešto što razbija inerciju „kao što je inercija hobotnica za slobodu s druge strane... Već na početku studija: ključna vrijednost jeste SLOBODA...: Slobode nema bez poštovanja pravila – trka po pravilima... Od Ivanovih korita do vrha Lovćena – skoro 7 kilometara i 462 stepenice... Sa 1300 na skoro 1800 metara nadmorske visine... Uspan... Sunce jako grije... Treba stići na prvi čas – tačno u 13h! Ispred Njogoša!... Prvi dobijaju stipendiju za školarnu – besplatno školovanje, 1500 eura... Najhrabriji kreću trkom... Oni drugi laganije uplašeni da ne mogu stići na vrh... Ali nema više odustajanja... Naranđaste majice izvirkuju iz sočnog zelenila Lovćenske gore... Začudeni turisti... Umor i radost pobjednika... Imam osjećaj da je zadovoljstvo onih koji su stigli posljednji ne manje od zadovoljstva pobjednika. Pobjednik je prvi u trci sa drugima – ovi posljednji su se borili sa sobom i pobijedili sebe – MOGU I JA!... Svi su pobjednici – to sebi priznaju na krovu Crne Gore... Važan trenutak u životu – shvaćen tek nakon možda 30-te godine života. Zašto Lovćen? Njogoš?... Zar to nije simbol slobode i plemenitosti duha? Zar mlad čovjek ne treba da makar za trenutak zaviri u korijene sopstvenog duha? A još više da počne da ga u sebi otkriva i razbuktava!“¹⁰⁰

¹⁰⁰ Veselin Vukotić, „Lovćen“, portal *Vijesti*. Link: <http://www.vijesti.me/forum/lovcen-32924> Pristupljeno: 2. februar 2017. godine. Zaista je grijeh prekidati Vukotićev žar u promociji individualizma i zapadnjačke konkurencije, koje u njegovoj interpretaciji podsećaju na darvinistički odabir „jakih i slabih“, jer fizička snaga donosi prevagu nad intelektualnom, budući da najspremniji dobija stipendiju, stoga nastavljamo sa citiranjem: „Na koje životne lekcije upućuje ova trka – jeste prvo predavanje... ‘Oro gnjezdo vrh timora vije, jer slobode u ravnici nije!’ (Mažuranić)... Navikavati se na visinu – odnosno imati ambiciju: Lovćen, Mont Blan, Mont Everest... I kako kaže Njogoš – osvajati kosmos! Za visinu treba hrabrost – petlja!... Da li je neko umjesto Vas istrčao na vrh Lovćena? Mama, tata, prijatelji sa Fa-

Njegošev status u obnovljenoj Crnoj Gori najbolje se može videti na osnovu najveće do sada od Referenduma organizovane državne proslave – 200 godina od Njegoševa rođenja, obilježene 2013. godine. Proslava je zanimljiva i s fenomenološkoga aspekta budući da je pokazala limite nacionalnoga okupljanja svih naroda koji žive u Crnoj Gori. Crnogorska vlast učinila je maksimalan napor da na svim nivoima proslavi Njegošev rođendan; ministarstva, institucije nauke, umjetnosti i kulture te mnoge esnafske organizacije, svaka na svoj način uzele su učešća u realizaciji. Vlada je iskazala jasnu intenciju da Njegoša kanonizuje kao crnogorskog nacionalnog pjesnika. Kako je uočio slovenački antropolog Bojan Baskar, vlast i tadašnji premijer Đukanović nijesu toliko isticali Njegoševu nacionalnost i vjeroispovijest, već ga posmatrali kao modernoga državnika, velikoga i modernoga pjesnika, tolerantnog i multikulturnog vladara i mislioca.¹⁰¹ Centralni dio proslave upriličen je 13. oktobra na lovcenskom mauzoleju. I kao u Pekićevoj *Atlantidi* đe se sudaraju i prepliću prošlost i sadašnjost, sad je cijela državna elita kao ona iz doba knjaza Danila I Petrovića, kralja Aleksandra ili Veljka Milatovića posetila Njegošev grob i uz najveće državne počasti proklamovala svoju ideologiju. Pjevao je muzički hor, svirao Vojni orkestar, položeni su vijenci, otpucana svečana paljba.

Prvi čovjek Crne Gore, premijer Milo Đukanović, govoreći ispred mauzoleja, rekao je da su Lovćen i Njegoš sinonimi crnogorske slobode. Za njega nema sumnje „da i danas ima onih koji nastavljaju zlonamjerno tumačenje Njegoša (...) Neki mitomani, propovjednici mržnje, htjeli bi da u Njegošu nađu duhovnog oca i predvodnika. Njegoš nije bio pjesnik genocida, niti inspirator zločina. On nije pozivao u borbu protiv bilo kojeg naroda, već u borbu

---

cebooka?... Nije! Poruka: oslanjaj se na sebe i svoju snagu – ne očekuj da ti drugi rješava probleme... Da li je teško istrčati do vrha Lovćena? Uh, uh... U životu nema crvenih čilima do vrha! Borba, napor, znoj, suze... Da li je lakše osvojiti vrh ili ostati na vrhu?... Na vrhu je malo mjesta, a pretendena mnogo... Duvaju vjetrovi sa svih strana! Grmi, sijeva... Tako je i u životu. Zato vam je potreban stalan rad, rad, rad... Zar se sa vrha ne vidi dalje? Danas vidite Boku, čak i Durmitor! Da li uvijek? Samo kad je vrijeme vedro! A kad je čovjeku vedro u glavi?... Znanje, osvajanje neznanja je sljedeća životna poruka... I nekoliko turista sluša predavanje, fotografiše, kasnije razgovaraju sa studentima...: Neobičnost koju pozdravljaju...“ Vukotić je naglasio da je trka do Njegoša i do Lovćena predviđena za 4. jul jer je to „Dan borca“, Dan nezavisnosti Amerike i datum kada je Mojsije oslobodio Jevreje od egipatskog ropstva (!). Interesantno je zapaziti da je zaboravio da se 4. jul obilježava kao dan smrti crnogorskoga Gospodara Ivana Crnojevića, koji je 2004. kanonizovan. Crnogorska pravoslavna crkva 4. jul obilježava kao Dan Svetoga Ivana Pravednog.

¹⁰¹ Bojan Baskar, „Njegoš med dvema svetništvoma: slavljenje nacionalnoga pesnika in vladarja ob dvestoti obletnici njegovega rojstva“, In: *Kulturni svetniki in kanonizacija*, Ed. by Marijan Dovič, Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 189.

za slobodu“.¹⁰² Crnogorci su za crnogorskoga premijera pokazali zrelost kao narod razumjeviši Njegoša, opredijelivši se za suživot s muslimanima nakon međunarodnoga priznanja 1878. godine. One koji su ubijali u XX vijeku, a sebe predstavljali Njegoševim sljedbenicima, Đukanović je nazvao „neljudima“ i „zločincima“. Za crnogorski XX vijek kazao je da je za Crnu Goru to bio „vijek iskušenja, klonuća i katarzi, ali da je ona opstajala u neugasloj Njegoševoj iskri slobode“.¹⁰³ Obnova nezavisnosti 2006. godine postignuta je, prema Đukanoviću, mudrom politikom i demokratski izraženom voljom građana – „njegoševski rečeno: Provedrilo je više Crne Gore“, a evropski put Crne Gore okarakterisao je kao njegoševski put. Premijer je istakao da ne sumnja da bi Njegoš bio ponosan na današnju Crnu Goru.¹⁰⁴ U sklopu svečanosti crnogorski glumci čitali su odlomke iz Njegoševa djela. Vidno je da se tom prilikom promovisala *Luča mikrokozma*, a ne *Gorski vijenac* na kojem su se temeljile prva i druga Njegoševa kanonizacija.¹⁰⁵ Bio je to način da se zaobiđu unutrašnje trzavice budući da se dio Bošnjačke stranke, koalicionog partnera DPS-a na vlasti, ograđivao od Njegoša i otvoreno svrstavao Petra II u „genocidno“ štivo, a da je s druge strane srpska struja u Crnoj Gori Njegoša i *Gorski vijenac* tumačila kao stubove srpstva. Svečanost je isti dan nastavljena u Zetskome domu na Cetinju. Predsjednik Skupštine Crne Gore i predsjednik tada vladajuće Socijaldemokratske partije Crne Gore Ranko Krivokapić u svojoj bešedi na svečanoj sednici crnogorskoga parlamenta naglasio je da „današnja Crna Gora nije ona iz Njegoševog vremena, već građanska država, multikulturno društvo svih crnogorskih građana, u kojem su sve religije jednake, u kojem krst i luna kao dva strašna, suprotstavljena simbola, stoje u slozi“.¹⁰⁶ Svečana sednica održana je povodom dana crnogorskog parlamentarizma (31. oktobar)¹⁰⁷ ali je zbog Njegoševe dvjestogodišnjice ona održana 13. oktobra.¹⁰⁸ Lider SDP-a smatrao je da bez Njegoša i njegovog nasljeđa Crna Gora ne bi postojala. Kritički se osvrnuo na manipulisanje i zloupotrebu

¹⁰² Portal *Vijesti*, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/djukanovic-njegosi-bi-bio-ponosan-nadanasnju-crnu-goru-155670> (Pristupljeno: 9. 2. 2017)

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Baskar, str. 192.

¹⁰⁶ Portal *Vijesti*, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/krivokapic-njegosevo-nasljedje-izlozeno-manipulacijama-160241> (Pristupljeno: 9. 2. 2017)

¹⁰⁷ U znak šecanja na Lučindanski proglas knjaza Nikole I Petrovića iz 1905. godine, 31. oktobar se slavi kao dan crnogorskoga parlamentarizma.

¹⁰⁸ To je bio povod vladajućoj Bošnjačkoj stranci i opozicionome Demokratskome frontu da bojkotuju sednicu, jer su isticali da je ona zakazana u predizborne svrhe – pošto su se 16. oktobra na Cetinju održavali lokalni izbori. Međutim, činjenica je da su poslanci BS i DF (Nova srpska demokratija, desničarska i nacionalno opredijeljena najjači je konstituent DF-a) otkazali dolazak zbog Njegoševe proslave.

njegova djela i nastojanjima da se njime pokušava osporiti istorijski kontinuitet crnogorskoga naroda. Za njega je Njegoš južnoslovenski pjesnik slobode, a Njegoševi Crnogorci – pravi Jugosloveni, koji nikad nijesu bili pripadnici velikodržavnih projekata: „Zato je Njegoš hrvatski koliko je u ilirskom preporodu podržavao svoju hrvatsku braću, bošnjački u mjeri u kojoj piše ‘što je Bosna, i pola Albanije, vaša braća od oca i majke’ i u kojoj je kumovao sa Ali-pašom Rizvanbegovićem. Srpski u mjeri u kojoj je svojoj pravoslavnoj srpskoj braći pokušavao pomoći pjevanjem o slobodi, a ne koliko je nacionalističkoj eliti potreban da bi srpska istorija koju su izmaštali bila uvjerljivija“.¹⁰⁹ Njegošev mauzolej na Lovčenu Krivokapić je nazvao remek djelom jugoslovenske umjetnosti i spomenikom jugoslovenskome zajedništvu. Inače, Krivokapić je uveo svojevršno savremeno hodočašće na Lovćen budući da 21. maja (dan obnove nezavisnosti) okuplja svoje pristalice na gumnu iza Njegoševa mauzoleja đe pred prisutnim novinarima drži bešede o političkoj situaciji u Crnoj Gori, njenoj istoriji i budućnosti.

No za politički kontekst Njegoša i budućnosti Crne Gore kao države najviše nam otkriva izjava premijera Đukanovića koji je nekoliko dana kasnije govorio u Beranama, na svečanoj akademiji koja je upriličena povodom Njegoševa jubileja. Centralna poruka koju je poslao glasila je da je današnji zadatak Crne Gore jačanje svijesti o kompaktnosti njezina državnog prostora, a da je to bio i Njegošev, i zadatak njegovih nasljednika, knjaza Danila i knjaza Nikole.¹¹⁰ „Razloge što taj proces nije davno okončan svakako treba tražiti u burnim dešavanjima dvadesetog vijeka. Tek na njegovom početku, nakon Balkanskih ratova, neke oblasti na sjeveru našle su se u sastavu Crne Gore. A taj period je trajao vrlo kratko, nastupilo je vrijeme jugoslovenske države. Praktično nije bilo vremena da na ovim prostorima zaživi crnogorska državna ideja u njenim državnim granicama. Kada pričamo danas o državnoj koheziji i integrisanju cijelog državnog prostora Crne Gore, ne smijemo zaboravljati da ni jedan naš grad, osim stare prijestonice Cetinja, nije bio duže od pola vijeka u sastavu nezavisne crnogorske države. Utoliko više moramo biti ponosni na 21. maj 2006. i na očuvanu ideju crnogorske državotvornosti. (...) Naša je dužnost da prepoznamo zahtjeve ovoga vremena i da na izazove koje nam ono nameće pružimo valjane odgovore. Za traženje tih odgovora biće nam od velike koristi i sve što znamo o Njegoševom vremenu i Njegoševom djelu. Istorija i Njegoš učinili su Crnu Goru slavnom, ali tendenciozna i dnevno-politička i politikantska tumačenja njegovog djela, sa raznih strana i sa različitim

¹⁰⁹ Portal Vijesti, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/krivokapic-njegosevo-nasljedje-izlozeno-manipulacijama-160241> (Pristupljeno: 9. 2. 2017)

¹¹⁰ Portal Vijesti, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/ne-slavimo-njegosa-da-bismo-provocirali-i-vrijedjali-158988> (Pristupljeno: 9. 2. 2017)

predznakom, često su kao i danas bila veliko opterećenje“.¹¹¹ Prilikom govora Đukanović se osvrnuo i na fenomene koji su se pojavili u toku Njegoševa jubileja, a koji su podsticali tendenciozne i neargumentovane optužbe na adresu Petra II Petrovića i tobožnje genocidnosti njegova djela. „Mi ne slavimo Njegoša da bismo bilo koga provocirali i vrijeđali. Mi slavimo njegovo djelo kao vrhunac pjesničko-filozofske misli i duha jednog naroda i jedne epohe, ponosni na multietnički sklad savremene Crne Gore. Njegoševo djelo je najveći trijumf genijalnog uma koji je postignut na prostoru Crne Gore. Takvim pristupom i odnosom prema Njegošu Crna Gora obilježava početak trećeg vijeka njegove besmrtnosti“.¹¹²

Epilog

Od 2013. godine do danas Njegoš nije nestao iz javnoga diskursa vlasti, ali ni iz javnoga diskursa uopšte. Treća Njegoševa kanonizacija kao nacionalnoga pjesnika trebala je biti krunisana proglašenjem datuma Njegoševa rođenja za Dan crnogorske kulture. Najsnažnija politička partija u Crnoj Gori – Demokratska partija socijalista koja je u današnjem crnogorskom javnom mnjenju uglavnom prva asocijacija za vlast i dobar dio procnogorski orijentisanih intelektualaca pozitivno je reagovao na tu inicijativu. Međutim, prijedlog toga zakona stavljen je u škaf pošto nije imao skupštinsku većinu i to pitanje nije otvarano do 2016. godine.¹¹³ Dvjestogodišnjica Njegoševa rođenja pokazala je sve rane unutaridentitetskih pitanja u državi o kojima se generalno demagoški raspravlja. Ni sama tadašnja vladajuća koalicija nije bila jedinstvena po pitanju odnosa prema Njegošu. Iako je vlast većinski zagovarala onaj proklamovani odnos prema Petru II Petroviću, manji njen konstituent Bošnjačka stranka, ne samo što nije uzela učešća u proslavi, nego su se nešto kasnije iz redova njenih visokih funkcionera mogli čuti veoma suprotstavljeni tonovi. Najviše je u tome prednjačio Adnan Muhović, nekadašnji predsjednik parlamenta opštine Petnjica koji je otvoreno i u više navrata karakterisao Njegoša kao genocidnoga pjesnika. Interesantno je navesti još jedan fenomen. Pored zvanične proslave, nezvaničnu je organizovala SPC i ostale prosrpske institucije u Crnoj Gori. Uvod u njihovu viziju Njegoša otpočeo je Amfilohije Radović već 2012. godine kad je pred premijerom Igorom Lukšićem i predsjednikom Crne Gore Filipom Vujanovićem pokušao aktualizovati ideju s početka devedesetih u nešto uvijenijoj formi. Ovaj put nije zahtijevao ruše-

---

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto.

¹¹³ Portal Vijesti, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/bez-podrske-predlog-o-prazniku-njegosevog-rodjenja-164370>

nje mauzoleja, ali je tražio da se nasuprot njega na Lovćenu podigne kapela. Ta inicijativa koju su pomogli svi mediji srpske profilacije, a u skupštinsku proceduru pokušao kao poseban „Zakon o obnovi kapele Petra II Petrovića Njegoša“ staviti na glasanje jedan poslanik Nove srpske demokratije, ipak nije prošla.¹¹⁴ Ono što čudi jeste što su na Odboru za ustavna pitanja i zakonodavstvo za ovu inicijativu kao „u skladu s Ustavom“ glasali poslanici tadašnje vlasti – Luid Škrelja iz DPS-a i Džavid Šabović i Hidajeta Bajramspahić u ime SDP-a,¹¹⁵ mada su mnogi čelnici obje te partije javno isticali da je Amfilohijeva inicijativa odraz mračne ideologije.¹¹⁶

No, pošto mu inicijativa nije prošla Radović je 2013. godine krenuo u proces proglašavanja Njegoša za sveca. Taj postupak izazvao je burnu polemiku u Crnoj Gori i Srbiji, o njemu su pisali i regionalni mediji. Mitropolija cetinjsko-primorska Srpske pravoslavne crkve na čelu s Amfilohijem mimo je dozvole Srpske pravoslavne i prije crkvenog Sabora SPC koji je te godine zasijedao, 19. maja 2013. godine proglasila Njegoša za sveca.¹¹⁷ Napravljena je ikona na kojoj je Njegoš obučen u arhijerejske odežde, sa svitkom Luče mikrokozma u lijevoj i Crkvom Sv. Petra Cetinjskoj u desnoj ruci, koja neodoljivo liči na kapelu koju je podigao Aleksandar Karađorđević, a ne na crkvu koju je podigao Njegoš. Na ikoni je zapisano Njegoševo svetačko ime „Sv. Mitropolit Petar II, Lovćenski Tajnovidac“, a ona je svečanom liturdijom unešena u Cetinjski manastir kad je iz Mitropolije saopšteno da će se na predstojećem Saboru SPC podnijeti prijedlog da Njegoš bude kanonizovan na svepravoslavnom nivou.¹¹⁸ Vjerski analitičar iz Srbije Mirko Đorđević ocijenio je Amfilohijev čin kao nekakonski budući da Njegoš ne ispunjava uslove da se proglasi svetim. „Ovo što Amfilohije čini je politički motivisano i imam utisak da je to pokušaj da se Njegoš prisvoji samo za Srbe. Zato s pravom postoji veliki otpor i u crkvenoj i građanskoj javnosti. (...) Njegoš je veliki pesnik i misli-

¹¹⁴ *Pobjeda*, 19. 6. 2012, str. 3.

¹¹⁵ *Pobjeda*, 20. 6. 2012, str. 3.

¹¹⁶ Tadašnji predsjednik Parlamenta Crne Gore i predsjednik SDP-a Ranko Krivokapić rekao je da je Amfilohijev zahtjev atak na temeljne vrijednosti. Viđeti: *Pobjeda*, 21. 6. 2012, str. 6. Visoki funkcioner te partije u tome trenutku i poslanik Mićo Orlandić iznio je slične kvalifikacije upoređujući ovu inicijativu s odnosom koji su prema Crnoj Gori imali Ilija Garašanin i Dobrica Ćosić. Viđeti: *Pobjeda*, 20. 6. 2012, str. 3. I iz redova DPS-a, naročito od strane poslanika DPS-a i člana Odbora za ustavna pitanja i zakonodavstvo, Miodraga Vukovića stigle su osude ove inicijative koju je Vuković vidio kao perfidni pokušaj da se Mitropolija crnogorsko-primorska legitimise kao pravni subjekat u Crnoj Gori. On je pritom izrazio čuđenje prema potezu poslanika i poslanice SDP-a i poslanika DPS-a koji su na odboru glasali za ovu inicijativu kao pravno validnu. Viđeti: *Pobjeda*, 19. 6. 2012, str. 3.

¹¹⁷ Portal Vijesti, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-vec-proglasio-njegosa-za-sveca-129437>

¹¹⁸ Isto.

lac i te zasluge niko ne spori. Takođe, on ne pripada samo Srbima ili samo Crnogorcima, već evropskoj kulturi. Utiska sam da je mitropolit Amfilohije sam smislio celu ovu priču“ – kazao je Đorđević srpskim medijima.¹¹⁹ Nekoliko dana kasnije Sabor SPC nije prihvatio inicijativu jer oko tog pitanja nije postojao jedinstven stav.¹²⁰ Prema pisanju beogradskog *Blica*, patrijarh SPC Irinej i dio vladika bili su protiv inicijative, pa se o njoj nije ni razmatralo jer je ona u međuvremenu povučena, iako je prijedlog na početku Sabora već bio predat komisiji na razmatranje.¹²¹ Tako su te 2013. godine i inicijativa vlasti o proglašenju Njegoševa rođendana Danom crnogorske kulture i Amfilohijeva o proglašenju Njegoša za sveca ostale nerealizovane. Ali ni vlast ni Amfilohije ne odustaju od svojih namjera. Krajem 2016. ponovo će datum Njegoševa rođenja biti predložen kao državni praznik, ali je zbog protivljenja Bošnjačke stranke Vlada povukla prijedlog.¹²² Ponovna aktuelizacija toga pitanja izazvala je veliku polemiku u crnogorskoj javnosti koja se nastavila u 2017. godini kad se slavilo 170 godina od izdavanja *Gorskoga vijenca*. Atmosferu u javnom prostoru najviše je zapalila izjava pomenutog člana Bošnjačke stranke koji je izjavio da je „Njegoš najveći krvnik Bošnjaka i islama“.¹²³ Zbog te nimalo izvijene i nacionalističke izjave Muhović je dospio u žižu javnosti i bio izložen osudi mnogih komentatora, na što je u jednoj televizijskoj emisiji istakao da u tuzlanskom kantonu živi više Bošnjaka no u svijetu Crnogoraca.¹²⁴ Muhović je još ranije zbog Njegoša znao kritikovati svoje sunarodnike iz redova SDP-a koji su pošetili Njegošev grob.¹²⁵ Bošnjačka stranka je zbog ovakvih izjava bila primorana da se deklarativno ogradi, a Muhović je glasovima većine odbornika smijenjen s mjesta predsjednika petnjičkog parlamenta.

¹¹⁹ Portal Blic, link: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/samo-sabor-spc-moze-da-proglasi-njegosa-za-sveca/t9ss6rs>

¹²⁰ Portal Blic, link: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/njegos-ipak-nije-svetac-povucena-inicijativa-patrijarh-i-deo-vladika-bili-protiv/996hhtd>

¹²¹ Pored toga što ga SPC nije priznala za sveca, Amfilohije je odlučio da ga kao takvoga slavi u svom dvorištu. Godine 2015. odlikovao je predsjednika Srpske radikalne stranke Vojislava Šešelja „Zlatnim likom Svetog Petra II Lovćenskog Tajnovidca“ za „kosovsko rvanje i služenje zakonu svetom božije pravde u odbrani od pravde haškog suda kojem tragovi smrde nečovještvom“. Viđeti: Portal Blic, <https://www.blic.rs/vesti/politika/amfilohije-odlikovao-vojislava-seselja-za-kosovsko-rvanje/7w31wcv>. Godine 2016. podigao mu je crkvicu u Baru koja podseća na međuratnu kapelu. Viđeti: Portal Bar info, link: <http://barinfo.me/text.php?kategorija=1&id=9332>

¹²² Portal Dan, link: <http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2016-12-29&clanak=579655>

¹²³ Portal Slobodna Evropa, link: <https://www.slobodnaevropa.org/a/njegos-crna-gora/28275344.html>

¹²⁴ U pitanju je gostovanje u emisiji „Bez granica“ koju uređuje novinar Vijesti Sead Sadiković.

¹²⁵ Portal Vijesti, link: <http://www.vijesti.me/vijesti/muhovic-sdp-vodio-bihorce-da-se-poklone-krvniku-islama-866464>

Polemike oko pjesnika dođu tako s vremena na vrijeme i pogode nas poput vremenske nepogode. Neki mu advokatišu, neki ga šalju pred vojni sud. Crnogorski filolog Adnan Čirgić odlično je zapazio da napadi na Njegoša u smislu njegove genocidnosti u stvari aboliraju primitivne i neobrazovane horde koje su počinile genocid recitujući njegove stihove – izvađene iz konteksta. „Te genocidne horde dale su tim stihovima nov kontekst“.¹²⁶ Jednako štetne poput tih napada jesu i neke odbrane Njegoševa djela koje često nemaju dodirnih tačaka s izvornim Njegošem. Velike su razlike između Njegoša koji je živio na Cetinju, vladao Crnom Gorom i pisao spomenike naše književnosti i Njegoša koji je građen nakon njegove smrti. Lijepo je Stanko Cerović prije više od dvadeset godina primijetio da je „Prvi i najveći nesporazum (je) ime Njegoševo. Umrlijano crnogorskim i srpskim velikim idejama, nemaštovitim čitanjem ‘tupoga pogleda’ koje je uvijek išlo za tim da iscijedi sok i uguši dah života u stihovima, slavopojkama i napumpanim osjećanjima koja se vuku oko Njegoša kao presude njegovoj nedarovitosti, umjetničkoj beznačajnosti, socijalnoj i političkoj štetnosti. Pomislite li na njega, već ste odvojeni od zemlje, u bezvazдушnom prostoru crnogorske retorike; izgovorite li njegovo ime, ugazili ste usred najgoreg nacionalnog i folklornog kiča; ako ga citirate, a ne pocrvenite od sramote, nema boljeg dokaza da ste sa sobom u društvu tvrdokorne budale.“¹²⁷

Citirana literatura:

- Andrijašević, Živko & Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, IZICG, 2006.
- Babović, Milosav, „Kosovski mit u Njegoševom ‘Gorskom vijencu’“, *Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralaštvu Crne Gore*, CANU, Odjeljenje umjetnosti, Naučni skupovi, knjiga 21, Titograd, 1990.
- Bakočević, Aleksandar, „Satanisti i Njegoš“, *Liberal*, 2. 11. 1993.
- Baskar, Bojan, „Njegoš med dvema svetništvoma: slavljenje nacionalnega pesnika in vladarja ob dvestoti obletnici njegovega rojstva“, In: *Kulturni svetniki in kanonizacija*, Ed. by Marijan Dović, Založba ZRC, Ljubljana, 2016.
- Cerović, Stanko, *Njegoševe tajne staze*, Podgorica, 1996.
- Čirgić, Adnan, „Je li Njegoš genocidni pjesnik“, *Matica*, jesen 2013.
- Ćosić, Dobrica, „Njegošev rod na raskršću“, *Pobjeda*, br. 8948, 29. 10. 1990.

¹²⁶ Čirgić, „Je li Njegoš genocidni pjesnik“, *Matica*, jesen 2013, str. 556.

¹²⁷ Cerović, str. 5.

- Glendža, Petar, „Nacionalna istorija u udžbenicima za istoriju 1945–1989“, In: *Prosvjetne prilike u Crnoj Gori 1834–2014. godine*, zbornik radova, Cetinje, 2015.
- Jeknić, Dragoljub, „Njegoš 1991“ (pjesma), *Ovdje*, br. 279, 1992.
- Kaluđerović, Lidija, *Njegoš u crnogorskim periodičnim publikacijama i zbornicima: 1835–2012*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013.
- Kilibarda, Novak, „O posveti Gorskog vijenca“, *Ovdje*, br. 238, 1989.
- Lakićević, Dragan, „Njegoš na Kosovu“ (pjesma), *Ovdje*, br. 241–242, 1989.
- Ljumović, Janko, „Crnogorsko narodno pozorište u traganju za redefinicijom crnogorskog kulturnog identiteta: Estetski i emancipacijski aspekti savremene repertoarske politike“, In: *Crnogorske studije kulture i identiteta*, zbornik radova, Podgorica, 2016.
- Markuš, Andrija, „Minić nišanio u Njegoša“, *Glas Crnogoraca*, 23. 11. 2001.
- Nogo, Rajko Petrov, „Dobro čuvaju Njegoša“, *Sjutra*, 14. 10. 1992.
- Papović, Dragutin, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990*, Matica, Podgorica, 2016.
- Pejović, Radovan, „Vladika i njegova riječ“, *Pobjeda*, 22. 12. 1992.
- Perović, Sreten, „Vojskovođa kosovske budućnosti“, *Monitor*, 5. 7. 1996.
- Popović, Milorad, „Njegoš u raljama politike“, *Monitor*, 19. 6. 1998.
- Radojičić, Mihailo, „Otpozdrav rodu“, *Monitor*, 17. 12. 1993.
- Radulović, Zoran, „Poniženje“, *Monitor*, 22. 10. 1993.
- Raićević, Rajka, „Da je Njegoš živ tužio bi Minića“, *Dan*, 27. 11. 2001.
- Rajnelt, Džanel, *Politika i izvođačke umetnosti: zbirka eseja*, Univerzitet u Beogradu & Fakultet dramskih umetnosti & Studio – Laboratorija izvođačkih umetnosti, Beograd, 2012.
- Sekulić, Ksenija, „Zla sudba pustinjaka cetinjskog“, *Monitor*, 9. 10. 1992.
- Šćekić, Radenko, „Politička previranja u Crnoj Gori 1996–1998. godine“, *Matica*, br. 49, proljeće 2012.
- Šćekić, Radenko, „Sredstva političke propagande u Crnoj Gori“, *Matica*, br. 48, zima 2011.
- Tompson, Mark, *Izvod iz knjige rođenih – priča o Danilu Kišu*, Beograd, 2014.
- Vlahović, Petar, „Kosovska legenda u svjetlu usmene crnogorske tradicije“, *Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralštvu Crne Gore*, CANU, Odjeljenje umjetnosti, Naučni skupovi, knjiga 21, Titograd, 1990.

- Vojinović, Perko, „‘Komentari’ filozofa Slobodana Tomovića ili savremene zablude o Njegošu i Crnogorcima“, *Ovdje*, br. 238, 1989.
- Wachtel, Andrew B., „How to use a classic: Petar Petrović in Twentieth Century“, In: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeastern Europe*, Ed. John Lampe, Mark Mazower, 2004.

Boban BATRIĆEVIĆ

RECEPTION, REINTERPRETATION AND USE OF NJEKOŠ AND HIS WORK IN THE GOVERNMENT’S POLITICAL PROPAGANDA AND DISCOURSE IN MONTENEGRO FROM 1989 TO 2013

The author of this paper analyses the levels of use of Petar II Petrović’s name and work in discourse and propaganda of the government in Montenegro from the so-called AB Revolution to 2013, when two hundred years since the birth of Njegoš were marked. The emphasis was placed on changing the discourse on Njegoš and the contextualization of current political events with the reinterpretation of his work.

Key words: *Njegoš, government, Montenegro, discourse, propaganda, politics*

UDK 821.163.4.09-31

Pregledni rad

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

ROMANI ZA ĐECU I OMLADINU ANTA STANIČIĆA

Rezime: U radu *Romani za decu i omladinu Anta Staničića* autorka Sofija Kalezić piše o proznim ostvarenjima navedenog književnika, koji je uspio da izgradi jedan od najkvalitetnijih obrazaca crnogorske literature namijenjene mladima. U njegovim romanima *Mali pirat*, *Bambusov štap*, *Ratni brod „Velika sultanija“*, *Afrikanac*, *Galebovo gnezdo*, *Kojim putem*, *Afrikanče?*, *Priča o Sunici*, *Beskućine kuće*, *Tajne veriga* i *Nemirna* i proznim zbiricama *Binga*, *Minuš* i *Đerdan priča za decu* umjetnički su dočarani Budva, Tivat, Bokokotorski zaliv, a veći dio asocijacija vezan je za piščevo djetinjstvo, putovanja i plovidbe. U njegovim ostvarenjima zbivanja su opisana na veoma dinamičan i talentovan način. Doživljaji junaka su neobični, dok je jezik Boke Kotorske živopisan i pun italijanizama i arhaizama, što čini posebnu draž svih čitalačkih uzrasta prilikom recipiranja njegovih ostvarenja.

Ključne riječi: *književnost, деца, omladina, roman, Jadran, avanture, pirat*

Anto Staničić (Tivat, 1909 – Beograd, 1991) je dominantni predstavnik pustolovno-realističke crnogorske proze za decu i mlade. Takvu poetiku on razvija već od prvoga svog romana *Mali pirat*, sve do posljednjega pod nazivom *Nemirna*. Nakon ostvarenja *Mali pirat* (1956), koji je već šezdesetih uvršten u nastavne programe obavezne lektire za osnovnoškolsko obrazovanje u Crnoj Gori i drugim republikama nekadašnje Jugoslavije, slijede *Bambusov štap* (1959), *Ratni brod „Velika Sultanija“* (1964), *Afrikanac* (1971), *Galebovo gnezdo* (1980), *Kojim putem*, *Afrikanče?* (1984), *Priča o Sunici* (1985), *Beskućine kuće* (1987), *Tajne veriga* (1988) i *Nemirna* (1991).

Staničić je objavio knjigu pripovjedaka *Priče na granici istine* (1952) i tri zbirke priča: *Binga* (1974), *Minuš* (1977) i *Đerdan priča za decu* (1979), koje zajedno sa njegovim romanima, čine korpus pustolovno orijentisanih ostvarenja namijenjenih mladima. Piščev zavičaj – primorje i more predstav-

ljaju osnovni prostor na kojem se realizuje radnja većine njegovih djela. Fabula Staničićevih romana ispričana uvjerljivim realističkim manirom, najčešće je istorijski zasnovana, što je upadljivo i u njegovim zbirkama priča za decu.

„Rođen je na jadranskoj obali, u Tivtu, 1909. godine“, o piščevom kraju i motivima primorja koji su predstavljali nepresušno vrelo Staničićeve proze pisao je Slobodan Ž. Marković, „i kraj zavičajnog mora proveo rano detinjstvo, sjedinjujući plavilo svojih očiju sa vodenim prostranstvom, upijajući talasanje pučine i valova, spoznajući da su oni lepota i opasnost, nosioci ljudske sreće i nesreće. Gledao je kako se od obale otiskuju brodovi i barke i osećao kako ih ljudi željno, sa radošću ili strepnjom sačekuju. Prostrani kotorski zaliv, njegove uvale i kuće poredane okolo njega bili su prožeti tim *čekanjima* i *strepnjama*, nosile su ljudske istorije koje su se u njima rađale i čuvale svoje tajne dalekih putovanja i povrataka“.¹ Očigledno da je ovakav inspirativni ambijent mamio radoznalost dece, podstičući ih na snove o daljinama i avanturama.

Staničićev prvi roman *Mali pirat* (svega deceniju nakon publikovanja objavljen u Pragu na češkom, u Ljubljani na slovenačkom, u Skoplju na makedonskom i Novom Sadu na mađarskom jeziku), ostao je njegovo najznačajnije i kritički najviše propraćeno djelo. Ovo ostvarenje počinje upoznavanjem čitaoca sa kapetanom Špirom i njegovom ženom Anđom. Najvažniji lik u romanu je njihov četrnaestogodišnji sin Miljan, koji mašta da krene očevim stopama i postane moreplovac.

U *Malom piratu* pisac kazuje kako o životu grupe mornara koji su živjeli prije više od trista godina, tako i o bokeljskim običajima. Jedno od njegovih osnovnih tematskomotivskih područja je pobuna mornara iz Boke. Predvođeni kapetanom Ilkom oni žele da se osvete Ali-Kosi, koji je kidnapovao Ilkovu sestru Jelenu. Mjesto radnje je Jadransko more, a vrijeme njenog odigravanja je XVIII vijek. Posebno pažljivo je građen umjetnički lik dječaka Miljana, koji je snalažljiv i hrabar. U prvom dijelu romana, on je privržen Ali-Kosi zbog plana ostalih mornara. Iako je oplovio skoro cijelo Jadransko more, najviše voli svoj zavičaj.

Prvi dio ili *Dobro jutro, dobri sine* je uvod, dok je u drugom dijelu romana – *Mali od palube* opisan jedrenjak koji izlazi iz Boke sa pratnjom od deset malih čamaca u kojima su stanovnici Boke, raspoloženi da vide tim pobunjenika. U trećem dijelu – *Brod na vidiku* opisana je posada pobunjenika. Posebno su uspjele prikazani bokeljski običaji – otac prvi čestita sinu ili kćeri vjenčanje, dok mladić prije ženidbe u dvorištu sadi drvo masline. Likovi su eksponirani u širokoj lepezi, od onih koje predstavljaju članovi porodice (brat Ilko, otac Špiro, majka Anđa, sestra Jelena), do Ali-Kose, Mlečanina i sinjor Anđela.

¹ Slobodan Ž. Marković, *Djelo za mlade Anta Staničića*, u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici VI (Neorealizam I)*, Univerzitet Crne Gore, 2003, str. 292.

U domenu lingvističkih kvaliteta romana, posebno zadivljuje vješta upotreba italijanizama i romanizama, od kojih je sastavljen rječnik nepoznatih termina izložen na kraju knjige: *ankora* – sidro, *arivali* – stigli smo, *barel* – drvena posuda, *barčetan* – izobilan, *bark* – jedrenjak sa tri jedra, *brik* – vrsta jedrenjaka, *bunaca* – tišina, *busola* – kompas, *dondo* – bokeljski izraz za strica, *konte* – plemić, *kuvijerta* – paluba, *lagum* – pokop, *maestro* – učitelj, *noštrom* – najstariji mornar na brodu, *prova* – pramac, *provider* – starješina i sl.

Roman je izuzetno uzbudljiv, a njegova osnovna vaspitna vrijednost sadržana je u tome što decu uči da budu istrajni u svojim željama, makar se one sastojale najvećim dijelom od mašte. Čitanje ostvarenja *Mali pirat* kod učenika osnovnoškolskog uzrasta budi želju za plavim daljinama i junačkim podvizima.

Živo vođenim dijalozima, uz dokumentovanost i motive pronađenog zapisa, autor na literarno ubjedljiv način stvara elemente romanesknog svijeta. U ukupnoj predstavi koju Staničićevo djelo emanira, fabulativna zanimljivost ima važnu ulogu, otkrivajući izuzetnog junaka, putem cijelog spektra pozitivnih osobina, koji su uz uvjerljive opise prirode važni strukturni elementi – nosioci sadržajne sugestivnosti. Avanturističkim prosedeom ili sudbinskim čekanjem, autor zaustavlja akciju, što potencira stvaranje različitih moralnih i etičkih stavova likova.

„*Bambusov štap* nastavak je prethodne priče“, o narednom Staničićevom romanu pišu Muris Idrizović i Dragoljub Jeknić. „I ovde je glavni junak Miljan, ali više ne kao dečak i mali pirat, već kao mladi pomorac koji je stekao veliki ugled i kome predstoje plovidbe i jedrenja u svojstvu kapetana broda. Kroz koji dan će on isploviti na svoj prvi zadatak, ali od samog početka počinju peripetije i uzbuđenja. U osnovni tok priče ugrađena je i ljubavna romaneskna relacija, emotivno-ljubavni trougao Miljan – devojka iz naroda Ružica – lepa kontesina. Delo ima brojne odlike dobrog kriminalnog romana, ali najbitnije je to da je Staničić ispričao uzbudljivu priču o Miljanovoj borbi za ljudskost, o prilikama iz kojih se naslućuje skora propast Mletačke Republike, o podmuklosti providura, o izdajstvu domaćih ljudi koje su Mlečani potkupili dajući im bogata imanja“.²

Zbog tematike svojih romana i načina na koji eksponira istorijsku i kulturološku građu našeg Juga, Staničić je u kritici nazivan romanesknim hroničarem Boke Kotorske. Ovaj stvaralac oživljava jedan minuli svijet i njegove kulturne obrasce, što je osim prvog djela, na posebno uspio način eksponirano u *Ratnom brodu* „*Velika Sultanija*“, koji je jedan od najuzbudljivijih romana

² Muris Idrizović/Dragoljub Jeknić, *Anto Staničić*, u knjizi istoimenih autora: *Književnost za djecu u Jugoslaviji*, Književna zajednica „Drugari“, Sarajevo, 1989, str. 51–52.

ovog pisca. U ovom djelu, rađenom na tačnim istorijskim podacima, radnja se odigrava u doba velike turske moći, u vrijeme kada je Turska dominirala Sredozemnim morem. Ponos mornarice bio je brod „Velika Sultanija“ sa posadom od oko 800 mornara i 80 topova. Brod, koji je predstavljao „strah i trepet“ cijelog Sredozemlja uspijeva da zarobi mornar Petar Želalić, kapetan iz Bijele. Ostvarenje koje sadrži romantičarsku intonaciju i avanturističke motive, napisano je u najboljem maniru Staničićeve pustolovne proze, pune poetizovanih deskripcija.

U romanu *Afrikanac* riječ je o dječaku koji ovaj nadimak dobija vrativši se iz Afrike sa majkom. Četrnaestogodišnji Mirko, koji ostaje bez oca, lažno je optužen za krađu tašne beogradske turistkinje – načelnikovice. Svi dječaci maloga primorskog mjesta vole Mirka jer je pouzdan i dobar drug, koji se radeći kao nosač bori za svoj i majčin život. Kapetan Luka pomaže mu da nađe zaposlenje kao motorista na čamcu. Roman posvećen temi dječaka koji se iskreno raduje što će imati čamac kojim će prevoziti putnike, ali i njegovom razočaranju u odrasle, uči mališane da ne treba da priznaju ničiju vlast i silu, te da budu odgovorni i samostalni.

I u narednim ostvarenjima ovaj književnik piše o starim vremenima, plovidbi jedrenjaka, trgovanju, krijumčarenju i pohodima ratnika. Staničić tretira vrijeme u kojem je Boka Kotorska bila pod vlašću Mletačke Republike, u kojem su bokeljski pomorci trgovali između Kotora i Budve ka Veneciji i Ankoni. Mnogi Kotorani živjeli su u italijanskim primorskim gradovima, snalazeći se za život vještom plovidbom i trgovinom.

„Sam Tivat ne bi bio plav da sva Boka nije čarobno plava“, Anto Staničić u knjizi Ivana Cekovića (*Poznanstva s dečjim piscima*) govori o Boki Kotorskoj kao svome vječitom inspirativnom podsticaju. „Još se nije rodio umjetnik koji može da spravi takvu plavu boju koja bi bila zaista samo bokeljska. Prije zalaska sunca i Lovćen je ogrnut tom bojom jer je plavoj boji tada sve podređeno. Nešto kasnije ona nastaje i ustupa mjesto crvenim zracima, crvenoj boji, crvenijoj od krvi. Taj prelaz – to je ljepota, to je sjaj, to je bogatstvo, to je raskoš, to je san... Još kada se na vrhu Lovćena bude ukazao gorostasni Njegošev lik, isklesan rukom majstora Ivana Meštovića, onda tu niko nema niti šta da doda, niti da oduzme. Odatle, sa tih visina svako će moći da vidi, da bolje sagleda i da sabira ljepote Boke. Plavu boju, boju mladosti svake večeri smjenjuje crvena. A te boje, boje čežnje i napretka, odraz su vjekovnih težnji moga zavičaja. Zato volim tu boju“.³

Deca u ostvarenjima Anta Staničića locirana su po pravilu u primorski ambijent, u kome osećaju čari prave sreće. Ovaj autor je osetio elementarnu

---

³ Ivan Ceković, *Poznanstva s dečjim piscima* (Anto Staničić), autorsko izdanje, Beograd, 1972, str. 114.

snagu prirode, a iz prirode je upio zvuke i pokrete, tajanstva iskonske ljepote. U romanu *Galebovo gnezdo* čitalac prati priču vezanu za sudbinu junaka Boška kroz kratke događaje vezane za život kapetanove porodice na brodu. Istovremeno, on pripovijeda o brodolomu i spašavanju dječaka, te njegovim susretima sa dobrim i lošim ljudima.

„Iako iskidana, fabula u ovom romanu je dinamična jer je građena na neizvesnostima, na njihovom savladavanju i na snažnim doživljajima“, ističe Slobodan Ž. Marković. „U kolu neprilika sa kojima se iznenada počeo hvatati, Boško je ispunjen težnjom da stigne u očev zavičaj, u očevo rodno mesto koje nikad nije video, jer se rodio na brodu. Nestankom – potapanjem broda kao jedinog prostora koji je dobro poznao i koji mu je bio oslonac, očeve štire priče o zavičaju postaju dečakov *san*, *nadahnuće* i *zov* u kojima nalazi podršku u borbi sa teškoćama i nedaćama“.⁴ Za roman *Galebovo gnezdo* Staničić je dobio nagradu „Politikinog zabavnika“ (1981).

Binga je zbirka priča u kojoj je nadređena priča tematski posvećena istoimenom ovčarskom psu. U njoj autor piše o tome kako od šteneta postaje inteligentan i rasan pas, obučen za otkrivanje lopova. Ovde dolazi do izraza Staničićeva ljubav prema životinjama, a mladim čitaocima nije teško da shvate njegovu poruku – mi nijesmo samo ono što su nam priroda i porijeklo odredili, nego i ono što uspijemo da napravimo od sebe.

U *Galebovom gnezdu*, Boško – koji nije rođen na čvrstom tlu, iskusivši nestabilnost i nestalnost svoga rodnog mjesta – broda, razvija u sebi žudnju za novim zavičajem od kojeg se otac otisnuo i prije nego što ga je donio na svijet. Stoga po sudu citiranog kritičara „u motivu žudnje da se dopre do čvrstog tla možemo sagledati neku vrstu angažovanosti savremenog čoveka, koji se u svetu promena, sukoba, velikih ljudskih potresa ipak u svom opredeljenju orijentiše ka traženju izvesnog oslonca. U ovoj knjizi proze rađa se jedan konkretni društveno angažovani odnos“.⁵ *Galebovo gnezdo* je roman čistih filmskih sekvenci i dinamične radnje, koje u sebi sublimira elemente više tipova romana, od avanturističkog i ljubavnog do akcionog i pustolovnog.

Naredni roman ovog književnika *Kojim putem, Afrikanče?*, zapravo predstavlja novu verziju priče o dječaku Afrikancu i njegovoj majci. Prvi dio ostvarenja ne razlikuje se mnogo od onoga na čijem je predlošku pisan, ali u drugome dijelu pisac prati razvoj svijesti ljudi u malom primorskom gradiću

⁴ Slobodan Ž. Marković, *Djelo za mlade Anta Staničića*, u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici VI (Neorealizam I)*, Univerzitet Crne Gore, 2003, str. 295.

⁵ Slobodan Ž. Marković, *Društvena angažovanost u literarnom stvaralaštvu za decu*, u knjizi istoimenog autora: *Zapisi o književnosti za decu III (pojave, žanrovi, recepcija)*, Beogradska knjiga, Beograd, 2003, str. 164.

kojem se primiče rat. Među dojučerašnjim prijateljima i komšijama dolazi do raslojavanja, političkog i ideološkog konfrontiranja. Dok jedni saraduju sa okupatorom, drugi se pripremaju na oružani otpor i velika stradanja. Po opštem kritičkom sudu, Staničić je dostigao upravo u ovom romanu jedan od najvažnijih oblika naracije – jednostavnost i privlačnost pripovijedanja.

Tajne veriga su roman sa ljubavnom motivikom. Mladić sa crnogorskog primorja – Andrija i kći latinskog trgovca i brodovlasnika – Beatriče, strasno su zaljubljeni jedno u drugo. Međutim, roditelji se iz vjerskih razloga protive ovoj vezi, što predstavlja osnovu romanesknog sukoba. Nakon nasilnog razdvajanja, roditelji i brat Beatriče skrivaju se u Verigama, dok u epilogu romana trijumfuju Andrijina ljubav i upornost. Odgonetanje tajni Veriga, ponovni susret i nastavak srećnog života dvoje mladih predstavlja pobjedu dobra nad zlim, što je inače najčešći epilog kojim se završavaju Staničićeve proze. Priroda je u ostvarenjima ovog pisca povremeno nepredvidiva i surova; u njoj je mnogo uvala, podvodnih hridi i visova. Međutim, u njegovom djelu ne oseća se okovanost i skučenost, ono zrači ljubavlju, nadom, toplinom i vjerom u moć prijateljstva i solidarnosti.

Izraz i rečenički sklop u Staničićevim romanima, kao i većini proznih ostvarenja iz ove grupacije, uslovljeni su autorskom potrebom da predstave i slike budu jasne i komunikativne. O interesovanjima deteta i strukturnim postupcima kvalitetnog romana za decu Zorica Turjačanin piše: „Dječiji interes zaokupljen je vidljivom dimenzijom stvari, akcijom, sadržinom ljudskih preobražaja. Zato roman ostaje uglavnom vjeran fabuli što, naravno, ne isključuje raznovrsniju skalu oblikovnih postupaka, izmijenjenu tehniku i tehnologiju transponovanja životnih podataka u literarnu činjenicu djela. Začaravanje stvarnosti, pak, vrši se lirizacijom, poetizacijom, emocionalnim resursima pripovijedanja koji, na određen način, ostvarenju ove vrste uvijek daruju nešto od naivnosti bajke. Takva umjetnička profilacija ne protivrječi životu, nego istine sagledava iz drugog ugla, sa iskustvenih pozicija djeteta koje u sebi nosi svoj *kosmos u nastajanju*“.⁶

Romani za decu Anta Staničića pribjegavaju postupcima koji daju maha naivističkom duhu, koji ne znači uprošćavanje pogleda na život i njegove manifestacije ili infantilno poimanje događaja, već predstavlja pomak u stvaralaštvu nadograđen slikovitošću, iskrenošću i neobičnošću. Svijet romana za decu jeste svijet u kome su oni glavni protagonisti. U ovu literarnu vrstu spada i *Priča o Sunicima*, koja je poetizovani roman karaktera – djelo koje ne može ostaviti ravnodušnim nijedno dijete.

⁶ Zorica Turjačanin, *Metodički pristupi opisivanju u nastavi izražavanja*, u knjizi grupe autora: *Opisivanje u nastavi usmenog i pismenog izražavanja*, Svjetlost, Sarajevo, 1983, str. 81.

U Staničićevom književnom opusu namijenjenom deci, nadređeno mjesto imaju *Beskućine kuće*, roman sa psihološkom i socijalnom tematikom. „Bez vrsnih pomoraca nema ni admirala“, napisao je književnik u autorskom pogovoru ovom romanu. „A i jedne i druge rađala je Boka. S nekima od tih pomoraca drugovao sam još u osnovnoj školi. Nisam ih zaboravio ni kada sam počeo da studiram ekonomiju. To je bila velika greška u mom životu jer ekonomija i ja nemamo ničeg zajedničkog, ali šta da radimo – sudbinom čovjek ne može da upravlja. Zaposlio sam se u Beogradu u banci i tu me zatekao početak i kraj rata. Sreća mi se ipak osmijehnula. Slučaj je htio da se promijeni tok moga života. Na konkursu Radio-Beograda nagrađena je moja priča i tada je nastao preokret. Iz banke, u kojoj sam do tada radio, prešao sam u radio-stanicu i postao član redakcije emisija za djecu. Bilo je to 1948. godine. Moj prvi urednik bio je Voja Carić. Hvala mu, što kažu Bokelji – đe čuo i đe ne čuo, ali od tada je, što bi rekli mornari, sve pošlo kao lojem podmazano. Moj prvi roman *Mali pirat* prihvatio je i izdao Grigor Vitez 1956. i otvorio mi vrata velikih izdavača“.⁷

Radnju romana *Beskućine kuće* pisac smješta u kraj aprila 1667. godine, a kao mjesto odigravanja fabule na prološkoj granici djela određuje Risan, a na epiloškoj Prčanj. Kao što se može i iz naslova sagledati, on prati sudbine čuvenih bokeljskih porodica i njihovih potomaka, kao i velike promjene pozicija staleža u Boki datog perioda: „Kao što je Petar Beskuća neprimjetno stigao u Prčanj, tako je isto postepeno počelo da se topi i njegovo silno bogatstvo. Nestala su i njegova dva sina, nestali su i drugi potomci, ostale su samo kuće. One nisu izmišljene – i danas postoje“.⁸

Svojim posljednjim romanom *Nemirna*,⁹ Staničić priređuje svojevrsno čitalačko iznenađenje. Motiv ljubavi ovđe je obrađen u svojoj polivalentnosti, odnosno na više planova, tretiran kao ljubav između mladića i devojke, roditelja i dece, kao i ljubav stanovnika primorja prema brodovima. Za bokeljske kapetane simbol starog i sigurnog života su jedrenjaci na kojima su upoznali čari plovidbe, dalekog svijeta, ljepote i opasnosti mora. Najednom dolazi novo vrijeme koje donosi pojavu prvih parobroda. Sudaru sa tim novim vremenom i potrebama odolijeva jedrenjak nazvan „Nemirna“, hrabro se boreći protiv bura i oluja koje u simboličnom pogledu predstavljaju sam život i njegova iskušenja.

Vlasnik ovog jedrenjaka je kapetan Špiro iz Dobrote koji svog sina Marka šalje da uči trgovinu u Trstu, svjesno ga sklanjajući da ne bude izlo-

⁷ Anto Staničić, *Pisac o sebi*, u romanu istoimenog autora: *Beskućine kuće*, IRO „Vuk Karadžić“, urednik Branko V. Radičević, Beograd, 1987, str. 160.

⁸ Anto Staničić, *Beskućine kuće*, IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1987, str. 158.

⁹ Anto Staničić, *Nemirna*, Dečje novine, biblioteka Beli jelen, Novi Sad, 1991.

žen rizicima koji predstavljaju prijetnju njegovom jedrenjaku. Susret starog i novog vremena posebno dolazi do izražaja u tužnoj sudbini „Nemirne“, pa je ovo rijetko Staničićevo ostvarenje koje se završava na nesrećan način. Na uzburnakom moru, u Biskajskom zalivu, između španske obale i luke Kardif – jedrilica ne izdržavši tone sa teretom. Čuvši ovu potresnu vijest kapetan Špiro na kraju djela umire.

Kapetan Špirova ćerka Marija i mladi kapetan Božidar vjeridbom potvrđuju svoju ljubav, koja takođe ne ispada srećna. Motiv iščekivanja, prisutan na početku romana dominantan je u njegovom epilogu, u okviru kojeg kapetan Špiro izjednačava kazaljke svoga sata sa onima na crkvenom tornju, dok Marija sa neizvjesnošću čeka vjerenika da se vrati sa broda. Ovim djelom se živom i veselom spektru boja i raspoloženja u Staničićevim romanima dodaje i jedna tamna nijansa, potencirajući njihovu realističnost i uvjerljivost u oslikavanju životne zbilje koja je često nevesela. Otkrivajući bljeske čovjekovih moći i ljudskih sudbina, ostvarenje *Nemirna* čini krajnji doprinos oslikavanju kompleksnog temata života moreplovaca kojem je Staničić posvetio svoje životno djelo.

Osnovna narativna perspektiva u okviru koje su ispriповijedana Staničićeva ostvarenja namijenjena mladima jeste perspektiva sveznajućeg pripovjedača. Sveznajući pripovjedač predmetni svijet djela posmatra sa objektivističke visine, bivajući izdignut iznad oslikanih stvari i pojava. Ujedno, on biva obaviješten o svim mogućim sferama i segmentima kojima je junakovo ponašanje ili razmišljanje kanalisano i predisponirano. Takav pripovjedač često raspolaže opštim činjenicama iz sfere društvene ili socijalne stvarnosti, ali ujedno zalazi u sve skrivene kutove ličnog i intimnog junakovog života.

Poput svevidećeg oka, autor je prisutan u svakoj sceni, zna šta se istovremeno dešava na različitim mjestima, u sredinama koje su prostorno i vremenski udaljene. Ovakvo autorsko gledište ne podrazumijeva samo prikaz spoljašnjeg svijeta djela, već i stavove i razmišljanja junaka, odnosno poniranje u njihov unutrašnji duševni nukleus. Forme pripovijedanja uz naglašen postupak individualiziranja i psihologizacije lika jesu komponente zbog kojih je cjelokupno Staničićevo djelo i danas veoma moderno. *Izabrana djela* Anta Staničića publikovana su u pet tomova pod zajedničkim nazivom *Zaliv admiral* (Beograd, 1982).

Romani za decu često poseduju čitavu lepezu različitih značenja i ideja, od rodoljubive, pedagoške, vaspitne, do sazajne, zabavne i obrazovne. U svakoj od navedenih sfera Staničićevi romani su veoma bogati. Anto Staničić odabira i „propušta“ samo najdragocjeniji životni materijal koji pretače u strukturu svojih romana, da bi posredstvom empatije čitalac podsvjesno transponovao vlastita iskustva locirajući se u „kožu“ junaka djela. Upoznajući se

sa svojim literarnim ljubimcem, strahujući nad njegovom glavom i sudbinom, radujući se njegovom uspjehu, osećajući prazninu pred njegovom životnom promašenošću – on i sam postaje aktivni elemenat u egzistiranju romana.

Stoga se razvijen motivacioni okvir njegovih djela, sa kojim se konstantno prepliće zanimljiva organizacija vremena pripovijedanja – javlja kao osnovni kvalitet ove proze. Navedeni segmenti štiva djeluju kao da pripadaju istom narativnom kontekstu; riječ je o mnoštvu događaja među kojima se pripovijeda o periodu kroz koji duvaju vjetrovi dvaju suprotnih svjetova mora i kopna. Staničić za epizode bira događaje novelističkog tipa, koji predstavljaju krupne i značajne fabularne intrige.

Posebno treba istaći zanimljivo strukturiranje romana koje sprovodi ovaj stvaralac – poigravajući se vremenskim planovima pripovijedanja, on često interpolira u osnovnu narativnu nit i junakova sećanja koja su u vezi sa konkretnim događajima. U tom smislu motivacija uvođenja ovih „išočaka“ raznih reminiscencija, uvijek je opravdana u prethodnim poglavljima.

Ostvarenja Anta Staničića su privlačno i uzbudljivo štivo koje se po svojoj slojevitosti i složenosti nalazi na prelazu iz dečije u omladinsku književnost. Umjetničku ljepotu ovih ostvarenja predstavljaju naglašena slikovitost, pažljiv izbor neobičnih doživljaja, hrabrost, čovjekoljubivost i požrtvovanost glavnih junaka. U slikama mora i brodoloma, latinske lukavosti, ribarske jednostavnosti, borbe između pravde i nepravde, realizovane su istorijske teme iz primorskog života, oplemenjene porukama i značenjima trajnog i univerzalnog karaktera.

Literatura:

Izvori:

- Staničić, Anto, *Beskućine kuće*, IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1987, str. 158.
- Staničić, Anto, *Nemirna*, Dečje novine, biblioteka Beli jelen, Novi Sad, 1991.

Literatura:

- Ceković, Ivan, *Poznanstva s dečjim piscima (Anto Staničić)*, autorsko izdanje, Beograd, 1972, str. 114.
- Marković, Slobodan Ž., *Djelo za mlade Anta Staničića*, u hrestomatiji Slobodana Kalezića: *Crnogorska književnost u književnoj kritici VI (Neorealizam I)*, Univerzitet Crne Gore, 2003, str. 292.

- Marković, Slobodan Ž., *Društvena angažovanost u literarnom stvaralaštvu za decu*, u knjizi istoimenog autora: *Zapisi o književnosti za decu III (pojave, žanrovi, recepcija)*, Beogradska knjiga, Beograd, 2003, str. 164.
- Racković, Nikola, *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske kulturne baštine, Podgorica, 2009, str. 827–828.
- Turjačanin, Zorica, *Metodički pristupi opisivanju u nastavi izražavanja*, u knjizi grupe autora: *Opisivanje u nastavi usmenog i pismenog izražavanja*, Svjetlost, Sarajevo, 1983, str. 81.
- Vuković, Novo, *Uvod u književnost za djecu i omladinu* (poglavlje: *Avanturistički roman*), ITP Unireks, Podgorica, 1996, str. 298–309.

Sofija KALEZIĆ

NOVELS FOR CHILDREN AND YOUTH BY ANTO STANIČIĆ

The author of this paper reflects on the prose achievements of Anto Staničić (Tivat, 1909 – Belgrade, 1991), who managed to create one of the best quality forms of Montenegrin youth literature. His novels *Mali pirat*, *Bambusov štap*, *Ratni brod*, *Velika sultanija*, *Afrikanač*, *Galebovo gnezdo*, *Kojim putem*, *Afrikanače?*, *Priča o Sunici*, *Beskućine kuće*, *Tajne veriga* and *Nemirna* and prose collections *Binga*, *Minuš* and *Đerdan* artistically convey the stories of Budva, Tivat, and Boka Kotorska Bay, while most of the associations are related to the writer's childhood, travel and sailing. In his works, events are described in a very dynamic and talented way. Heroes' experiences are unusual, while the language of Boka Kotorska is lively and full of words of Italian origin and archaisms, which gives special charm to his works for readers of all ages.

Key words: *literature, pupils, youth, novel, Adriatic, adventures, pirate*

UDK 821.131.1.09-992

Pregledni rad

Olivera POPOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet Nikšić

oljapop@yahoo.it

PUTOPISNO UPOZNAVANJE ITALIJANA SA CRNOM GOROM

Rad donosi panoramski pregled putopisnih djela o Crnoj Gori na italijanskom jeziku, počev od prvih, objavljenih u XIX vijeku, zaključno sa djelima koja su se pojavila u vrijeme Balkanskih ratova (1912–1913). Upravo ovo razdoblje, odnosno XIX vijek, predstavlja najplodniju fazu italijanske putopisne produkcije o Crnoj Gori, dok Balkanski ratovi zaključuju dugotrajnu epohu otomanskog prisustva na Balkanu, to jest ratovanja Crnogoraca i Turaka, koje je bilo čest povod nastanka putopisnih zapisa o ovoj zemlji. Nakon ove prosperitetne epohe, tokom koje je ostvarila svoje najznačajnije državne ciljeve, Crna Gora je završetkom Prvog svjetskog rata izgubila svoju državnost, pa se i interesovanje Italijana za prilike u njoj mijenja i iskazuje više kroz produkciju političkih priloga i rasprava, a manje kroz djela ostalih žanrova.

Ključne riječi: *Crna Gora, Italija, putopis, interjadranske veze*

Putopisna literatura izaziva interesovanje istraživača raznih profila naročito posljednjih decenija, kada se ovoj građi pristupa ne više samo kao dokumentarnom izvoru za proučavanje opisanih zemalja ili biografskih pojedinosti iz života samih autora, nego prvenstveno iz perspektive analize diskursa. Takav pristup omogućio je nove uvide i drugačija sagledavanja djela koja za centralnu temu imaju putovanje.

Definicija odrednica putopisnog žanra i dalje je predmet brojnih analiza književnih kritičara i teoretičara, što je u velikoj mjeri uslovljeno fragmentarnom strukturom putopisnih djela i njihovom hibridnošću i polivalentnošću. U tom smislu, najčešće se uzimaju u obzir glavna tema djela, njegova forma i struktura, kategorije fikcionalnosti i nefikcionalnosti, pitanje subjekta pripovijedanja, situiranje zbivanja u prostoru i vremenu. Uz napomenu da bi je trebalo uzeti vrlo uslovno, Dean Duda daje svoju definiciju putopisa: „Putopis je književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem subjekta

diskurza (putopisca) koji pripovijeda zgrade na putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, o njihovim običajima i načinu života te počesto o kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatječe.¹ Dakle, osim ispunjavanja neophodnog uslova da je zaista posjetio krajeve o kojima iznosi utiske, potrebno je da autor opiše i tok samog putovanja, to jest da svoje svjedočanstvo o posjećenim krajevima ponudi u proznoj formi čiji je predmet naracije putovanje.

U ovom radu panoramski su prikazana putopisna djela na italijanskom jeziku, kako italijanskih autora, tako i italijanski prevodi putopisa sa drugih jezika, u kojima su putopisci u prvom licu opisali svoja stvarna putovanja u Crnu Goru i iznijeli zapažanja o ovoj zemlji i njenom narodu. Radi sveobuhvatnosti, ponudili smo informacije i o beletrističkim djelima koja su nastala kompiliranjem putopisne literature. Hronološkom pregledu ovih djela slijedi kratak opšti osvrt na predstavljene putopise, na sliku Crne Gore u njima i na povode interesovanja italijanske kulturne javnosti za ovu zemlju i prilike u njoj tokom XIX i početkom XX vijeka. Sva navedena djela, kako ona o kojima se već znalo,² tako i novootkrivena i do sad nepoznata, obrađena su po principu *de visu*.

Italijanski putopisi i djela sa putopisnim elementima o Crnoj Gori

1. P. C...h, „Rimembranze di viaggi. Il Montenegro“.

La Favilla, I/1837, br. 32 (5. III), str. 1–2.

Odlomak iz putopisa *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru (Voyage historique et politique au Monténégro*, Alexis Eymery, Paris, 1820) francuskog oficira Viale de Somijera (Jacques Louis Vialla de Sommières, 1764–1863) u prevodu na italijanski jezik. Viala je Crnu Goru posjetio 1810. godine, kao izaslanik francuske vlade kod vladike Petra I Petrovića-Njegoša, a njegovo djelo jedno je od prvih i najznačajnijih putopisa o Crnoj Gori u prvoj polovini XIX vijeka. U ovom odlomku dat je opis ljepote divlje crnogorske prirode. Up. Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, CID, Cetinje, 1995).

---

¹ Dean Duda, *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 48.

² Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, *Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993.

2. P. C., „Costumi. Le riconciliazioni in Montenegro“.
La Favilla, II/1838, br. 31 (25. II), str. 132–133.
Odlomak iz Vialinog putopisa u prevodu na italijanski jezik. U prilogu se govori o običaju izmirenja krvne osvete.
3. Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro del dottore – membro di più società accademiche*.
H. F. Favarger libraio, Trieste, 1841.
U ovoj knjizi tršćanskog botaničara Bartolomea Bjažoleta (1793–1858) opisan je boravak saksonskog kralja Fridriha Avgusta II u Crnoj Gori i njegova posjeta crnogorskom vladici Petru II Petroviću-Njegošu 1838. godine. O Crnoj Gori piše na str. 68–117. Up. prevod: Bartolomeo Bjažoleto, „Izvjestaj o putovanju u proljeće 1838. godine kraljevskog veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Crnu Goru“, u: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku. B. Bjažoleto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro*, CID, Podgorica, 2000, str. 111–162.
4. L. A. Parravicini, „Una visita al vladika di Montenegro anno 1840“.
Museo scientifico, letterario ed artistico III/1841, str. 114–118.
Prevod s njemačkog putopisnog članka „Posjeta vladici Crne Gore“ Gustava Ritera fon Franka (Gustav Ritter von Franck, 1807–1860): „Ein Besuch beim Vladika von Montenegro“, *Allgemeine Zeitung* 1840, br. 78, br. 79, Beilage. Frank je dao opis puta u Crnu Goru u jesen 1839. godine, tokom kojeg se susreo sa crnogorskim vladikom Petrom II Petrovićem-Njegošem. Up. „Poseta Gustava Ritera fon Franka Njegošu“ u: *Savremenici o Njegošu*, izabrali i redigovali Vido Latković i Nikola Banašević, Novo pokolenje, Beograd, 1951 str. 77–82.
5. „Scontro fra le truppe austriache ed i montenegrini nel 1838 (tradotto dal Montenegro di Stieglitz.)“.
La Favilla, VII/1842, n. 8 (30. IV), str. 125–135.
Prevod na italijanski odlomka iz putopisa njemačkog romantičara Hajnriha Štiglica (Heinrich Steiglitz, 1801–1849) koji je Crnu Goru posjetio u jesen 1839. godine: *Ein Besuch auf Montenegro*, Cotta, Stuttgart und Tübingen 1841. Odlomak donosi opis jednog pograničnog okršaja Crnogoraca i austrijskih podanika 1838. godine, zbog spora oko granice. Up. Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2004.

6. „Una tradizione del Montenegro (da Stieglitz.)“.
La Favilla, VII/1842, br. 10 (31. V), str. 161–163.
Prevod na italijanski odlomka iz djela Hajnriha Štiglica *Posjeta Crnoj Gori* u kome se prepričava jedna lokalna legenda o neuspjelom pokušaju turskog paše da silom oružja preotme s drugim već vjerenu djevojku.
7. Alfonso De Frisiani, „Viaggio al triplice confine. Combattimento fra Turchi e Montenegrini“.
La Dalmazia, 1845, br. 18 (28. VIII), str. 169–171; br. 19 (4. IX), str. 176–177; br. 24, (9. X), str. 224–225.
De Friziani je austrijski oficir koji je četrdesetih godina XIX vijeka saradivao u više časopisa po Dalmaciji i Italiji. U ovom prilogu on opisuje svoj višednevni boravak u jednom crnogorskom selu na austrijsko-turškoj granici 1842. godine, odakle je neposredno pratio jedan sukob Crnogoraca i Turaka u zapadnim krajevima Crne Gore. Up. Adolf (sic!) Frizijani, „Putovanje na tromeđu. Bitka između Turaka i Crnogoraca“, *Glasnik etnografskog muzeja*, knj. IV, Cetinje, 1964, str. 250–258.
8. „Costumi guerreschi dei Montenegrini“.
L'Osservatore Triestino, LXX/1853, br. 31 (9. II) str. 133–134; *Il Diavoletto*, VI/1853, br. 42 (11. II), str. 179–180; br. 43 (12. II), str. 183.
Odlomak iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, u prevodu na italijanski jezik. Prilog je preštampan iz lista *Osservatore Dalmato* i predstavlja kompilaciju djelova iz XXIV poglavlja prve i X poglavlja druge Vialine knjige, kao i podataka iz članka „Crna Gora i Vladika Petar Petrović II“, objavljenog u tršćanskom listu *Diavoletto* dvije godine ranije: „Il Montenegro e il Vladica Pietro Petrovich II“, IV/1851, br. 332, str. 1325–1326; br. 333, str. 1332; br. 334, str. 1336; br. 340, str. 1359; br. 341, str. 1364; br. 342, str. 1368; br. 343, str. 1372.
9. „Rocche inespugnabili del Montenegro“, *Il Diavoletto*, VI/1853, br. 39 (8. II), str. 167–168.
Odlomak iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, u prevodu na italijanski jezik. Prilog je preštampan iz lista *Osservatore Dalmato*. U ovom prilogu prevodilac je izabrao da prenese Vialino viđenje poraza velikih imperija protiv šačice naoružanih crnogorskih gorštaka iz XVI poglavlja njegove knjige.

10. Pietro Lorenzo Generini, *Pero e Vilca, ossia il Montenegro, suoi usi e costumi. Brano di un romanzo inedito di Pietro L. Generini*. Tipografia del Lloyd austriaco, Trieste, 1853.
Pisac, advokat po profesiji, Pjetro Lorenzo Đenerini (1819–?) napisao je ovaj beletristički sastav najvećim dijelom na osnovu već pomenutog putopisnog članka na njemačkom jeziku „Posjeta vladici Crne Gore“ Austrijanca Gustava fon Franka, iz 1840. godine. Up. prevod: Bartolomeo Bjazoletto, „Izvještaj o putovanju u proljeće 1838. godine kraljevskog veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Crnu Goru“, u: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku*. B. Bjazoletto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro, CID, Podgorica, 2000, str. 163–204.
11. „Il Montenegro“.
L'Osservatore Triestino, LXXVIII/1861, br. 136 (15. VI), str. 1095–1096.
Kompilacija na italijanskom iz putopisa *Putovanje u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru (Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro)* njemačkog historičara i geografa Johana Georga Kola (Johan Georg Kohl, 1808–1878), objavljenog 1851. godine u Drezdenu. U prilogu se nalaze podaci o topografiji Crne Gore, njenoj poljoprivredi, vojno-strateškom položaju, a govori se i o Crnogorcima i o njihovoj kulturi.
12. „Otto giorni al Montenegro“.
Mimi, la fia de la Baba, I/1863, br. 2 (20. IV), str. 8; br. 3 (4. V), str. 12; br. 4 (18. V), str. 14–16; br. 5 (1. VI), str. 20; br. 6 (15. VI), str. 24; br. 7 (6. VII), str. 28; br. 8 (10. IX), str. 31–32; br. 9 (1. XII), str. 35; br. 10 (15. XII), str. 39.
Kompilacija na italijanskom iz putopisa Viale de Somijera *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* iz 1820. godine, čiji je autor najvjerojatnije Pjetro Lorenzo Đenerini. Autor je koristio Vialin tekst kao predložak, umećući u njega svoje komentare, poređenja, duhovite i katkad podrugljive opaske. U prilogu su dati podaci o geografskim obilježjima i klimi, administrativnoj podjeli na nahije i okruge, vrsti vladavine, privredi i trgovinskoj razmjeni, ali i o kulturi, običajima i nošnji Crnogoraca.
13. G[uillaume] Lejean, „Viaggio in Albania ed al Montenegro“.
Il Giro del Mondo, 1865, vol. IV, str. 403–410.
Integralni prevod s francuskog putopisa pod naslovom *Putovanje u Albaniju i Crnu Goru 1858. godine*, objavljenog 1860. godine u listu *Tour*

- du Monde* („Voyage en Albanie et au Monténégro 1858“, str. 69–87). Francuski geograf i istraživač Gijom Ležan (1828–1871) opisao je svoje putovanje do Cetinja 1858. godine, gdje je upoznao knjaza Danila i knjaginja Darinku, kao i ličnosti iz njihovog neposrednog okruženja.
14. Emilio Tergesti, „Una visita al principe del Montenegro“.
Guerra d’Oriente, 1876, br. 2, str. 15; br. 3, str. 23–24; br. 4, str. 26–27. U članku potpisanom pseudonimom Emilio Terđesti, tršćanski advokat i novinar Evgenije Popović (1842–1931), kasnije crnogorski konzul u Rimu (1897–1917) i predsjednik crnogorske izbjegličke vlade (1917–1919), opisuje svoj boravak u Crnoj Gori maja 1876. godine, svega mjesec dana prije početka crnogorsko-turskog rata. Popović opisuje pripremu zemlje za rat, iznoseći svoje utiske o knjazu Nikoli I, s kojim je pohađao osnovnu školu u Trstu, potom o crnogorskim uglednicima i narodu, kao i stavove o međunarodnim odnosima Crne Gore, Italije i Rusije. Up. Emilio Terđesti, „Kod knjaza na Cetinju“, prevela Vesna Kilibarda, *Pobjeda*, 4. VI 1989, str. 17.
15. Emilio Tergesti, „Lettere dal Montenegro“.
Guerra d’Oriente, 1876, br. 3, str. 39; br. 6, str. 44–46; br. 24, str. 185–187; br. 27, str. 209–211.
Ovaj prilog sačinjavaju Popovićevi dopisi iz crnogorskih vojnih logora u blizini Podgorice i na granici Crne Gore sa Hercegovinom, objavljeni jula 1876. godine. Up. Emilio Terđesti, „Raport sa bojišta“, prevela Vesna Kilibarda, *Pobjeda*, 11. VI 1989, str. 16; „Ranjenici ‘dezertiraju‘ iz bolnice“, 18. VI 1989, str. 14.
16. Cesare Garibaldi, *Diario storico del viaggio di S.M.I. e R. Ap. Francesco Giuseppe I, Imperatore d’Austria, Re d’Ungheria, ecc. a Trieste, Gorizia, Venezia, in Istria, in Dalmazia ed a Fiume nei mesi di Aprile e Maggio del 1875*.
Tip. Edit. Vitaliani & Janković, Zara, 1877.
Opis putovanja austrougarskog cara Franja Josifa I od Pule do Budve aprila 1875. godine, koji je sačinio dvorski putopisac i hroničar Čezare Garibaldi. Knjiga donosi istorijske, demografske, statističke, administrativne, vojne i druge podatke o posjećenim krajevima.
17. Alfredo Serristori, *La costa dalmata e il Montenegro durante la guerra del 1877: note di viaggio*.
Tipografia di G. Barbera, Firenze, 1877.

Ovaj putopis firentinskog plemića i tadašnjeg poslanika italijanskog parlamenta Alfreda Seristorija (1833–1884) sastoji se iz dva dijela. Prvi dio obuhvata opis autorovog putovanja od Trsta do Kotora dok je u drugom opisan njegov boravak u Crnoj Gori u vrijeme crnogorsko-turskog rata. Tokom boravka u crnogorskom vojnom logoru u blizini Nikšića, Seristori je vrijeme provodio uglavnom sa tadašnjim italijanskim konzulom u Crnoj Gori Ćezareom Durandom (Cesare Durando, 1830–1919), a bio je u prilici i da upozna i brojne diplomate drugih zemalja, kao i samog crnogorskog knjaza. Up. Alfredo Seristori, *Crna Gora i dalmatinska obala tokom ratnih zbivanja 1877. godine*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2010.

18. Carlo Yriarte, „Il Montenegro“.
Il Giro del Mondo, knj. 5, 1877, str. 233–313.
Prevod putopisa *Crna Gora* jednog od najslavnijih francuskih putopisaca i novinara, publiciste i slikara Šarla Irijarta (1832–1898), objavljenog iste godine u listu *Tour du Monde (Le Monténégro)*, 1877, br. 856–860, str. 337–416). Putopis donosi opis Irijartove posjete Crnoj Gori 1874. godine, tokom koje je bio u prilici i da upozna knjaza Nikolu I Petrovića, kao i crnogorske zvaničnike iz njegove neposredne blizine.
19. Carlo Yriarte, *Il Montenegro*, illustrato da 43 incisioni e 1 carta geografica di Enrico Delarue.
Treves, Milano, 1878.
Prevod putopisa Šarla Irijarta *Crna Gora* objavljenog u listu *Tour du Monde* 1877. godine, sada u formi monografske publikacije.
20. Carlo Yriarte, *Le rive dell'Adriatico e il Montenegro*, illustrato da 261 incisioni e 2 carte.
Treves, Milano, 1883.
Prevod putopisa Šarla Irijarta *Jadranske obale i Crna Gora*, objavljenog u Parizu 1878. godine. Irijart je u ovom djelu objedinio svoje reportaže sa putovanja Jadranom, prethodno objavljene u časopisu *Tour de Monde*. Drugo izdanje ovog djela objavljeno je 1897. godine.
21. Vincenzo Vannutelli, *Zernagora, al Montenegro*.
Coi tipi di Mario Armani, Roma, 1886.
Djelo donosi opis putovanja nadbiskupa i papskog izaslanika Vinčenza Vanutelija (1836–1930) od Skadarskog jezera do Cetinja, gdje je autor imao prilike da upozna tadašnjeg cetinjskog mitropolita Mitrofana

Bana. Ovaj putopis jedanaesti je u nizu od dvadeset Vanutelijevih studija objavljenih pod zajedničkim naslovom *Pogled na Istok (Sguardo all'Oriente)*, koje su izlazile od 1879. do 1895. godine s ciljem razmatranja vjerskih pitanja u zemljama Istoka. Drugo izdanje ovog djela, uz minimalne izmjene, odnosno ispravke nekih toponima i antroponima, objavljeno je 1893. godine.

22. Antonio Baldacci, *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Cernagora*.

Società tipografica Azzoguidi, Bologna, 1886.

U ovom putopisu bolonjski botaničar Antonio Baldači (1867–1950), autor prvog priloga iz prirodnih nauka objavljenog u Crnoj Gori („Bilje cetinjskog polja“, *Glas Crnogorca*, XV/ 1886, br. 28, str. 1–2; br. 29, str. 1; br. 30, str. 1–2; br. 32, str. 1–2; br. 33, str. 1–2; br. 34, str. 1–2; br. 37, str. 1–2; br. 38, str. 1–2), opisuje svoje prvo putovanje na istočne obale Jadrana 1885. godine. Up. Antonio Baldači, *Boka Kotorska i Crnogorci* u: Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 425–464.

23. Marino Bizzi, „Relatione della visita fatta da me, Marino Bizzi, Arcivescovo d'Antivari, nelle parti della Turchia, Antivari, Albania et Servia alla santità di nostro Signore papa Paolo Quinto“, u: Franjo Rački, „Izvjestaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaskoj i Staroj Srbiji“, *Starine JAZU*, 1888, knj. XX, str. 50–156.

Djelo barskog nadbiskupa Marina Bicija (1570–1624) koji je 1610. godine krenuo u obilazak krajeva svoje dijeceze kako bi sačinio izvještaj za potrebe Svete Stolice. U časopisu *Starine* prije ovoga objavljen je i rukopis kotorskog plemića Marijana Bolice, koji je prostore današnje Crne Gore posjetio takođe početkom XVII vijeka i o tome 1614. godine sačinio izvještaj venecijanskom Senatu (Šime Ljubić, „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614“, *Starine JAZU*, 1880, knj. XII, str. 164–205), ali se ovo djelo ne može smatrati putopisom jer sasvim zanemaruje opis putovanja.

24. Antonio Baldacci, „Nel Montenegro, II. Il mio viaggio botanico del 1890“.

Malpighia, V/ 1891, sv. 9–10, str. 378–403; sv. 11–12, str. 440–471.

Opis Baldačijevog dvomjesečnog istraživanja sprovedenog u Crnoj

- Gori 1890. godine, tokom kojeg se susreo i sa knjazom Nikolom. Up. Antonio Baldači, *U Crnoj Gori – Moje botaničko putovanje u 1890*, u: Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 465–515.
25. Antonio Baldacci, „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891“.
Malpighia, VI/1892, sv. 4–6, str. 58–90, sv 7–9, str. 149–178, VII/1893, sv. I–II, str. 59–78.
Opis Baldačijevog istraživanja u Crnoj Gori od kraja jula do sredine septembra 1891. godine. Up. Antonio Baldači, *Ostale zabilješke o flori Crne Gore – Putovanje 1891*. u: Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 517–604.
26. Giuseppe Modrich, *La Dalmazia romana – veneta – moderna. Note e ricordi di viaggio*. L. Roux e C., Torino, 1892. O Crnoj Gori str. 320–334. U opsežnom putopisu, u jednom od ukupno četrdeset poglavlja pod naslovom „Let među sokolove“, autor Josip Modrić (1855–1916) opisuje i svoju posjetu Crnoj Gori 1891. godine, tokom koje se susreo sa crnogorskim knjazom Nikolom I u njegovoj rezidenciji na Rijeci Crnojevića.
27. Mario Borsa, *Dal Montenegro: lettere*. Istituto italiano d’arti grafiche, Bergamo, 1896.
Mario Borsa (1870–1952) je u Crnu Goru došao kao specijalni dopisnik italijanskog lista *Perseveranza*, zadržavši se oko tri nedjelje, s ciljem da izvještava o vjeridbi italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III sa crnogorskom princezom Jelenom Petrović-Njegoš avgusta 1896. godine. U ovoj knjizi sakupio je dvanaest dijelom izmijenjenih i dopunjenih dopisa iz Crne Gore, prethodno objavljenih u pomenutom listu.
28. Mario Borsa, „Il Montenegro dei montenegrini“.
Illustrazione italiana, XXIII/1896, br. 41 (11. X), str. 227–230.
Odlomak jedne od putopisnih reportaža Marija Borse, nastale tokom njegovog tronedjeljnog boravka u Crnoj Gori 1896. godine.
29. „Nel Montenegro“.
Il Paese, XXI/1896, br. 35 (29.VIII), str. 2; br. 36 (5. IX), str. 2; br. 37 (12. IX), str. 2.

- Odlomak o posjeti Crnoj Gori Josipa Modrića iz njegovog putopisa *Rimska – mletačka – savremena Dalmacija*, objavljenog 1892. godine.
30. „Dal viaggio di Federico Augusto re di Sassonia nel Montenegro“.
Vita italiana, 1896, fasc. XI (25. X), str. 453–457.
Odlomak o posjeti Crnoj Gori iz putopisa *Izvištaj o putovanju u proljeće 1838. godine Kraljevskog Veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru* Bartolomea Bjažoleta, objavljenog 1841. godine. Up. prevod Lazara Tomanovića u *Glasu Crnogorca*, XXVI/1897, br. 4 (25. I), str. 8; br. 5 (3. II), str. 10.
31. Silvio Ghelli, „Una caccia a Rijeka“.
Illustrazione italiana, XXIII/1896, br. 43 (25. X), str. 260.
Prilog donosi utiske novinara Silvija Gelija (1866–1924) iz njegovog boravka u Crnoj Gori avgusta 1896. godine, tokom koga je imao prilike da prati partiju lova koju je knjaz Nikola upriličio u čast dolaska italijanskog prestolonasljednika u Crnu Goru.
32. Vico Mantegazza, *Al Montenegro, un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto – settembre 1896)*.
Successori Le Monnier, Firenze 1896.
Milanski novinar Viko Mantegaca (1856–1934), saradnik najznačajnijih italijanskih listova i časopisa s kraja XIX vijeka, došao je u Crnu Goru povodom objave vjeridbe Savoja – Petrović avgusta 1896. godine kao dopisnik firentinskog dnevnog lista *Nazione*. Nakon povratka u Italiju, svoje dopise sakupio je i objavio u knjizi čiji je tiraž štampan još tri puta iste 1896. godine, a potom još jednom 1910. godine, povodom proglašenja Crne Gore za kraljevinu. Tokom nekoliko nedjelja boravka u Crnoj Gori Mantegaca je upoznao knjaževsku porodicu, prisustvovao svečanostima priređenim u čast vjeridbe Viktora Emanuela III i Jelene Petrović-Njegoš i obišao više crnogorskih gradova.
33. Adolfo Rossi, *Un'escursione nel Montenegro*.
Carlo Aliprandi editore, Milano, 1896.
Avanturista, putopisac i novinar Adolfo Rosi (1857–1921) u Crnu Goru je došao kao specijalni dopisnik i glavni urednik milanskog dnevnog lista *Corriere della Sera*, s ciljem opisa vjeridbe prinčevskog para Savoja – Petrović. U Crnoj Gori se zadržao oko nedjelju dana, tokom kojih je imao prilike da u društvu knjaževe porodice i italijanskog princa obiđe nekoliko crnogorskih gradova, prati partiju lova organizovanu u čast

- italijanskog prestolansljednika i učestvuje u svečanostima organizovanim na dvoru knjaza Nikole Petrovića-Njegoša.
34. Giuseppe Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne: il matrimonio del Principe Ereditario d'Italia*.
Treves, Milano, 1896.
Novinar i pisac Đuzepe Markoti (1850–1922) objavio je ovu knjigu takođe povodom vjenčanja Savoja – Petrović, mada je Crnu Goru posjetio još 1885. godine. Ta njegova posjeta opisana je u jednom od najdužih poglavlja ove knjige. Drugo izdanje ovog djela objavljeno je 1900. godine. Up. Đuzepe Markoti, *Crna Gora i njene žene*, prevela Marijana Cvetković, CID, Podgorica, 1997.
35. Eugenio Barbarich, „*Alcune note sull'esercito del Montenegro: appunti di viaggio*“.
Estratto da: *Rivista Militare Italiana*, Enrico Voghera, Roma, 1897.
Italijanski potporučnik Euđenio Barbarić (1869–1931) došao je u Crnu Goru decembra 1896. godine da bi se, kao vojni publicist, podrobnije obavijestio o crnogorskoj vojsci. Ovaj putopisni članak objavljen je mjesec dana kasnije, a Barbarić je nastavio da se bavi Crnom Gorom i narednih godina, oprobavši se i u prevodilaštvu. Prevodilac je *Novih kola* crnogorskog knjaza-pjesnika Nikole I na italijanski jezik.
36. Antonio Baldacci, *Crnagora: memorie di un botanico*.
Nicola Zanichelli, Bologna, 1897.
Ova Baldačijeva knjiga obuhvata autorove bilješke sakupljene tokom šest njegovih putovanja u Crnu Goru, obavljenih u razdoblju od 1885. do 1891. godine. Prva dva poglavlja predstavljaju neku vrstu uvoda, dok u preostalim devet autor opisuje krajeve koje je posjetio.
37. Antonio Baldacci, „*Il mio settimo viaggio nel Montenegro*“.
Società geografica italiana, Roma, 1898.
Opis Baldačijevih istraživanja u Crnoj Gori sprovedenih 1897. godine. Up. Antonio Baldači, *Moje sedmo putovanje u Crnu Goru*, u: Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 611–619.

38. Herman Corrodi, *Un'escursione nelle montagne nere*. 1899 [s.e.].
Slikar i ljubitelj putovanja Herman Korodi (1844–1905) posjetio je Crnu Goru oktobra 1898. godine, objavivši potom ovaj putopisni dnevnik od tridesetak strana, u kome opisuje posjetu Cetinju i Rijeci Crnojevića, kao i susret sa crnogorskim knjazom Nikolom I prilikom jedne zvanične večere upriličene na crnogorskom dvoru.
39. Manfredo Cagni, *Dieci giorni al Montenegro*. Società editrice Dante Alighieri, Roma, 1899.
Italijanski general Manfredo Kanji (1834–1907) posjetio je Crnu Goru na poziv crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića upućenog mu prilikom njihovog susreta u Rimu 1897. godine. Međutim, iako se u Crnoj Gori zadržao desetak dana, putopisni elementi njegovog djela sadržani su samo u Predgovoru. Up. Manfredo Kanji, *Deset dana u Crnoj Gori*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2013.
40. Emanuele Nikolić, *Escursioni in Dalmazia*. Edizione dell'autore, Zara, 1900.
Dalmatinski profesor Emanuel Nikolić je posjetio Crnu Goru 1899. godine, u okviru svog putovanja Dalmacijom, na koje je krenuo radi botaničkih i mineroloških istraživanja.
41. Guido Cora, „Nel Montenegro. Impressioni di viaggio“.
Nuova antologia, XXXV/1900, vol. 174, str. 652–680; XXXVI/1901, vol. 175, str. 73–97, 243–261.
Geograf i kartograf Gvido Kora (1851–1917) boravio je u Crnoj Gori u avgustu 1899. godine vođen interesovanjima etnografskog karaktera.
42. Guido Kora, *Nel Montenegro. Impressioni di viaggio*, Forzani, Roma, 1901.
Opis putovanja Gvida Kore u Crnu Goru avgusta 1899. godine, objavljen sada u formi monografske publikacije.
43. Antonio Baldacci, *Nel Montenegro sud-orientale. Itinerari del 1898*. Società geografica italiana, Roma, 1902.
U ovom putopisnom dnevniku Baldači opisuje tok svojih istraživanja na Primorju, a potom i u istočnom dijelu Crne Gore, u blizini granice sa Albanijom, sprovedenih 1898. godine. Up. Antonio Baldači, *U Jugoslovenskoj Crnoj Gori*, u: Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata*

- Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 621–669.
44. Joso Modric, *Le nozze di Cetinje*.
Officine dell'Istituto italiano d'Arti grafiche, Bergamo, 1902.
Djelo donosi opis druge posjete Crnoj Gori dalmatinskog publiciste i putopisca Josipa Modrića, povodom vjenčanja princa Mirka Petrovića sa Natalijom Konstantinović na Cetinju jula 1902. godine.
45. Antonio Baldacci, „Nel paese del Cem. Viaggi di esplorazione nel Montenegro Orientale e sulle Alpi Albanesi. Itinerari del 1900–1901–1902“. Estratto del *Bollettino della Società Geografica Italiana*, sv. VI, VIII, X, XI 1903; II, III, IV 1904, Roma.
Opis tri Baldačijeve naučne ekspedicije obavljene u razdoblju od 1900. do 1902. godine u pograničnim krajevima na istoku Crne Gore, u oblasti oko rijeke Cijevne. Up. *Područje Cijevne. Istraživačka putovanja u istočnu Crnu Goru i albanske planine (1900, 1901, 1902)*, u: Vukić Pulević, Daniel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 1991, str. 671–796.
46. Vico Mantegazza, „Il Montenegro al Mare“.
Illustrazione italiana, XXXI/1904, br. 28 (10. VII), str. 36–37; br. 29 (17. VII), str. 56–57.
Putopisni članak u kome Viko Mantegaza opisuje svoje dvije jednostavne posjete Crnoj Gori u junu 1904. godine, s namjerom da čitaocima izvijesti o saradnji Crne Gore i Italije i aktivnostima italijanskih preduzetnika u Baru.
47. Vico Mantegazza, „Una gita al Montenegro“.
Illustrazione italiana, XXXII/1905, br. 27 (2. VII), str. 18–20.
Putopisni članak u kome Mantegaza opisuje svoj dvonedjeljni boravak u Crnoj Gori krajem maja i početkom juna 1905. godine, povodom otvaranja fabrike duvana u Podgorici.
48. Silvio Ghelli, *Nel Paese della nostra regina: ricordi di viaggio*.
Soc. ed. laziale, Roma [1906].
Opis druge posjete Crnoj Gori novinara Silvija Gelića u kome je aventurističkim tonom opisana autorova posjeta svim većim crnogorskim gradovima i krajevima 1905. godine.

49. Ugo G. Vram, *Viaggio in Montenegro e Albania nel 1902*. B. Lux, Roma, 1906.
Kratki putopisni dnevnik u kome antropolog Ugo Vram opisuje italijansku naučnu misiju koja se 1902. godine odvijala pod pokroviteljstvom italijanske vlade, a čiji je inspirator i rukovodilac bio Antonio Baldači.
50. Vico Mantegazza, *Questioni di politica estera*, anno quinto. Fratelli Treves, Milano, 1910.
Peta knjiga edicije *Pitanja spoljne politike*, koju je Mantegaza počeo da objavljuje 1906. godine, u jednom od poglavlja opisuje Mantegacin boravak u Crnoj Gori povodom proglašenja knjaževine za kraljevinu 1910. godine. Djelo donosi i kompilaciju autorovih prethodno objavljenih putopisnih opisa i radova o ovoj zemlji, sada dopunjenih sa još nekoliko novih komentara i podataka.
51. Giulio De Frenzi, „Cettigne si fa bella“, *Il Giornale d'Italia*, X/1910, br. 232 (21. VIII), str. 8; „L'adunanza della Scupcina nel vecchio bigliardo. Costumi semplici“, br. 232 (21. VIII), str. 8; „I montenegrini vestiti come i soldati russi“, br. 232 (21. VIII), str. 8; „Arrivo trionfale dei Reali d'Italia al Montenegro“, br. 234 (23. VIII); „Dietro le quinte del Giubileo. Crisi ministeriale latente“, br. 235 (24. VIII); „Conversando col Presidente del Consiglio Tomanovic“, br. 236 (25. VIII); „La rivista“, br. 237 (26. VIII); „Re Vittorio alla legazione italiana“, br. 237 (26. VIII); „Il colloquio con lo Zar dei Bulgari“, br. 238 (27. VIII); „L'unione italo-slava auspicata e proclamata in un banchetto giornalistico“, br. 241 (30. VIII); „La grande giornata regale a Cettigne. La proclamazione alla Scupcina“, br. 242 (31. VIII); „Le nozze d'oro dei Sovrani“, br. 242 (31. VIII); „La nuova organizzazione militare del Montenegro. Un colloquio col ministro gen. Martinović“, br. 244 (2. IX); „Le nozze d'oro di Nicola e di Milena“, br. 244 (2. IX).
Četrnaest dopisa novinara i političara Luidija Federconija (1878–1967), nastalih prilikom njegove posjete Crnoj Gori avgusta 1910. godine povodom proglašenja ove zemlje za kraljevinu, objavljenih pod pseudonimom Đulio De Frenzi.
52. Gualtiero Castellini, „Navigando nell'Adriatico“, I, *Illustrazione italiana*, XXXIX/1912, br. 35 (1. IX), str. 206–207; „La guerra e la diplomazia“, II, br. 36 (8. IX), str. 228–230; „Il Montenegro in armi“, III, br. 37 (15. IX), str. 256–257; „Vita estiva in una piccola capitale“, IV, br. 38 (22. IX), str. 280–282.

Opis posjete Crnoj Gori novinara i političara Gvaltijera Kastelinija (1890–1918) avgusta 1912. godine povodom pripreme ove zemlje za Prvi balkanski rat.

53. Alessandro Dudan, „Appunti di viaggio in Bosnia-Erzegovina, in Montenegro e in Albania durante l’insurrezione dei Malissori“.
Rassegna contemporanea, V/1912, sv. VII (jul), str. 27–50.
Advokat i novinar Alesandro Dudan (1883–1957) posjetio je Crnu Goru 1911. godine, a u opisu tog boravka najviše pažnje poklonio je političkim prilikama u ovoj zemlji.
54. Guido Cora, „La penisola balcanica nel momento attuale. Impressioni di viaggio“.
Nuova antologia di lettere, scienze ed arti, 1912, serie 5, v. 162 (novembre – dicembre), str. 287–297.
Članak političko-putopisnog karaktera u kome Gvido Kora opisuje svoje peto putovanje na Balkan, uključujući i Crnu Goru, u avgustu 1911. godine.
55. Giulio Barella, *La guerra turco-balcanica vista e vissuta agli avamposti montenegrini*. Casa Ed. Veneta, Venezia, 1913.
Djelo novinara Đulija Barele (1888–1942) donosi putopisni prikaz ratnog stanja na Balkanu. Kao urednik milanskog lista *Secolo*, ovaj autor je Crnu Goru posjetio oktobra 1912. godine, zadržavši se nekoliko nedjelja. Djelo je nastalo objedinjavanjem dopisa koje je Barela slao i svom i nekim drugim italijanskim listovima.
56. Gualtiero Castellini, „Lettere dall’Albania“.
L’illustrazione italiana, XL/1913, br. 20 (18. V), str. 478; br. 21 (1. VI), str. 538; br. 23 (8. VI), str. 563; br. 24 (15. VI), str. 590.
Dopisi Gvaltijera Kastelinija nastali tokom posjete Albaniji u vrijeme Prvog balkanskog rata. Autor iznosi i detalje u vezi sa crnogorskim vojnim logorom kod brda Taraboš.
57. Gualtiero Castellini, *I popoli balcanici nell’anno della guerra*, osservati da un italiano, con 37 incisioni.
Fratelli Treves, Milano, 1913.
U knjizi su objedinjeni dopisi Gvaltijera Kastelinija o njegovoj posjeti balkanskim zemljama 1912. godine.

58. Eugenio Guarino, *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria, dalla Rumenia, dalla Turchia*. Società Editrice Avanti, Milano, 1913.
Objedinjeni dopisi novinara i urednika lista *Avanti* Euđenija Gvarina (1875–1938) o ratnom stanju na Balkanu. Autor je u Crnoj Gori boravio oktobra 1912. godine, a opisu te posjete posvećeno je prvih šest poglavlja ove knjige.
59. Umberto Saba, „Come, dieci anni fa, fui bandito dal Montenegro“. *Il Resto del Carlino*, 1913, br. 102 (12. IV), str. 8.
Putopisna priča tršćanskog pisca Umberta Sabe (1883–1957) o njegovom boravku u Crnoj Gori 1904. godine. Priču je napisao podstaknut Balkanskim ratovima. Up. Umberto Saba, „*Kako sam prognan iz Crne Gore*“, prevela Vesna Kilibarda, *Ovdje*, XXII/1991, br. 262–263, str. 32–34.
60. Torquato Scoccianti, *Appunti sul servizio di guerra prestato nel Montenegro, durante la campagna balcanica, dall’Ambulanza 29 della Croce Rossa italiana (novembre 1912–maggio 1913)*.
Tip. F. Luchetti, Cingoli, 1914.
Ljekar Torkvato Skočanti doputovao je u Crnu Goru novembra 1912. godine u okviru misije Crvenog krsta, koju je Italija uputila u ovu zemlju povodom Prvog balkanskog rata. U ovoj knjižici on ukratko opisuje svoj višemjesečni boravak i probleme sa kojima se u radu susretao.
61. Stefano Santucci, *Un viaggio nell’Albania settentrionale*.
Tip. Unione Ed, Roma, 1916.
Vojni ljekar Stefano Santuči posjetio je Crnu Goru po okončanju Balkanskih ratova kao član Međunarodne komisije zadužene za obilježavanje granica sjeverne Albanije, zadržavši se na ovom terenu oko tri mjeseca. U ovoj knjizi on daje opis pograničnih krajeva između Crne Gore i Albanije, kao i crnogorskih gradova u unutrašnjosti, to jest Podgorice, Kolašina i Andrijevice.

Opšti osvrt

Prva polovina XIX vijeka bilježi sasvim sporadično zanimanje Italijana za Crnu Goru i Crnogorce. Prvu knjigu koja donosi putopisni opis ove zemlje napisao je i 1841. godine objavio tršćanski botaničar Bartolomeo Bjazoleto. U njoj je opisano njegovo putovanje u Crnu Goru u pratnji saksonskog kralja Fridriha Avgusta II, prvog stranog vladara koji je u proljeće 1838. godine posjetio Cetinje i Njegoša.³ Nakon njega, o Crnoj Gori pisao je Alfonso de Frizijani, opisujući jedan oružani sukob Crnogoraca i Turaka iz 1842. godine.

U razdoblju od 1845. do 1876. godine, nema na italijanskom jeziku izvorno zabilježenih primjera putopisne proze o Crnoj Gori. Ova pojava mogla bi se objasniti burnim decenijama borbe Italijana za vlastito oslobođenje i ujedinjenje i činjenicom da se, za razliku od velikih sila, kao još uvijek neujedinjena zemlja, Italija nije mogla uključiti u podjelu evropskih teritorija Osmanskog Carstva, pa su zbivanja na Balkanu u njoj imala manje odjeka. U tom razdoblju italijanskoj kulturnoj javnosti nuđeni su prevodi putopisnih djela sa drugih stranih jezika, prvenstveno sa francuskog i njemačkog. Ovi prevodi i kompilacije, kako u formi monografskih publikacija, tako i u obliku novinskih priloga, uglavnom su objavljeni povodom aktuelnih ratnih sukoba i borbenih okršaja Crnogoraca i Turaka, zasnivajući se na djelima koja su u originalu nastala i po nekoliko decenija ranije. Iz njih su se italijanski čitaoci obavještavali o istoriji Crne Gore, njenim kulturnim prilikama i, naročito, običajima.

Nakon zatišja od oko tri decenije, italijanski putopisi o Crnoj Gori ponovo se javljaju povodom crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine, poslije kojeg će ova zemlja na Berlinskom kongresu dobiti i pravno priznanje svoje državnosti. U to vrijeme u Crnoj Gori borave novinar Evgenije Popović i poslanik italijanskog parlamenta, grof Alfredo Seristori, koji pišu o aktuelnim ratnim prilikama i operacijama.⁴ U svojim putopisnim iskazima obojica glorifikuju rodoljublje Crnogoraca i teže da im pribave podršku Italijana u odlučujućem istorijskom trenutku.

Godine 1885. Crnu Goru posjećuju dva putnika koji će na različite načine uticati na njene spoljnopolitičke odnose. Uoči potpisivanja Konkordata između Crne Gore i Svete Stolice kojim će biti uređen položaj katoličkih vjernika u knjaževini,⁵ ovu zemlju posjećuje nadbiskup Vinčenco Vanuteli da

---

³ O prikazima, prevodima, odjeku i značaju ovog djela vidi up. Vesna Kilibarda, „Bjazoletov opis Njegoša i Crne Gore“, u: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst*, str. 40–56.

⁴ Up. Olivera Popović, „Un parlamentare italiano nel Montenegro ai tempi della Grande crisi d’Oriente (1875–1877)“, *Aevum*, XC/2016, sv. 3, str. 671–679.

⁵ Frančesko Kakamo, „Konkordat sa Crnom Gorom i politika Svete stolice prema istoku“, prevela sa italijanskog Deja Piletić, *Matica*, VI/2005, br. 21, str. 221–254.

bi ispitaio mogućnost jačanja vatikanskog uticaja u njoj i mogućnost približavanja pravoslavlja katoličanstvu.⁶ Iste 1885. godine prvi put dolazi i botaničar Antonio Baldači, koji će narednih godina marljivo izučavati biljni svijet Crne Gore, posvećujući ovim istraživanjima, ali i drugim aktivnostima vezanim za ovu zemlju, veliki dio svog života.⁷ Osim Italijana, malu balkansku knjaževinu u ovom razdoblju u putopisima na italijanskom jeziku opisuju i Dalmatinci Emanuel Nikolić i Josip Modrić, prvi u želji da probudi interesovanje svojih sunarodnika za naučnim istraživanjima, a drugi da evropske kulturne krugove bolje upozna sa prilikama u Dalmaciji i Crnoj Gori.

Talas interesovanja Italijana za Crnu Goru izazvan vjenčanjem italijanskog prestolonasljednika Viktora Emanuela III sa crnogorskom princezom Jelenom Petrović-Njegoš 1896. godine rezultirao je veoma obimnom i raznovrsnom italijanskom putopisnom produkcijom o ovoj zemlji i njenim stanovnicima. S obzirom na broj Italijana koji su je tada posjetili i o njoj pisali, moglo bi se reći da tek tada počinje pravo upoznavanje italijanske kulturne javnosti sa Crnom Gorom. Povod njihovog dolaska uslovio je i izbor tema, motiva, mjesta i ličnosti oko kojih su italijanski pisci koncentrisali svoj narativ. Autori ovih djela pokazuju interesovanje za materijalna i duhovna dostignuća Crne Gore, nudeći iscrpnu panoramu njenih historijskih, političkih i društvenih pojava. Po izrazito blagonaklonom prikazu izdvaja se Viko Mantegaca, koji je i kasnije pisao putopisne priloge o ovoj zemlji.⁸ Vjenčanje Savoja – Petrović otvorilo je put i privrednoj saradnji Italije i Crne Gore u narednim decenijama, koja je takođe opisana u djelima italijanskih putopisaca.

Italijanska štampa izvještavala je i o vjenčanju crnogorskog princa Mirka Petrovića, ali je događaj na italijanskom jeziku ovim povodom putopisno opisao samo Dalmatinac Josip Modrić. Novo zanimanje italijanske javnosti za ovu zemlju izazvalo je proglašenje Crne Gore za kraljevinu 1910. godine, o čemu pišu u svojim dopisima novinari Viko Mantegaca i Luidi Federconi.

O Crnoj Gori ponovo se u većoj mjeri pisalo uoči i u vrijeme Balkanskih ratova, kada je putopisno prikazuju pretežno novinari i ljekari, baveći se političkom situacijom u crnogorskoj kraljevini i donoseći opise oružanih sukoba i ratnih stradanja. Kao i u vrijeme vjenčanja Savoja – Petrović, i ovo će biti prilika da se ponovo objave opisi iskustava iz ranijih vremena, kao što je slučaj sa putopisnom pričom Umberta Sabe.

⁶ Olivera Popović, „Putovanje jednog nadbiskupa u Crnu Goru 1885. godine“, *Lingua Montenegrina*, IX/2016, sv. 2, br. 18, str. 185–198.

⁷ Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, *Matica*, IX/2008, br. 34–35, str. 91–110.

⁸ Up. Slavko Burzanović, Olivera Popović, „Viko Mantegaca i Crna Gora“, *Matica*, XVI-II/2017, br. 71, str. 233–262.

Pregled navedenih djela pokazuje da su tokom XIX i početkom XX vijeka putopise na italijanskom jeziku o Crnoj Gori pisali isključivo muškarci, i to porijeklom iz gradskih sredina, uglavnom veoma obrazovani, po profesiji novinari, pisci, slikari, naučnici, ljekari, visoki oficiri, čak i parlamentarci. Primjetno je da je veći dio ovih naslova bez umjetničkih pretenzija, to jest da pripada žanru publicističko-naučnog putopisa. To je uglavnom bilo uslovljeno prevladavajućom potrebom njihovog nastanka, a to je prikupljanje informacija o ovoj zemlji i njenom narodu u određenim istorijskim trenucima. Međutim, ima među njima i književno uspjelih djela, koja karakteriše fokusiranost na proživljeno iskustvo autora i njegov živopisni prikaz, bez pretjerane opterećenosti balastom istorijskih i drugih podataka. Putopisci su, uglavnom, imali izraženu svijest kako o svojoj poziciji subjekta narativa, tako i o ulozi koju će njihov putopisni prikaz odigrati u stvaranju slike o Crnoj Gori, te su shodno tome i birali šta će ući u njihovo vidno polje i u kom će trenutku i kako nešto opisati.

Budući da su razni posjetioci Crne Gore objavljivali opise svojih boravaka najčešće kada su zbivanja u ovoj zemlji ili razvoj dinastičko-političkih odnosa između Italije i Crne Gore i inače budili znatiželju italijanskih čitalaca, većina ovih djela nosi jasna političko-propagandna obilježja. U analiziranom razdoblju profilisu se četiri dominantna diskursa o ovoj zemlji i njenom narodu. Dok je u prvim putopisnim prikazima Crna Gora oslikana u maniru polu-orijentalističkog diskursa,⁹ kao nedostupna i tajanstvena, a njeni stanovnici kao egzotični predstavnici drevnih ratničkih zajednica, u djelima objavljenim u vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine ti opisi su oplemenjeni isticanjem viteških odlika Crnogoraca, kao i vrlina i sposobnosti njihovog vladara knjaza Nikole I, pa tako prerastaju u *junački diskurs*.¹⁰ Najviše primjera *diskursa o napretku* u Crnoj Gori nalazimo u djelima objavljenim u vrijeme vjenčanja Savoja – Petrović, kada u prvi plan izbijaju kulturne djelatnosti i modernizacija ove zemlje, dok je u najgorem svijetlu prikazana u vrijeme Balkanskih ratova, kada joj se zamjera na nedovoljnoj razvijenosti i varvarizmu, odnosno kada u putopisima o ovoj zemlji prevagu odnosi *balkanistički diskurs*.¹¹

⁹ Up. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994, str. 7; Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić d.o.o., Zagreb, 2010.

¹⁰ „Junački diskurs“ o Crnogorcima bio je tijesno povezan sa politikom evropskih zemalja u vezi sa razrješenjem „istočnog pitanja“, odnosno s problemima vezanim za podjelu posjeda Osmanskog Carstva na Balkanu i utvrđivanje interesnih zona velikih sila. Up. František Šitek, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009, str. 265.

¹¹ *Balkanistički diskurs* predstavlja sistem stereotipa koji etiketira Balkan kao polurazvijen, polukolonijalan, polucivilizovan i poluorijentalan. Ova kategorija koristi se da označi su-

Iako razvojni luk putopisne književnosti na italijanskom jeziku od XIX do XX vijeka pokazuje da su ovi opisi putovanja, kao što je slučaj i sa putopisima o Crnoj Gori autora drugih nacionalnosti, velikim dijelom podređeni političkim preokupacijama autora i njihovim propagandnim namjerama, oni nijesu lišeni pronicljivih zapažanja i razmatranja. Putopisci su rijetko odlazili na put bez predznanja o narodu i zemlji koju su pohodili, pa se njihova naracija oblikuje i pod dejstvom pročitane literature, ali njihova djela svakako doprinose bogaćenju diskursa o Crnoj Gori, kao i podrivanju starih stereotipa i stvaranju novih.

Mnogi od ovih autora odigrali su ulogu marljivih posrednika u italijansko-crnogorskim kulturnim, političkim i ekonomskim vezama i tako se nametnuli pažnji proučavalaca ne samo putopisne književnosti. Italijanski putopisci zaslužni su za popularizaciju italijanskih prevoda Njegoševog *Gorskog vijenca*, kao i za upoznavanje svoje čitalačke publike s prevodima pjesničkog djela knjaza Nikole ili princeze Jelene, mada je, više nego njihova književna vrijednost, istican njihov politički i istorijski značaj. Italijanski putopisi donose i prve rezultate naučnih istraživanja u Crnoj Gori, posebno u oblasti botanike, kao i neposredne zapise sa lica mjesta u vrijeme važnih istorijskih događaja. Djela italijanskih putopisaca obiluju i sociološkim opservacijama, a njihova razmatranja svjedoče o tome šta su ovi obrazovani putnici doživljavali kao *drugost* i kako su je predstavljali svojim sunarodnicima.

LITERATURA

- Burzanović, Slavko, „Antonio Baldači i Crna Gora“, *Matica*, IX/2008, br. 34–35, str. 91–110.
- Burzanović, Slavko, Popović, Olivera, „Viko Mantegaca i Crna Gora“, *Matica*, XVIII/2017, br. 71, str. 233–262.
- Duda, Dean, *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Kakamo, Frančesko, „Konkordat sa Crnom Gorom i politika Svete stolice prema istoku“, prevela sa italijanskog Deja Piletić, *Matica*, VI/2005, br. 21, str. 221–254.
- Kilibarda, Vesna, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, *Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993.

---

prnost predstavi o Evropi koja simbolizuje higijenu, red, samokontrolu, poštovanje zakona, pravdu, efikasnu administraciju. Up. Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek / Krug, 2. izdanje, Beograd, 2006, str. 68–69, 241.

- Kilibarda, Vesna, *Njegoš i Trst: Italijanski pisci i putopisci o Vladici–pjesniku. B. Bjazoleto, P. Generini, F. Dal Ongaro*, CID, Podgorica, 2000.
- Popović, Olivera, „Un parlamentare italiano nel Montenegro ai tempi della Grande crisi d’Oriente (1875–1877)“, *Aevum*, XC/2016, sv. 3, str. 671–679.
- Popović, Olivera, „Putovanje jednog nadbiskupa u Crnu Goru 1885. godine“, *Lingua Montenegrina*, IX/2016, sv. 2, br. 18, str. 185–198.
- Raspuđić, Nino, *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić d.o.o., Zagreb, 2010.
- Šistek, František, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009.
- Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek / Krug, 2. izdanje, Beograd, 2006.
- Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994.

Olivera POPOVIĆ

FAMILIARISATION OF ITALIANS WITH MONTENEGRO THROUGH TRAVELOGUES

The present paper provides a panoramic overview of travelogues about Montenegro in Italian, starting with the first ones, published in the 19th century, and concluding with those published during the Balkan Wars (1912–1913). This period represents the most productive phase of Italian travel writing about Montenegro, while the Balkan Wars conclude the long-lasting epoch of the Ottoman presence in the Balkans, i.e. the era of the wars between the Montenegrins and the Turks, which were often a key motif of Italian travelogues about Montenegro. After this prosperous epoch, during which Montenegro achieved its most important national goals, the country lost its statehood at the end of the First World War, so the interest of Italians for the circumstances in it changed and started to express itself mainly through production of political contributions and discussions instead.

Key words: *travelogues, Montenegro, Italy, inter-Adriatic relations*

Maja MRĐENović (Kotor)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

POJAM LJUBAVI U BIBLIJI

Rad razmatra vrijednosnu suštinu, strukturu i manifestacije biblijske ljubavi, kroz *Stari zavjet* i *Novi zavjet*, i kroz sagledavanje njihovog međusobnog odnosa. Osnovna poruka *Svetog pisma* jeste da je Bog stvorio svijet iz ljubavi, i da sve stvoreno zauvijek počiva u toj ljubavi. Međutim, pojam ljubavi u *Bibliji* nije jednostavan. *Biblija* govori o Božjoj, transcendentnoj, i stvorenoj, ljudskoj ljubavi, i postavlja se pitanje odnosa među njima. Zatim, *Biblija* govori o ljubavi prema Bogu, prema samome sebi, i ljubavi prema bližnjem, u njenim mnogobrojnim pojavnim oblicima. Rad pokazuje da je, prema *Svetom pismu*, u svojim mnogobrojnim manifestacijama, riječ o jednoj ljubavi. Osnovna teza koju rad postavlja jeste da je pojam ljubavi kakav se pojavljuje u *Bibliji* nešto suštinski novo i jedinstveno, u odnosu na koncepte ljubavi koji su mu prethodili, kao i na one koji su se pojavili nakon njega.

Ključne riječi: *Biblija, Stari zavjet, Novi zavjet, biblijska ljubav, ljubav prema Bogu, ljubav prema samom sebi, ljubav prema bližnjem*

Biblija je „zbirka spisa koje je Crkva priznala kao nadahnute“¹, i smatra se da se u tim spisima sadrži „objava koju je Bog otkrio ljudima svojim djelima i riječima“². Ta objava sastoji se iz povijesti ljudskog spasenja, a ono se sadrži u postepenom ostvarivanju „božanskog plana o iskupljenju“³. Iskupljenje se ostvaruje preko dva Saveza (Zavjeta): prvog, „između Boga i Izrailja“⁴ kao „izabranog naroda“⁵, koga se Bog držao uprkos „nevjernosti“ naroda; i drugog, konačnog, koji je sklopljen sa cijelim čovječanstvom i „zapečaćen“

¹ Harrington, Wilfrid J., *Uvod u Bibliju: Spomen objave*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987, str. 9, 19–20.

² Isto.

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

Hristovom žrtvom. S obzirom na ta dva Saveza, *Biblija* se dijeli na *Stari zavjet* i *Novi zavjet*. *Novi zavjet* tijesno je povezan sa *Starim* i iz njega proizilazi.⁶

Iako se može smatrati jednim djelom, čiji je autor Bog, sa druge, ljudske tačke gledišta, *Biblija* nije jedna knjiga, nego cijela književnost. Starozavjetne knjige pisane su kroz vremenski period od hiljadu godina⁷, a posljednja je napisana prije čak dvije hiljade godina⁸; dok je *Novi zavjet* sav nastao unutar 1. v. n. e. U pisanju oba *Zavjeta* učestvovali su mnogobrojni ljudski autori. Od tada, *Biblija* je mnogo puta prepisivana, prevedena, tumačena.

Smatra se da objava u *Bibliji* nije saopštavanje nekih apstraktnih istina, dogmi, nego konkretno očitovanje Boga kao Stvoritelja i Spasitelja – kao Boga čija je suština ljubav. Ljubav je centralna tema biblijske povijesti, još od priče o stvaranju prvih ljudi, i centralna tema biblijske objave, jer se Bog otkriva samo kroz svoj spasiteljski naum, koji je iz ljubavi. Osnovna poruka *Svetog pisma* jeste da je Bog stvorio svijet iz ljubavi, i da sve stvoreno zauvijek počiva u toj ljubavi. Međutim, pojam ljubavi u *Bibliji* nije jednostavan. *Biblija* govori o Božjoj, transcendentnoj, i stvorenoj, ljudskoj ljubavi, i postavlja se pitanje odnosa među njima. Zatim, *Biblija* govori o ljubavi prema Bogu, prema samome sebi, i ljubavi prema bližnjem, u njenim mnogobrojnim pojavnim oblicima. Postavlja se pitanje da li su to mnogobrojni aspekti jedinstvene ljubavi, ili su to različite „ljubavi“; i kakav je odnos među njima.

U ovom radu biće razmotreni vrijednosna suština, struktura i manifestacije biblijske ljubavi, kroz *Stari* i *Novi zavjet*, i kroz sagledavanje njihovog međusobnog odnosa. Osnovna teza koju rad postavlja jeste da je pojam ljubavi kakav se pojavljuje u *Bibliji* nešto suštinski novo i jedinstveno. Tim pitanjem bavili su se nebrojeni teolozi, filozofi, psiholozi, i drugi mislioci i naučnici, dok ovaj rad prilazi temi sa književnog aspekta i drži se uglavnom samog teksta *Biblije*; a zbog ograničenog opsega, on je po svojoj strukturi kratak pregled, te je na mnoge bitne momente u tumačenju pojma biblijske ljubavi samo ukazano.

---

⁶ Isto.

⁷ Prema Heringtonu, početak biblijske pismene književnosti, u strogom smislu riječi je u doba Solomonove vladavine, poč. 10. v. p. n. e. (Harrington, W. J., *Uvod u Bibliju*, str. 24).

⁸ Prema Heringtonu, posljednje starozavjetno djelo je *Knjiga mudrosti* (poznata i kao *Mudrost Solomonova*), koja spada u deuterokanonske knjige *Starog zavjeta* i koja je nastala u prvoj polovini 1. v. p. n. e. (Harrington, Wilfrid J., *Uvod u Stari Zavjet: Spomen obećanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987, str. 296).

Pojam ljubavi u *Starom zavjetu*

Iako je, kako navodi Tomić, u osnovi starozavjetne objave pravednost, a ne ljubav, ipak možemo reći da je u *Starom zavjetu* princip ljubavi prema bližnjima bio dobro poznat i relativno tačno formulisan – „kroz sve stranice *Starog zavjeta* probija se istina objave da je ljubav temelj stvaranja i povijesti, biblijske teologije i etike“⁹. Ljubav se u *Starom zavjetu* neprestano ističe kao Božja osobina, manifestacija, a zatim i kao uporni zahtjev čovjeku da ljubi Boga svom snagom i bližnjeg kao sebe sama.

Jevrejski glagol *ahab* (voljeti) i srodne riječi koje se upotrebljavaju za označavanje ljubavi u *Starom zavjetu*, kao što su *raham* (izražava nježnost ljubavi), *hesed* (znači milosrdnu, nezasluženu ljubav), *jada* (znači „spoznati/spoznavati“ u različitim pogledima, pa i u seksualnom tj. smislu tjelesne ljubavi), zahvataju širok opseg značenja.¹⁰

Princip ljubavi nalazimo već u *Zakonskim knjigama*, čije se autorstvo pripisuje proroku Mojsiju. Prema tim knjigama, još u priči o stvaranju svijeta i prvih ljudi, Bog je prikazan kao dobar i ljubeći tvorac: On je stvorio svijet „veoma dobrim“ (*Post* 1:31), a čovjeka po svom obličju. Čovjek je postavljen da prebiva u rajskom vrtu, u najpovoljnijim uslovima da radi i raduje se plodovima svoga rada, te živi sretan i ne poznajući smrt. Takođe, čovjek nije ostavljen u samoći, a bilo mu je moguće i neposredno opštenje sa Bogom (*Post* 2:18). Iznad svega, čovjek je slobodan, i to je najviši izraz ljubavi Stvoritelja prema svome djelu: „Dar slobode i mnogo puta ponovljeni poziv da se bude vjeran toj slobodi, starozavjetni pisci su smatrali dokazom Božje ljubavi prema Njegovom narodu.“¹¹

Bog nije prestao da voli čovjeka ni poslije učinjenog prvog grijeha. Dao mu je prvojevanđelje, kao nadu na buduće iskupljenje i spasenje (*Post* 3:14–15). „Cela promisliteljska aktivnost kojom je Bog čuvao, rukovodio i vaspitavao starozavetno čovečanstvo, jeste manifestacija njegove roditeljske ljubavi.“¹² Naročito su tu ljubav uživali starozavjetni pravednici. Noje, koji je bio „pravedan i bezazlen svojega vijeka“ i koji „svagda življaše po volji Božijoj“, bio je po milosti Boga spasen od uništavajućeg potopa. Bog sa njime

⁹ Tomić, Celestin, „Agape i objava Božje ljubavi“, u: *Bogoslovska smotra*, vol. 42 no 4, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973, str. 340.

¹⁰ Isto.

¹¹ Wagoner, Robert E., *The Meanings of Love: An Introduction to Philosophy of Love*, Greenwood Publisher Group, Westport, Connecticut / London, England, 1997, str. 39: „The gift of freedom and the recurring call to be faithful to that freedom are taken by Old Testament writers to be evidence of God's love for his people.“

¹² Панчовски, Иван Г., *Етика хришћанске љубави*, Графичко издавачко предузеће Просвета, Ниш, 1973, str. 37.

sklapa savez, kao znak svoje vječite ljubavi za čovječanstvo (*Post* 9:1–17). I cjelokupna istorija patrijarha pokretana je Božjim promislom. Kada je čovječanstvo nanovo krenulo putem grijeha, Bog sklapa nov savez sa Avramom, koji je imao nepokolebljivu vjeru u Boga (*Post* 15:6), te Bog postaje njegov „štit“ i blagosilja njega i njegovo potomstvo (*Post* 15:1). Bog daje Avramu obećanja koja se ispunjavaju u oslobađanju iz egipatskog ropstva, u čudesnom prelasku preko Crvenog mora, i čudima pri lutanju kroz pustinju i osvajanju Obećane Zemlje. Novi savez se sklapa na Sinaju, gdje se Bog otkriva Mojsiju kao Bog „milostiv, žalostiv, spor na gnjev i obilan milosrdem i istinom“ (*Izl* 34:6). „Svaki savez počinje inicijativom koja dolazi od Boga i predstavlja Božju naklonjenost koja nije ničim zaslužena. Bog zauzvrat traži vjernost i poslušnost.“¹³ Sinajska tradicija, navodi Tomić, donosi prvu jasniju objavu Boga ljubavi. Kada Mojsije moli da mu Bog objavi „svoje putove“ (*Izl* 33:13), odnosno svoj spasiteljski naum, Bog mu se i objavljuje: „Jahve, Jahve! Bog milosrdan i milostiv, spor na srdžbu, bogat ljubavlju i vjernošću“ (*Izl* 34:6).¹⁴

Činjenica je da je u cijelom *Starom zavjetu*, a naročito u njegovim zakonskim knjigama, Bog prikazan prije svega kao pravičan, štaviše, kako često održava svoju pravdu teškim i surovim kaznama. To se obrazlaže time da se u „Božijoj pravičnosti, čak i onda kada se manifestuje u strogim i surovim kaznama, otkrivaju iskre i odblesci Božje ljubavi. Za Božje kazne najkarakterističnije je da one gotovo uvek imaju popravni, poučni karakter: imaju za cilj da dovedu grešnika do svesti i dolaženja sebi, do pokajanja i popravljanja.“¹⁵ Zbog toga krivci bez daljnjeg nalaze Boga čim se pokaju i potraže ga (*Lev* 26:40–41), jer Bog je „milostiv Bog, neće te ostaviti ni istrijebiti“ (*Ponz* 4:31).

U bliskoj vezi sa Božjom ljubavlju javlja se „ideja o očinstvu Božjem“, koja se sastoji u tome da „Bog kao nebeski Otac, voli sve ljude kao svoju decu“. Iako je ta ideja potpuno otkrivena u svoj svojoj punoći tek kroz pojavu Isusa Hrista, ona je „određeno nagoveštena“ u *Starom zavjetu*, još od njegovih prvih knjiga. Za to postoje mnogi primjeri: u otkrovenjima datim proroku Mojsiju, Bog naziva Izrailj svojim „sinom prvencem“ (*Izl* 4:22), a članove izrailjskog naroda svojim sinovima (*Ponz* 14:1). Takođe, Mojsije naziva Boga „otac izrailjskog naroda“ (*Ponz* 32:6). Roditeljski odnos Boga prema Izrailju se manifestuje u „roditeljskoj brizi, zaštiti i pomoći“. Dok je izrailjski narod lutao kroz pustinju, Bog ga je nosio „kao što čovek nosi sina svojega“ (*Ponz* 1:31). Starozavjetni pisac slikovitim poređenjem oslikava Božju brigu i zaštitu: „kao što orao poziva svoje orliće iz gnijezda, diže se nad njima, širi krila svoja, uzima ih i nosi na krilima

¹³ Harrington, W. J., *Uvod u Stari Zavjet*, str. 147.

¹⁴ Tomić, nav. djelo, str. 338.

¹⁵ Pančovski, nav. djelo, str. 37.

svojim“ (*Ponz* 32:10–11), tako se brinuo Bog o Izrailju i čuvao ga „kao što čovjek gaji svoje dete“ (*Ponz* 8:5).¹⁶

Kao odgovor na ljubav Boga prema izrailjskom narodu javlja se odgovarajuća zahvalna ljubav prema Bogu. Još u *Dekalogu* se otvoreno zahtijeva da se Bog voli, jer je On milostiv prema hiljadama vjernih koji ga vole i čuvaju njegove zapovijesti (*Izl* 20:6). Isto se zapovijeda u *Ponovljenim zakonima*: „Ljubi Gospoda Boga svoga iz svega srca svojega i iz sve duše svoje i iz sve snage svoje“ (*Ponz* 6:5). Ovoj zapovijesti se „pridaje ogromna važnost“, i od svakog Izrailjca se traži da je čuva u svome srcu i duši, da je se sjeća kad liježe i ustaje, te da je napominje sinovima svojim (*Ponz* 6:6–9).¹⁷ „Kakav onda treba da bude život Izraelov u ljubavi sa Bogom? Jasno je da to nije sentimentalni život ili ekstaza, nego prije jedan etički život.“¹⁸

Pored toga, ljubav Boga prema izrailjskom narodu izaziva i bratsku ljubav. Mojsijev zakon propisuje socijalnu pravdu i milosrđe: „Agape nisu samo topla osjećanja; ona je takođe činjenje. Ona podrazumijeva predanost obavezama prema Bogu, predanost izvršavanju *Deset zapovijesti* i predanost odgovornosti prema porodici i bližnjima u ovim vječnim pravilima.“¹⁹ Recimo, naređuje se da se njiva ne požanje do kraja, da se ne odnose zaboravljeni snopovi, da se vinogradi i masline ne oberu do kraja, već da se ovo ostavlja udovicama, siročadi, siromašnima i došljacima. Dalje se propisuje da se bližnji ne tlači, ne pljačka, da se čuva od neprijateljstva i nepravde (*Lev* 19:11–18; *Ponz* 24:19–21). Zabranjuje se uzimanje interesa kad se pozajmljuje siromahu, da se haljina udovice ne uzima u zalog, da se haljina uzeta od bližnjeg vraća prije zalaska sunca, jer mu je jedini pokrivač itd. Vrlo je značajno to što se socijalna pravda i ljubav koje propisuje Mojsijev zakon ne odnose samo na slobodne sunarodnike, već i na došljake i robove. Traži se da došljaci ne budu ugnjetavani, već tretirani kao domaće stanovništvo (*Izl* 22:21; *Lev* 19:33–34; *Ponz* 10:19). Zanimljivo je pomenuti i „sedmu godinu“ – svaka sedma godina smatrana je godinom oprosta, kada se pušta na slobodu svaki rob od sunarodnika, i bližnjem oprašta svaki dug: „Čuvaj se da ne bude kakvo nevaljalstvo u srcu tvom, blizu je sedma godina, godina oprosna, i da oko tvoje ne bude zlo prema

¹⁶ *Библјјска енциклопедија*, том I–II, прир. Ракић, Радомир, Духовна академија Светог Василија Острошког, Србиње / Београд, 2004, стр. 10.

¹⁷ Isto, str. 10, 11.

¹⁸ Lindberg, Carter, *Love: A Brief History Trough Western Christianity*, Blackwell Publishing, Malden, USA / Oxford, UK / Carlton, Australia, 2008, str. 24: „What than is Israel' s life in love with God to be? It is clearly not a life of sentimentality or ecstasy but rather an etical life.“

¹⁹ Templeton, John, *Agape Love: A Tradition Found in Eight World Religions*, Templeton Foundation Press, Philadelphia & London, 1999, str. 15: „Agape is not just warm feelings; it is also action. It entails being true to the commitment made to God, to the Ten Commandments, and to the responsibilities toward family and neighbor in these eternal precepts.“

bratu tvom siromahu, pa da mu ne daš... daj mu, (pozajmi mu koliko traži, i koliko mu treba), i kada mu daješ neka ne žali srce tvoje“ (*Ponz* 15:19–10). Kao vrhunac svega toga, Mojsijev zakon propisuje: „Ljubi bližnjeg svoga kao sebe samoga“ (*Lev* 19:18). Kod samog proroka Mojsija, štaviše, ljubav prema bližnjem je dosegala do samožrtvovanja – on je molio Boga da oprostí grijehe njegovim sunarodnicima, ili da i njega izbriše iz „knjige svoje“ (*Izl* 32:32).²⁰ Iz svega ovoga slijedi, da je princip ljubavi bio poznat u *Zakonskim knjigama Starog zavjeta*, jer se u njima određeno govori kako o Božjoj ljubavi, tako i o ljubavi čovjeka prema Bogu i bližnjem, kao o moralnoj obavezi koja iz Božje ljubavi proističe.

U poređenju sa drugim knjigama *Starog zavjeta*, u istorijskim se rjeđe govori o principu moralne ljubavi, što proizilazi iz njihovog predmeta i karaktera. U skupini starozavjetnih knjiga koje nazivamo *poučnim* princip ljubavi se otkriva „logičnije i dublje“, što je uslovljeno njihovim „pretežno religioznim i moralno-poučnim karakterom“.²¹

Na nekim mjestima u *poučnim* knjigama *Starog zavjeta* Božja ljubav povezuje se sa utilitarističkom uzajamnošću: „Ja ljubim one koji mene ljube“ (*Priče* 8:17). Tragovi utilitarističke motivacije nalaze se i u ljubavi prema bližnjima: „Gospodu pozajma ko poklanja siromahu, i platiće mu se za dobro njegovo“ (*Priče* 19:17), a ko tlači siromaha, biće kažnjen (*Priče* 14:31). Božja nagrada koja se očekuje za manifestovano čovjekoljublje je i imanentna i transcendentna, i kreće se od davanja zemaljskih blaga, do opraštanja grijehova i blaženstva (*Priče* 11:17).²² Međutim, u tim knjigama postoje i uzvišenija moralna sagledavanja, koja moralnu ljubav predstavljaju kao sveopraštajuću i darežljivu vrlinu, i pripisuju joj velikodušno i nekoristoljubivo opraštanje: „Ljubav pokriva sve prijestupe“ (*Priče* 10:12). Ko oprašta bližnjem, dobija od Boga oproštaj (*Prem Sir* 28:2). Štaviše, tu se nalaze i nagovještaji najviše manifestacije moralne ljubavi, ljubavi prema neprijatelju. Imamo primjer pravednog Jova, koji se nije radovao propasti svojih neprijatelja (*Jov* 31:29–30). Ovim starozavjetna vrlina napušta odmazdu i vraćanje zla za zlo (*Priče* 20:22; 24:17). Ipak, to još nije sveopraštajuća ljubav, koju je svijetu otkrio Isus Hrist, jer se primjenjuje samo na pobožne, ali ne i grešnike (*Prem Sir* 12:4–6).²³

Proročke knjige predstavljaju najvišu etapu u istoriji starozavjetnog otkrovenja. Proroci najavljuju buduća mesijanska vremena i znatno dublje pronicu u princip moralne ljubavi. U *Starom zavjetu* princip moralne ljubavi najpotpunije se otkriva kada proroci najavljuju Mesiju i njegovo carstvo. Na-

²⁰ *Biblijska enciklopedija*, str. 11.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

javljuju da će božanstvena ljubav Mesije biti samožrtvena, da će biti kažnjen za cijeli svijet, i da će se kroz njegova nevina stradanja čovječanstvo spasti. Opisujući ljubav Mesije, proroci joj pridaju univerzalni karakter, koji prevazilazi okvire izrailjskog naroda. Mesija će sići na zemlju da se žrtvuje za iskupljenje svih ljudi svih vremena (*Is* 2:2–5; 19:18–25; 53:11–12; *Jer* 3:17; *Mih* 4:1–7; *Zah* 8:20–23).²⁴

Da bi opisao nevjernost Izrailja svome Bogu, prorok Osija koristi metaforu bračne ljubavi. Bog mu daje uputstvo da otkupi svoju nevjernu ženu: „Idi opet, ljubi ženu koju ljubi ljubavnik, a ona čini preljubu“ (*Os* 3:1). To znači, da Bog neće kazniti Izrailj, već će ga otkupiti i opet sa njime sklapati savez.²⁵ Osija najavljuje taj novi, nerazrješivi bračni savez između Jahve i Izrailja: „I zaručiću te sebi do vijeka, zaručiću te sebi pravdom i sudom i milošću i milosrđem. I zaručiću te sebi vjerom, i poznaćeš Gospodina.“ (*Os* 2:19–20).

Neki teoretičari hrišćanstva smatraju da čak i *Pjesma nad pjesmama*, zbirka ljubavnih pjesama nastala u proročkoj epohi, opjeva ljubav između Boga i Izrailja.²⁶ Međutim, u ovom slučaju za takvo alegorijsko tumačenje nema osnova, već sve govori u prilog doslovnom tumačenju: to je pohvala ljudskoj ljubavi, ljubavi između muškarca i žene kakvu je Bog stvorio i hoće da postoji. Mišljenje da takva tema nije dostojna *Pisma*, ne uočava pravo značenje *Pisma*, smatra Harington.

Da bi se potpunije objasnio pojam ljubavi u *Starom zavjetu*, postavlja se pitanje o odnosu starozavjetnog čovječanstva prema „novoj zapovesti“ o ljubavi, „koju je Osnivač Novog Zaveta, Isus Hristos, objavio u svom jevanđelju i ostvario u svom zemaljskom životu.“²⁷ Na osnovu izloženog, zaključujemo da je u *Starom zavjetu* bio poznat princip moralne ljubavi, ali samo u nižoj vrijednosnoj sferi. Sposobnost za ljubav smatra se ukorijenjenom u samoj bogopodobnoj prirodi čovjeka, te je moralna ljubav bila dostupna i poznata ne samo prije pada u grijeh, već i poslije njega, jer je Božji obraz u čovjeku neuništiv. „Pa ipak, uslijed oštećenja svoje duhovno-moralne prirode starozavjetni čovjek mogao je da dostigne samo nižu vrednosnu sferu principa moralne ljubavi. Za puno poznavanje i ostvarivanje moralne ljubavi bilo je neophodno obnoviti, vaspostaviti čoveka u njegovoj prvobitnoj duhovno moralnoj čistoti i obnoviti ga novim blagodatnim silama, što se postiže usvajanjem plodova iskupne samožrtve ovaploćenog Božijeg Jedinorodnog Sina i primanjem

²⁴ Isto.

²⁵ Važno je uvijek naglašavati, da savez između Boga i Izrailja nije pravne vrste, već je *berit*, „savez između Jahve ko zaručnika i Izrailja kao njegove zaručnice“ (Tomić, nav. djelo, str. 339). Zato se i raskidanje tog saveza od strane Izrailja karakteriše kao preljuba i bludničenje.

²⁶ Pančovski, nav. djelo, str. 44.

²⁷ Isto, str. 47.

blagodatnih darova Duha Svetoga,²⁸ objašnjava Pančovski. Dakle, princip moralne ljubavi u *Starom zavjetu* nije bio uzdignut do osnovnog moralnog načela, nego je bio ograničavan mnogim moralnim zapovijestima i naređenjima. Kao obrazloženje toga navode se dva razloga: prvi je potreba da izrailjski narod bude sačuvan od uništenja od strane mnogobožičkih naroda koji su ga okruživali i da se sačuva monoteizam; drugi je religiozno-moralna grubost samog izrailjskog naroda, koji je u početku trebalo da bude vaspitavan da poštuje osnovne moralne vrijednosti putem nižih i strogih zakona. Tek postupno došlo se do prave moralne ljubavi: tek kad „izađe vrijeme“ (*Mark* 1:15), Isus Hrist „stavio je van snage ove niže i ograničene starozavetne moralne norme smenjajući ih uzvišenim principom jevanđeoske ljubavi.“²⁹

Stoga je i Mojsijeva zapovijest „ljubi bližnjeg svoga kao samog sebe“ (*Lev* 19:18) trpjela ograničenja – odnosila se samo na sunarodnike i pripadnike iste religije; a smatralo se ne samo da je dopušteno, nego da treba da se svete pripadnicima drugih naroda, a naročito neprijateljima. Taj zaključak je nametnut od strane nekih tumača zakona i primjenjivan od izrailjskog naroda. Stoga, mada zapovijesti mržnje nema u *Starom zavjetu*, bila je prisutna u svijesti naroda.³⁰ Isto tako, ni motivi kojima je starozavjetni čovjek bio podstican da se drži zapovijesti o ljubavi prema Bogu i bližnjem nijesu bili potpuno čisti i uzvišeni: Bog i bližnji nijesu voljeni radi njihove neuništivo vrijedne suštine, već radi izbjegavanja odmazde, i sticanja zemaljskih i nebeskih blaga. Zato je u *Starom zavjetu* Bog često predstavljen kao strogi sudija, koji kažnjava one koji ne poštuju njegovu volju, a poslušne bogato nagrađuje (*Izl* 20:5–6). Takva ljubav prema Bogu ne može da pretenduje na visoku moralnu čistotu, nekoristoljubivost i svetost. U ljubavi prema bližnjem često je bio na snazi tzv. „socijalni reciprocitet“ – da se dobro bližnjima čini da bi nam oni isto vratili: „ono što tebi nije prijatno, ne čini drugome“ (*Tovit* 4:15). Tu nema govora o opraštajućoj i samopožrtvovanoj ljubavi. Uzvišene pobude za ljubav prema Bogu i bližnjem ističu se u *Starom zavjetu* samo mjestimično. Recimo, Bog traži od članova izrailjskog naroda da budu sveti, jer je on svet (*Lev* 11:44–45; 19:2; 20:7; 21:8). Tu je motivacija vrijednost svetosti kakva je ona sama po sebi. Ali činjenica je da je u *Starom zavjetu* u odnosu prema Bogu preovladavalo osjećanje ropstva, a ne Božjeg sinovstva. Ideja bogosinovstva bila je shvatana kao obećanje koje će biti ispunjeno u budućim, mesijanskim vremenima, a ne kao tadašnja duhovna stvarnost. „Tek pomoću samožrtve ovaploćenog Jedinorodnog Sina Božijeg porobljeni pred stihijama sveta i oni koji su se nalazili pod zakonom moći će da se oslobode duha ropstva i da se prime

²⁸ Isto.

²⁹ Pančovski, str. 48.

³⁰ Isto.

duha posinačkog. Uprkos obećanju o oslobađanju i posinovljenju starozavjetni čovek je osećao svoju ropsku zavisnost od Boga i nije mogao da se uzdigne do sinovske ljubavi da bi predano zavoleo Boga i izvršavao njegove zapovesti dobrovoljno i svestan njihovih vrednosti.³¹

Prema tome, u starozavjetnoj istoriji primjera nekoristoljubive, nesebične i predane ljubavi bilo je samo među najpobožnijima, koji su osjećali dolazak Spasitelja. Može se pomenuti prorok Mojsije, koji je iz ljubavi prema sunarodnicima napustio raskoš faraonskog dvora, izlagao se opasnosti, trpio vrijeđanja. Od sunarodnika je za to dobio nezahvalnost, ali se njegova ljubav nije pokolebala (*Izl 32:32*). Takve neograničene ljubavi starozavjetnih prevednika, koji nijesu živjeli da se drže spoljašnje zakonske pravednosti, već su u sebi ovaploćavali nešto slično jevandeoskoj ljubavi, prije nego što je nova zapovijest o ljubavi istinski bila poznata čovječanstvu, ipak su izuzeci.

Prevod *Sedamdesetorice* i odnos *agape* – *eros*

Prije analize sadržine i obima pojma ljubavi u *Novom zavjetu*, potrebno je nešto reći o prevodu *Sedamdesetorice*, te, u vezi sa time, o odnosu pojmova ljubavi koji se označavaju grčkim riječima *agape* i *eros*. *Stari zavjet* na grčki jezik preveli su učeni jevrejski rabini, u Aleksandriji, tokom 2. i 3. vijeka. Pri tome, „prevodioci su osjetili poteškoće prijevoda iz jednog semitskog jezika na jedan indoevropski jezik, s jezika konkretnog na apstraktni grčki jezik.“³² Naročitu teškoću predstavljalo je prevesti na grčki jezik starozavjetne izraze za Božju ljubav, i odgovarajuću ljubav koju ona izaziva u čovjeku – *ahab, hesed, raham, jada*.³³

Sam grčki jezik posjeduje više termina za označavanje pojma ljubavi. U klasičnom grčkom jeziku, u upotrebi je najviše bio glagol *eran* tj. izvedena imenica *eros*. Taj termin očito nije bio pogodan da izrazi biblijski pojam ljubavi, jer su ga prevodioci izbjegli: izraz *eros* se ne pojavljuje u prevodu *Sedamdesetorice*, a glagol *eran* samo na jednom mjestu. Takođe, prevodioci su izbjegavali da upotrijebe i drugi grčki izraz za označavanje ljubavi – *philein* tj. *philia*, i on se pojavljuje u prevodu samo deset puta.³⁴

Prevodioci su se oprijedjelili za izraz rjeđe upotrebljavan u grčkom jeziku, a to je *agapan, agape*. Etimologija te riječi je nejasna, ona je „označavala ne isto što i *eros*, nego da sam zadovoljan (blagodaran), prijatno mi je, srećan sam sa nečim što imam ili što se pouzdano nadam da ću steći; dok u

³¹ Isto, str. 49.

³² Tomić, nav. djelo, str. 340.

³³ Isto, str. 341.

³⁴ Isto, str. 341, 342.

reči eros uvek postoji izražavanje nedostatka (potrebe) i stremljenja ka tome što nedostaje.³⁵ Tako je agape postala, a to je i danas, svojstven izraz za izražavanje svih nijansi biblijske ljubavi – kako božanske, tako i svih nijansi ljudske ljubavi: „Agape je osnovno jezgro judaizma.”³⁶

Novi zavjet napisan je na grčkom jeziku, i za izražavanje ljubavi, koristi izraz agape, utemeljen od strane prevodilaca *Starog zavjeta*. Novozavjetni pisci ne upotrebljavaju izraze eran i eros; a philein vrlo rijetko, tj. svega 25 puta – za izražavanje ljudskog prijateljstva i zajedništva.³⁷ Uprkos tome što se, dakle, u *Bibliji* gotovo i ne sreće izraz eros, brojni hrišćanski mislioci ulagali su napore da razgraniče pojam ljubavi obuhvaćen izrazima eros i agape, pri čemu su se ti pokušaji kretali od odricanja svake veze i najvećeg mogućeg razdvajanja ta dva pojma, do pokušaja da se oni približe, tj. da se eros prikaže kao dio agape.

O nerazlučivoj povezanosti agape i erosa govori i Anica Savić-Rebac. Po njoj, cijeli razvoj hrišćanstva stoji u znaku odnosa prema helenizmu, pri čemu taj odnos varira od spajanja, u intelektualnijim fazama razvoja hrišćanske misli, do udaljavanja, kada bi se hrišćanstvo našlo u fazi primitivnog religijskog proživljavanja. Ona tvrdi da je hrišćanstvo jedino apsorbujući helenizam moglo postati duhovna i kulturna sila; a najveći je bio uticaj platonsko-neoplatonskih ideja. „A središte i sve hrišćanski orjentisane mistike je opštehelenska i ujedno lično platonska zamisao o ljubavi kao jedinjoj vezi kosmosa, i jedinjoj vezi između duše i apsolutnog.”³⁸

Agape kao božanska ljubav, koja se spušta i odabira, a kao ljudski osjećaj označava samozaborav i samožrtvovanje za najveću sreću, neupotrebljiva je u hrišćanskoj mistici, ukoliko nije pomiješana sa erosom. Ali, pri tome, i eros je pretrpio uticaj agape, njemu je oduzet čisto intelektualni karakter, pa i erotski u užem smislu – on je „feminiziran”³⁹ i izmenjen u svojoj prirodi“, zaključuje Rebac.⁴⁰

³⁵ Сикутрис, Јоанис, *Платонски ерос и хришћанска љубав*, Хришћанска мисао, Србиње / Београд / Ваљево / Минхен, 1998, стр. 62.

³⁶ Templeton, nav. djelo, str. 17: „Agape is central to the core of Judaism.”

³⁷ Tomić, nav. djelo, str. 343.

³⁸ Савић-Ребац, Аница, *Хеленски видици*, Мали Немо, Панчево, 2004, стр. 28.

³⁹ „Ženski element možemo priznati u veoma pojačanoj subjektivnosti, i, s time u vezi, u naročito kultivisanom intenzitetu osećajnosti, u jednoj, može se reći, zaljubljenosti u sopstvenu dušu i njene doživljaje kod velikih hrišćanskih pisaca“ (Savić-Rebac, nav. djelo, str. 32, 33).

⁴⁰ Savić-Rebac, nav. djelo, str. 28, 32–33.

Pojam ljubavi u *Novom zavjetu*

Pojam ljubavi u *Novom zavjetu*, u odnosu na starozavjetni, širi je po sadržini i obimu, i služi za označavanje hrišćanske ljubavi u svoj njenoj punoći. U njegov opseg ulazi Božija ljubav, te ljudska ljubav prema Bogu, bližnjima i samome sebi.⁴¹ Iako o tim vidovima ljubavi govori i *Stari zavjet*, postoje bitne razlike: „Isus Krist je sam najviši izraz Boga ljubavi. Što je u *Starom Zavjetu* bilo naznačeno u obećanju, savezu, proroštvima, *Novi Zavjet* vidi ostvareno u Isusu Kristu.“⁴²

Takva Božja ljubav traži odgovor čovjekov, a on se, slično kao u *Starom zavjetu*, sastoji u ispunjavanju zapovijesti o ljubavi prema Bogu i bližnjima. „Božja ljubav koja je prikazana kao opraštajuća i milostiva nije samo njegova dispozicija, nešto poput ‘zaliha na raspolaganju’, nego moralna ljubav koja kako zahtijeva, tako i omogućava.“⁴³ Iako zapovijesti o ljubavi zvuče isto kao i u *Starom zavjetu*, one ipak u Novom označavaju nešto bitno drugačije. Stoga će suština novozavjetne ljubavi najbolje biti osvijetljena analizom njenih manifestacija: ljubavi prema Bogu, ljubavi prema samom, i ljubavi prema bližnjima.

Ljubav prema Bogu je ono čime počinje fenomen hrišćanske ljubavi uopšte, drugačije ona ne postoji. Bog i njegova ljubav su na prvom mjestu, i uslovljavaju i samo postojanje i ljubav čovjeka: „Bog je ljubav“ (*1 Jovan* 4:8), „ljubav je od Boga, i svaki koji ima ljubav od Boga je rođen, i poznaje Boga“ (*1 Jovan* 4:7). Ljudi, dakle, ljube Boga i bližnje, jer Bog najprije pokaza ljubav prema njima (*1 Jovan* 4:19).⁴⁴

Ljubav Boga prema ljudima i odgovarajuća ljudska ljubav prema Bogu stvaraju najbliže duhovno opštenje između ljudi i Boga: Bog i čovjek opšte kao prijatelj sa prijateljem. Još u *Starom zavjetu* odnos Boga i čovjeka posmatra se kao prijateljstvo. Recimo, Avram se naziva „prijatelj Božji“ (*2 Dnev* 20:7). I Hrist označava svoj odnos prema učenicima kao prijateljstvo: „Vi ste prijatelji Moji ako tvorite što vam Ja zapovijedam. Više vas ne nazivam slugama; jer sluga ne zna šta radi gospodar njegov: nego vas nazvah prijateljima, jer vam sve kazah što čuh od Oca Svojega“ (*Jovan* 15:14–15). To prijateljstvo se sastoji u punom povjerenju, predanosti, samopožrtvovanju.⁴⁵

⁴¹ *Biblijska enciklopedija*, str. 13.

⁴² Tomić, nav. djelo, str. 343.

⁴³ Lindberg, nav. djelo, str. 31: „God’s love presented as forgiveness and mercy is not just his disposition, a kind of divine ‘stock in trade’, but it is an ethical love that demands as well as enables.“

⁴⁴ Pančovski, nav. djelo, str. 144.

⁴⁵ Isto.

Osim prijateljskim, duhovno opštenje Boga i čovjeka karakteriše se, kako je već pomenuto, i roditeljsko-sinovskim odnosom. Ljudi kao djeca Božja, treba da odgovaraju sinovskom ljubavi. Preko Hristove žrtve iskupljenja čovječanstvo je dobilo konačno posinovljenje, te, kao što je Hrist vršio volju Oca, treba to da čine i ljudi (*Jovan 8:29*).⁴⁶

Ljubav između Boga i čovjeka karakteriše se i kao prebivanje Boga u čovjeku, i obrnuto, što tvori savršeno mistično-realno jedinstvo, u kome se ne obezličava nijedna strana. Važno je uvijek naglašavati, da to jedinstvo nije misaono preživljavanje, „vita contemplativa“, već se njime proživljava povezanost svega postojećeg sa Bogom, i ono daje impulse za služenje svima ljudima. Nesumnjivo je, da su Bog i čovjek nesrazmjerne veličine, ali među njima ima dodirnih tačaka, koje čine njihovo jedinstvo u ljubavi ne samo mogućim, nego najrealnije duhovno konkretnim.

Što se tiče svojstava hrišćanske ljubavi prema Bogu, ona se karakteriše kao najuzvišenija, zbog savršenog objekta te ljubavi. Tako je ona najjača, po svojoj sili i aktivnosti prevazilazi svaku drugu, jer je njen objekt neizmjeran. Hristos traži da volimo Boga svim svojim srcem, dušom, mišlju i snagom (*Mat 22:37; Mark 12:30*). Dalje, hrišćanska ljubav je intimna, tj. izvire iz najskrivenijih dubina, osnovnog jezgra ljudske duše, i ta intimnost čini je tuđom licemjernosti, sentimentalnosti i spoljašnjem pokazivanju. Ta ljubav je i nepromjenljiva, nije kratkotrajno afektivno stanje, nego je svakidašnja manifestacija, duboko i čvrsto usađena u ljudsku dušu i neiskorjenljiva iz nje. Ništa čovjeka ne može od nje razdvojiti, „ni smrt, ni život, ni anđeli, ni poglavarstva, ni sile, ni sadašnje, ni buduće, ni visina, ni dubina, ni druga kakva tvar ne može nas razdvojiti od ljubavi Božje, koja je u Hristu Isusu Gospodinu našem“ (*Rim 8:38–39*). Važno svojstvo ljubavi prema Bogu jeste i da je ona dinamična, djelujuća, podstiče čovjeka na neumorno izvršavanje religiozno-moralnih vrijednosti. Bog nije predmet intelektualnog odnosa, nego sila koja određuje smisao ljudskog postojanja i pravac djelovanja.⁴⁷ „Da se ne ljubimo riječju ni jezikom, nego djelom i istinom“ (*I Jovan 3:18*).

Kao najbitnije manifestacije ljubavi prema Bogu, navode se sljedeće: strah Božji kao niža, ali važna manifestacija. Taj strah odnosi se na to, da se na neki način ne ožalosti „sveti Otac“ i da se ne postane nedostojnim njegove ljubavi. „Boj se Boga“, zapovijeda se i u *Starom* i u *Novom zavjetu* (*Ponz 6:13; Ps 33:8; Luk 12:5; I Petr 2:17*). Strah može biti ropski i mučan, i kao takav početak mudrosti: „strah je Gospodinov nastavak mudrosti“ (*Priče 15:33*). Na taj način, strah postaje početak puta koji se uzdiže naviše. Ali strah koji proi-

---

⁴⁶ Isto, str. 146.

⁴⁷ Isto, str. 150, 151.

zilazi iz ljubavi prema Bogu može biti i sinovski, onaj koji ne uznemirava, ne muči i ne užasava srce, već mu daje mir i radost: „Strah Gospodnji – slava je i čast, i veselje i venac radosti. Strah Gospodnji zaslađuje srce i daje veselje i radost i dugovečnost. (*Prem Sir* 1:11–12). Ipak, savršena ljubav nema straha, „savršena ljubav izgoni strah napolje; jer strah ima muku. A ko se boji nije savršen u ljubavi.“ (*I Jovan* 4:18). Jer, ko voli savršenom ljubavlju, ne čini grijeha, pa nema ni straha.⁴⁸

Uporedo sa sinovskim strahom uvijek postoji i sinovska zahvalnost zbog nebrojnih darova, materijalnih i duhovnih, neograničene Božje ljubavi. Apostol Pavle poziva da zahvaljujemo Bogu uvijek i za sve (*Ef* 5:20; *I Sol* 5:18; *I Tim* 2:1). Ta zahvalnost nije samo raspoloženje ili nešto što se izražava riječima, već je prije svega u djelima.⁴⁹

Ljubav prema Bogu izražava se i u poslušnosti Bogu, ispunjavanju njegove volje, i čuvanju njegovih zapovijesti. Navodi se da je i cijeli zemaljski život Isusa Hrista prošao u znaku poslušnosti Ocu, u njegovoj društvenoj službi (*Jovan* 4:34), iskusiteljskom stradanju (*Jevr* 5:8), i uopšte, predanoj i stalnoj poslušnosti (*Rim* 5:19). I taj Hristov primjer – „viši akt samožrtvene poslušnosti“ – treba slijediti: „Ko ima zapovijesti Moje i drži ih, to je onaj ko ima ljubav prema Meni“ (*Jovan* 14:21). U poslušnosti prema Bogu nema spolašnje prinude, već je ona slobodan i svjestan akt čovjekove ličnosti. „Ljubav je izvršenje zakona“ (*Rim* 13:10), ne prestajući da bude sloboda, i ne pretvarajući se u zakon.

Kao bitnu manifestaciju ljubavi prema Bogu, treba pomenuti i „brigu za Božju slavu“. Ta revnost nije razorna, nije fanatizam, već je stvaralačka; ne istrebljuje, nego spašava. To dobro ilustruje Isusov odgovor apostolima, kada su mu ovi zatražili da uništi negostoljubivo samarjansko selo: „Sin Čovječiji nije došao da pogubi duše čovječije nego da sačuva“ (*Luk* 9:56). Slično govori i priča o kukolju i pšenici, u kojoj gospodar brani slugama da unište kukolj, da ne bi zajedno sa njime uništili i pšenicu, već ostavlja to za vrijeme žetve, pri čemu kukolj i pšenica označavaju grešnike i pravednike, a žetva Strašni sud (*Mat* 13:24–30).⁵⁰

Dakle, ljubav prema Bogu smatra se najvišom religiozno-moralnom vrijednošću, koja usavršava i uzdiže, i omogućava opštenje sa Bogom. O vrijednosti i značaju ljubavi prema Bogu naročito nadahnuto govori apostol Pavle u *Himni ljubavi* u 13. glavi *I. poslanice Korinćanima*. On govori prvenstveno o ljubavi prema bližnjima, ali uz jasno naznačenje, da je ona nedjeljiva od ljubavi prema Bogu i nemoćna bez nje. Na kraju himne jasno je prikazano

⁴⁸ Isto, str. 153, 154.

⁴⁹ Isto, str. 154.

⁵⁰ Isto, str. 156.

„prelivanje“ ljubavi prema bližnjima u ljubav prema Bogu, jer će ova druga biti vječna i kada nada i vjera prestanu. I vjera, kao i svaka druga vrlina, moć dobija i postiže savršenstvo samo kroz ljubav prema Bogu, koja daje da okusimo „trenutke večnosti još na zemlji, približava zemlju nebu i pretvara privremeno u večnost.“⁵¹

Na ovom mjestu neophodno je ukratko, i bez dubljeg ulaženja u materiju razmotriti odnos između vjere i ljubavi kao hrišćanskih vrлина: smatra se da ispovijedanje vjere nema nikakvu religioznu vrijednost, ako se ne odražava u ljubavi prema Bogu i bližnjima. „Ako imam svu vjeru da i gore premještam, a ljubavi nemam, ništa sam“ (*I Kor* 13:2). Vjeri koja je samo teoretska, odriče se vrijednost: „Ti vjeruješ da je jedan Bog; dobro činiš; i đavoli vjeruju i drkću“ (*Jak* 2:19). Evidentne tendencije koje protivrječe ljubavi postoje u vjeri samo kada je ona izopačavana i kada se shvati kao ubijedenost u dogmatske postavke, bez obzira na ljudsku ličnost. Takvoj vjeri odriče se svaka vrijednost, jer „vera u Boga kao ljubav nikada ne može da se suprotstavi ljubavi kao manifestaciji ljudske moralne potrebe i aktivnosti.“⁵²

Stoga, upravo ljubav, kojoj je početak uvijek u ljubavi prema Bogu, jeste osnova cjelokupnog hrišćanskog moralnog života: „Što oko ne vidje, i uho ne ču, i u srce čovjeku ne dođe, ono ugotovi Bog onima, koji Ga ljube“ (*I Kor* 2:9).

Ljubav prema sopstvenoj ličnosti, u biblijsko-hrišćanskoj interpretaciji, ne treba miješati sa samoljubljem. Kao i svaka moralna ljubav, ni ova ne počiva na uzročnoj nužnosti, već na slobodnom traženju i odluci čovjeka, te odatle nužno postoji i kršenje te dužnosti i njeno izopačavanje. Moralnom ljubavlju čovjek voli sebe kao ličnost koja ima dostojanstvo i prava kao sve druge ljudske ličnosti, zbog čega ljubav prema sebi nikada ne dolazi u protivrječnost sa ljubavlju prema bližnjima, ne pretvara ih u sredstvo za postizanje egoističnih ciljeva. Naprotiv, ako čovjek ne voli sebe, nema ni snage ni sredstva za stvaralačko bratoljublje.⁵³

Mnogo puta ponovljeno je da je Bog stvorio čovjeka po svom obrazu i unio u njega božanstvenu iskru, predodredivši ga da naslijedi vječno blaženstvo. Čovjek kao kruna Božjeg stvaranja, malo manji od anđela, gospodar je nad djelom ruku Božjih (*Ps* 8:5–6). Bog se prema ljudima odnosi kao prema najbližim sebi po časti i dostojanstvu, čak ih direktno naziva bogovima: „Rekoh bogovi ste, i sinovi Višnjega svi“ (*Ps* 82:6). Zato je čovjek predmet Božje neograničene ljubavi. Za njegovo iskupljenje i spasenje čak se desilo bogovoploćenje i samožrtvovanje Bogočovjeka Hrista. Kad nas Bog toliko voli,

---

⁵¹ Isto, str. 163.

⁵² Isto, str. 128.

⁵³ Isto, str. 169.

znači: treba da volimo i sami sebe, Božja ljubav nam to upućuje kao zahtjev i obavezu – to je temelj hrišćanske ljubavi prema sopstvu.⁵⁴

Predmet te ljubavi nije samo naš duh, idealno ja, već sav čovjek sa dušom i tijelom, jer ga je Bog takvog stvorio i voli ga cijelog. Bog se ne stara samo za spasenje duše nego i tjelesno zdravlje i zemaljsku sreću, i u vječnom blaženstvu će učestvovati i očišćeni duh i vaskrslo tijelo. Apostol Pavle piše kako je naše tijelo crkva Svetog Duha koji živi u nama (*1 Kor 3:16–17*), što znači da je cijeli čovjek dostojan da bude predmet ljubavi prema sebi – to je Božja zapovijest.⁵⁵

I ljubav prema Bogu i bližnjima traži i zahtijeva ljubav prema sebi. Ko voli Boga kao svoga Oca voli i sebe; a bližnji je čovjek kao i mi. „Ako se iz hrišćanske ljubavi isključi samo jedna ličnost, pa bila to i sopstvena, i ista bude objavljena nedostojnom uvažavanja i ljubavi, tada će hrišćanska ljubav izgubiti jedno svoje suštinsko obilježje – svoju univerzalnost.“⁵⁶

Ljubav prema sebi nije direktno naređena u *Svetom pismu*, ali iz toga ne slijedi da nema moralni karakter. Ljubav prema sebi nije data kao posebna zapovijest u *Starom i Novom zavjetu* jer je ona prirodna, bliska, shvatljiva. Apostol Pavle piše da svako voli samoga sebe, zbog čega „niko ne omrznu kad na svoje tijelo, nego ga hrani i grije“ (*Ef 5:29*). Kroz Božje otkrovenje se ta prirodna ljubav čisti, uzvišava i pretvara u hrišćansku vrlinu.

Najviši i najdostojniji objekat hrišćanske ljubavi je Bog. Zato je dužnost da volimo Boga „prva i najveća zapovijest“ (*Mat 22:37–38*). Poslije Boga dolazi čovjek, stvoren po njegovom obrazu. To je prvenstveno bližnji, ali pogubno je zanemariti formulaciju „kao sebe sama“. Ovaj odnos ljubavi prema samom sebi izražen je u tzv. zlatnom pravilu moralnosti, poznatom od najdublje drevnosti i sankcionisanom od Hrista: „I kako hoćete da čine vama ljudi činite i vi njima onako“ (*Luk 6:31*). Dakle ljubav prema samom sebi pretvodi ljubavi prema bližnjima, ona je njena garancija i mjerilo. To nipošto ne isključuje viši novozavjetni kriterijum ljubavi prema bližnjima, koji se sastoji u ljubavi Isusa Hrista prema nama (*Jovan 15:12–13, 17*).⁵⁷

Hrišćanska antropologija uzdiže na veliku visinu dostojanstvo čovjeka. *Sveto pismo* govori da je Bog stvorio čovjeka i postavio ga da bude gospodar djela ruku njegovih (*Post 21:28; Ps 8:6–8*). To dopunjuje hrišćanska eshatologija, po kojoj čovjek smrću ne prelazi u nebiće, već vaskrsava u novi, vječni život. Zato hrišćanstvo nalaže uvažavanje i svoje i tuđe ličnosti.⁵⁸

⁵⁴ Isto, str. 171.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto, str. 172.

⁵⁷ Isto, str. 175.

⁵⁸ Isto, str. 191.

Ali, ističući visoko dostojanstvo čovjekove ličnosti, hrišćanska etika uvijek ukazuje na Boga kao neograničeno savršenstvo, tj. apsolutnu normu. Tako da hrišćansko samouvažavanje uvijek prati smirenje. To je vrlina koja se ne srijeće ni u mnogobožaćkim religijama ni u filozofskoj etici do Hristovog rođenja. Svojom naukom i primjerom Hrist otkriva pravu sadržinu smirenja. Svaki koji sebe uzvisuje – poniziće se; a koji sebe ponizuje – uzvisiće se (*Luk 18:14*). Ljubav prema sebi od samozaljubljenosti čuva i jevanđeoski zahtjev za samopožrtvovanjem. Ono „predstavlja sobom takav pravac volje u kome čovek, prožet i nadahnut visokom vrednošću moralnih dužnosti, želi da im po svaku cenu ostane veran i, kad to zatreba, da žrtvuje sebe samog radi njihovog ispunjavanja.“⁵⁹ Samopožrtvovanost je osnovni jevanđeoski zahtjev. „Ako ko hoće za mnom ići, neka se odreče sebe, i uzme krst svoj i ide za mnom“ (*Mat 16:24*). Osnovni od Hristovih moralnih zahtjeva je nova zapovijest o ljubavi. To nije lako. Ali hrišćanska ljubav ne poznaje granice. Hrist ne traži da se čovjek odrekne osnovnog jezgra svoje ličnosti, bogopodobne duše, ni da se samouništava; naprotiv, traženo samožrtvovanje učvršćuje bit čovječje duše. „Pošto se odrekne sebe i samopožrtvovano ponese svoj krst, hrišćanin se ne odriče svog ljudskog dostojanstva, niti odbacuje život svog bogopodobnog duha. Naprotiv, putem podviga sebeodricanja i kroz napore samoodricanja on učvršćuje svoje ljudsko dostojanstvo i vodi istinski duhovni i moralni život, putem kojih postiže bogopodobno savršenstvo i blaženu večnost.“⁶⁰ Predmet toga samoodricanja je grijeh: „Ako te ruka tvoja sablažnjava, odsijeci je: bolje ti je bez ruke u život ući, nego li s obje ruke ući u pakao, u oganj vječni, gdje crv njihov ne umire, i oganj se ne gasi“ (*Mark 9:43–44*). Hrišćanska ljubav prema sebi nije, dakle, ljubav prema svemu u sebi, već samo prema onome moralno vrijednom. „Verujući kroz hrišćansku ljubav prema sebi voli sebe samog kao stvorenog po obrazu Božijem, prema tome, u njoj se uvijek sadrži istinska ljubav prema svemogućem Tvorcu i nebeskom Ocu koji ga je stvorio i prema onima koji su zajedno s njim stvoreni – svima ljudima.“⁶¹

„Pravilna ljubav prema sebi je odgovor Bogu, koji samoodređuje ličnost. [...] Zato što ljubav prema sebi može poprimiti prave ili opasne forme, ljubav prema Bogu obezbjeđuje način da se moralno procjeni odnos prema samome sebi. [...] Drugim riječima, ljubav prema Bogu kao kontrolni kriterijum za ljubav prema sebi otkriva lažne i destruktivne forme samoodnošenja i obezbjeđuje koherentnost ličnosti koja voli. [...] Drugi kriterijum za ljubav prema sebi jeste ljubav prema bližnjem. [...] Ljubav prema samome sebi, kao način odnošenja prema Bogu, mora biti konkretizovana u kategoričkim ili

⁵⁹ Isto, str. 203.

⁶⁰ Isto, str. 204.

⁶¹ Isto, str. 208.

istorijskim akcijama i odnosima sa drugima. Sopstvo može biti ostvareno i određeno kao takvo samo kroz život sa drugima. [...] Ljubav prema sebi podrazumijeva ljubav prema Bogu, ali ljubav prema Bogu se ocjenjuje samo po ljubavi prema bližnjem; prema tome, lični religiozni odnos prema Bogu je predmet moralnog ocjenjivanja.“⁶²

U *Novom zavjetu* ponavlja se zapovijest o ljubavi prema bližnjem izrečena kao takva još u *Starom zavjetu*: „Ljubi bližnjeg svoga kao samog sebe“ (*Lev* 19:18), i to se ponavlja čak osam puta (*Mat* 19:19; 22:39; *Mark* 12:31. 33; *Luk* 10:27; *Rim* 13:9; *Gal* 5:14; *Jak* 2:8). Međutim, iako ta zapovijest zvuči jednako kao u *Starom zavjetu*, u *Novom zavjetu* ona ipak označava nešto sasvim novo: „Ipak, u novozavjetnoj formulaciji imamo nešto *bitno novo*: zapovijed ljubavi bližnjega *jednaka je prvoj*, zapovijedi ljubavi prema Bogu (*Mat* 22:39)“⁶³

Hrišćanska ljubav prema bližnjem tijesno je povezana sa ljubavlju prema Bogu kao Tvorcu koji ljubi i sa ljubavlju prema sebi kao stvorenju po Božjem obrazu. To je stoga što su i drugi ljudi stvoreni od Boga, te su, prema hrišćanskoj dogmi, ljudi međusobno braća i sestre, i treba da se vole. Hrišćanskoj ljubavi prema bližnjima njena tijesna povezanost sa ljubavlju prema Bogu daje metafizički karakter i ozbiljnost: ne izgrađuje se na prirodnom osjećaju simpatije, koje je subjektivno i prolazno, već se zasniva na nebeskom Ocu i Hristovom stradanju. Isus je „predmet i uzor te ljubavi“, i „djela učinjena bližnjem učinjena su samom Kristu (*Mat* 25:31–40; *Mark* 9:37)“.⁶⁴ Ona je moralna dužnost: „Ako ljubite one koji vas ljube, kakvu platu imate? Ne čine li to i carinici? I ako Boga nazivate samo svojoj braći, šta odviše činite? Ne čine li tako i nezabošci?“ (*Mat* 5:46–47). Ljubav prema bližnjem nije trenutna i prolazna, već je ona „centralno jezgro moralne dužnosti i upućeno je svakom čoveku, pošto je i i prvi, i poslednji stvoren po Božjem obrazu.“⁶⁵ Korijeni

⁶² Fozard Weaver, Darlene, *Self Love and Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, / New York / Melbourne / Madrid / Cape Town / Singapore / Sao Paolo, 2002, str. 79, 80: „Right self love is the person's self-determining response to God [...] Because self love can take proper or pernicious forms, love for God provides a way to assess morally the person's self-relation. [...] In other words, as a controlling criterion for self love, love for god identifies false and destructive forms of self-relation and lends coherence to the person who loves. [...] Second criterion for self love: neighbor love. [...] Self love, as a mode of being in relation with God, must be made concrete in the categorical or historical actions and the relations of the person. And the self can only establish and determine herself as self in history and relations with others. [...] Self love entails love for God, but love for God is only assessed in neighbor love; thus the person's religious relation to God is subject to moral evaluation.“

⁶³ Tomić, nav. djelo, str. 334.

⁶⁴ Isto, str. 345.

⁶⁵ Pančovski, nav. djelo, str. 208.

hrišćanske ljubavi za bližnje su, dakle, u ljubavi prema Bogu. „Priznavati bezuslovni značaj određenoj osobi ili verovati u nju (bez čega istinska ljubav nije moguća) možemo samo utvrđujući je u Bogu, dakle, verujući u samog Boga i u sebe kao onoga koji u Bogu ima središte i osnovu svog bića.“⁶⁶

Bratoljublje treba da je iskreno i aktivno: „Ne budite nikome ništa dužni osim da ljubite jedan drugog“ (*Rim* 13:8). Bratska ljubav prema svim ljudima je nova i prevashodna zapovijest koju je Hristos otkrio ljudima: „Novu vam zapovijest dajem da ljubite jedan drugoga, kao što ja vas ljubih“ (*Jovan* 13:34). „Po tom će svi poznati da ste Moji učenici ako budete imali ljubav među sobom“ (*Jovan* 13:35). To je stalno dobronamjerna usmjerenost prema svakom čovjeku. „Prema tome, ljubav prema Bogu i bližnjem je mnogo više nego puka emocija, ona je opštenje.“⁶⁷

Što se tiče motiva hrišćanske ljubavi prema bližnjem, ona je nekoristoljubiva, želi dobro bližnjeg radi njega samog i radi Boga. Zbog toga je spremna da čini žrtve i „ne traži svoje“ (*I Kor* 13:5). „Kad daješ objed ili večeru, ne zovi prijatelja svojijeh, [...] da ne bi i oni tebe kad pozvali i vratili ti. Nego kad činiš gozbu, zovi siromahe, kljaste, hrome, slijepe i blago će ti biti što ti oni ne mogu vratiti; nego će ti se vratiti o vaskrseniju pravednijeh“ (*Luk* 14:12–14). Po svojoj psihološkoj strukturi hrišćanska ljubav prema bližnjem je nepromjenljiva – bližnji se voli sa podjednakom toplinom i snagom, ne povodi se za spoljašnjim promjenama. Po svom trajanju ona je stalna, „nikada ne prestaje“ (*I Kor* 13:8). Moguća su kolebanja, ali stalno postoji. Po snazi je samopožrtvovana, savladava svaku prepreku i prinosi svaku žrtvu. „Od ove ljubavi niko veće nema, da ko dušu svoju položi za prijatelje svoje“ (*Jovan* 15:13). Najbitnije, ona nije čisto duševno raspoloženje ili subjektivno emocionalno stanje pri čemu bi čovjek bio više-manje pasivan. To je aktivna sila koja podstiče na aktivnost. „Da se ne ljubimo riječju ni jezikom, nego djelom i istinom!“ (*I Jovan* 3:18).⁶⁸

Po svom opsegu, ljubav prema bližnjima je sveobuhvatna, odnosi se na sve ljude bez izuzetka, jer su svi stvoreni po Božjem obrazu i naznačeni za vječni život, i u tome se sastoji druga bitna novina u odnosu na zapovijest o ljubavi prema bližnjima u *Starom zavjetu*. „Ovo religiozno-metafizičko jedinstvo svih ljudi projektuje se i u moralnoj sferi: u svojim uzajamnim odnosima ljudi treba da žive kao braća, u uzajamnoj ljubavi.“⁶⁹ „Nema tu Židova ni Grka, nema roba ni gospodara, nema muškoga roda ni ženskoga; jer ste svi vi jedno u Isusu Hristu“ (*Gal* 3:28).

---

⁶⁶ Соловјов, Владимир, *Светлост са Истока*, Логос, Београд, 2006, стр. 45.

⁶⁷ Lindberg, nav. djelo, str. 25: „Thus love to God and the neighbor is far more than an emotion, it is a behavior.“

⁶⁸ Isto, str. 213.

⁶⁹ Isto, str. 216.

Ali ta ljubav nije apstraktna tj. nije ljubav prema ideji čovjeka, već je konkretna – usmjerena prema realnoj ljudskoj ličnosti i konkretnim licima. Zato je samorazumljivo da nije jednaka prema svima, već je individualizovana. I sam Isus je dopuštao pretpostavljanje ljubavi prema nekim licima. Na primjer, ljubav djece prema roditeljima je Božja zapovijest (*Mark 7:9–13*). I roditelji prije svega treba da vole svoju djecu i staraju se o njoj (*Mat 15:26*). Sam Isus je naročito volio neke svoje učenike (*Jovan 13:23*); a po apostolu Pavlu ljubav prema domaćima je ispred ljubavi prema tuđincima i dalekima (*1 Tim 5:8*).⁷⁰

To, ipak, ne negira sveljudskost te ljubavi, iz koje nijesu isključeni ni grešnici, ni neprijatelji. Naprotiv, hrišćanska ljubav prema bližnjem je naročito usmjerena prema grešnicima, jer, da bi se popravili, imaju najveću potrebu za njom. Svi su podložni grijehu, „nema čovjeka pravedna na zemlji koji tvori dobro i ne griješi“ (*Prop 7:20*). „Sa apsolutnog gledišta, tj. pred licem prečiste Božje svetosti i pred nepotkupljivim sudom budne savjesti, svi su ljudi opterećeni nekakvim grehom i u ovom ili onom stepenu grešni.“⁷¹ Ilustrativan je odgovor Hrista farisejima, kada su mu doveli preljubnicu da joj sudi: „Koji je među vama bez grijeha neka najprije baci kamen na nju“ (*Jovan 8:3–9*).

Tu istinu otkriva Isusova priča o bludnom sinu (*Luk 15:11–32*). „Ljubav pokriva mnoštvo grijehova“ (*1 Petr 4:8*). „Ako ko od vas zađe s puta istine, i obrati ga ko, neka zna da će onaj koji obrati grješnika s krivog puta njegova spasti dušu od smrti, i pokriti mnoštvo grijehova“ (*Jak 5:19–20*). Manifestovanje ljubavi prema grešnicima ne znači etičku ravnodušnost. To nije ljubav prema grijehu, već prema ličnosti grešnika, koja je bogostvorena i dostojna ljubavi. Što je veća mržnja prema grijehu, veća je ljubav prema grešniku.⁷²

I neprijatelji su obuhvaćeni hrišćanskom ljubavlju prema bližnjem. Isus Hristos zahtijeva: „Ljubite neprijatelje svoje, blagosiljajte one koji vas kunu, činite dobro onima koji vas mrze i molite se Bogu za one koji vas gone“ (*Mat 5:44*). I apostol Pavle uključuje neprijatelje: „Nikome ne uzvraćajte zlo za zlo; nastojte dobro činiti pred svim ljudima. [...] Ako je dakle gladan neprijatelj tvoj, nahrani ga; ako je žedan, napoj ga“ (*Rim 12:17, 20*). Takva ljubav bila je nedostižna nehrišćanskom svijetu. U opseg hrišćanske ljubavi prema neprijateljima ulaze svi oblici neprijatelja, kako naši, tako i neprijatelji Boga i Hrista.

Pančovski nabraja osnovne manifestacije hrišćanske ljubavi prema bližnjem. To su, prvo, poštovanje i prijateljstvo. „Bratskom ljubavlju budite jedan prema drugome ljubazni“ (*Rim 12:10*). Poštovanje i prijateljstvo treba da bude iskreno i dostojno; Hristos je izobličavao ono pritivorno: „Što me

⁷⁰ Isto, str. 216–219.

⁷¹ Isto, str. 219.

⁷² Isto, str. 221, 222.

kušate licemjeri?“ – obratio se neiskrenim farisejima (*Mat 22:15–18*). Zatim, prijateljstvo podrazumijeva topla učtivost i ljubaznost: „Čašću jedan drugoga većeg činite“ (*Rim 12:10*). Onda – iskrenost i pravičnost: „Neka bude vaša riječ: da, da; ne, ne“ (*Mat 5:37*). Osobine prijateljstva treba da budu i pouzdanost i vjernost: „Bolje ti je da ne obećavaš, nego da obećavaš a da ne ispunjavaš“ (*Prop 5:5*). Vjernost se prije svega manifestuje u postojanosti osjećanja i namjera za dobro bližnjega. Ideal hrišćanske vjernosti je Božja vjernost, koja je neograničena i nepokolebljiva (*I Sam 15:29; I Kor 1:9*). Hrišćanska ljubav prema bližnjem ogleda se i u druželjublju i složnosti; trpljenju i sveopraštanju. „Opraštajte i oprostite vam se“ (*Luk 6:37*). „Ako ti (brat tvoj) sedam puta na dan sagriješi, i sedam puta na dan dođe k tebi i reče: kajem se – oprosti mu“ (*Luk 17:4*). Hrišćansku ljubav prema bližnjima karakterišu snishodljivost i uslužnost: „Ne sudite da vam se ne sudi“ (*Mat 7:1*). „Licemjere! Izvadi najprije brvno iz oka svojega, pa ćeš onda vidjeti izvaditi trun iz oka brata svojega“ (*Mat 7:5*). Odlike te ljubavi su i saosjećanje i zajednička radost: „Radujte se s radosnima, i plačite sa onima koji plaču“ (*Rim 12:15*); kao i milosrđe: „Budite dakle milostivi kao i Otac vaš što je milostiv“ (*Luk 6:36*). „Činite dobro, i dajte u zajam ne nadajući se ničemu; i biće vam velika plata, i bićete sinovi Svevišnjega, jer je On blag i nezahvalnima i zlima“ (*Luk 6:35*).⁷³ „Koji mrzi brata svojega, u tami je, i u tami hodi, i ne zna kuda ide, jer mu tama zaslijepi oči“ (*I Jovan 2:11*).⁷⁴

„Bog *jeste* sve, tj. raspolaže u jednom apsolutnom činu celokupnim pozitivnim sadržajem, svom punoćom bića. Čovek (uopšte i svaki pojedinac posebno), budući faktički samo *ovaj*, a ne *drugi*, može da postane sve samo ako izbriše u svom saznanju i životu onu unutrašnju granicu koja ga odvaja od drugog. Značaj ljubavi prema bližnjem je ogroman, ona je suštinska i egzistencijalna manifestacija čovjeka i njeno odsustvo je ravno smrti. „Ko ne ljubi brata ostaje u smrti“ (*I Jovan 3:14*).

Zaključak

Uz sve što duguje konceptima ljubavi koji su mu prethodili, može se tvrditi, da je pojam ljubavi koji nalazimo u *Bibliji* jedinstven i suštinski različit od svih teorija o ljubavi koje su se pojavile prije, a i poslije njega. Bog *Biblije* predstavljen je kao Bog čija je suština ljubav, neograničeno dobar i vrijedan. On govori o svojoj ljubavi prema čovječanstvu, i neprestano je očituje kroz svoje spasiteljske zahvate. Biblijska ljubav stoga polazi od Boga, on je daruje,

---

⁷³ Isto, str. 231–254.

⁷⁴ Isto, str. 254.

i čovjek je bez toga ne može dosegnuti. Osim što je Božja manifestacija i suština, ljubav je i uporno ponavljani Božji zahtjev čovjeku: da voli Boga, i da voli bližnje.

Odgovarajući na pitanje postavljeno u uvodu ovoga rada, može se reći, da su ljubav prema Bogu i ljubav prema bližnjem u *Bibliji* nerazlučivo povezane sa Božjom ljubavlju, jer im je izvor u Bogu i, prema *Bibliji*, u svojim mnogobrojnim manifestacijama, ljubav je jedna. Ta i takva ljubav, temelj je i smisao kako *Biblije*, tako i samog hrišćanstva.

Literatura

Primarna literatura:

- *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta* (*Stari zavjet* prev. Đuro Daničić; *Novi zavjet* prev. Vuk S. Karadžić), izdanje Britanskog i inostranog biblijskog društva, Zagreb, 1966.

*

- *Свето писмо, Нови завет Господа нашега Исуса Христа*, превод Комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве [са грчког изворника], издање Св. архијерејског синода СПЦ у сарадњи са Британским и иностраним библијским друштвом у Београду, 1984 [исправљено издање 1990].

Sekundarna literatura

Citirana literatura

- *Encyclopedia of Love in World Religions*, editor Kornberg Greenberg, Yudit, vols. I–II, ABC Clio, Santa Barbara, California / Denver, Colorado / Oxford, England, 2008.
- Fozard Weaver, Darlene, *Self Love and Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge / New York / Melbourne / Madrid / Cape Town / Singapore / Sao Paulo, 2002.
- Harrington, Wilfrid J., *Uvod u Bibliju: Spomen objave*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987.
- Harrington, Wilfrid J., *Uvod u Stari Zavjet: Spomen obećanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987.

- Lindberg, Carter, *Love: A Brief History Trough Western Christianity*, Blackwell Publishing, Malden, USA / Oxford, UK / Carlton, Australia, 2008.
- Rougement, Denis de, *Ljubav i zapad*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1974.
- Templeton, John, *Agape Love: A Tradition Found in Eight World Religions*, Templeton Foundation Press, Philadelphia & London, 1999.
- Tomić, Celestin, „Agape i objava Božje ljubavi“, u: *Bogoslovska smotra*, vol. 42 no 4, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973.
- Wagoner, Robert E., *The Meanings of Love: An Introducion to Philosophy of Love*, Greenwood Publisher Group, Wesport, Connecticut / London, England, 1997.

*

- *Библијска енциклопедија*, том I–II, прир. Ракић, Радомир, Духовна академија Светог Василија Острошког, Србиње / Београд, 2004.
- Панчовски, Иван Г., *Етика хришћанске љубави*, Графичко издавачко предузеће Просвета, Ниш, 1973.
- Савић-Ребац, Аница, *Хеленски видици*, Мали Немо, Панчево, 2004.
- Сикутрис, Јоанис, *Платонски ерос и хришћанска љубав*, Хришћанска мисао, Србиње / Београд / Ваљево / Минхен, 1998.
- Соловјов, Владимир, *Светлост са Истока*, Логос, Београд, 2006.

Necitirana, a korišćena literatura

- *Biblijsko-bogoslovski rečnik*, прир. Miletić, Dragiša Lj., on-line izdanje
- (<http://www.kocic.net/bbr/>)
- Ford, David F., *Christian Wisdom: Desiring God and Learning in Love*, Cambridge University Press, Cambridge / New York / Melbourne / Madrid / Cape Town / Singapore / Sao Paolo, 2007.
- Grant, Colin, *Altruism and Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, UK / New York, USA / Port Melbourne, Australia, 2003.
- Lewis, Clive Staples, *The four Loves*, A Harvest Book, San Diego / New York / London, 1988.
- Oord, Tomas Jay, *Science of Love: The Wisdom of Well-Being*, Templeton Foundation Press, Philadelphia and London, 2004.
- Reeve, C. D. C., *Love's Confusions*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2005.

- Vojnović, Tadej, *Velika biblijska konkordancija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb i Dobra vest, Novi Sad, 1991.
- Watson, Francis, *Agape, Eros, Gender: Towards a Pauline sexual ethic*, Cambridge University Press, Cambridge, Cambridge, UK / New York, USA / Port Melbourne, Australia, 2003.

*

- Ђелијски, Јустин преподобни, *Новозаветно учење о љубави*, preuzeto sa: <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Кnjige/AvvaJustin/Novozavetno-UcenjeLjubav.htm>
- Зизјулас, Јован, *Од маске до личности*, Хришћанска мисао, Србиње / Београд / Ваљево / Минхен, 1998.

Маја MRĐENOVIC

THE CONCEPT OF LOVE IN THE BIBLE

The present paper deals with essence, structure and manifestations of love in the *Bible*, through concepts of love in the *Old Testament* and the *New Testament*, as well as through consideration of their relationship. The key message of the *Scripture* is that God has created the world out of love, and that everything created lies in that love forever. However, the notion of love in the *Bible* is not simple. The *Bible* speaks of God's transcendent love, and human, created love, and a question is posed of the relationship between them. In addition, the *Bible* speaks about many manifestations of love for God, love for oneself and love for fellowmen. The author shows that, according to *Scripture*, all that manifestations of love essentially constitute the same love. The basic premise is that the notion of love that appears in the *Bible* is something essentially new and unique, both in relation to the concepts of love that preceded it, and in relation to those that came after it.

Key words: *Bible, Old Testament, New Testament, love in Bible, love for God, love for oneself, love for fellowmen*

UDK 82:111.852

Pregledni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

ELEMENTI FANTASTIKE KAO ESTETSKI ASPEKTI KNJIŽEVNOG DJELA

U ovome radu autorka definiše pojam estetičkoga u književno-umjetničkome djelu. Pozivajući se na pojedine antičke mislioce i filozofsko određenje estetike, pokušali smo da ukažemo na najznačajnije karakteristike estetičke misli u 20. vijeku. U skladu s tim, analiziramo elemente fantastičkoga diskursa i dajemo pregled relevantnih teoretičara i estetičara u nauci o književnosti.

Prateći dijahronsku evoluciju estetike kao posebnoga fenomena koji je prošao kroz različita teorijska i filozofska određenja, zaključujemo da je riječ o kompleksnome pojmu čije su se polazne ideje mijenjale i prilagođavale određenoj epohi književnosti i umjetnosti uopšte. Pojavom fantastičkoga diskursa, a time i „otvorenih“ narativnih djela, estetsko biće teksta počinje da dobija fantastičku identifikaciju, pa nastaje jedna vrsta fantastičke estetike.

Ključne riječi: *estetika, moderna estetička misao, fantastički diskurs, filozofija, fanatistička estetika*

Prve nagovještaje rađanja estetike kao teorijske forme nalazimo u antičkoj misli, da bi ovaj fenomen vremenom dobijao različita određenja, a svoj najveći značaj doživio u XX vijeku. To je period kada se javljaju najznačajnija literarna ostvarenja, koja donose nove koncepte strukturiranja narativnih djela u odnosu na tradicionalne modele stvaranja. Upravo su nove književne koncepcije doprinijele razvoju estetske misli i drugačijoj estetskoj prirodi književnoga djela.

Kao moderna naučna disciplina estetika se razvila 1735. godine zahvaljujući njemačkome filozofu Aleksandru Gotlib Baumagrtenu.¹ Iako se u nje-

---

¹ Vidi: Mario Perniola, „Estetika i saznanje“, *Estetika dvadesetog veka*, Svetovi, Novi Sad, 2005, str. 111–160.

govome definisanju estetike nalaze tragovi antičkoga pristupa, ovaj filozof estetiku vidi kao samostalnu disciplinu koja do pojma lijepog dolazi čulnom spoznajom. Budući da je to osnovno polazište savremene estetske misli, „estetika nastoji da razotkrije tajnu koja u umetnostima ostaje svakako sačuvana“.² Stoga, Nikolaj Hartman naglašava: „Estetika se ne piše ni za tvorca ni za posmatrača lepog, već jedino i isključivo za mislioca, kome delanje i držanje one dvojice predstavlja zagonetku...“³ Ako se vratimo unatrag, šetićemo se da se određenje estetike najprije razvijalo od nauke o lijepom, do najnovijih filozofskih determinisanja. Milan Damjanović je posebno izučavao filozofski karakter estetike, odnosno metodološki problem u savremenoj estetici koji se odnosio na to da li je estetika posebna nauka ili filozofija i došao do zaključka da se filozofski karakter estetike ne može osporiti, kao ni njena autonomnost u savremenom svijetu.⁴ I pored brojnih pokušaja da se ovaj pojam formuliše, Borislav Jovanović smatra da estetsko nije moguće jasno definisati nekom teorijskom odrednicom, jer estetsko je po svojoj prirodi izvanzakonsko, a svako književno djelo estetska tvorevina: „Umjesto estetskog u užem smislu, imamo estetsko kao sveopštu paradigmu umjetničkog oblikovanja i preoblikovanja teksta.“⁵ „Estetsko je više cilj neizrecivog, nego što je pripovijedanje o njemu,“⁶ odnosno najbitniji cilj teksta je njegova unutrašnja „estetska evolucija“, zaključuje Jovanović.

S obzirom na to da se krajem XX vijeka javljaju novi pristupi umjetničkome djelu te da pojavom Borhesa i Umberta Eka nastaje savremeni prilaz fenomenu estetskog, pokušaćemo da objasnimo kako elementi fantastičkoga diskursa utiču na estetski doživljaj teksta. U toj namjeri, najprije ćemo poći od definisanja fantastike kao posebnoga žanra u književnosti.

Pošto termini fantastika i fantastičko potiču od grčke riječi *fantastikos*, što znači predočavati, tvoriti slike, termin *phantastiké* Platon uvodi u estetiku kad govori o fantastičkoj umjetnosti koja je suprotna onoj imitativnoj, tzv. mimesisu.⁷ Navedeni termini su se u književnosti ustalili od 18. vijeka, pa se najznačajnijim dobom fantastičke književnosti smatra kraj 18. i početak 19. vijeka. Osnivač savremene teorije fantastičke književnosti je Cvetan To-

---

² Citirano prema: Borislav Jovanović, *Zamak Mišela de Montenja / Estetsko biće književnog djela*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 78.

³ Isto.

⁴ Vidi: Milan Damjanović, *Strujanja u savremenoj estetici*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1984, str. 11–17.

⁵ Borislav Jovanović, *nav. d.*, str. 60.

⁶ Isto, str. 39.

⁷ Vidi: Platonovo shvatanje pjesništva kao *mimesisa*, u: Platon: *Država* (preveli dr Albin Vilhar i dr Branko Pavlovic), *Dereta*, Beograd, 2005, str. 240–265.

dorov,⁸ koji fantastiku smješta između dva žanra: čudnog i čudesnog. Onog trenutka kada čitalac neki natprirodni događaj prihvati uz mogućnost racionalnog objašnjenja, iz fantastike prelazimo u domen čudnog. Međutim, kada čitalac isti događaj prihvati kao takav, bez traganja za bilo kakvom vrstom objašnjenja, nalazimo se u polju čudesnog.

Pišući o fantastičkoj literaturi kao književnom žanru, Cvetan Todorov za fantastičko kaže da se temelji na neodlučnosti čitaoca i to onog koji se poistovjećuje s glavnim junakom djela. Onog trenutka kada čitalac izađe iz svijeta likova i vrati se poslu čitaoca, „fantastičnom počinje da prijete nova opasnost. Ta opasnost smješta se u ravan tumačenja teksta“.⁹ Fantastika u sebe uključuje nemimetičko, kao glavnu paradigmu bez koje njena realizacija u nekom od književnih žanrova ne bi bila moguća. Sava Damjanov fantastiku vidi kao „sredstvo koje u delu metaproznožnog karaktera ima značajnu ulogu u konstituisanju tekstualne samosvesti, odnosno u uspostavljanju *verodostojnosti iluzije*“.¹⁰ Ovakvim narušavanjem mimetičke iluzije, fantastika ostvaruje svoju realnost, autohtoni svijet u kome međusobno isprepleteni elementi stvarnog i nadstvarnog, racionalnog i iracionalnog, realnog i fantastičkog, dovode do narušene logike i tvore put u metafizičku dimenziju. Tim putem započinje *fantastizacija proze*.¹¹

Fantastička literatura praćena je različitim promjenama kroz istoriju, a u pojedinim književnostima nije bila shvaćena na pravi način. Velimir Visković objašnjava da su mladi fantastičari čitani s nepovjerenjem te da su pisci pokazivali „velik stupanj *estetičke distancije* od obzora očekivanja čitateljstva i kritike“.¹² Budući da je fantastika u uvijek izmijenjenom obliku prodirala u tkivo proznih struktura različitih epoha, postepeno se oslobađajući dominantnog uticaja religijskog koda i folklorne imaginacije, krajem XX vijeka počinje obnova, modernizacija i inovacija fantastike u odnosu na njene paradigme. „Književnost prestaje biti pozivom na mijenjanje stvarnosti, ona postaje pozivom na maštarenje.“¹³ Time, „fikcija nastaje kao prostor za igru, to jest nastaje u toj posebnoj oblasti stvarnosti u kojoj njeni zakoni ne važe“,¹⁴ čime se proizvodi estetska dimenzija književnoumjetničkog teksta. Postaje jasno da su razvoju estetske misli doprinijele nove forme strukturiranja djela,

⁸ Opširnije: Cvetan Todorov: *Uvod u fantastičnu književnost*, prevela Aleksandra Mančić-Milić, Beograd, 1987.

⁹ Isto, str. 37.

¹⁰ Sava Damjanov, „Srpska postmoderna proza na kraju 20. veka“, *Polja*, 2002/421, str. 75.

¹¹ Sintagmem Save Damjanova.

¹² Velimir Visković, *Mlada proza* (Eseji i kritike), Znanje, Zagreb, 1983, str. 19.

¹³ Isto, str. 12.

¹⁴ Žan-Mari Šefer, *Zašto fikcija?*, prevod s francuskog Vladimir Kapor i Branko Rakić, Svetovi, Novi Sad, 2001, str. 17.

mnogoznačnost, fragmentarnost, nelinearnost, odlazak u imaginarno, odnosno fantastički literarni fenomen.

Estetska misao podrazumijeva metafizičko kao najveće izvorište mašte. S obzirom na to da Sartrova estetika polazi od *filozofske imaginacije*, estetsko djelo ne pripada stvarnosti, već je prevazilazi jer nastaje činom slobode, koju mora imati i čitalac koji za njega preuzima odgovornost.¹⁵ Ako pođemo od Borhesove misli da je knjiga produžetak memorije i imaginacije, postaje jasno da se estetsko biće književnog djela ogleda upravo u toj slobodi, nesputanosti mašte, a time i fantastičkome diskursu. Savremeni prilaz fenomenu estetskog mogao bi se ostvariti kroz elemente fantastike. Fantastička proza opisuje se kao intelektualna, jer nastaje vlastitim zakonima koje je propisala logika piščeve mašte. Autor pristupa slobodnijem, nelinearnom strukturiranju teksta u kojoj, koautorska uloga čitaoca, određuje način sopstvene interpretacije teksta, (dis)kontinuitet čitanja, intertekstualne veze i asocijacije, jezičku igru.

Uz pomoć elemenata fantastike, autor ima mogućnost da se poigrava različitim elementima teksta, narativnim glasovima, vremenskom dimenzijom. U takvim djelima dolazi do interferencije različitih žanrova, aktivacije oniričkih predstava kako bi se napravio otklon od racionalnoga diskursa i značenja. „Zato se u prozni tekst unosi estetski neizdiferencirana verbalna građa, kao i vizuelni, numerički i drugi neverbalni materijal, zato se sve više koriste mogućnosti kompjutera (kako u multimedijalnom i multivarijantnom koncipiranju, tako i u istovetnoj recepciji teksta).“¹⁶ Dakle, po Damjanovu, uloga fantastike može biti uzgredna, može označavati samo jednu od više komponenti djela i može obuhvatiti cjelokupan prostor teksta.¹⁷ U svojim esejima Pekić je napisao da umjetnost više ne može da se zadovolji realnošću, pa iz toga razloga poseže za nečim drugim, novim, drugačijim, neizrečenim. To znači da fantastički način pisanja gradi alternativne svjetove: natprirodne, čudesne, pustolovne,¹⁸ i da je „u fantastičkome načinu pisanja *stvarno* sučeljeno s vlastitom drugošću, sa zaboravljenim, nepoznatim, nevidljivim“.¹⁹ Time dolazi do fikcionalnog predstavljanja jedne stvarnosti kroz drugu poput sna i jave. Da ljudsko biće u stvari živi dvije stvarnosti, da vodi dva života: dnevni, i noćni u snovima, ističe Šefer za koga se „oniričke predstave nameću poput opažaja,

¹⁵ Vidi: Mario Periola, „Imaginacija i stvarnost u estetskom delu“, *Estetika dvadesetog veka*, prevod s italijanskog Drenka Dobrosavljević i Marija Matić-Radovanović, Svetovi, Novi Sad, 2005, str. 189–192.

¹⁶ Sava Damjanov, „Srpska postmoderna proza na kraju 20. veka“, *Polja*, 2002/421, str. 75.

¹⁷ Sava Damjanov, *Koreni moderne srpske fantastike, Fantastika u književnosti srpskog predromantizma*, Matica srpska, Novi Sad, 1988, str. 59.

¹⁸ Opširnije: Vladimir Gvozden, *Književnost, kultura, utopija*, Adresa, Novi Sad, 2011, str. 145.

¹⁹ Isto.

tako da se stanje sna doživljava kao *stvarno*.²⁰ Možemo reći da se preko mimetičkoga modela stvarnosti ulazi u prostor fikcije, pri čemu se fantastičko ne doživljava kao strana komponenta, jer „projekcija drugog sveta kao estetska imanencija fantastike s kojom računa moderna književnost, objektivno mora značiti više od igre, pošto često i sama igra može biti oslobađajuća. Kao antropološka duhovna pojava prvog reda, fantastika je izraz i ostvarenje potrebe za drukčijim“.²¹ Estetski doživljaj je tako povezan s tajanstvenim, mističnim, iracionalnim, fantastičkim.

U skladu s poimanjem fenomena estetskog možemo govoriti o estetskom biću književnog djela, čiji smisao i ljepota dolaze upravo iz višeznačnosti i otvorenosti djela, koje je, po mišljenju Umberta Eka, poziv na interpretativnu slobodu, čime se pomjera granica umjetnosti i tako zahtijeva veća uloga čitaoca. Ako u estetskom vidimo „vrhunac književne magije“,²² onda su granice estetskog „granice beskraj“,²³ pa estetsko postaje „*spiritus movens* književnog (umjetničkog) djela“.²⁴ Na taj način, *fantastička estetika* postaje svojevrsni kanon u književnosti savremenoga doba. Estetika je u domenu jezika, stila, događaja, likova, formi, fikcije, beskonačnosti. Služeći se fenomenom fantastičkoga diskursa gradi se nova vizija književnosti i književnoga univerzuma koji predstavlja vrata u drugi svijet, drugu *realnost*:

„Fantastično je u književnosti samo ono što mimo, nasuprot ili bez ikakve korespondencije s našom realnošću, ostvaruje neku svoju *realnost*, *autohtoni* i *autarkični svet te realnosti*. (...) Fantastičan svet (...) mora samome sebi biti dosledan, jednako kao što je sebi dosledan svet realističke literature ili ovaj u kome živimo.“²⁵

Ovako modelovani svijet narativnog djela ima značajnu ulogu u konstituisanju načina spoznavanja svijeta. Narušavanjem zakona logike, karakterizacija likova u djelu postaje isključivo usmjerena na čitaoca i njegovo prihvatanje prostornih i vremenskih organizacija u tekstu, odnosu prema mitu i prošlosti, ali i fenomenu vremena koji razotkriva mnoge umjetničke postupke: „Gotovo svi važniji fantastički motivi – vampirizam, utvare i utvarna i delirična stanja, bogati snovni materijal, dijalog s mrtvima (nekija), motiv dvojnika, odnosno multiplikacija ličnosti, putovanje kroz vreme, arhetipovi i preobražaji – pro-

²⁰ Žan-Mari Šefer, *nav. d.*, str. 175. Šefer navodi stav Kristijana Meca; „Čovjek koji sanja ne zna da sanja; bioskopski gledalac zna da je u bioskopu.“

²¹ Borislav Pekić, *Rađanje Atlantide*, BIGZ, Beograd, 1996, str. 53.

²² Vidi: Borislav Jovanović, *nav. d.*, str. 38.

²³ Isto, str. 53.

²⁴ Isto, str. 54.

²⁵ Borislav Pekić, citirano prema: Marija Šarović, „Motiv vampirizma u Pekićevom opusu“, u: *Poetika Borislava Pekića /Preplitanje žanrova*, Institut za književnost i umetnost, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 454.

izilaze iz specifičnog odnosa prema vremenu...“²⁶ Tako na primjer, Pavićevi junaci teže da pronađu sebe, svoj put, da se presele iz jedne realnosti u drugu, spoznaju tajnu života i smrti, odnosno tajnu besmrtnosti. Pekićevi likovi proizilaze iz biblijskoga svijeta, Borhesovi pripadaju izmaštanom univerzumu... U toj namjeri, autor opisuje njihovo traganje za suštinom postojanja i sopstvenim identitetom. Govoriti o estetskom biću književnog djela znači govoriti o otvaranju novih perspektiva čitanja i tumačenja literarnih ostvarenja, autonomnom poimanju svijeta. Vidjevši svijet kao lavirint, Borhes je „uspostavio književnu komunikaciju sa bezbroj alternativa“, pa se njegovo djelo smatra „velikom čitankom estetskog konvergiranja svijeta“.²⁷ S pravom možemo konstatovati da se u beskonačnosti čitanja i pisanja vidi smisao fenomena estetskog.

Budući da fiktionalni mehanizmi utiču na oblikovanje narativnoga univerzuma, kompoziciona rješenja, modelovanje likova, čitaocima je omogućeno slobodno kretanje narativnim poljem u kojem traga za skrivenim receptivnim ključevima. Estetsko djelanje sastoji se u neprestanome procesu traženja i pronalazjenja, procesu koji se nikada ne završava, koji odlazi u beskonačnost. Likovi fantastičkih djela postaju problematični, oni iskušavaju tajna znanja, karakteriše ih ekstaza, ludilo, somnambulizam, dijabolična stanja. A imajući u vidu da je neodlučnost čitaoca prvi uslov fantastičnog, tu neodlučnost može osećati neko od likova.²⁸ Na taj način, književnost počinje da se shvata kao igra ili lavirint značenja. Ljepota književnog teksta nalazi se upravo u proširivanju granica smislova i značenja, odnosno odlaskom u sferu nadrealnog, metafizičkog, zagonetnog. Po Hartmanu, ljepota ima osobenost zagonetnoga, jer ona može biti irealna (u svojoj čulnoj i „predmetnoj“ dimenziji).²⁹ U produženoj mašti čitaoca, kao koautora djela, otvara se nova dimenzija teksta ili jedna od borhesovskih metafora, „metafora kojom se može obilježavati cjelokupna književnost, a ne samo pojedinačna djela ili pojedinačne poetike“:

„Zašto nas uznemirava to što je karta umetnuta u kartu i što je hiljadu i jedna noć umetnuta u knjigu *Hiljadu i jedna noć*? Zašto nas uzmenirava to što Don Kihot postaje čitalac *Kihota* a Hamlet gledalac *Hamleta*? Vjerujem da sam otkrio razlog: te nam inverzije nagovještavaju da, ako ličnosti neke književne fikcije mogu biti čitaoci ili gledaoci, onda i mi, njeni čitaoci ili gledaoci, možemo biti fiktivni“ (Borhes).³⁰

²⁶ Branislav Šušić, „Autopoetika i fantastika u romanu *Zlatno runo* Borislava Pekića“, u: *Poetika Borislava Pekića /Preplitanje žanrova*, Institut za književnost i umetnost, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 369.

²⁷ Borislav Jovanović, *nav. d.*, str. 108.

²⁸ Cvetan Todorov, *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1987, str. 35.

²⁹ Mario Perniola, *nav. d.*, str. 125.

³⁰ Mladen Šukalo, „Kišovi palimpsesti prema Borhesu“, u: *Horhe Lius Borhes* (Radovi s međunarodnog književno-naučnog skupa posvećenog H. L. Borhesu, održanog 24. i 25.

Za razliku od Todorova koji fantastički diskurs definiše u narativnim djelima i neodlučnosti čitaoca, bez koje fantastičko ne postoji, Borges razvija filozofski karakter ovoga pitanja ukazujući na ontološki aspekt fantastičkoga. Ovaj autor kreira natprirodni poredak koji odstupa od zakonitosti stvarnosti, pa tako funkcioniše poput dvaju paralelnih vremenskih okvira ili pristupa izdavanju samo jednog trenutka vremena. Borges rijetko uvodi fantastičke predmete, čije je prisustvo logički ili fizički prihvatljivo u racionalnome prikazivanju stvarnosti.³¹ Time postaje jasno da je fenomen fantastičkog u Borgesovim djelima povezan s posebnom filozofijom života, čija kompleksnost i višedimenzionalnost utiče na razumijevanje djela.

Dakle, aspekti estetskog mogu biti slojeviti i usmjereni kako na strukturu tako i na semantičku prirodu književnoga djela. Pripovjedačev iskorak iz već uspostavljenog narativnog poretka, dekonstrukcija mita, poigravanje vremenom i prostornim strukturama teksta ima svoju estetsku funkciju koja se aktivira u produbljenom smislu predmeta koji se opisuje. Fantastika omogućava transfer književne imaginacije iz djela u djelo, omogućava oneobičen pristup narativnom tekstu, interakciju mimetičkog i nemimetičkog tekstualnog modela, miješanje pripovjednih žanrova. Sve to vodi estetskoj komponenti djela. U skladu s tim, Perniola tvrdi: „Estetsko delo ne pripada stvarnosti u uskom smislu reči, odnosno nije zarobljenik situacije u kojoj se nalazimo, nego je po definiciji prevazilazi“.³² To bi se moglo shvatiti da estetsko poimanje djela proizilazi iz slobode umjetničkoga stvaranja, koju bi mogli označiti terminom ARS COMBINATORIA, koji se definiše kao „jezičko-umjetnička djelatnost zasnovana na beskrajnim mogućnostima novih i neobičnih kombinacija najraznovrsnijih elemenata koji, sami po sebi, ne moraju biti NOVUM“.³³ Ovakva koncepcija narativnih djela proizvodi jednu vrstu estetske originalnosti. Možda je to Plotinova misao: „Iako odvojena od drugih svjetova, vidim ljepotu koja je veličanstvena.“ Estetsko proizilazi iz višeznačnosti književno-umjetničkog teksta, onostranog, uzvišenog, kosmičkog, drugog svijeta, autonomne recepcije te novoga rađanja teksta.

---

septembra 1996. godine u Beogradu i drugi tekstovi), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpska književna zadruha, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista, Beograd, 1996, str. 139.

³¹ Vidi: Shlomy Mualmem, *Mazes and Amazements, Borges and Western Philosophy*, Peter Lang, AG, 2017, str. 217.

³² Mario Perniola, *nav. d.*, str. 190.

³³ Sava Damjanov: *Savremena (postmoderna) srpska proza i fantastika*, Sveske, Pančevo, 1990, str. 85.

Termin *ars combinatoria* Sava Damjanov je preuzeo od Gustava René Hockea, iz studije *Manierismus in der Literatur*.

Prateći dijahronsku evoluciju estetike kao posebnoga fenomena koji je prošao kroz različita teorijska i filozofska određenja, možemo zaključiti da je riječ o kompleksnome pojmu čije su se polazne ideje mijenjale i prilagođavale određenoj epohi književnosti i umjetnosti uopšte. Pojavom fantastičkoga diskursa, a time i „otvorenih“ narativnih djela, estetsko biće teksta počinje da dobija fantastičku identifikaciju, pa nastaje jedna vrsta fantastičke estetike. Misao Borislava Jovanovića da „cjelokupna istorija svjetske književnosti, odnosno, umjetnosti, je i svojevrsna povijest estetskog“,³⁴ upućuje na činjenicu da je estetsko „nagonsko traganje za njegovim definisanjem i redefinisanim“,³⁵ traganje za brojnim odgovorima na pitanja literarnog diskursa. Estetski doživljaj nalazimo u nedovršenome tekstu, asocijativnom semantičkom polju. U tome je smisao umjetničkoga stvaranja djela:

„PISAC bi htio da ima sve: da stigne svuda, da bude i na početku i na kraju vječnosti; da ima sveukupnu memoriju svijeta; da ostavi sebe neostavljenim; da se zaplače i zasmije istovremeno; da ima božanski vid; da ima apostolsko-proročko usegnuće, da ima svoju nikad dorečenu priču; svoj univerzum i svoje nadiskustvo; da još jednom čuje filozofsko-bajkovitu *Čarobnu frulu* koju je Mocart napisao uoči svoje smrti; da bude biće koje pomjera granice. Da se sasluša, čak i posthumno.“³⁶

Ovakva uloga autora kao mitskog bića implicira estetsku mitologiju stvarnosti, kojom oblikovana tekstualnost otvara mnoštvo puteva i tvori lavirint književnosti. Autor traži drugoga autora, filozofa, tvorca novoga univerzuma u nekoj drugoj realnosti. Estetsko je tako dosezanje umnog, kosmičnog u nama, traženje novih modela, „proširenje sna u stvarni život“ (*Žerar de Nerval*).³⁷ Na taj način, fantastička književnost otvorila je put u nove literarne forme, visok stepen književne imaginacije, novu poetiku strukturiranja djela, odnosno jedinstvenu viziju književnosti, a time i estetskoga poimanja djela kao fantastičkoga diskursa savremenih književnih orijentacija.

Literatura:

- Damjanov, Sava: „Srpska postmoderna proza na kraju 20. veka“, *Polja*, 2002/421, str. 73–78.
- Damjanov, Sava: *Koreni moderne srpske fantastike, Fantastika u književnosti srpskog predromantizma*, Matica srpska, Novi Sad, 1988.

---

³⁴ Borislav Jovanović, *nav. d.*, str. 61.

³⁵ Isto, str. 63.

³⁶ Isto, str. 45.

³⁷ Citirano prema: Borislav Jovanović, *nav. d.*, str. 294.

- Damjanov, Sava: *Savremena (postmoderna) srpska proza i fantastika*, Sveške, Pančevo, 1990.
- Damjanović, Milan: *Strujanja u savremenoj estetici*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1984.
- Gvozden, Vladimir: *Književnost, kultura, utopija*, Adresa, Novi Sad, 2011.
- Jovanović, Borislav: *Zamak Mišela de Montenja / Estetsko biće književnog djela*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017.
- Mualmem, Shlomy: *Mazes and Amazements, Borges and Western Philosophy*, Peter Lang, AG, 2017.
- Pekić, Borislav: *Rađanje Atlantide*, BIGZ, Beograd, 1996.
- Perniola, Mario: „Estetika i saznanje“. *Estetika dvadesetog veka*, Svetovi, Novi Sad, 2005.
- Platon: *Država* (preveli dr Albin Vilhar i dr Branko Pavlovic), *Dereta*, Beograd, 2005.
- Šarović, Marija: „Motiv vampirizma u Pekićevom opusu“. U: *Poetika Borislava Pekića /Preplitanje žanrova*, Institut za književnost i umetnost, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 451–461.
- Šefer, Žan-Mari: *Zašto fikcija?*, prevod s francuskog Vladimir Kapor i Branko Rakić, Svetovi, Novi Sad, 2001.
- Šukalo, Mladen: „Kišovi palimpsesti prema Borhesu“. U: *Horhe Lius Borhes* (Radovi s međunarodnog književno-naučnog skupa posvećenog H. L. Borhesu, održanog 24. i 25. septembra 1996. godine u Beogradu i drugi tekstovi), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpska književna zadruga, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista, Beograd, 1996, str. 131–139.
- Šušić, Branislav: „Autopoetika i fantastika u romanu *Zlatno runo* Borislava Pekića“. U: *Poetika Borislava Pekića /Preplitanje žanrova*, Institut za književnost i umetnost, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 363–375.
- Todorov, Cvetan: *Uvod u fantastičnu književnost*, prevela Aleksandra Mančić-Milić, Beograd, 1987.
- Visković, Velimir: *Mlada proza* (Eseji i kritike), Znanje, Zagreb, 1983.

FANTASTIC ELEMENTS AS AESTHETIC ASPECTS OF LITERARY WORK

In this paper the author defines the notion of aesthetic in literary-artistic work. Referring to some ancient philosophers and the philosophical definition of aesthetics, the author tries to point out the most significant characteristics of aesthetic thought in the 20th century. Accordingly, the elements of fantastic discourse are analysed and an overview is provided of the relevant theoreticians and aestheticians in the science of literature. Following the diachronic evolution of aesthetics as a particular phenomenon that has gone through various theoretical and philosophical determinations, the author concludes that it is a complex concept whose initial ideas have changed and adapted to certain epochs of literature and art in general.

Key words: *aesthetics, modern aesthetic thought, fantastic discourse, philosophy, fantastic aesthetics*

UDK 821.133.1.09 Zola E.

Izvorni naučni rad

Daniela ĆURKO (Zadar)

Université de Zadar

dcurko@unizd.hr

L'INTERTEXTUALITÉ DE L'ESTHÉTIQUE SCHOPENHAUERIENNE DANS *L'ŒUVRE* D'ÉMILE ZOLA

L'Œuvre d'Émile Zola véhicule les principaux postulats de l'esthétique schopenhauerienne. Ainsi par ex. *le joli*, *le sublime*, *la beauté* et *la grâce*, mots récurrents dans le roman, y acquièrent-ils exactement le sens qu'ils ont en tant que termes-clés de la pensée du philosophe. Aussi, l'une des raisons de l'impossibilité de Claude de créer et de vivre en même temps l'amour avec Christine réside-t-elle dans l'incompatibilité entre la Volonté et la contemplation esthétique, car au cours de cette dernière l'artiste se détourne de la Volonté. Ensuite, Claude s'efforce de représenter sur son grand tableau de la Cité, et cela sans en être conscient, non pas la copie d'une femme réelle, mais l'Idée platonicienne de la Femme. Si le peintre finit par reprendre toujours la même figure féminine, c'est parce que l'Idée est soustraite à la multiplicité. Ensuite, si la Femme de son tableau *Plein air* ne vieillit pas, c'est parce que l'Idée est éternelle, immuable, interchangeable. Finalement, tout véritable artiste étant un homme de génie dans la vision de Schopenhauer, Claude partage avec le génie la capacité de concentration profonde, la nature contemplative et solitaire, la curiosité enfantine, le tempérament mélancolique, et la proximité avec la folie.

Mots-clés: *Zola*, *L'Œuvre*, *Schopenhauer*, *esthétique*, *le joli*, *le désintéressement*, *l'Idée*, *le ravissement*, *le génie*

Introduction

L'Œuvre est non seulement un roman sur un artiste en particulier, le peintre Claude Lantier, mais aussi un roman sur l'Art, sur l'artiste et sur le génie créateur en général, un roman sur les affres et les souffrances de la création artistique. Zola, partisan et ami des peintres impressionnistes, proche du groupe

des Batignolles¹, y défend et illustre l'esthétique impressionniste, et cela de deux manières différentes: en la mimant dans son propre style, c'est-à-dire en imitant, par son écriture impressionniste, la technique d'un Claude Monet², mais aussi en inscrivant la défense et l'illustration de cette esthétique dans la trame narrative du roman³ – elle y devient le sujet de conversation de Claude et de Pierre Sandoz, son ami romancier. Toutefois, nous posons la question suivante: la nouvelle esthétique impressionniste pour laquelle combat Claude et que le peintre expose à son ami Sandoz, ne sert-elle pas à en cacher une autre, sous-jacente, une esthétique de l'Art en général? Nous sommes d'avis que l'idée même de Zola de faire de son peintre tourmenté un génie incontestable – ne serait-ce que pour Sandoz et Bongrand, ce dernier considéré comme le vieux maître de l'école – tout comme la recherche esthétique de Claude qui sera en partie la cause de sa fin tragique, doivent beaucoup à l'esthétique schopenhauerienne.

Dans le chapitre dédié au pessimisme considéré comme une caractéristique des romans de Zola, Alain de Lattre souligne que *L'Œuvre* est un roman métaphysique, et même „le roman le plus métaphysique de Zola“, sans pour autant relier le pessimisme de Zola à la métaphysique de Schopenhauer:

„*L'Œuvre* est assurément le roman le plus métaphysique de Zola, celui où le sentiment est poussé le plus loin de l'absence et de la négation: par l'étendue de l'expérience qui en est faite; par l'intensité du point où elle est amenée. L'intersection dans l'impulsion de vie, du grand vertige de la mort.“⁴

---

¹ Dans son „Étude“ de *L'Œuvre*, Henri Mitterand rappelle que Zola a été non seulement ami de Paul Cézanne, mais aussi camarade de plusieurs peintres contemporains méconnus ou oubliés par la postérité, tels que les peintres provençaux Jean-Baptiste Mathieu dit „Chaillan“, qui inspira à Zola le personnage de Chaîne, Joseph-François Villevieille, Truphème et Chotard. Depuis février 1862, Zola reçoit à son domicile, lors de ses soirées de jeudi, un groupe d'amis provençaux dont Cézanne, Baille, le sculpteur Philippe Solari et Marius Roux, journaliste d'Art. Rappelons que Zola a aussi été proche du groupe des Batignolles réunissant des peintres impressionnistes dont plusieurs sont devenus célèbres par la suite, tels que Manet, Monet, Renoir, ou Sisley. Zola les fréquentera si souvent qu'il sera représenté par Fantin-Latour sur son tableau *Un atelier aux Batignolles* (1870), tout comme par Frédéric Bazille dans *l'Atelier de la rue de la Contamine* (1870) (voir Henri Mitterand, „Étude“ de *L'Œuvre* in Émile Zola, *Les Rougon-Macquart*. Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire, Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1966, p. 1341–1347).

² Sur l'écriture impressionniste de Zola dans le roman *L'Œuvre*, voir Aurélie Gendrat, *Émile Zola*, „*L'Œuvre*“, Paris, Bréal, 1999, p. 58–59.

³ Ainsi, Claude Lantier dans sa discussion avec son ami de collègue de Plassans, le romancier Pierre Sandoz, porte-parole de Zola, s'enthousiasme-t-il en réclamant l'éclaircissement de la palette, l'abandon des ateliers pour la peinture en extérieur, et l'inclusion de motifs relatifs à la vie contemporaine. Voir Émile Zola, *L'Œuvre*, Paris, Gallimard, „Folio/Classique“, 1983, p. 66–67.

⁴ Alain de Lattre, *Le Réalisme selon Zola*. Archéologie d'une intelligence, Paris, PUF, „Collection SUP/ Littératures modernes“, 1975, p. 193.

En revanche, dans plusieurs ouvrages et articles dédiés à l'étude des romans autres que *L'Œuvre*, des critiques soulignent la dette de Zola envers Schopenhauer. Ainsi Gérard Gengembre précise-t-il que ce pessimisme de la vision zolienne de l'homme et du monde est influencé par la pensée de Schopenhauer „dont l'influence se fait sentir à partir des années 1880“⁵. Philippe Hamon, quant à lui, souligne que l'objectif de Zola de représenter dans ses romans „l'homme „total“, conscient et inconscient“⁶ doit beaucoup à la „découverte“ de l'inconscient par Schopenhauer et par Eduard von Hartmann. Jasenka Frelj a mentionné, dans son article „L'influence d'Arthur Schopenhauer sur la littérature et l'art“, Maupassant, Zola et Proust parmi les auteurs français les plus influencés par Schopenhauer⁷. Philip Walker a consacré un ouvrage à la pensée philosophique et religieuse de Zola dans le roman *Germinal*⁸, et l'étude de la pensée schopenhauerienne y a naturellement trouvé sa place, tandis que Sébastien Roldan, à son tour, a dédié une étude approfondie à l'intertextualité de Schopenhauer dans le roman *La Joie de vivre*⁹.

Toutefois, l'intertextualité schopenhauerienne n'a pas été analysée pour le corpus des autres romans zoliens. Nous sommes donc d'avis qu'il y a matière à proposer une lecture de *L'Œuvre* qui révèle la dimension philosophique du roman, en analysant notamment aussi bien l'esthétique de Schopenhauer que sa métaphysique, son esthétique s'inscrivant dans sa vision métaphysique du monde.

I. L'Art et la Volonté.

I. 1. Le joli et le sublime.

Avant d'employer, dans son roman *L'Œuvre*, les termes *joli* et *sublime*, mots-clés de l'esthétique schopenhauerienne, Zola s'en sert dans sa correspondance. Ainsi écrit-il dans sa lettre du 16 avril 1860 à Cézanne: „C'est *joli*, c'est frais, c'est bien broissé, mais tout cela n'est qu'un tour de métier (...) *L'art est*

---

⁵ Gérard Gengembre, „Au fil du texte“ in Émile Zola, *Thérèse Raquin*, Paris, Pocket, 1998 (p. XV).

⁶ Philippe Hamon, „*La Bête humaine*“ d'Émile Zola, Paris, Gallimard, 1994, coll. „Foliothèque“, p. 19.

⁷ Voir Jasenka Frelj, „Utjecaj Arthura Schopenhauera na književnost i umjetnost“ (nous traduisons: „L'influence d'Arthur Schopenhauer sur la littérature et l'art“), *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, vol. 11, n 1, mars 2013, p. 57–72.

⁸ Voir Philippe Walker, „*Germinal*“ and Zola's *Philosophical and Religious Thought* [nous traduisons: „*Germinal*“ et la pensée philosophique et religieuse de Zola], Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1984.

⁹ Voir Sébastien Roldan, *La Pyramide des souffrances dans „La Joie de vivre“ d'Émile Zola*, Montréal, Presses de l'Université de Québec, 2012.

plus sublime que cela; l'art ne s'arrête pas aux plis d'une étoffe, aux teintes rosées d'une vierge".¹⁰

Rappelons que *le sublime* et le *joli* (ou *l'attrayant*)¹¹ sont deux termes antithétiques¹² dans l'esthétique de Schopenhauer. Est *joli* ce qui attise le désir: „Or j'entends sous ce terme *ce qui provoque l'excitation de la volonté* par la présentation directe de ce qui pourrait la combler et satisfaire."¹³ Dans *L'Œuvre*, Zola emploie en effet à plusieurs reprises ce mot de *joli* en lui attribuant le même sens que dans l'esthétique du philosophe: l'artiste opte pour le *joli* quand le désir de satisfaire le public, de lui plaire afin d'avoir du succès, prime avant tout, devenant plus important que l'Art lui-même. Avant le peintre Fagerolles, ce sera le cas du sculpteur Mahoudeau:

„Il [Mahoudeau] avait bien une idée pour le Salon, une figure debout, une Baigneuse, tâtant l'eau de son pied, dans cette fraîcheur dont le frisson rend si adorable la chair de la femme; et il en montra une maquette déjà fendillée à Claude, qui la regarda en silence, surpris et mécontent des concessions qu'il y remarquait: un épanouissement du *joli* sous l'exagération persistante des formes, *une envie naturelle de plaire*, sans trop lâcher encore le parti pris du colossal."¹⁴

L'objectif de ces deux camarades de la bande d'artistes de Claude, n'est donc plus l'Art, qui, comme nous le verrons dans la suite de cette étude, se doit de chercher à atteindre le *Beau* et le *sublime*, voire d'avoir *de la grâce*, mais de faire des œuvres qui pourraient plaire, au sens de plaire *immédiatement*, sans attendre une éventuelle reconnaissance des générations à venir, générations dont Sandoz lui-même, désabusé à la fin du roman, a cessé de croire qu'elles seront plus éclairées que celle de ses contemporains. Le *joli*, ce sont „les petites bêtises aimables"¹⁵ auxquelles applaudit le public, qui est en

---

¹⁰ Zola, Lettre à Cézanne du 16 avril 1860, in Henri Mitterand, „Étude de *L'Œuvre*", op. cit., p. 1344.

¹¹ C'est par ce mot d'*attrayant* que le terme est traduit dans la nouvelle traduction de *Le Monde comme volonté et représentation* faite par Christian Sommer, Vincent Stanek et Marianne Dautrey pour l'édition Gallimard, „Folio/Essais" publiée en 2009 et à laquelle nous avons recours. L'ancienne traduction par A. Burdeau a traduit, par contre, le terme par *le joli* (voir Arthur Schopenhauer, *Le monde comme volonté et représentation*, Paris, PUF, coll. „Quadrige", et notamment ch. 40, p. 267).

¹² „Comme les oppositions s'éclaircissent mutuellement, il pourrait être opportun de remarquer en ce lieu que le véritable contraire du sublime est quelque chose que l'on n'identifierait pas comme tel spontanément: l'ATTRAYANT < das Reizende >." (Arthur Schopenhauer, *MVR I*, Paris, Gallimard, „Folio/Essais", 2009, p. 421)

¹³ Ibid., p. 421–422.

¹⁴ Zola, *L'Œuvre*, Paris, Gallimard, „Folio/Classique", 1983, p. 200, nous mettons en italiques.

¹⁵ Ibid., p. 362.

occurrence le public bourgeois de l'époque. Or, c'est par l'assimilation et la comparaison de Fagerolles avec une prostituée¹⁶ que le narrateur omniscient exprime son mépris du *joli*, car ce peintre deviendra au cours de l'action du roman un peintre à succès installé dans un hôtel particulier, dès lors qu'il aura pris la décision de peindre le *joli* pour parvenir à ses fins. Le même effet de jugement moral est obtenu par le fait que Zola donne à Fagerolles pour maîtresse Irma Bécot, ancienne petite canaille parisienne devenue femme entretenue qui saura se faire construire un palais, elle aussi, et qui joue le rôle du double de Fagerolles, de son reflet dans le miroir. Aussi Bongrand critique-t-il les tableaux de Fagerolles en se servant toujours du mot *joli*, comme dans la citation suivante: „Est-ce que le sujet n'est pas moderne? Est-ce que ce n'était pas *joliment* peint, dans la gamme claire de l'école nouvelle?“¹⁷ Peindre „le *joli*“ c'est donc choisir la facilité, et renoncer à la lutte dure et acharnée „avec la nature“¹⁸ qui est le lot de Claude comme elle est le lot de tout véritable artiste. Fagerolles, copiste de Claude lui vole d'ailleurs le motif et la composition du *Plein air*, tableau de Claude, en y adoucissant ce qui avait initialement choqué les bourgeois: la nudité de la figure féminine centrale située au premier plan. Car chez Fagerolles, la figure féminine est habillée, et même habillée très chic, selon le goût de ce même public pour la mode vestimentaire de l'époque... Et Bongrand, vieux maître intransigeant, laisse éclater sa colère en découvrant les tableaux de Fagerolles, parce que celui-ci a non seulement choisi la facilité, mais c'est „un truqueur“¹⁹:

„Parfaitement, on prend du moderne, on peint clair, mais on garde le dessin banal et correct, la composition agréable de tout le monde, enfin la formule que l'on enseigne là-bas, pour l'agrément des bourgeois. Et l'on noie ça de facilité, oh! de cette facilité exécration des doigts; qui sculpteraient aussi bien des noix de coco, de cette facilité coulante, plaisante, qui fait le succès et qui devrait être punie du bagne, entendez-vous!“²⁰

Ce choix de la facilité, ce parti pris du *joli*, cette promptitude à *se vendre* – Fagerolles n'a-t-il pas „sa jolie figure inquiétante de gueuse“?²¹ (Ibid., p. 227) – sont d'ailleurs les raisons mêmes de son fulgurant succès financier et

---

¹⁶ Ainsi, lors de la dernière soirée chez Sandoz, où tous les membres de l'ancienne bande se sont réunis mis à part Fagerolles, déjà trop pris par son succès mondain, et Dubuche, parti à Cannes pour la convalescence de ses deux enfants malades, le sculpteur Mahoudeau apprend aux autres que Nadar, hommes d'affaires et marchand d'art, avait meublé Fagerolles „comme une catin“ (Ibid., p. 371).

¹⁷ Ibid., p. 216.

¹⁸ Ibid., p. 64.

¹⁹ Ibid., p. 228.

²⁰ Ibid., p. 217.

²¹ Ibid., p. 227.

mondain. C'est aussi et en même temps une des raisons de l'échec de Claude, ce dernier n'ayant jamais songé à faire de compromis ou à se compromettre afin de plaire. Car le public des expositions et des Salons parisiens de l'époque – l'action se passant dans les années soixante du XIXe siècle – est constitué de bourgeois enrichis par le progrès et par l'industrialisation rapide, que l'Art dont se réclame Claude ne peut que rebuter ou faire rire et ricaner, ce qui lui arrivera d'ailleurs lors de son premier Salon au Palais de l'Industrie – son tableau *Plein air* provoquant un tollé général. La métaphore filée assimile ce public bourgeois se pressant dans les salles du Palais de l'Industrie au troupeau au galop. Les images zoomorphes y traduisent à la fois l'angoisse de Claude devant la réaction tant attendue et cependant redoutée de ce public, et sa dépréciation de ce même public qui ne peut comprendre et apprécier que le *joli*. L'effet est obtenu par l'emploi des métaphores substantives „le *piétinement* énorme du public sur le plancher des salles“²² (Zola, *L'Œuvre*, p. 346), „ce *galop* dévorateur du monstre“ (Ibid.), tout comme par l'image qui fait voir la cohue des visiteurs „saisie du vertige *des troupeaux lâchés dans un parc*“.²³ (Ibid., p. 347)

En effet, l'opposition entre le *Beau* et le *joli* est réductible à l'opposition entre d'un côté le *désintéressement* de l'homme de génie, et, de l'autre, l'*ambition* d'un „truqueur“ comme Fagerolles qui adoucit la brutalité de la vie dans ses œuvres afin de plaire à un public peu exigeant. Il faut souligner toutefois qu'il ne s'agit pas seulement, pour le narrateur zolien, d'exiger qu'un artiste soit *désintéressé* au seul sens de „qui pratique son Art sans but lucratif“, ou, plus largement, „qui n'est inspiré par la recherche d'aucune compensation personnelle; qui se manifeste ou s'accomplit sans demande de réciprocité“²⁴. Il s'agit aussi de prendre l'adjectif au sens que lui donne Schopenhauer quand il oppose la perception commune à la contemplation esthétique de l'artiste: la première est *intéressée*, parce qu'elle est subordonnée à la Volonté, la seconde est *désintéressée*, car affranchie de la servitude à la Volonté. Et c'est parce que la perception commune est *intéressée* qu'elle reste subjective et pragmatique et qu'elle se caractérise par conséquent par une schématisation impliquant une simplification, une réduction et un appauvrissement de la réalité. La contemplation esthétique est, par contre, la seule objective et cela précisément parce qu'elle est *désintéressée*. C'est grâce à ce *désintéressement* qu'elle peut atteindre son objectif qui est la compréhension et la communication de l'Idée en tant qu'essence même d'un être ou d'une chose.²⁵ Or, le souci de plaire ne fait que confirmer la servi-

²² Ibid., p. 346.

²³ Ibid., p. 347.

²⁴ Voir notice „désintéressement“, CNRT, <http://www.cnrtl.fr/définition>.

²⁵ Sur le terme du *désintéressement* dans l'esthétique de Schopenhauer voir notamment Vincent Stanek, *La Métaphysique de Schopenhauer*, Paris, J. Vrin, 2010, p. 172–175.

tude de l'homme vis-à-vis de ses instincts et des pulsions dont la source est la Volonté, alors que l'Art véritable a pour effet la libération, fût-elle provisoire, de l'emprise de la Volonté. Dans le cas de Claude, son désintéressement est tel que le peintre s'acharne à peindre une toile tout en sachant d'avance qu'elle ne sera pas reçue par le jury du Salon à cause de la véridicité de sa vision: „*Tout de suite, il sentit qu'un pareil tableau ne serait pas reçu; mais il n'essaya point de l'adoucir*, il l'envoya quand-même au Salon.“²⁶

Quant à Mahoudeau, il finit par faire *du joli* non pour s'enrichir, comme c'est le cas de Fagerolles, mais simplement pour survivre, étant toujours au bord de la famine dans son petit atelier à Montmartre, froid et miséreux, et en cela le narrateur le juge moins sévèrement qu'il ne juge Fagerolles, peintre de salon. Poussé par la nécessité, Mahoudeau fait désormais des sculptures „d'un grand charme“²⁷ en adoucissant la „férocité“ initiale du projet de sa bande de camarades de révolutionner l'Art. Claude, qui reste poli pour ne pas blesser son camarade, le rassure en l'affirmant que ce parti pris du *joli* séduira les visiteurs du Salon:

„Décidément, de??? ce??? bon Mahoudeau *trahissait*, en arrivant à la grâce malgré lui, *par les jolies choses* qui fleurissaient de ses gros doigts d'ancien tailleur de pierres. Depuis sa *Vendangeuse* colossale, *il était allé en rapetissant ses œuvres*, sans paraître s'en douter lui-même, *lançant toujours le mot féroce de tempérament, mais cédant à la douceur* dont se noyaient ses yeux. [...]

„Alors, ça ne te va pas? reprit-il, l'air fâché.

– Oh! si, si... Je crois que tu as raison *d'adoucir un peu* ton affaire, puisque tu sens de la sorte. *Et tu auras du succès avec ça*. Oui, c'est évident, *ça plaira beaucoup*.

Mahoudeau, *que des éloges pareils auraient consterné autrefois*, sembla ravi.“²⁸

La Baigneuse de Fagerolles, qui sera reçue au Salon et que Mahoudeau a dû rapetisser²⁹ par rapport à la sculpture originale³⁰ pour l'exposer au Salon, plaira, elle aussi, au public, Sandoz et Claude s'accordent là-dessus, non sans

²⁶ Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 238.

²⁷ Ibid., p.257.

²⁸ Ibid., p. 257.

²⁹ Ibid., p. 345.

³⁰ La sculpture originale de *Baigneuse* qui s'était effondrée et démantelée après le dégel de la terre dont elle était faite, était plus grande que celle reçue au Salon. Toutefois, avec cette première *Baigneuse*, Mahoudeau était déjà dans le compromis, et trahissait l'Art; le narrateur zolien en exprime à la fois la critique et le jugement moral précisément par le verbe „rapetisser“ qu'il faut prendre à la fois au sens propre et au sens figuré, comme suit: „Depuis sa *Vendageuse* colossale, il était allé en rapetissant ses œuvres, sans paraître s'en douter lui-même, lançant toujours le mot féroce de tempérament, mais cédant à la douceur dont se noyaient ses yeux.“ (Ibid., p. 257).

que le lecteur perçoive l'ironie légère et presque imperceptible de ce dernier. Quant au peintre Gagnère, qui ne prend même plus la peine de se déplacer de Melun pour venir au Salon à Paris, il a, lui aussi, pactisé avec le public, en optant pour *le joli*. Cette fois, Gagnère a envoyé au Salon son sujet habituel: un bord de Seine, que le narrateur dit être „d'un *joli* ton gris“.³¹ Encore une fois, l'emploi du qualificatif *joli* y est en soi-même une critique sous-jacente. Ainsi, Gagnère a-t-il lui aussi renoncé à la haute mission de *l'Art nouveau* dont l'objet est la recherche sans compromis aussi bien de nouveaux sujets que de nouveaux moyens de les exprimer, recherche que Claude, nous l'avons vu, considère comme essentielle.

La beauté et la grâce

La première *Baigneuse* de Mahoudeau a été brisée par suite du dégel de son ossature de bois. Mais la seconde, plus petite, celle que le sculpteur fera après la chute de la première et qui sera reçue au Salon, sera jugée de deux manières très différentes par Claude et par le narrateur zolien. Alors que Claude, sévère et intransigeant envers les autres, tout comme il l'est envers lui-même, pense que la petite sculpture est seulement *jolie*, le narrateur estime, au contraire, qu'elle a de *la grâce*:

„Un parfum s'en dégageait, *la grâce* que rien ne donne et qui fleurit où elle veut, *la grâce invisible, entêtée et vivace*, repoussant quand-même de ces gros doigts d'ouvrier, qui s'ignoraient au point de l'avoir si longtemps méconnue.

Sandoz ne put s'empêcher de sourire.

„Et dire que ce gaillard a tout fait pour gâter son talent!... S'il était mieux placé, il aurait un gros succès.

– Oui, *un gros succès*, répéta Claude. *C'est très joli*.“³²

En effet, c'est un grand compliment que le narrateur fait à l'œuvre de Mahoudeau, car, pour une œuvre, avoir *de la grâce*, c'est plus encore que d'être *belle*, dans l'axiologie de Schopenhauer. La beauté, en effet, n'est le résultat que de l'unité spatiale d'une œuvre, alors que la grâce provient de ce que cette œuvre possède également l'unité temporelle:

„En effet, la beauté est à la grâce (*Grazie*) ce que la perfection de l'unité spatiale de l'organisme est à la perfection de son unité temporelle. Il ne s'agit pas d'opposition, puisque la grâce suppose la beauté, étant entendu qu'elle ne concerne que les phénomènes supérieurs de l'objectivation de la volonté, dont

---

³¹ Ibid., p. 346.

³² Ibid., p. 345.

la richesse de signification exige, pour se traduire, une certaine action et donc un certain temps. Ainsi, les objets peuvent être seulement beaux, *tandis que les êtres animés peuvent aussi avoir la grâce [...]*.³³

Et si la nouvelle *Baigneuse a de la grâce*, selon le narrateur, c'est donc qu'elle donne l'impression d'être un être animé, un être vivant et qu'elle est „capable d'exprimer la perfection du mouvement“.³⁴ Claude, par contre, toujours aussi sévère et intransigeant envers les créations des autres tout comme il l'est envers ses propres toiles, pense que la petite sculpture est seulement *jolie*, jugement qui est dépréciatif, ainsi que nous l'avons vu *supra*. C'est parce que Claude a des critères que ni lui ni les autres de sa bande de camarades ne réussissent à atteindre qu'il finira par s'empêtrer dans d'éternelles corrections de son grand tableau qui ne feront que gâcher son œuvre.

Créer à l'instar de la nature

Nous avons démontré *supra* que Claude, qui est un artiste authentique, exprime un certain dédain, voire du mépris pour ce qui n'est que *joli*, son rêve et son objectif étant tout autres: Claude veut *enfanter; créer la vie*. Ainsi se désespère-t-il chaque fois qu'il estime que cet objectif si difficile à atteindre n'est pas réalisé:

„Rien de clair *ni de vivant* ne venait plus sous ses doigts; la gorge de la femme s'empâtait de tons lourds; cette chair adorée qu'il rêvait éclatante, il la salissait, il n'arrivait même pas à la mettre à son plan.“³⁵

Aussi, lors des funérailles de Claude, le vieux peintre Bongrand, qui avait pourtant été toujours admiré comme un maître par tous les jeunes artistes de la bande du *Plein air*, réfléchit-il à haute voix en parlant à Sandoz et commente-t-il le suicide de leur ami en faisant recours à la métaphore de l'enfantement. Par cette image Bongrand exprime une autocritique de sa propre œuvre – pour un artiste, il faut être capable de créer des enfants qui pourront vivre, ou choisir la mort comme l'a fait Claude:

„Autant partir que de s'acharner comme nous à faire des enfants infirmes, auxquels il manque toujours des morceaux, les jambes ou la tête, et qui ne vivent pas. » (Émile Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 407)

Dans l'objectif que se sont fixé Claude et Bongrad de réaliser l'organicité d'une œuvre d'Art, nous remarquons toujours l'intertextualité schopenhauerienne. En effet, Schopenhauer affirme que l'artiste se doit de créer comme le fait la nature, et en cela le philosophe est influencé par l'esthétique

³³ Vincent Stanek, *La Métaphysique de Schopenhauer*, op. cit., p. 192.

³⁴ Ibid., p. 193.

³⁵ Zola, *L'Œuvre*, op.cit., p. 74.

explicitée dans „L'Introduction aux *Propylées*“ de Goethe, comme le souligne Vincent Stanek.³⁶ Le dernier philosophe remarque aussi que Goethe avait été influencé à son tour par l'esthétique romantique de Karl Philippe Moritz:

„C'est qu'en effet, il [Schopenhauer] reprend à son compte une idée fort importante de l'esthétique romantique, et qui avait vu le jour chez Moritz. Son essai *Sur l'imitation formatrice du beau* (1788) indiquait en effet que l'artiste se doit *d'imiter la productivité de la nature* [...]. La faculté essentielle de l'artiste devient alors celle de la *Bildungskraft*, une faculté de formation, dont le modèle est la faculté de production de la nature elle-même. L'importance de l'essai de Moritz sur toute la pensée romantique a suffisamment été soulignée pour que nous n'ayons pas besoin d'y revenir. [...] *Productivité, idéalité, organicité: tels sont les caractères de la production artistique qui en font chez Goethe l'analogie de la production naturelle.*“³⁷

1.2.1. L'Art ou l'amour de Christine. Le dilemme dans le contexte de la pensée de Schopenhauer

Nous rappelons qu'il a été souligné par la critique zolienne que dans *L'Œuvre*, la sexualité et la création artistique s'excluent mutuellement – Claude ne peut pas, au cours d'une même période de la vie, peindre et aimer.³⁸ L'idylle du couple ne dure en effet que le temps de leur vie à la campagne à Bennecourt. Dès leur rentrée à Paris, Claude revient à son art et, en même temps, délaisse peu à peu Christine, puis finit par se désintéresser complètement d'elle: il espace leurs rapports sexuels et revient ainsi à son ancienne vie d'ascète, leur nuit de noces marquant, paradoxalement, la mort définitive de son désir pour la jeune femme. Rappelons que cette nuit-là Claude est si préoccupé par le grand tableau de la pointe de la Cité qu'il n'a aucune envie de rejoindre Christine dans le lit nuptial, la laissant ainsi toute seule l'attendre dans les ténèbres de leur chambre glacée. Ce n'est que très tard dans la nuit que Claude se couche, et la jeune épouse, comprenant qu'il ne pense toujours qu'à une femme imaginaire – la sculpture cassée de la „bonne femme“ de Mahoudeau –, éclate en sanglots. Ce n'est qu'alors que Claude la prend dans ses bras pour l'étreindre, presque par pitié, mais le couple sent bien désormais que leur passion est morte à jamais et que leur mariage n'a fait que sonner le glas de ce détachement définitif.

---

³⁶ Voir la citation qui suit.

³⁷ Vincent Stanek, *La Métaphysique de Schopenhauer*, op. cit., p. 190, nous mettons en italiques.

³⁸ Voir notamment Henri Mitterand, *Zola*, Paris, Fayard, 2001, t. II, *L'Homme de „Germinal“ 1871–1893*, 2001, p. 801 et Aurélie Gendrat, „*L'Œuvre*“ d'Émile Zola, 1999, p. 89.

Quelle est la cause de cette incompatibilité entre l'Art et l'amour, de cette impossibilité pour Claude de les vivre en même temps? il est possible de trouver la réponse, ou plutôt une des raisons de cette inaptitude de Claude à vivre conjointement ces deux aspects de la vie, dans l'intertextualité schopenhauerienne. En effet, selon Schopenhauer, la Volonté, „l'essence même du monde,³⁹ instance métaphysique, supra-individuelle ou trans-individuelle, immuable⁴⁰, éternelle et omniprésente, œuvre pour la prolongation de l'existence individuelle d'un côté et pour la prolongation de l'espèce de l'autre⁴¹, la conservation de l'existence humaine étant subordonnée à celle de l'espèce. Tout, dans la vie humaine, comme dans la vie animale, œuvre à cela, tout y est au service de la Volonté. Même l'amour, ou plutôt surtout l'amour, y compris celui qui semble le plus éthéré, n'a d'autre but que de prolonger l'espèce⁴², bien que les amoureux ou les amants soient en général inconscients de n'être que les „marionnettes“ de la Volonté.⁴³ La libération de cet esclavage ne peut s'accomplir que de trois manières différentes, par la contemplation esthétique, par l'ascétisme ou par la conversion: „Au plan individuel, les voies permettant de se libérer de la souffrance sont l'expérience esthétique, la morale compassionnelle, l'ascétisme enfin.“⁴⁴

La Volonté se manifestant, nous l'avons vu *supra*, par l'instinct de la conservation individuelle et la conservation de l'espèce, par l'intermédiaire de l'amour sexuel, nous étudierons les rapports de l'Art et de ces manifestations

---

³⁹ Christophe Salaün, *Apprendre à philosopher avec Schopenhauer*, Paris, Ellipses, 2010, p. 25.

⁴⁰ „[...] seule apparaît la VOLONTÉ UNIQUE dont tout cela est la visibilité, l'objectité, et qui demeure immobile au sein de ce changement: elle seule est la chose en soi, tandis que tout objet est apparition ou phénomène, pour parler comme Kant.“ (Arthur Schopenhauer, MVR I, op. cit., p. 336)

⁴¹ Jean-Charles Banvoy résume ainsi la pensée de Schopenhauer sur l'objectif de la conservation de l'individu et la conservation de l'espèce: „Cette „voie intérieure“ nous fait éprouver notre être comme Volonté: en tant qu'organisme nous sommes l'expression de la volonté de vivre [Wille zum Leben], et en cela nous visons essentiellement la conservation. Cette perspective individuelle est transcendée par un point de vue supérieur: celui de l'espèce. Aux yeux de la Volonté, nous dit Schopenhauer, l'individu n'est rien.“ (Jean-Charles Banvoy, „La Notion d'inconscient dans l'œuvre d'Arthur Schopenhauer“, in Jean-Charles Banvoy et al., *Schopenhauer et l'inconscient*, Nancy, PUF, 2011, p. 22)

⁴² Voir Arthur Schopenhauer, MVR II, ch. „Métaphysique de l'amour sexuel“, Paris, Gallimard, „Folio/ Essais“, 2009, p. 1978–2036.

⁴³ „Là, elle [l'espèce humaine] apparaît semblable à un spectacle de ces marionnettes que l'on actionne d'ordinaire par des fils extérieurs; mais, de ce point de vue, elles apparaissent comme des marionnettes mues par un rouage intérieur.“ (Arthur Schopenhauer, MVR II, op. cit., p. 1720).

⁴⁴ Christophe Bouriau, *Schopenhauer*, Paris, Les Belles lettres, 2013, coll. „Figures du savoir“, p. 65.

de la Volonté dans le cas de la création artistique et de la vie du personnage de Claude Lantier.

1.2.2. La sublimation du désir sexuel de Claude en création artistique

Dès le matin de leur première rencontre, ce matin suivant la nuit d'orage, Claude est subjugué par la beauté de Christine, qui pour lui n'est encore qu'une jeune fille inconnue dont il ne sait même pas le nom. Le texte précise qu'en observant Christine dormir dans son atelier, où il lui a offert de s'abriter de l'orage la nuit précédente, le jeune homme la voit dans „sa nudité pure“⁴⁵. La jeune fille se trouve alors dans une pose particulièrement sensuelle, ayant dénudé pendant son sommeil, et sans le savoir, sa gorge plantureuse. Toutefois, le désir charnel de Claude est très vite remplacé par sa curiosité d'artiste et le bonheur d'avoir enfin trouvé, et cela ainsi, par hasard, le modèle qu'il cherchait depuis longtemps pour son tableau du *Plein air*:

„Ah! fichtre! elle est bigrement bien!“

C'était ça, tout à fait ça, la figure qu'il avait inutilement cherchée pour son tableau, et presque dans la pose. Un peu mince, un peu grêle d'enfance, mais si souple, d'une jeunesse si fraîche! Et, avec ça, des seins déjà mûrs! Où diable la cachait-elle, la veille, cette gorge-là, qu'il ne l'avait pas devinée? Une vraie trouvaille!

Légalement, Claude courut prendre sa boîte de pastel et une grande feuille de papier. Puis, accroupi au bord d'une chaise basse, il posa sur ses genoux un carton, il se mit à dessiner, d'un air profondément heureux. Tout son trouble, sa curiosité charnelle, son désir combattu, aboutissait à cet émerveillement d'artiste, à cet enthousiasme pour les beaux tons et les muscles bien emmanchés. *Déjà, il avait oublié la jeune fille, il était dans le ravissement de la neige des seins, éclairant l'ambre délicat des épaules.*⁴⁶

Notons ici le sens que donne Zola au mot „*ravissement*“⁴⁷ par lequel est décrit le sentiment de Claude devant la beauté du spectacle. Il ne faut pas y voir qu'un synonyme de l'admiration, de l'enthousiasme ou du vif plaisir qu'éprouve le peintre en regardant un objet pictural aussi parfait que l'est le corps de la jeune fille. Il s'agit aussi d'un des termes-clés de l'esthétique de Schopenhauer, terme qui s'inscrit dans sa réflexion sur le sublime: le ravissement est l'état dans lequel se trouve l'homme quand il est devant le *sublime*. Le sublime, pour sa part, est „l'une des modalités de la contemplation

---

⁴⁵ Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 37–38.

⁴⁶ Zola, *L'Œuvre*, p. 38, nous mettons en italiques.

⁴⁷ Voir la citation *supra*.

esthétique⁴⁸ permettant à l'homme d'atteindre l'objectivité qui caractérise précisément la contemplation esthétique. Or, est sublime ce qui est hostile à la Volonté, aux besoins de la Volonté:

„Le sublime est l'une des modalités de la contemplation esthétique. À la différence du beau, il suppose: 1- que les „objets, dont les formes significatives nous invitent à la contemplation, se trouvent dans un rapport d'hostilité avec la volonté telle qu'elle se traduit dans son objectivité, c'est-à-dire avec le corps humain“ (M, p. 259); 2- que cette hostilité soit elle-même surmontée. Le sujet se trouve alors dans un état de „ravisement“ (Erhebung = exaltation), et c'est pour cela que l'on appelle sublime (erhaben) l'objet qui occasionne cet état“ (M, p. 260).⁴⁹

Donc, quand Claude par les yeux du peintre contemple le corps de la jeune inconnue, c'est précisément le caractère *sublime* du spectacle qui l'empêche de désirer ce corps: „Il s'était courbé sur son dessin, il ne lui jetait plus que ses clairs regards du peintre, pour qui la femme a disparu et qui ne voit que le modèle.“⁵⁰

L'Art, la recherche de la compréhension des Idées platoniciennes

Rappelons que Claude peint longtemps la grande figure centrale de la femme du *Plein air* et ensuite celle de la femme du grand tableau de la Cité, puis, mécontent de son travail et de ses créatures, veut refaire ces figures féminines, les améliorer, puis, désespéré ou furieux, finit par gratter l'image de la femme du *Plein air* ou de massacrer la gorge de celle du tableau de la Cité. Si Claude n'est jamais satisfait de ses créatures, c'est qu'à l'instar du Frenhofer de Balzac, personnage de vieux peintre de génie devenu fou⁵¹, Claude, et sans s'en rendre compte vraiment, ne cherche pas à peindre l'image d'une femme particulière, d'une femme individuelle, mais l'essence même de la féminité, ou, disons-le en

---

⁴⁸ Voir la citation ci-dessous.

⁴⁹ Alain Roger, *Le Vocabulaire de Schopenhauer*, Paris, Ellipses, „Vocabulaire de...“, 1999, p. 51.

⁵⁰ Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 41.

⁵¹ Voir Honoré de Balzac, „Un chef d'œuvre inconnu“ in *Études philosophiques*, Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1979, t. X, p. 391–438. La comparaison du personnage de Claude Lantier avec le personnage principal du *Chef-d'œuvre inconnu* de Balzac s'impose d'emblée, les deux étant des peintres dont le destin tragique est la conséquence même de leur recherche obsédante de représenter une figure qui serait l'Idée platonicienne de la femme, et non pas une femme particulière. Plusieurs critiques de Zola ont rapproché la nouvelle balzacienne du roman zolien. Voir par ex. Aurélie Gendrat, „*L'Œuvre*“ d'Émile Zola, Rosny cx, Bréal, 1999, p. 104–106 et Henri Mitterand, „Étude de *L'Œuvre*“, op. cit., p. 1395–1397.

employant le terme de Schopenhauer, l'Idée (platonicienne) de la Femme. Toutefois, il faut préciser, quant à cette référence à Platon, que Stanek rappelle qu'il s'agit, dans le cas de l'esthétique de Schopenhauer, d'un „platonisme plotinisé“⁵². En effet, il faut dire qu'à la différence de Platon, pour qui l'Art n'est qu'une copie de la copie, puisque l'Art copie la réalité qui n'est elle-même qu'une copie imparfaite du monde des Idées, pour Schopenhauer l'Art ne copie point les phénomènes, mais communique, comme nous l'avons affirmé *supra*, leur essence qui sont les Idées. L'artiste „crée les yeux tournés vers l'intelligible.“⁵³ Selon Schopenhauer, l'art s'inscrit donc dans une théorie de la connaissance:

„D'après ce qui procède, l'objectivité pure de l'intuition, en vertu de laquelle nous ne connaissons plus la chose singulière comme telle, mais l'Idée de son espèce, est déterminée par le fait que nous ne sommes plus conscients de nous-mêmes, mais seulement des objets intuitionnés, que notre propre conscience ne subsiste donc plus que comme support de l'existence objective de ses objets.“⁵⁴

Et s'il est vrai que l'Art représente pourtant les choses particulières et ne peut représenter qu'elles d'ailleurs, *par-delà* ces choses mêmes il doit communiquer leur essence:

„Les Idées (platoniciennes) sont objectivation adéquate de la volonté; stimuler la connaissance de ces Idées par la représentation (ce qui n'est possible que par une altération correspondante dans le sujet connaissant) des choses singulières (car les œuvres d'art elles-mêmes ne sont pas autre chose), voilà le but de tous les autres arts. Ainsi, ils ne font tous qu'objectiver la volonté de manière médiate, à savoir par le moyen des Idées.“⁵⁵

Or, pour Claude, le problème reste insoluble et irréalisable: comment exprimer et transmettre l'Idée de la Femme? Le fait que Claude s'efforce de communiquer l'Idée, et non pas de peindre l'image d'une femme réelle a pour conséquence logique l'immuabilité de la beauté de ses figures féminines face à la dégradation de Christine, leur modèle. Alors que Christine vieillit avec le passage des années, son image peinte par Claude dans le *Plein air* garde l'éternelle beauté d'une jeune fille dans la fleur de l'âge. Et, lorsque Claude reproche à sa femme que son corps ait perdu sa perfection de jadis à cause de la maternité, la jeune femme finit par sentir une haine violente envers son soi-même de naguère, ce soi-même immortalisé sur le tableau; elle perçoit l'antagonisme qui s'instaure avec cette rivale dont la beauté éternelle lui prend son mari afin de le perdre, comme Christine le pressent:

---

⁵² Vincent Stanek, *La Métaphysique de Schopenhauer*, op. cit., p. 166.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Arthur Schopenhauer, MVR II, op. cit., p. 1736.

⁵⁵ Arthur Schopenhauer, MVR I, op. cit., p. 503.

„Christine, debout près de lui, regardait, répondait par des paroles brèves. Cette résurrection d'elle-même, après des années, telle qu'elle était à dix-huit ans, l'avait d'abord flattée et surprise. *Mais, depuis qu'elle le voyait se passionner ainsi, elle ressentait un malaise grandissant, une vague irritation sans cause avouée.*

„Comment! tu ne la trouves pas d'une beauté à s'agenouiller devant elle?

– Si, si... Seulement, elle a noirci.

Claude protestait avec violence. Noirci, allons donc! Jamais elle ne noircirait, *elle avait l'immortelle jeunesse.*⁵⁶

Cette idée de l'immuabilité de l'objet de l'Art – qui est l'Idée – est en accord avec la pensée de Schopenhauer:

„Ce qui maintenant à l'inverse peut seul être appelé véritablement étant, parce qu'IL EST TOUJOURS SANS JAMAIS DEVENIR NI PÉRIR, ce sont les archétypes < *Urbilder* > réels de ses ombres, à savoir les Idées éternelles, les formes primitives < *Urformen* > de toute chose. AUCUNE MULTIPLICITÉ ne peut leur être attribuée, car chaque archétype, selon son essence, est unique, puisque c'est de l'archétype lui-même que toutes les choses singulières et passagères, de la même espèce et du même nom, sont les copies < *Nachbilder* > ou les ombres. AUCUNE GÉNÉRATION NI CORRUPTION ne saurait, non plus, leur être attribuée, car, véritablement étantes, jamais elles ne deviennent ni ne disparaissent comme leurs copies évanescences.⁵⁷

La figure féminine nue que Claude a peinte pour *Le Plein air*, c'est donc un archétype impérissable, car situé hors de l'espace et du temps.⁵⁸ Chez Zola, pourtant, la jeunesse et la beauté éternelles de la figure féminine du tableau ne sont pas données d'avance, elles ne sont pas *gratuites* en quelque sorte. Au contraire, elles sont assurées par le sacrifice de la femme réelle⁵⁹, et Christine pressent que l'image finira par la tuer:

---

⁵⁶ Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 290, nous mettons en italiques.

⁵⁷ Arthur Schopenhauer, MVR I, op. cit., §31, p. 363.

⁵⁸ „En effet, Vincent Stanek rappelle que pour Schopenhauer, les Idées sont des représentations indépendantes du principe de raison. Elles ne sont donc pas déterminées par les formes que sont l'espace, le temps et la causalité [...].“ (Vincent Stanek, *La Métaphysique de Schopenhauer*, Paris, op. cit., p. 169.)

⁵⁹ La problématique de notre article ne nous permet point de nous attarder plus longuement sur le thème du sacrifice dans *L'Œuvre*, sujet qui mériterait une étude à part. Rappelons seulement que la réflexion sur le sacrifice a une place importante dans l'éthique de Schopenhauer, où elle a partie liée avec la compassion, terme clé de son éthique. Tout comme la compassion, le sacrifice provient de la prise de conscience de l'identité de tous les êtres et de tous étants au sein du Vouloir. Cette prise de conscience est contenue et exprimée, selon Schopenhauer, par le „Tu es Cela“ des *Upanishads* (voir Arthur Schopenhauer, MVR I, p. 662).

„Et elle renaissait, cette image, elle ressuscitait, plus vivante qu'elle, pour achever de la tuer; car il n'y avait désormais qu'une œuvre, c'était la femme couchée de l'ancienne toile qui se relevait à présent, dans la femme debout du nouveau tableau.

Alors, à chaque séance, Christine se sentit vieillir.⁶⁰

Cette prescience terrible de Christine finira par se réaliser: car, à la mort de Claude, la jeune femme s'effondre de douleur et reste gisante sur le sol alors que la figure féminine du grand tableau semble trôner au-dessus d'elle, triomphante, telle une reine, sur le corps de sa rivale malheureuse. L'Idée n'est-elle pas éternelle et incorruptible? Le narrateur désigne d'ailleurs à ce moment la femme du grand tableau par un F majuscule pour la première fois, et cette graphie implique bien que l'image n'est plus celle d'une femme particulière, mais l'idée de la Femme en général. Ainsi, même inachevée, l'image de la Femme demeure-t-elle seule vivante parmi les deux morts, Claude et Christine, la dernière presque expirante: „Au-dessus d'elle, la Femme rayonnait avec son éclat symbolique d'idole, la peinture triomphait, *seule immortelle et debout*, jusque dans sa démence.⁶¹

Tout comme Balzac avec *Un chef d'œuvre inconnu*, Zola, avec *L'Œuvre*, critique vivement, via les destins de ses personnages principaux, l'objectif assigné par Schopenhauer aux artistes et à l'Art. Rappelons que dans le roman zolien, la femme du grand tableau de la pointe de la Cité finit à la fin par tant ressembler à la figure féminine du tableau de la jeunesse de Claude, le *Plein air*, que les deux figures en deviennent presque une seule et même figure, que Christine voit comme sa redoutable rivale. Or, *cette unité dans la multiplicité* qui caractérise les figures féminines des œuvres de Claude peut s'expliquer si nous avons recours à la pensée de Schopenhauer sur les Idées platoniciennes, seuls objets de l'art.⁶² Si Claude, malgré lui, ou à son insu, ne représente pas une femme réelle, bien que Christine lui en ait offert le modèle, mais l'Idée de la femme, comme nous l'avons vu *supra*, il est alors logique que le peintre en arrive à peindre toujours et encore, une seule et même figure: „L'Idée, en revanche, échappe à ce principe [de raison]: elle est, par conséquent, soustraite à la multiplicité et au changement.⁶³

Pourtant, alors que Schopenhauer préconise la recherche des Idées éternelles dans les arts et notamment dans les arts plastiques, la fin tragique de Claude et de sa petite famille est une critique d'un tel objectif attribué à l'Art et en démontre l'absurdité, l'inanité et l'impossibilité. Claude, tout comme

---

⁶⁰ *L'Œuvre*, op. cit., p. 292.

⁶¹ *Ibid.*, p. 397.

⁶² Voir *supra*, la note 59.

⁶³ Arthur Schopenhauer, MVR I, p. 360.

Frenhofer avant lui⁶⁴, meurt d'avoir voulu représenter l'Idée et d'avoir dédié sa vie entière à cette obsession et à cette chimère. Zola, à la suite de Balzac, nous démontre que leurs deux personnages de peintres devenus fous, Frenhofer et Claude Lantier, doivent échouer précisément parce qu'étant incapables de peindre une femme réelle, unique, ils se perdent dans leur recherche obsédante de l'Idée de la Femme.

II. 4. Exprimer l'âme de Paris ou au-delà du principe de l'individuation

Lors d'une de ses visites chez Claude à Bennecourt, le jeune romancier Pierre Sandoz, son vieil ami d'enfance de Plassans et, par ailleurs, porte-parole de Zola et l'un de ses doubles dans *L'Œuvre*⁶⁵, confie à son camarade ses rêves et son projet littéraire de dédier sa vie à l'écriture d'un grand cycle romanesque sur les membres d'une seule famille. Le lecteur comprend vite que ce projet est celui du cycle zolien des Rougon-Macquart. Présentant son projet à son ami, Pierre, dans un épanchement lyrique, parle de „l'âme du monde“, de „l'âme universelle“ présente partout, aussi bien dans les êtres humains que dans les arbres et dans la Terre entière:

„Ah! Bonne terre, prends-moi, toi qui es la mère commune, l'unique source de vie! toi l'éternelle, l'immortelle, où circule l'âme du monde, *cette sève épandue jusque dans les pierres, et qui fait des arbres nos grands frères immobiles!*... Oui, je veux me perdre en toi, c'est toi que je sens là, sous mes membres, m'étreignant et m'enflammant, c'est toi seule qui seras dans mon œuvre comme la force première, le moyen et le but, l'arche immense, où toutes les choses s'animent du souffle de tous les êtres!“⁶⁶

Et Pierre Sandoz de conclure, en une vision qui affirme d'une manière explicite que le principe d'individuation n'est qu'un leurre, le voile de Maya⁶⁷ – le voile de l'illusion masquant le regard: „Est-ce bête, une âme à chacun de nous, quand il y a cette grande âme!“⁶⁸ C'est de nouveau Sandoz qui reprend l'idée de la „vie totale, universelle“:⁶⁹

„Tout se trouvait jeté dans le baquet aux injures: son étude nouvelle de l'homme physiologique, le rôle tout puissant rendu aux milieux, *la vaste*

⁶⁴ Voir la note 52.

⁶⁵ Son autre double est Claude lui-même, comme le souligne Henri Mitérand. Voir Mitérand, „Étude de *L'Œuvre*“, op. cit.

⁶⁶ Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 192.

⁶⁷ Le voile de Maya est celui qui, en nous leurrant par la pluralité apparente des phénomènes appartenant au monde de la représentation, nous voile l'identité de tout étant au sein de la Volonté, laquelle est la chose en soi. Voir par ex. MVR I, p. 764.

⁶⁸ Zola, *L'Œuvre*, p. 192.

⁶⁹ Voir la citation *infra*.

*nature éternellement en création, la vie enfin, la vie totale, universelle, qui va d'un bout de l'animalité à l'autre [...].*⁷⁰

Dans son étude de *L'Œuvre*, Patrick Brady souligne que dans ce roman „nous voyons déjà la nature positiviste se muer en panthéiste“.⁷¹ Toutefois, Brady y voit les éléments du „courant animiste“⁷² sans pour autant voir, dans ce qu'il nomme donc „l'univers panthéiste“⁷³ de Zola, l'intertextualité de la métaphysique schopenhauerienne. En effet, Zola nous semble devoir beaucoup cette vision universaliste de „l'âme du monde“⁷⁴, de la vie „universelle“⁷⁵ qu'il prête à son personnage de romancier Sandoz, non seulement à la pensée de Schelling sur „l'âme du monde“ et sur „l'organisme universel“⁷⁶, mais aussi à la pensée métaphysique de Schopenhauer sur la Volonté. Pour Schopenhauer, qui élargit l'acception du mot „volonté“, la Volonté, principe métaphysique, est présente dans chaque étant, dans tout ce qui existe. Elle est une et indivisible, supra-individuelle ou trans-individuelle, et, en dernier lieu, universelle⁷⁷ et omniprésente, dépassant le principe de l'individuation:

„L'idée que la volonté se situe au-delà du domaine de la représentation des objets par le sujet *permet de la placer au-delà du principe d'individuation*. Schopenhauer peut dès lors la considérer *comme un tout indifférencié, elle reste indivisible malgré la pluralité des individus* – même si, à proprement parler, elle dépasse la question de l'unité et de la pluralité. Ajoutons que la volonté est hors de toute relation causale, qu'elle n'a pas d'existence dans le temps, et qu'elle est immuable.“⁷⁸

---

⁷⁰ Zola, *L'Œuvre*, p. 222, nous mettons en italiques.

⁷¹ Voir Patrick Brady, „*L'Œuvre*“ d'Émile Zola. Roman sur les arts. Manifeste, autobiographie, roman à clef, Genève, Droz, 1968, p. 259.

⁷² Ibid., p. 260.

⁷³ Ibid., p. 259.

⁷⁴ Voir la citation *supra* in Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 192.

⁷⁵ Ibid., p. 222.

⁷⁶ Sur l'influence de la pensée de Schelling sur Schopenhauer, voir notamment Louis Ducros, *Schopenhauer. Les Origines de sa métaphysique ou les transformations de la chose en soi. De Kant à Schopenhauer*, Paris, Librairie Germer Baillière and Co, 1883, p. 124–149.

⁷⁷ La Volonté est l'essence, la *chose en soi* de tout ce qui existe dans l'Univers: „Ce n'est pas seulement dans ses phénomènes parfaitement semblables au sien propre, dans les hommes et les animaux, qu'il reconnaîtra que cette même volonté est leur essence la plus intime; en prolongeant sa réflexion, il sera amené à reconnaître qu'elle est aussi la force qui agit et végète dans les plantes, cette même force qui fait prendre le cristal, qui dirige l'aimant vers le pôle Nord [...]“ (MVR I, p. 261)

⁷⁸ Christopher Janaway, „La Véritable essence de l'homme: Schopenhauer et la Volonté inconsciente“. *Schopenhauer et l'inconscient. Approches historiques, métaphysiques et épistémologiques*, textes réunis par Jean-Charles Banvoy, Christophe Bouriau et Bernard Andrieu, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 2011, p. 57, nous mettons en italiques.

Revenons aux paroles de Pierre Sandoz sur l'âme du monde comme *souffle* animant tous les êtres – par quoi, aussi, Zola est redevable à la pensée de la Volonté: „Ce terme [d'âme] d'ailleurs ne devrait jamais être employé autrement qu'au sens figuré: car *φύχη* ou *anima* ne sont nullement aussi spécieux, puisqu'ils ne signifient que le „souffle“.“⁷⁹ Or, n'oublions pas que c'est *l'âme de Paris* que Claude s'efforce de rendre, avec tant de passion, tant d'obstination et finalement d'obsession, dans son grand tableau de la pointe de l'île de la Cité:

„Claude ne l'écoutait toujours pas, *ce cœur de Paris* l'avait pris tout entier. La belle soirée élargissait l'horizon. C'étaient des lumières vives, des ombres franches, une gaieté dans la précision des détails, une transparence de l'air vibrante d'allégresse. Et la vie de la rivière, l'activité des quais, cette humanité dont le flot débouchait des rues, roulait sur les ponts, venait de tous les bords de l'immense cuve, fumait là en une onde visible, en un frisson qui tremblait dans le soleil. Un vent léger soufflait, un vol de petits nuages roses traversait très haut l'azur palissant, tandis qu'on entendait une palpitation énorme et lente, *cette âme de Paris épandue autour de son berceau*.“⁸⁰

Il est évident que cette „âme de Paris“ qu'il faut représenter sur la grande toile ne peut être qu'une partie de *l'âme universelle*. Qui plus est, au cœur de la représentation de Paris – ou plutôt de son âme – sur le grand tableau inachevé, il y a non seulement la pointe de l'île de la Cité qui adopte la forme d'un sexe féminin, mais aussi la grande figure féminine centrale de la baigneuse nue.

III La création artistique et la génialité. Claude Lantier, artiste et homme de génie

Malgré tous ses échecs, Claude est considéré par Sandoz et Bongrad, ses camarades et confrères de la bande du *Plein air*, comme „un grand peintre“⁸¹, selon les termes mêmes de Bongrad, vieux maître tant vénéré du groupe. Claude est aussi un homme de génie, même s'il n'est qu'un „génie incomplet“⁸², parce qu'il n'a pas réussi à achever son projet gigantesque et trop ambitieux du grand tableau de la pointe de la Cité et qu'il s'est embourbé dans la fixation et l'obsession du nu féminin de ce tableau manqué. Si Claude est un homme de génie, c'est qu'un vrai, un grand artiste doit nécessairement l'être, d'après Schopenhauer. Selon le philosophe, seuls les hommes de génie sont créateurs, puisqu'ils sont les seuls qui peuvent se maintenir „dans un état

---

⁷⁹ MVR II, p. 1708.

⁸⁰ Émile Zola, *L'Œuvre*, p. 247–248, nous mettons en italiques.

⁸¹ Ibid., p. 400.

⁸² Ibid., p. 281.

d'aperception complètement *désintéressé*⁸³ où le dernier adjectif signifie chez lui „ce qui n'est pas influencée par la Volonté“. En effet, le *désintéressement* qui est propre à l'artiste représente la condition *sine qua non* de la contemplation esthétique qui seule permet d'appréhender des Idées platoniciennes:

„*L'appréhension des Idées n'est possible que par la contemplation pure*, décrite plus haut, qui s'absorbe entièrement dans l'objet, et l'essence du GÉNIE réside précisément dans la faculté prépondérante de cette contemplation [...]. La génialité est donc la faculté de se conduire de manière purement intuitive, *de se perdre dans l'intuition et de soustraire la connaissance à la servitude à l'égard de la volonté, servitude qui, initialement, est sa seule destination* [...].“⁸⁴

Mais Claude, homme de génie, est aussi, et curieusement, enfantin. En effet, à plusieurs reprises des images assimilent Claude à un enfant. Ainsi, Christine, voyant Claude souffrir à cause des refus répétés du jury du Salon d'exposer ses œuvres plusieurs années de suite, et surtout le voyant plus tard torturé par l'échec de *L'Enfant mort* au dernier Salon, s'inquiète-t-elle tant de „son grand enfant malade d'artiste“⁸⁵ et veille sur lui comme une mère dévouée. Dans la scène finale des funérailles de Claude, alors que le cortège funèbre longe le cimetière d'enfants sur son chemin, Sandoz comprend que la fosse où son vieil ami sera enterré se trouve précisément en face. Et le romancier plein de compassion, de dire à Bongrand que leur ami mort, „grand cœur d'enfant“⁸⁶, sera bien „à côté des tout petits“.

Or, „le caractère ENFANTIN du génie“⁸⁷ s'inscrit dans la vision schopenhauerienne du caractère et des traits de l'homme de génie. Car, tel un enfant, le génie a une grande soif de connaissance, étant „sans cesse à la poursuite d'objets nouveaux dignes d'être étudiés, ne se satisfaisant jamais de la routine de l'existence. Il entretient ainsi une plus grande parenté avec l'enfant qu'avec l'homme fait.“⁸⁸ Ensuite, chez le génie, tout comme chez l'enfant, le vouloir est „subordonné au connaître“⁸⁹. En effet, Schopenhauer explique que, chez l'enfant tout comme chez l'homme de génie, la fonction cérébrale domine les fonctions reproductive et génitale, les deux dernières étant un véritable „foyer de la volonté“⁹⁰. C'est pour cela que les enfants, tout comme les

---

⁸³ Christophe Salaün, op. cit., p. 119.

⁸⁴ MVR I, p. 286, nous mettons en italiques.

⁸⁵ Émile Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 350.

⁸⁶ Ibid., p. 405.

⁸⁷ MVR II, p. 1775.

⁸⁸ Salaün, op. cit., p. 120.

⁸⁹ MVR II, p. 1777.

⁹⁰ Ibid., p. 1776.

hommes de génie, „ont plus d'intellect que de volonté“⁹¹, ce qui les libère des entraves et de l'esclavage de celle-ci, cette liberté permettant au génie d'atteindre l'objectivité nécessaire à la création.

Ensuite, Claude est d'un caractère passionné, voire violent. Ainsi, lors de sa première rencontre avec Christine, Quai de Bourbon, la nuit de l'orage, la jeune fille a-t-elle peur de cet inconnu au tempérament fougueux: „Comme il l'avait terrifiée depuis la veille, avec sa forte barbe, sa grosse tête, ses gestes emportés!“⁹². Claude, impatient, éternellement insatisfait de son travail, laisse à plusieurs reprises éclater sa colère, tantôt verbale, tantôt physique, s'en prenant à Christine, et cela dès cette première rencontre, s'en prenant au père Magloire, marchand d'art, s'en prenant même à ses meubles et ses toiles. Si Claude est colérique et s'il est souvent en proie à des débordements de violence verbale et même physique – cette dernière pouvant être dirigée envers ses propres tableaux – il s'agit, certes, d'une manifestation de sa „fêlure héréditaire“⁹³, mais pas uniquement. Il s'y ajoute une autre raison, à savoir que, d'après Schopenhauer, „le génie manque ainsi de sobriété“⁹⁴, qu'il a „une sensibilité exacerbée entraînant une vie nerveuse et cérébrale anormalement intense, et allant de pair avec *le caractère véhément et passionné du vouloir qui détermine également le génie* et se présente physiquement comme énergie des battements du cœur.“⁹⁵. En d'autres termes, il n'y a pas, pour Schopenhauer, de génie apathique et placide. Pour illustrer sa vision du tempérament du génie, Schopenhauer reprend la métaphore de la fleur:

„De même qu'une grande corolle ne peut jaillir que d'une grande racine, de même les plus grandes capacités intellectuelles ne se rencontrent que dans les volontés véhémentes, passionnées. Un génie qui aurait un caractère flegmatique, des passions atténuées serait comme ces plantes grasses qui possèdent d'imposantes corolles faites de feuilles épaisses alors qu'elles n'ont que de petites racines; mais on ne trouvera pas un génie de ce genre.“⁹⁶

Enfantin, mais aussi violent, Claude est un personnage double et complexe. Or, c'est Schopenhauer qui a souligné la contradiction innée du tem-

---

⁹¹ Ibid.

⁹² Émile Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 41.

⁹³ Gilles Deleuze souligne que le vice où s'enfoncent les personnages des Rougon-Macquart n'est qu'une manifestation particulière de cette fêlure héréditaire: „À travers la fêlure, l'instinct cherche l'objet qui lui correspond dans des circonstances historiques et sociales de son genre de vie: le vin, l'argent, le pouvoir, la femme...“ (Gilles Deleuze, „Zola et la fêlure“, in Émile Zola, *La Bête humaine*, Paris, Gallimard, coll. „Folio/Classique“, 2001 (1977, 1969), p. 9).

⁹⁴ MVR II, p. 1768.

⁹⁵ Ibid., p. 1769, nous mettons en italiques.

⁹⁶ MVR II, p. 1466.

pérament du génie – son „caractère à la fois énergique, voire emporté, et contemplatif“⁹⁷. Sa dualité provient de ce que la création artistique requiert à la fois la contemplation esthétique et l’action:

„Cela ne peut se réaliser que par la coïncidence de la contemplation et de l’action qui permet à la volonté de s’actualiser en Idées, ces dernières étant conçues comme des actes de la volonté.“⁹⁸

Et si Claude finit par sombrer dans la folie, c’est sans doute toujours à cause de la „fêlure héréditaire“⁹⁹. „L’appel du silence“¹⁰⁰ que le peintre tourmenté semble entendre lors du dernier dîner commun chez Sandoz, tout comme la même voix qui l’attire vers la mort la nuit de son suicide, peuvent s’interpréter comme une hallucination auditive, signe de la psychose¹⁰¹. Sa „fêlure héréditaire“ mise à part, sa maladie mentale est également la conséquence d’une vie difficile que représente non seulement „la lutte de l’artiste contre la nature, l’effort de la création dans l’œuvre d’art, effort de sang et de larmes pour donner sa chair, faire de la vie“¹⁰², jointe à une lutte au sens propre contre l’incompréhension du jury du Salon et par-delà, contre l’incompréhension du public bourgeois et de la critique de son époque, et finalement une lutte banale, non essentielle pour l’artiste – c’est pourquoi le narrateur représente Christine comme la seule à qui incombe la tâche de la survie matérielle du couple – la lutte contre la pauvreté. Mais, par sa nature même, le génie ne frise-t-il pas fréquemment la folie? C’est ce que rappelle Schopenhauer, soulignant la proximité du génie avec le fou: chez l’un et l’autre, l’intellect s’affranchit de la servitude de la Volonté afin de poursuivre ses buts propres.¹⁰³

Si, en effet, Claude nous semble souffrir de cyclothymie, et cela même avant d’endurer l’impuissance de ne pouvoir achever le tableau de la pointe

---

⁹⁷ Vincent Stanek, *La Métaphysique de Schopenhauer*, op. cit., p. 208.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Émile Zola, *La Bête humaine*, op. cit., p. 85.

¹⁰⁰ Émile Zola, *L’Œuvre*, op. cit., p. 379. Le motif de l’appel est repris plusieurs fois. Ainsi, Claude croit le réentendre juste avant son suicide: „Quand le petit jour parut, une salissure jaune, une tache de boue liquide sur les vitres de la fenêtre, il tressaillit, il crut avoir entendu une voix haute l’appeler du fond de l’atelier.“ (Ibid., p. 395)

¹⁰¹ Certes, le motif de l’appel audible seulement pour Claude relève de la littérature fantastique, et en tant que tel, il peut s’interpréter, d’après Tzvetan Todorov, de deux manières également plausibles: par une cause naturelle (ici, en occurrence, l’hallucination de Claude), et par une cause surnaturelle (voir Tzvetan Todorov, *L’Introduction à la littérature fantastique*, Paris, Seuil, 1970), comme l’appel de la figure féminine démoniaque, de la Femme du grand tableau, qui serait un avatar de Lilith, première épouse d’Adam, „créature nocturne“, qui, par ailleurs, enlève les enfants. L’enfant de Claude, le petit Jacques, ne meurt-il pas la nuit?

¹⁰² Émile Zola, Ms. 10.316, f 262, in Henri Mitterand, „Étude de *L’Œuvre*“, op. cit., p. 1353.

¹⁰³ MVR II, p. 1767.

de la Cité, c'est parce qu'il souffre de brusques changements d'humeur et que les phrases de créativité alternent, chez lui, avec l'impuissance, le jetant de l'exaltation au désespoir, d'un extrême à l'autre:

„Puis, les jours suivants les jours, il avait eu une crise furieuse de travail, inabordable pour tous, d'une violence de théories telle, que ses amis eux-mêmes n'osaient le contrarier. Il balayait le monde d'un geste, il n'y avait plus que la peinture, on devait égorger les parents, les camarades, les femmes surtout! De cette fièvre chaude, il était tombé dans un abominable désespoir, une semaine d'impuissance et de doute, toute une semaine de torture à se croire frappé de stupidité.“¹⁰⁴

Or, cela s'accorde avec la vision schopenhauerienne du génie qui est toujours, d'après lui, un mélancolique¹⁰⁵ périodiquement sujet à de grands changements et à de grandes sautes d'humeur:

„De même le génie, le plus souvent mélancolique, fait preuve de temps à autre de cette gaieté particulière, déjà décrite plus haut et issue de la plus parfaite objectivité de l'esprit, gaieté dont seul lui est capable [...].“¹⁰⁶

Et au bout du compte, la solitude de Claude qui s'enferme dans sa douleur, dans ses tourments d'artiste, c'est la solitude de tout homme de génie. En effet, Claude se confie très peu, et presque à personne sauf à Sandoz, alors qu'il vit une véritable Passion¹⁰⁷. C'est la Passion d'un grand peintre qui n'arrive pas, malgré son génie, à représenter l'Idée de la Femme qui est en même temps l'essence de la Ville lumière, et cette obsession pour sa grande œuvre finit par l'isoler de Christine et de ses anciens camarades de la bande du *Plein air*, à l'exception de Sandoz, pour finalement s'aliéner à lui-même:

„À cela s'ajoute encore que le génie vit dans une essentielle solitude. Il est trop rare pour pouvoir rencontrer facilement son semblable et trop différent des autres pour être leur ami.“¹⁰⁸

---

¹⁰⁴ Zola, *L'Œuvre*, op. cit., p. 118.

¹⁰⁵ MVR II, p. 1758–1759.

¹⁰⁶ Ibid., p. 1759.

¹⁰⁷ L'intertextualité biblique, très présente dans *L'Œuvre*, surtout dans le récit du dernier dîner de la bande d'anciens camarades chez Sandoz, le dîner appelé „une nouvelle Cène“ par Gendrat (voir Aurélie Gendrat, op. cit., p. 53) sert à rehausser la solitude essentielle du chef, du maître non couronné du groupe du *Plein air*, seul resté fidèle à l'Absolu, au Dieu de l'Art, face au communautarisme, aux compromis et aux compromissions de ces anciens „disciples“ que sont Chaîne, Mahoudeau et Jory, face aussi à la trahison du copiste Fagerolles, figure moderne de Judas. Certes, lors de ce dîner chez Sandoz, Claude, tel le Christ la nuit de la Cène, sera abandonné, trahi par une partie de ses anciens camarades, tous jadis les apôtres d'un art radicalement nouveau, révolutionnaire.

¹⁰⁸ MVR II, p. 1769.

La lésion des yeux de Claude Lantier

Belinda Cannone¹⁰⁹ souligne que Claude a besoin de l'intermédiaire de l'autre afin de *voir* ses tableaux et de s'apercevoir ainsi de leurs défauts et de leurs lacunes, ce dont il ne s'aperçoit guère tout seul. En effet, c'est soit Sandoz soit Christine qui doivent lui montrer les défauts ou l'absurdité de ses toiles, Sandoz le priant de ne pas peindre une figure féminine nue sur une barque dans son paysage urbain du cœur de Paris, Christine lui démontrant avec cruauté et violence que cette même figure est un „monstre“¹¹⁰, que ses femmes sont toutes „affreuses“¹¹¹, „raides et froides comme des cadavres“¹¹². Certes, cette incapacité, ou cette sorte de cécité de Claude, est due à „une lésion de ses yeux“¹¹³ comme il se l'explique lui-même, mais elle est due aussi à la nature du processus créatif. À cet égard, Schopenhauer est le premier des philosophes modernes à avoir souligné, en valorisant ce qu'il nomme „l'inconscience“¹¹⁴, que le processus de création artistique est inconscient – ce pour quoi un génie n'est pas capable de voir si son œuvre est réussie ou pas sans la médiation des yeux de l'autre:¹¹⁵

„Tant que le génie est ainsi affairé dans l'élaboration de son œuvre, il ne peut rien en dire, ne peut en rendre compte, faute de recul. Car cela supposerait qu'il ait une pleine conscience de son activité, autrement dit qu'il soit étranger à ses actes pour pouvoir dire en quoi consistent ses gestes et pourquoi il les fait...“¹¹⁶

¹⁰⁹ Cannone précise: „Les exemples sont nombreux, dans *L'Œuvre*, de moment où Claude découvre ce qu'il a fait simplement parce que quelqu'un le voit soudain en même temps que lui [...]“ (Bélinda Cannone, *L'Œuvre* d'Émile Zola, Paris, Gallimard, „Foliothèque“, 2002, p. 88–89.)

¹¹⁰ Émile Zola, *L'Œuvre*, op.cit., p. 390.

¹¹¹ Ibid., p. 391.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Ibid., p. 74.

¹¹⁴ „Le terme d'inconscient dans l'œuvre de Schopenhauer est toujours employé comme adjectif, et jamais comme substantif, comme ce sera le cas chez Freud: il ne parle jamais de „l'Inconscient“, mais toujours de quelque chose d'inconscient. En effet, le substantif „(das) Unbewusste“ n'apparaît pas dans l'œuvre de Schopenhauer; il emploie le plus souvent les adjectifs „bewußtlos“ et „unbewußt“, et parfois le substantif „Bewußtlosigkeit“, qui signifie „l'inconscience“ (c'est-à-dire un état fondamentalement dépourvu de conscience).“ (Jean-Charles Banvoy, „La notion de l'inconscient dans l'œuvre d'Arthur Schopenhauer“, op. cit., p. 17.)

¹¹⁵ Schopenhauer rappelle aussi que l'étymologie du mot „génie“ suggère l'aspect inconscient de la connaissance intuitive propre à la création artistique: „entendre qu'ici un GÉNIE < *Genius* > étranger à la volonté, c'est-à-dire au Moi véritable, comme venu de l'extérieur, semble devenir actif. Pour le dire sans métaphore: le génie consiste en ce que la faculté cognitive s'est développée de manière bien plus considérable que ce qu'exige le SERVICE DE LA VOLONTÉ auquel elle était initialement destinée.“ (MVR II, p. 1748–1749).

¹¹⁶ Christophe Salaün, op. cit., p. 134.

Conclusion

Dans notre étude, nous avons d'abord analysé la relation entre l'Art et la Volonté, l'instance métaphysique. Nous avons ainsi remarqué la fréquence du qualificatif „*joli*“ dont se servent Claude et Pierre Sandoz dans leurs évaluations de la valeur artistique d'une œuvre d'art. Il peut sembler étrange que le mot de *joli*, ayant par ailleurs un sens positif dans la langue courante, ait toujours un sens dépréciatif dans la bouche de Claude: le peintre l'emploie pour critiquer des œuvres ne correspondant pas aux critères élevés de sa nouvelle esthétique du Plein air. L'emploi inhabituel, voire paradoxal du qualificatif „*joli*“ s'explique pourtant si l'on a recours à l'esthétique schopenhauerienne où le terme, faisant un pôle du couple binaire avec *le sublime*, désigne le type d'œuvre d'art qui incite le désir, stimulant donc la Volonté, au lieu de détourner le créateur et le spectateur des besoins de la Volonté. C'est l'arriviste Fagerolles ou Mahoudeau, sculpteur affamé qui peignent le *joli*, chacun d'eux ayant ses propres raisons de trahir l'Art et ses hauts objectifs: l'ambition dans le cas du premier ou la misère dans le cas du second.

L'intertextualité de l'esthétique schopenhauerienne nous a permis aussi de comprendre pourquoi pour Claude Lantier la création artistique et l'amour sexuel pour Christine ne pouvaient pas avoir lieu dans une même époque de la vie. Il s'agit en effet de l'incompatibilité innée entre la contemplation esthétique et les besoins de la Volonté aveugle. En effet, lorsqu'il s'adonne à la contemplation esthétique, l'artiste devient „pur sujet connaissant, l'œil lucide du monde“¹¹⁷, ce qui veut dire qu'il a le regard *objectif*, alors que l'homme ordinaire reste toujours *subjectif*, ce dernier étant guidé et par conséquent leurré et trompé à son insu – puisque le processus de l'élaboration de la perception est inconscient – par l'influence de la Volonté sur la perception. Or, il faut au génie tourner le dos aux besoins de la Volonté, se soustraire à son diktat incessant le temps de la contemplation esthétique afin d'atteindre l'objectivité nécessaire pour l'appréhension des Idées. Les fonctions reproductive et génitale étant un véritable „foyer de la volonté“¹¹⁸, elles empêcheraient l'artiste d'être objectif. Aussi, l'homme de génie n'est nullement pratique et il a en même besoin d'une grande concentration pour appréhender les Idées, ce qui le détourne de la vie quotidienne. Pour la même raison, c'est-à-dire parce qu'il se détourne du diktat de la Volonté, laquelle œuvre pour la conservation de l'espèce, Claude ne montre jamais un grand intérêt pour son enfant, bien qu'il ne soit ni cruel ni insensible, tout au contraire. Dès le retour du couple de Bennecourt à Paris, cette fois avec

---

¹¹⁷ MVR I, p. 386.

¹¹⁸ MVR II, p. 1776.

leur petit garçon, fruit de leur union libre, Claude s'en désintéresse au point de causer indirectement la mort de ce petit garçon hydrocéphale: jamais il ne fait quoi que ce soit pour améliorer la santé de l'enfant qui montre un certain retard dans son développement mental. Qui plus est, quand Jacques tombe grièvement malade, Claude, trop obsédé par ses crises d'impuissance créative, ne comprend pas la gravité de la maladie dont souffre son fils et n'appelle pas un médecin¹¹⁹.

Par ailleurs, l'intertextualité de l'esthétique de Schopenhauer nous offre une explication du fait que les figures féminines de Claude ne perdent jamais ni leur jeunesse ni l'éclat de leur beauté: ce n'est pas seulement parce que, images peintes, elles sont figées, c'est aussi parce que sa „bonne femme“ du *Plein air* et celle du grand tableau de la Cité ne représentent pas la copie d'une femme réelle, mais l'Idée de la Femme, d'où le terrible pouvoir de fascination et d'envoûtement que la figure de la baigneuse aura sur Claude, cette Femme toujours également belle, resplendissante, immuable dans sa perfection éternelle. Et Christine, son modèle, voyant que la figure féminine lui ressemble de moins en moins avec chaque nouvelle séance, comprend intuitivement que sur le tableau, ce n'est plus sa copie conforme, mais autre chose que Claude dessine. Or, comment combattre ce qui n'existe que dans le monde de l'intelligible? Christine va lutter de toutes ses forces contre cette Femme si fascinante, et lutter avec son corps, en essayant de reconquérir Claude grâce à sa sensualité et au plaisir charnel. Mais son corps n'est qu'un *phénomène* et en tant que tel n'aura pas de poids à côté de l'essence, de l'Idée, laquelle est la „seule à être l'OBJECTITÉ LA PLUS ADÉQUATE possible de la Volonté“¹²⁰.

Nous avons ensuite démontré que tout, dans le personnage de Claude Lantier, son caractère, son destin, tout est en accord profond avec la pensée de Schopenhauer sur l'homme de génie qui, seul, est créateur. D'abord, à la différence de ceux que Schopenhauer appelle „l'homme ordinaire“, Claude n'est nullement *intéressé*, ce qui veut dire, dans le vocabulaire schopenhauerien, qu'il se détourne des besoins de la Volonté, et qu'ainsi il n'a nullement l'esprit pratique, et sa famille en pâtit la première: incapable de „se vendre“ aussi bien au sens littéral qu'au sens figuré, de commettre des compromis et de trahir son art, il arrive à peine à nourrir les siens et la petite famille se met vite à dépenser le capital de sa rente. Le dernier atelier du peintre, rue Turlaquet à

---

¹¹⁹ Il est vrai que le couple est déjà indigent et n'a pas d'argent pour payer les frais d'une consultation médicale, mais cela n'est pas la raison principale pour laquelle Claude ne fait pas appel à un médecin. Sandoz, qui est déjà un romancier à succès et qui vit dans une certaine aisance, et qui d'ailleurs aime sincèrement son vieil ami de collègue, aurait pu aider Jacques, son filleul par ailleurs, si jamais Claude lui avait demandé de lui prêter de l'argent pour sauver la vie de son enfant.

¹²⁰ Voir MVR I, p. 369.

Montmartre, atelier servant également d'habitation, est le plus misérable de ses trois ateliers successifs, aussi froid et humide que venteux.

L'échec de Claude auprès du public bourgeois parisien s'explique en partie, nous l'avons souligné ci-dessus, par son *désintéressement*, par son détournement des besoins de la Volonté, et aussi par son refus et sa répugnance de trahir l'Art en peignant du *joli*, alors que précisément le *joli* est la seule chose que ce public soit apte à comprendre et accepter en tant qu'„art“, ou plutôt en tant que son simulacre. Mais il est une autre cause, plus profonde et plus essentielle, au désintéret de Claude pour la réussite matérielle ou mondaine, et elle découle, elle aussi, de l'esthétique de Schopenhauer. En effet, l'œuvre d'art véritable exprime les Idées, et ce faisant elle reflète la Volonté dont les Idées sont les objectités immédiates. L'œuvre *répète* la Volonté qui se répète constamment. *Nihil sub sole novum*, selon Schopenhauer. La répétition est, en effet, „la grande pensée de Schopenhauer“, comme le souligne Clément Rosset.¹²¹ C'est à cause de cette répétition incessante de la vie que le temps de la Volonté est le présent éternel. Il s'ensuit que le désintéret de Claude, homme de génie, pour le succès immédiat, pour le succès situé dans le monde contemporain et le temps actuel découle nécessairement de son statut de génie, de créateur. Le génie est, par définition, tourné vers ce présent éternel que son œuvre s'efforce difficilement de restituer en exprimant les Idées platoniciennes, tandis que le reste n'a aucune importance à ses yeux.

Et si Claude est enfantin, c'est qu'un génie l'est toujours, nous l'avons vu. S'il est solitaire, ayant peu d'amis, et passant presque tout son temps, une fois l'idylle amoureuse de Bennecourt terminée, seul devant sa toile, c'est que „le génie vit dans une essentielle solitude.“¹²² Si le peintre zolien est mélancolique, voire cyclothymique, parfois emporté ou même violent, c'est non seulement parce qu'il est un descendant des Macquart, et que la „fêlure héréditaire“¹²³ qu'il partage avec tous les membres de sa famille se manifeste chez lui par un tempérament irascible, colérique, mais aussi parce qu'étant un homme de génie, il en a nécessairement tous les traits, dont l'emportement, la fougue et la violence. Si l'artiste tourmenté meurt fou, c'est parce qu'un génie est menacé de folie bien plus qu'un homme ordinaire¹²⁴. Et si le peintre zolien de génie ne pense qu'à son grand tableau de la pointe de la Cité, au point de

---

¹²¹ Sur la répétition caractérisant la Volonté schopenhauerienne, et sur le présent éternel comme le temps de la dernière, voir Clément Rosset, *L'Esthétique de Schopenhauer*, Paris, PUF, coll. „Quadrige“, 1989 (1969), p. 58–66.

¹²² Ibid., p. 1769.

¹²³ Voir supra, la note 100.

¹²⁴ Schopenhauer dédie une section de son ouvrage principal à sa description de l'homme de génie (voir MVR II, p. 1747–1781).

négliger son épouse, son enfant, son ami Sandoz, et jusqu'à sa propre (sur)vie, ce n'est pas seulement à cause de cette folie qui s'empare de lui peu à peu, et qui prend la forme d'une obsession fatale, mais parce que seule une grande concentration sur un sujet unique peut permettre au génie d'arriver à „appréhender l'essence des choses“.¹²⁵

Œuvres citées

- Balzac, Honoré. *Le Chef d'œuvre inconnu. La Comédie humaine*, édition établie sous la direction de Pierre-Georges Castex. Paris: Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1979, t. X, „Études philosophiques“.
- Banvoy, Jean-Charles et al., *Schopenhauer et l'inconscient*. Nancy: PUF, 2011.
- Bouriau, Christophe, *Schopenhauer*. Paris: Les Belles lettres, „Figures du savoir“, 2013.
- Brady, Patrick. „L'Œuvre“ d'Émile Zola. Roman sur les arts. Manifeste, autobiographie, roman à clef. Genève, Droz, 1968, p. 259.
- Cannone, Belinda, *L'Œuvre d'Émile Zola*. Paris: Gallimard, „Foliothèque“, 2002.
- CNRTL, [http:// www:cnrtl.fr](http://www.cnrtl.fr)
- Deleuze, Gilles. „Zola et la fêlure“, in Émile Zola, *La Bête humaine*. Paris, Gallimard, coll. „Folio/Classique“, 2001 (1977, 1969).
- De Lattre, Alain. *Le Réalisme selon Zola*. Archéologie d'une intelligence. Paris: PUF, „Collection SUP/ Littératures modernes“, 1975.
- Ducros, Luis. *Schopenhauer. Les Origines de sa métaphysique ou les transformations de la chose en soi. De Kant à Schopenhauer*. Paris: Librairie Germer Baillière and Co, 1883.
- Frelj, Jasenka. „Utjecaj Arthura Schopenhauera na književnost i umjetnost“ (nous traduisons: „L'influence d'Arthur Schopenhauer sur la littérature et l'art“). *Nova prisutnost* 11 (2013) 1, p. 57–72.
- Gendrat, Aurelie. *Émile Zola, „L'Œuvre“*. Rosny: Bréal, „Connaissance d'une œuvre“, 1999.
- Gengembre, Gérard. „Au fil du texte“ in Émile Zola, *Thérèse Raquin*. Paris: Pocket, „Pocket Classiques“, 1998.
- Hamon, Philippe. „*La Bête humaine*“ d'Émile Zola. Paris: Gallimard, „Foliothèque“, 1994.

---

¹²⁵ Ibid., p.1767.

- Janaway, Christopher. „La Véritable essence de l'homme: Schopenhauer et la Volonté inconsciente“. In: *Schopenhauer et l'inconscient. Approches historiques, métaphysiques et épistémologiques*. Textes réunis par Jean-Charles Banvoy, Christophe Bouriau et Bernard Andrieu. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 2011: 45–66.
- Kapani, Lakshmi, *Schopenhauer et la pensée indienne*. Similitudes et différences, Paris: Hermann, 2011.
- Mitterand, Henri. „Étude de *L'Œuvre*“ in Émile Zola, *Les Rougon-Macquart*. Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire, Paris, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1966.
- Mitterand, Henri. *Zola*. Paris: Fayard, 2001, t. II, *L'Homme de Germinal 1871–1893*, 2001.
- Roldan, Sébastien. *La Pyramide des souffrances dans „La Joie de vivre“ d'Émile Zola*. Montréal: Presses de l'Université de Québec, 2012.
- Rosset, Clément. *L'Esthétique de Schopenhauer*. Paris: PUF, „Quadrige“, 1989 (1969).
- Salaün, Christophe. *Apprendre à philosopher avec Schopenhauer*. Paris: Ellipses, 2010, p. 25.
- Roger, Alain, *Le Vocabulaire de Schopenhauer*. Paris, Ellipses, „Vocabulaire de...“, 1999, p. 51.
- Schopenhauer, Arthur. *Le Monde comme volonté et représentation I*. Paris: Gallimard, „Folio/Essais“, t. I, 2009.
- Schopenhauer, Arthur. *Le Monde comme volonté et représentation II*. Paris: Gallimard, „Folio/Essais“, t. II, 2009.
- Schopenhauer, Arthur. *Le monde comme volonté et représentation*. Paris: PUF, „Quadrige“, 1966.
- Stanek, Vincent. *Le Monde comme volonté et représentation. Livres I et II. Schopenhauer*. Paris: Ellipses, „Philo-textes“, 2002.
- Stanek, Vincent, *La Métaphysique de Schopenhauer*. Paris: Vrin, „Bibliothèque d'histoire de la philosophie“, 2010.
- Walker, Philippe. „*Germinal*“ and Zola's *Philosophical and Religious Thought* [nous traduisons: „*Germinal*“ et la pensée philosophique et religieuse de Zola]. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1984.
- Zola, Émile, *L'Œuvre*. Paris: Gallimard, „Folio/Classique“, 1983.
- Zola, Émile. *La Bête humaine*. Paris: Pocket, „Pocket Classiques“, 1991, p. 25–26, 40, 51.

Abbréviations utilisées:

- MVR I – Schopenhauer, Arthur. *Le Monde comme volonté et représentation I*. Paris: Gallimard, „Folio/Essais“, t. I, 2009.
- MVR II – Schopenhauer, Arthur. *Le Monde comme volonté et représentation II*. Paris: Gallimard, „Folio/Essais“, t. II, 2009.

Daniela ČURKO

**THE INTERTEXTUALITY OF ARTHUR SCHOPENHAUER'S
AESTHETICS IN ÉMILE ZOLA'S NOVEL THE MASTERPIECE**

We notice that Claude and Sandoz frequently use the key words of Schopenhauer's aesthetics – the *stimulating* (or the *charming*), the *sublime*, the *beautiful* and the *graceful* – in their evaluation of works of fellow artists. We also prove that Claude's inability to reconcile his artistic creation and his sexual love can be explained by the profound incompatibility between aesthetic contemplation – during which an artist shrinks away from the Will – and sexual desire, the latter being one of the ways the metaphysical Will manifests itself in a man. And finally, Claude does not try to represent in his two major works just a copy of a *representation* of a real woman, but the platonic *Idea* of the Woman. And if Claude's two main women figures are so similar, it is because the Idea is never multiple. And if the nude woman figure of the *Cité* island painting never gets old and never loses her youth, beauty and perfection, it is because Ideas are eternal, unalterable, unchangeable, as they exist beyond time, space and causality. And finally, Claude, being a genuine artist, has all the qualities and all the faults of a genius as described by Schopenhauer.

Key words: *Zola, The Masterpiece, Schopenhauer, aesthetics, the stimulating, the sublime, a genius, Idea*

UDK 821.163.4.09-2

UDK 821.131.1.09-2

Pregledni rad

Antonela MARIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilište u Splitu

antonela@ffst.hr

GROTESKNI ELEMENTI U ODABRANIM HRVATSKIM I TALIJANSKIM DRAMAMA S POČETKA XX STOLJEĆA. INTERPRETACIJA I INTERTEKSTUALNOST

Ovaj rad istražuje intertekstualne elemente u odabranim djelima grupe talijanskih autora, svrstane pod zajednički nazivnik talijanskog grotesknog teatra, proučavajući njihov mogući utjecaj na hrvatske pisce. Mogućnosti utjecaja na hrvatske pisce pristupljeno je selektivnim odabirom drama datiranih u prva tri desetljeća 20. stoljeća. Rad, ukazujući na prožimanje grotesknim elementima, istražuje njihovu pojavnost, te sam oblike groteske, posebno se zadržavajući na prikazima alegorijskog, irealnog i fantazmagoričnog svijeta, pri čemu je groteskno percipirano kao njegova intrinzična vrijednost.

Groteskno se manifestira kroz karnevaleskne oblike (Bakhtin), koji uključuju elemente pučke tradicije, plesa, melodija, zbornog pjevanja, ludičku dimenziju, te druge tipično karnevaleskne motive. Estetika groteske izražena je kroz prizore deformirane stvarnosti i prikazana kroz suptilni cinizam, konzistentan ekspresionističkoj ironiji. Inspiracija elementima karnevala i maske, koji su groteskni samim svojim oblicima, omogućuje analizu intertekstualnih paralelizama ciljano odabranih i interpretiranih djela.

Ključne riječi: groteskno, karnevaleskno, ekspresionizam, pučka tradicija, deformacija, humor, intertekstualnost

1. Uvod

Pokušati analizirati utjecaj talijanske književnosti s početka XX stoljeća na hrvatske pisce istoga razdoblja, a to je upravo onaj vremenski period na koji se odnosi ova studija, nije lagan posao. Razlog tomu je ponajviše (ne) ugodan zadatak seciranja književne autonomije pisca i bezgranična raščlamba često repetitivnog karaktera. Ipak, neka nam bude dozvoljeno izložiti naša

promišljanja u ovom kratkom pregledu mogućeg utjecaja talijanskih pisaca svrstanih pod zajednički nazivnik grotesknog teatra, na hrvatske pisce poput kazališnog kritičara i pisca Kalmana Mesarića¹, ili puno poznatije Vojnovića, Begovića, Marinkovića i, posebno, Krležu. Zanimalo nas je koji elementi su ovim piscima zajednički, koji se prožimaju i preklapaju. Valja pritom odmah reći da je mogućnosti utjecaja na hrvatske pisce pristupljeno selektivnim odabirom drama spomenutih pisaca iz njihove tzv. „rane“ faze, u čemu i vidimo moguću usporednicu s talijanskim piscima.

Neke su drame svojim oblikom označene kao groteske, ili tragigroteske, pa već tom kvalifikacijom ukazuju na bitnu, nama zanimljivu, komponentu svojega sadržaja. U drugima se groteskno manifestira u različitim oblicima. Prvenstveno su tu prisutni elementi pučkih i pokladnih svečanosti, koji su u svojoj suštini izrazito groteskni. Groteskni su, među ostalim, u svojoj ludičkoj komponenti, igri karnevalskih povorki, motivima, po kombinaciji boja, po sudionicima, po svojim kontrastima i predimenzioniranim oblicima. Groteskni su, jer sadrže elemente travestije. Groteskni su, jer stvaraju iluziju, privid stvarnosti. Znaju biti groteskni i u glazbenoj podlozi, doduše, ne uvijek izravno; dapače često i neizravno, kroz jezičnu ili neku drugu ritmiku.

Nas će u ovome prikazu prvenstveno zanimati utjecaj talijanske književnosti na nama zanimljive pisce s početka XX stoljeća, preteče ili predstavnike hrvatske moderne, razdoblja koje, iako vremenski ne može biti strogo datirano² kako navodi V. Pavlečić, može makar biti vremenski okvirno smješteno na početak stoljeća. Zanimati će nas i kasniji utjecaj i odjeci njihove dramaturgije, pri čemu će od posebnog interesa biti one drame spomenutih pisaca koje bi se, odabirom svojih toposa, mogle uklopiti u temeljne okvire grotesknog teatra.

¹ Kalman Mesarić je kao mlad, zagovaratelj avangardističke kazališne umjetnosti, zazivajući ekspresionizam stvaralačkog teatra koji nudi „pirandellistička rješenja“. O tome vidjeti: I. MATIČEVIĆ, *Tragigroteske K. Mesarića ili krvava kiša misli* u K. MESARIĆ, *Tragigroteske*, Zagreb, Ex libris, 2009; S. NIKČEVIĆ, *I u našem gradu. Komedija o ljubavi, dolarima i odlukama u životu* u K. Mesarić, *I u našem gradu*, Čakovec, Matica hrvatska, 2016, str. 5–23, ukazuje na Mesarićevu želju da u dinamičnoj, modernoj radnji, određene društvene simbole, pa i probleme, izvrgne ruglu, „po principu zabuna i krivih tumačenja“.

² Po Pavlečiću, hrvatsku modernu neki omeđuju razdobljem od 1895. do 1910, a drugi od 1897. do 1903, pri čemu ovi potonji uzimaju u obzir osnivanje pokreta i okupljanje naprednih i progresivnih mladih snaga, književnika i umjetnika oko književnih časopisa i njihove istupe na kulturnom polju. Više vidjeti: V. PAVLETIĆ, *Hrvatska Moderna*, Svjetlost, Sarajevo, 1960, str. 3–18. Prihvatljiva je periodizacija M. ČALE u eseju *Mit o kozmopolitskom estetu u drami hrvatske moderne*, u *Sam svoj dvojniki. Eseji o hrvatskom književnom modernizmu*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2004, str. 246–269, u kojemu autorica, u svojim komparatističkim promišljanjima, omeđuje ovo važno razdoblje u hrvatskoj književnosti godinama 1892. i 1914.

2. Male i velike tradicije

Iako ne čudi utjecaj pisaca, predstavnika tzv. „velikih“ književnosti na predstavnike „malih“ naroda i „malih“ književnosti, pridružili bismo se mišljenju D. Gašparovića³ koji u uspješnoj analizi Krležina dramskog rada aludira na to da bi Krležino stvaralaštvo, da je Krleža bio pripadnikom nekog većeg europskog naroda (a isto se načelo, uostalom, može primijeniti na sve ovdje spomenute hrvatske pisce), zacijelo bilo puno poznatije i priznatije na međunarodnoj razini. Tada bi sve dramaturške inovacije, smatra Gašparović posebno ističući semiotički pristup Krležinom teatru, kazališni znak i funkcionalnost jezika kao osnovu Krležine kazališne poruke kasnije razrađene u Artaudovim zahtjevima za autohtonim kazalištem, odavno već bile usvojene na svjetskim pozornicama i nosile Krležino ime i potpis. Na istu problematiku i fenomenologiju malih i velikih tradicija, odnosno marginaliziranih kultura, ukazuje i B. Škvorc⁴, detaljno analizirajući Krležino mjesto u hrvatskoj književnosti, ukazujući na njegovu sposobnost prevladavanja „plebejske tradicije“ uz istodobno ukazivanje na širi europski i međunarodni kontekst.

Nije nepoznato da su i Begović i Vojnović⁵ imali dodirnih točaka s Italijom te da su u djelima obojice mediteranskih pisaca primjetni odjeci eksperimentalnog pirandellizma i građanskog pesimizma te elemenata groteske s

³ Gašparović, u poglavlju u kojem analizira Krležinu dramu *Kraljevo* koja nas posebno zanima u ovom prikazu, ukazuje na Krležin osjećaj za semiotiku kazališta. Ističući folklorne elemente koje Krleža uvodi (u *Kraljevu* je to kolo), posebno ističe važnost kazališnog znaka koji, kako kaže, unutar strogih okvira klasične dramaturgije, nije ograničen kao što su to riječ ili pokret. Gašparović nadalje tvrdi da je očito „da Krleža, književnik iznikao iz malog porobljenog naroda, dvadesetak godina prije no što je Artaud teorijski formulirao zahtjev za čistim, autohtonim kazališnim jezikom, koji je bez sumnje presudno utjecao na pojavu novoga kazališta, u *Kraljevu* praktički ostvaruje baš takav jezik. Uzgred rečeno, ta je činjenica najboljim dokazom apsurdnosti teze o „velikim“ i „malim“ književnostima, ukazujući da postoje samo veliki i mali pisci bez obzira gdje i u krilu koje tradicije nastaje njihovo djelo.“ D. GAŠPAROVIĆ, *Dramatica krležiana*, Zagreb, Cekade, 1989, str. 27.

⁴ B. ŠKVRORC, *Krleža i europska tradicija u Ironija i roman: u Krležinim labirintima (ponovno) iščitavanje ironijskih žarišta u romanima Miroslava Krleže*, Naklada MD, Zagreb, 2003, str. 129–166. Škvorc ukazuje na relativno povoljna mišljenja o Krleži unutar anglosaksonskog književnog ozračja ukazujući istodobno na potencijalne opasnosti od ekstremnog kozmopolitizma, s jedne i provincijalizma, s druge strane. Naglašavajući Krležinu umješnost iznalaženja ravnoteže između oba fenomena i na njegovu selektivnost, Škvorc ukazuje i na fenomen Krležina „mesijanizma“.

⁵ A. PIVAC, *Magična moć maski kao paradigma iluzije stvarnosti u drami Ive Vojnovića „Maškarate ispod kuplja“*, *Poznanske Studia Slawistyczne*, Instytut Filologii Slawistycznej, Poznan, 4/2013, str. 253–264.

izrazitim karnevaleskim⁶ elementima. Međutim, Begovićeve djela, reći će M. Fotez, „nipošto i ni u čemu ne zaostaju za suvremenom evropskom dramatskom tvorbom“. Nadalje, komentirajući Begovićeve izvedbe u inozemstvu, Fotez će ustvrditi da je upravo Begović od svih hrvatskih književnika najviše prodro u inozemstvo. „U povijesti hrvatske dramatike, koja se ne odlikuje prevelikom ekspanzijom – osim nekoliko djela Vojnovića, Ogrizovića, Lovrića i, u najnovije vrijeme Muradbegovića i Senečića gotovo i nema hrvatske drame, koja bi se izvađala izvan granica.“⁷ Hrvatska dramska scena u Begoviću ima svog „najekspanzivnijeg i najpoznatijeg predstavnika“, čija su djela prikazana u više od 15 država. A. Di Nallo⁸, iz perspektive talijanske književne i dramske kritike, primjećuje da je u razdoblju između dva rata Begović u Italiji daleko popularniji od Krležje. Kao potvrdu navedenoga A. Di Nallo donosi pregled društvenih i kulturno političkih događaja koji su prethodili popularnosti Milana Begovića u talijanskim književnim krugovima. Autorica navodi da je 8. listopada 1934. godine, u prigodi održavanja kongresa na temu dramske umjetnosti u organizaciji *Accademije d'Italia*, Pirandello, kao predsjednik organizacijskog odbora kongresa osobno uputio pismo na francuskom jeziku, u talijanskim kazališnim krugovima tada već poznatom Begoviću, da zajedno s najistaknutijim dramskim umjetnicima i znanstvenicima poput Maeterlinka, Gropiusa, Craiga, Romainsa, Hauptmanna, Tairova, pripremi kratko izlaganje o odnosu kazališta i države; o temi, dakle, od živog interesa za razvoj dramske umjetnosti i europskog kazališta. Ova anegdota najbolje govori o ugledu koji je Begović uživao u susjednoj Italiji, ne samo zbog svoje italofone orijentacije, već i zbog vrijednosti njegovih dramskih uradaka, posebno *Pustolova pred*

⁶ Termin „carnavalesque“ izvorno koristi Bakhtin u djelu M. BAKHTIN, *Rabelais and His World*, Midland Book, Indiana University Press, Bloomington, 1984. Pod karnevaleskim se, prema njemu, podrazumijevaju nekonformistički, čak pobunjenički elementi, pri čemu karnevalski običaji predstavljaju ekstrapolaciju društveno-političkih promjena.

⁷ M. FOTEZ, *Begovićeve izvedbe u inozemstvu*, *Gluma*, br. 1, Zagreb, 1943, str. 3–4.

⁸ A. DI NALLO, *I confini della scena. La fortuna di Pirandello attraverso „Comoedia“ e altri saggi*, Bulzoni, Roma, 2010, str. 150–153. Autorica naziva Krležju „avangardnim“ i definira ga „Pirandellovim dužnikom“. Ovu sintagmu ne bismo mogli prihvatiti zbog razloga spomenutih, među ostalim, i u ovom tekstu, a odnose se prvenstveno na Krležinu anticipaciju određenih ekspresionističkih, ali i inih toposa.

vratima, prevoditeljske aktivnosti⁹, ali i suradnje s časopisom *Comoedia*¹⁰, zahvaljujući čemu je bio poznat u kulturnom miljeu. Di Nallo izvješćuje o talijanskim kritičarima poput G. Marcocchije, G. Pontija, A. Cronije¹¹ i drugih, koji su doprinijeli upoznavanju Begovićeve teatra u Italiji. Međutim, najveći Begovićeve uspjeh u inozemstvu, ne osporavajući književnu vrijednost drugim njegovim djelima, zasigurno je *Pustolov*, u Italiji prikazan u režiji Anton Giulija Bragaglie 27. ožujka 1928. u Teatru degli Indipendenti, u prijevodu samoga Begovića i Giovanija Capodivacce. Ovo je djelo za Bragagliu bio redateljski izazov, jednako kao što je svojedobno bio i za B. Gavellu¹² koji, za razliku od Lunačeka¹³, naglašava ne samo književnopovijesnu važnost ovoga

⁹ Di Nallo citira članak E. Rocce u *Il lavoro d'Italia pod naslovom L'avventuriero davanti alla porta di Milan Begović al Teatro degli Indipendenti*, od 29. ožujka 1928, str. 5 u kojemu Rocca u hvalospjevima govori o Begoviću kao umjetniku, kao i o njegovim prevoditeljskim aktivnostima, navodeći sljedeće: „E dell'Italia ha scritto e parlato al suo Paese con competenza di storico e con intelletto d'artista; e all'Italia ha fatto il più pur omaggio che si possa desiderare: ha tradotto Dante, Poliziano, Carducci, D'Anunzio, Palazzeschi, Verga, De Amicis, Puccini, Goldoni, Giocosa, Pirandello, Rosso di San Secondo, Chiarelli, Fausto Maria Martini; è penetrato dello spirito di ogni nostra città e ha in sé risuscitato il sogno de' nostri grandi poeti.“ A. DI NALLO, *I confini della scena. La fortuna di Pirandello attraverso „Comoedia“ e altri saggi*, nav. djelo, str. 166.

¹⁰ Časopis *Comoedia* je imao rubriku *In Jugoslavia*, za koju je Begović pisao, a koja je ugašena 20. 1. 1927. Navod prema: A. DI NALLO, *I confini della scena*, nav. djelo, str. 180–181.

¹¹ O Croniji dosta iscrpno govori F. ČALE u *Talijanskom dramskom teatru u Zagrebu 1860–1941*, zamjerajući mu nedovoljno dobro poznavanje književno-kazališnih prilika. Osim toga vidjeti: G. GORI, *Il teatro contemporaneo e le sue correnti caratteristiche di pensiero e di vita nelle varie nazioni*, Milano-Roma, Fratelli Bocca Editori, 1924. A. DI NALLO, *I confini della scena*, nav. djelo, str. 156, radi usporedbe navodi još sljedeće članke: G. MARCOCCIA, *La più recente produzione letteraria di Milan Begović u L'Europa orientale*, br. 6, 1925, str. 425–426; G. PONTI, *Milan Begović, Il Dramma*, 1. 6. 1942, str. 6; G. MAVER, *Orientamenti culturali della Jugoslavia contemporanea, u Civiltà fascista*, br. 2, veljača, 1938, str. 132.

¹² B. GAVELLA u *Inscenacija snoviđenja. Predgovor Pustolovu pred vratima*, Zagreb, 1926, str. 6, govori o redateljskim postupcima i naglašava da mu je najveći izazov bio predstava Agnezinog sna te uprizorenje „aranžera čudnoga kina“, odnosno lika Smrti. „U agoniji ona vidi svoj nedovršeni život, kao se nastavlja po njenim htjenjima dalje. Taj njen san projicira u prostor scene jedno drugo lice, a ne djevojka sama. Jer djevojka sanja, ali u njenim snovima živi netko drugi, koji razvitku snova daje svoj smisao.“ Isti izazov se postavlja i za Bragagliu: uprizorenje mistike sna. „La messa in scena è per Bragaglia l'essenza stessa del teatro, perché è in essa che la parola vive, il testo si „fa carne“; si imposta il gioco dell'azione e si vocalizzano le espressioni, si compongono i quadri di colre e si stringono o rallentano i tempi, si piantano le vette degli acuti e dei forti, si spazzano le pause ed i silenzi...“ A. DI NALLO, *I confini della scena*, nav. djelo, str. 172.

¹³ V. LUNAČEK se u članku *Uzajmljeni snovi. Milan Begović: „Pustolov pred vratima“*, *Obzor*, br. 10, Zagreb, 1926, str. 2–3. vrlo žestoko obrušava na Gavellinu režiju navodeći da je upravo njegov režiserski „neoriginalni domišljaj“ zaslužan za „posvemašnji neuspjeh“ djela koje ionako nije izvorno, budući je tematski već eksploatirano. Nije samo podbacio Begović kao „najvedrija pojava Moderne“, nego i Gavella. „Režija gosp. Gavelle učinila je

djela, nego i njegov izniman teatrabilno-teatarski, gotovo presudan značaj u pitanjima režije i približavanja vizure scene gledatelju.

Begović je bio prisutan na talijanskoj izvedbi, a nakon brojnih pohvala, nedugo nakon premijere mu je uručeno i visoko odlikovanje talijanskog kralja Vittorija Emanuela III. Ista je predstava, na daskama ovoga teatra prikazivana punih šesnaest sezona, polučila veliki uspjeh i u Hrvatskoj¹⁴ iako su Begoviću mnogi zamjerali pretjeranu erotičnost i banalnost, a italofobi, licemjerstvo i nepotrebno prisne kontakte s talijanskim dužnosnicima.

Pustolov pred vratima je, prema sudu B. Hećimovića¹⁵, najsuverenije Begovićevo dramsko djelo u kojemu Begović, kao i u drami s elementima groteske *Bez trećega*, ili u komediji *Amerikanska jahta u splitskoj luci*, smješta radnju u urbanu sredinu. Ono što smatramo zanimljivim pripomenuti u svezi drame *Bez trećega*¹⁶ i što se uklapa u okvirne teme ovoga pregleda, jest opsjednutost glavnog lika nepostojećom fantazmom, odnosno utvarom nevjere. Zanemarujući ovdje intertekstualnu poveznicu s Pirandellovim *Matijom Pascalom* i činjenicu da Marko odbacuje mogućnost druge šanse i mirnog života, istaknimo da je radnja i ovdje izgrađena na fiksaciji nepostojećom vizijom. Marko Barić, naime, ignorirajući pravu, živu Gigu, postaje opsjednut imaginarnom dvojnicom, fantazmom koja na neki način upravlja njegovim postupcima i relativizira utjecaj razuma čineći ga marionetom strasti.

Strast i nagoni, snažan seksualni naboj najizraženija je komponenta i u *Pustolovu*, budući da glavni ženski lik, Agneza, uz pomoć vizija i podsviješću oblikovanih sjena i maštom prizvanih likova, u predsmrtnoj agoniji proživljava *alter* svojega života postajući marioneta erotskih impulsa. Smrt se tu, uprizo-

---

od Begovićeve komada nešto, protiv čega se mora od strane dramskih autora prosvjedovati, nešto, što nijedan redatelj već iz poštovanja prema autoru, poimence kada on slavi dvadesetpetogodišnjice svojega rada, ne smije učiniti. Gosp. Dr. Gavella učinio je od komada Begovićevo nešto sasvim drugo, nešto što u komadu stoji napisano, ne tekstualno, nego izlučivši tok događaja i osobe iz autorove koncepcije i primijenivši je svojoj sanjarskoj kreativnoj invenciji.“ Članak u povodu dvadesetpetogodišnjice Begovićeve stvaralaštva vidjeti u: R. MAIXNER, *Jubilej Milana Begovića* u *Obzor*, br. 6, Zagreb, 1926, str. 4.

¹⁴ Vidjeti: F.FERLUGA PETRONIO, *Recepcija Milana Begovića u Italiji* u AA.VV. *Recepcija Milana Begovića*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 120. obljetnice rođenja Milana Begovića, Zagreb – Zadar, 1998, str. 88.

¹⁵ B. HEĆIMOVIĆ, *Predgovor* u *Milan Begović. Pjesme. Drame. Kritike i prikazi*. Zora-Matica hrvatska, Zagreb, 1964, str. 7–22; Id. *Pet dramatičara hrvatske moderne. Dramski rad Milana Begovića*, Rad JAZU, knjiga 326, Zagreb, 1962, str. 195–221.

¹⁶ Zanimljiva se čini teza V. MAĐAREVIĆA u *Dramaturška optužba građanskog morala* u *Vjesnik*, god. 14, Zagreb, 1953, 18. VI 1953, str. 5, o seksističkom građanskom društvu i sukobu građanskog morala iskazanog u Begovićevoj drami preko odnosa muškarac-mužjak i žena-objekt koju Mađarević piše u prigodi ponovnog postavljanja Begovićeve drame na pozornicu HNK.

rujući različite likove, pojavljuje u različitim oblicima predstavljajući na neki način redatelja događaja i redatelja drame. Ne sporeći evidentne utjecaje talijanskoga dramatičara, složili bismo se s analizom M. Čale koja, ne negirajući „mnoštvo motivskih i tematskih odjeka“¹⁷ Pirandellovih tekstova na ovu, kako je naziva Hećimović, tragigrotesku, dokazuje nepostojanost „metaleptičkih provala“ u odnosu na *Šest osoba* i ukazuje na odsutnost „tragične krivnje“, kao i izostanak alegorijske ekvivalencije Pirandellova Autora i Begovićeve Smrti.

Kritika je često naglašavala, počevši od *Knjige Boccadoro* koju Begović piše pod pseudonimom Xeres de la Maraja, a Matoš¹⁸ naziva jednom od najkurioznijih knjiga u hrvatskoj književnosti, Begovićevo „poklonstvo pred erotikom i ženom“ (Hećimović). Erotski se elementi, spolnost i putenost protežu kroz cijeli Begovićevo dramski opus, u *Pustolovu* posebno, uz istaknutu kombinaciju erotike i podsvjesnog.

Nas bi svakako ovdje zanimala i marionetistička komponenta prisutna posebno kroz lik Smrti koji se igra s Agnezom, zarobljenicom strasti. Iako većina kritike naglašava odvojenost sna od svjesnog u ovoj drami, poglavito u prvoj i zadnjoj sceni, nama se čini da to nije toliko ni važno, budući da su Agnezini instinkti stalno podsvjesno prisutni. Njih je svijest o prisutnosti Smrti samo malo više naglasila i gurnula na površinu. Ova nas, snažno izražena seksualna komponenta, (posebno) podsjeća na ženske likove u dramama istaknutog predstavnika grotesknog teatra Rossa di San Seconda, često isticanim zbog ekspresionističkih nota prvenstveno zbog toga što svijet oko sebe doživljavaju kao negostoprmljivo i antipatično okružje koje ih ne razumije, ali kojega ni sami ne razumiju. Njihova je autodestruktivnost dovoljno snažna da dominira nad svim drugim njihovim nagonima pa čak i osjećajima. S druge strane, njihova je senzualnost neshvaćena, pa se stoga osjećaju zarobljene u svom životnom habitatu. Na isti način svijet oko sebe doživljava i Agneza, koju ne zanima miran život sa staloženim i razumnim suprugom, nego slijedi konce predstave u režiji Smrti. Agnezina je spolnost oblik komunikacije s

¹⁷ M. ČALE, *Begović i pirandellizam* u *Sam svoj dvojniki*, nav. djelo, str. 37–64.

¹⁸ Zanimljivo je da Matoš, za razliku od Begovićeve kritičara koji knjigu nazivaju „bolesnom“ i pristaša koji ga hvale, ne nalazi ništa moderno u ovoj knjizi. Zamjera mu lažno talijansko tremoliranje i neprirrodnost. „Knjiga Boccadoro je tako nesuvremena da bih držao da je spjevana u zemlji bez željeznice, u kakoj Dalmaciji, da mi gosp. Begović pismeno nije priznao, da ga je čežnja za plemenitim, zlatnim ovim ustima i rosnim poljima obuzela u Beču [...]. Ako je u Begovića što moderno, to je jedino taj život u svijetu nerealnom, imaginarnom, koji je kod nekih kao odmorište iza životnih razočaranja, a kod drugih, kod Xeresa, fata morgana, koju sami stvaraju, u jedno dosadno popodne, u tjeskobi kake bečke kafane, ili pod sjenom starih zidina, gdje je car Dukljanin sadio kupus.“ Ono što mi držimo posebno zanimljivim jest isticanje oniričke dimenzije i imaginarnog. A. G. MATOŠ, *Knjiga Boccadoro (Xeres de la Maraja)*, u *Hrvatska Moderna*, nav. djelo, str. 76–87.

vanjskim svijetom, s ljudima, ali i instinkt koji nju obuzima i posjeduje i kojemu se nije moguće oduprijeti. Opsesija i nagonско traženje nepoznatoga obožavatelja koji je obasipa ljubavnim pismima, koji je, navodno, voli više nego sebe, koji je poziva na koncerte tražeći da ona pritom prođe dogovorenim putem samo da bi je promatrao iz prikrajka, sadrži elemente voajerističkog marionetizma koji predstavljaju okosnicu drame. Multiplicirana Smrt se, dakle, u zadnjim scenama poigrava čak i sama sa sobom, sa svojim dvojnicima, od kojih nema spasa. Tu su Užigač uličnih svjetiljaka koji Agnezi ironično savjetuje da se skloni, Policajac od kojega bježi, što je dovodi do Apaša, a ovaj je gura od sebe i baca u vodu ljut što zbog nje nema mira. Čini se kao da se Smrt još nije zasitila igre pa u svoju mrežu upliće i pragmatični lik Gospodina sa šarenim prslukom. On se, naime, sa svojim klaunovskim šarenim prslukom, pojavljuje kao pratitelj, tješitelj udovica i pohotni rođak-lažac, koji, iskorištava sve što se daje iskoristiti i simbolična je antiteza Rosso di San Secondovu Gospodinu u sivom. Njega je kao simbol malograđanske okoline, naprosto potrebno eliminirati. Na kraju će skončati u grotesknoj maniri, u zamračenoj prostoriji, svjestan imanentne opasnosti koju ne zna objasniti. Stradava u neželjenom dvoboju¹⁹, od ruke prevarenog supruga, koji je, odabravši dvoboj s dva otrovana noža i sebe svjesno osudio na smrt, ne mareći za nastavak svog patetičnog života. Zanimljivo je kako, upravo kao i u životu, posve bezlični likovi neočekivano i agresivno reagiraju u ekstremnim situacijama. Prevareni muž ovdje ne reagira toliko u obranu svoje časti, već u obranu apstraktne vizije koju ima o svojoj ženi, da bi na kraju, trijumfirala jedino Smrt.

Mit o cikličnosti života i smrti kao njezinom prirodnom nastavku, koji se kroz ukupnu Begovićevu *carpe diem* filozofiju proteže kroz cijelu dramu, uočavamo ponajbolje u devetoj slici kada Djevojka zaključuje: „Život je nemir: hitnja u sudarima i nesvijest u zavitljajima. Sreća je mir: odmicanje od života, uravnoteženje svih gibanja. Kad srce stane – onda počinje sreća.“²⁰

Ovakva promišljanja o superiornosti duhovnog nad tjelesnim, pronalazimo u Antonellijevim dramama, jednako kao i humor i ironiju kojima se talijanski groteskni pisci obrušavaju na općeprihvaćeni društveni konformizam. Povežimo, u tom smislu, prizor iz Antonellijeve groteske *La rosa dei venti* u kojoj je glavni lik Evaristo, prisiljen žrtvovati poštenje i zaigrati perfidnu, laž-

¹⁹ Kao ljubavnik kojemu se, gurnuvši ga u dvoboj, perfidno osvećuje prevareni suprug Memmo Viola u Pirandellovoj noveli *Quando s'è capito il giuoco*. Međutim, dok M. Viola ima sve karakteristike tipičnog Piradellovog filozofa, u *Pustolovu* je suprug očinska figura. Odnos s Agnezom temeljen je na incestuoznoj osnovi, Elektrinom kompleksu, budući da ona u figuri supruga traži vlastita oca.

²⁰ M. BEGOVIĆ, *Pustolov pred vratima u Milan Begović. Pjesme. Drame. Kritike i prikaz*, nav. djelo, str. 149.

nu i licemjernu igru društva u kojem živi. Nakon što su prikazali njegovo znanstveno otkriće kao svoje, sebi priskrbili zasluge, a njega još k tome i optužili za izmišljeni zločin, ovaj se mrzitelj stereotipa, čovjek po svemu drukčiji, različit od ostalih, u očaju i razočaranju baca s proscenija tijekom završnog čina kazališne predstave. U *Pustolovu*, Rubricius, glumac, u posljednjoj sceni zadnjega, petog čina *Otela*, doživljava srčani napad. Gospodin u šarenom prsluku, koji u Begovićevoj drami simbolizira licemjerni i mondeni malograđanski stalež, bez širine vidika, neosjetljiv na kulturu i bilo kakvu vrstu napretka osim materijalnog, okrenut isključivo hedonizmu i obrani privatnih, uglavnom ekonomskih, prizemnih interesa, ironično će prokomentirati ovu smrt na pozornici, pokušavajući diskreditirati mrtvoga supruga svoje prileznice, da je Rubricius i za života bio ljubomorani pa je u takvoj ulozi i u teatru skončao. Ovaj lik zagovara interese sredine u kojoj živi pa će svoje postupke pravdati očekivanjima licemjernoga društva i obrazložiti da su „udvaranje, flert, natjecanje o milost lijepo žene glavni rekviziti dobrog općenja. Tome se nitko ne protivi niti itko to osuđuje: ni sami muževi kad se radi o njihovim ženama, ni žene kad se radi o njihovim muževima.“²¹ Na kraju će gospođi, vrlo pirandellovski, još i pomoći, doduše nevoljko, izabrati nadgrobni spomenik za pokojnika.

Vraćajući se na prizor Begovićeve drame u drami valja reći da je poziv na borbu protiv društvenog konformizma ove dvojice ironičnih i oštroumnih promatrača društvene zbilje u suštini ista, donekle naivna, jer pretpostavlja razumijevanje i uvažavanje, ali ne i dominantni društveni primitivizam, o čemu svjedoči upravo opis groteskne scene u kojoj Rubricijusa ukočenoga, crnoga i masnoga od šminke, poliježu na toaletni stol u garderobi, među šminke i pomade, prepariranoga poput zečje nožice koja mu viri ispod glave.

Spominjući predstavnike grotesknog teatra, Antonellija, Rossa di San Seconda, Chiarellija, spomenimo i notornu činjenicu da je Begović kroz prijevode ovih autora na hrvatski jezik, iste dobro upoznao, jednako kao i njihovu poetiku i poetiku grotesknog teatra.

3. *Pisanje je nesumnjivo individualan čin, no to još nije „literatura“*²²

U kazališnoj kritici²³ objavljenoj po uprizorenju *Dunda Maroja* 1938. u režiji M. Foteza, Ranko Marinković oštrim riječima žestoko napada redatelja

²¹ M. BEGOVIĆ, *Pustolov pred vratima*, nav. djelo, str. 79.

²² R. MARINKOVIĆ, *Humor razotkriva romantičnu iluziju igre u Nevesele oči klauna*, Školska knjiga, Zagreb, 2009, str. 133.

²³ R. MARINKOVIĆ, *Geste i grimase. Kritike i eseji*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, str. 98–104. U ovim kritikama Marinković dokazuje izvanredno poznavanje književno-kazališne povijesti i kritičke misli te napose talijanske književnosti i drame.

predstave M. Foteza, tog „šarlatana na teatarskom obzoru“ zbog „prozirnog snobizma“, kao i konformističkog podilaženja, kako je naziva, *harmoniae pre-stabilitae* s kritikom. Generalno se zgražajući nad površnim pristupom kazališnoj umjetnosti uopće, nazivajući Držića „ubogim dubrovačkim bouffonom“ i lakrdijašem, on kritizira potenciranje šablonskih situacija i sklonost „pučkim krevljenjima“ pri tom ističući potrebu daleko ozbiljnijeg, filozofskog pristupa umjetnosti te potrebu temeljite i samostalne orijentacije u rješavanju problema dramske umjetnosti, napose, humora. Čini nam se da je, ne ulazeći ovdje u dublju analizu Držićevog djela, kao ni redatelja ove predstave, u ovdje iznesenim mislima, sadržana bit Marinkovićeve poetike. Komedija bi, prema Marinkoviću, trebala biti komedija karaktera, a nikako mehanička i plitka. Ona se ne bi smjela temeljiti na lakrdijašenju, a eventualni bi izvanjski prikaz maske, odnosno fizičke, ili kako je Marinković naziva, „groteskne deformacije tijela“ valjalo zamijeniti prikazom unutrašnjosti pojedinca, „psihičkim defektom, deformacijom u karakteru“²⁴. Zanimljivo je da je ove riječi, koje su, na neki način, dramski moto predstavnika grotesknog teatra, Marinković napisao 1939. godine, u godini kada je premijerno prikazana njegova groteska u tri čina *Albatros* (1938). Ovom groteskom autor ukazuje na nesrazmjer onoga što izvana izgleda klaunovski šareno, žarkim tonovima obojano i veselo, dok iznutra, kroz „oči nevesele, mudre koje se ne smiju, koje ne sudjeluju u lakrdiji lica“ kao da se događa sasvim drugo. Marinković je taj superiorni motritelj koji humorom nastoji razotkriti iluziju ljudskoga života. Prikazujući ružnu stvarnost, grotesknu stranu i strah i neizvjesnost ljudske egzistencije, Marinković je Chaplin (kojega toliko cijeni) drame koji unatoč svemu, kao i omiljeni lik, i dalje vjeruje u život. On kroz recipročnu inkantaciju „čudne teatarske čarolije“ od glumca i gledatelja, ali i samoga pisca, zahtijeva uzajamno povjerenje, ali i uzbuđenje, egzaltaciju mitom teatarske umjetnosti. Marinkovićeva je umjetnost više od samoga pisanja. Njegova je igra duboko

²⁴ R. MARINKOVIĆ, *Povodom gostovanja venecijanske kazališne trupe „Fenice“ u Geste i grimase. Kritike i eseji*, str. 122–125. Iz kritičkih osvrtu, primjerice Goldonijevog teatra, vidljivo je da Marinković cijeni originalnost ovoga autora te činjenicu da Goldoni, nudeći komediju karaktera, istu oslobađa od „fantastike, retorike, gigantizma i deklamacije“. Isto dokazujemo njegovim promišljanjima o Pirandelovom *Henriku IV*, postavljenom na scenu u rujnu 1939, za kojega Marinković kaže da je jedan od „najuspjelijih proizvoda intelekta“ u kojemu je Pirandello „vješto sintetizirao sve glavne karakteristike svoga teatra: grotesknost i humanizam, koji proizlaze iz relativizma ličnosti i stvarnosti, koju ličnost prihvaća kao zbilju dok je ona za sve ostale iluzija“; Id., *Pirandellov Henrik IV*, nav. djelo, str. 150. Ovaj citat povezujemo s njegovim, gore već pojašnjenim promišljanjima o kvalitetnoj drami i, napose, komediji. Marinković dokazuje poznavanje talijanske kritike, De Sanctisa i Tilghera, što smatramo važnim pri konstatiranju njegova dobrog poznavanja grotesknog teatra te poetike grotesknih pisaca. Iz Marinkovićevih kritika možemo iščitati koje karakteristike ovaj veliki hrvatski pisac cijeni i, u konačnici, promovira svojom poetikom.

ozbiljna, a fikcija duboko zbiljska, jer dramski postojati, kaže Marinković, „znači otpočeti jedno vrijeme neizmjerljivo i nekonvencionalno“²⁵ koje nas poziva da ga prepoznamo kao ambijent u koji uđemo i načas zaboravimo svoje praktično postojanje. Čak i slikovite projekcije fantazije, po Marinkoviću, trebaju predstavljati „akciju koja se stvarno vrši“²⁶ i prikazivati stvarnost, to „strašno stanje čovjeka“²⁷.

Ranko Marinković nam se u svojim djelima prikazuje kao majstor razotkrivanja ironije i bolne grimase pseudociviliziranog društva, koji pišući o malom čovjeku i njegovu malome svijetu, s trpkim okusom doziranog cinizma i svojstvenog, istančanoga humora posreduje univerzalnu poruku o istinitosti i (bez)smislu ljudskoga postojanja. Marinković je prevoditelj Pirandellova eseja o humorizmu i izvrstan poznavatelj Pirandellova teatra, što je razvidno iz njegovih eseja i kritika, a na što u iscrpnome pregledu o intertekstualnoj povezanosti dviju poetika, Marinkovićeve i Pirandellove, ukazuje M. Čale²⁸. Marinković je nedvojbeno impresioniran „teoretskom smionošću“ i Pirandellovom „dubokom i stvarnom dramatikom“²⁹. Uzvik „Halucinacija, halucinacija...“, Bonaventurine riječi, kojima nas Marinković uvodi u radnju *Albatrosa*, dodatno nas učvršćuju u tom uvjerenju, ne samo zbog naznaka oniričke atmosfere koju time automatizmom naslućujemo, već i zbog očitih referencija na Pirandellovu prozu u kojoj se isti uzvik vrlo često ponavlja.

Marinković se, argumentirano će reći B. Popović, zanima za smisao ljudske egzistencije, fiktivne ili lažne, „razumijevanje jedne dublje stvarnosti“³⁰ i zamaskiranih oblika ljudskoga postojanja u situacijama kada vrline i mane čovjeka bivaju ekstremno izražene i kada ih je gotovo nemoguće kontrolirati. Tomu je obično tako u situacijama zatvorenog kozmosa, favoriziranog mjesta radnje u Marinkovićevim dramama, kao što je slučaj i s putničkim salonom „vicinalnog parobrodića“ na kojemu se, kao na Noinoj arci, nalazi po jedan predstavnik svake vrste i u kojemu se događa radnja *Albatrosa*.

Simbolika mjesta radnje, koje, dok u njega ulaze brojni i različiti putnici namjernici, jedino ostaje nepromijenjeno, evidentna je. Mjesto je to gdje, kao i u naše živote, ulaze veliki, mali, bezglavi, staloženi, čudni, dobroćudni ili nestrani putnici grotesknog izgleda, sa svim svojim problemima, uglavnom bezimena, baš kao što ulaze i u poštanski ured u *Marionette, che passione!* Rossa

²⁵ R. MARINKOVIĆ, *Nevesele oči klauna*, nav. djelo, str. 94.

²⁶ *Isto*.

²⁷ *Isto*, str. 118.

²⁸ M. ČALE, *Volja za riječ*, nav. djelo, str. 121–153.

²⁹ R. MARINKOVIĆ, *Geste i grimase*, nav. djelo, str. 210.

³⁰ B. POPOVIĆ, *Pristup Marinkovićevoj umjetnosti* u R. Marinković, *Novele*, Školska knjiga, Zagreb, 1966, str. 5–17.

di San Seconda. Šašici grotesknih likova u brodskom salonu pripadaju bivši profesor Ciprijan Tamburina, intelektualni brodolomac, kojega Marinković u uvodnoj didaskaliji opisuje kao morbidnog i dekadentnog, ukazujući time na određeni stupanj intelektualnog invaliditeta, dakle, unutarnje deformacije. On je, naime, liberalno brbljavi šarlatan, koji je, unatoč određenom stupnju educiranosti „skrahirao pri prvom sukobu s aktualnim moralom“. Vanjski groteskni dojam upotpunjuje opis lika: on je proćelav, blijed i kratkovidan, s debelim staklima, kataroznoga glasa i nosi krletku s papagajem³¹. Tamburina u sebi nosi užasan strah, koji ga godinama progoni, vezan na nemili događaj iz prošlosti kada je Orneu, grobaru i pljačkašu grobova, iskopao oko. Orne se, usprkos pučkoga podrijetla i kriminalne prošlosti, ravna izvjesnim osjećajem etičnosti. On poput Thora, boga groma, nestaje u oluji na pobješnjelom moru, kako bi se (opet u oluji) vratio iz mrtvih. Oluja je, čini nam se, prirodan popratni efekt za puni doživljaj nekoga tko, inscenirajući vlastitu smrt i povratak među žive, kao da izaziva prirodne sile čiji će nesklad izazvati nagovarajući Tamburina na samoubojstvo. Obojica nas brodolomaca života podsjećaju na Antonellijeve likove koji, poglavito u modelu ponašanja i pitanjima odnosa prema uzusima suvremenog društva, od istoga društva bježe u nepoznato da bi se od njega zaštitili.

Rotte, posljednji potomak dalmatinske aristokratske obitelji i Bonaventura, krezubi, mršavi konventualac profesorskog držanja koji isposničkim vegetarijanstvom želi odagnati grijeh iz misli, predstavljaju gotovo istrijebljenu vrstu kojoj Marinković ne daje šansu za opstanak. Opstat će jedino Marinkovićevi „pučani“ sa zdravim instinktom za samoodržanjem, poput Ornea i sluškinje Keke. Krivnja i strah se pokazuju kao emocije koje dominiraju groteskom, a kao motiv se pojavljuju već u uvodnom dijalogu kada Tamburina i Bonaventura spore oko (ne)moralnosti čina koji je Ornea natjerao u izgnanstvo. Marinković, kroz lik Tamburina, prikazuje degradaciju i konačan kraj nesigurnog intelektualca, koji pogrešnim životnim izborom sebi komplicira život istodobno prebacujući krivnju na druge. Optužujući Bonaventuru za neku vrstu kontrole seksualnog nagona kroz nakaženje svog tijela vegetarijanstvom i latentnu sklonost samoubilačkom nagonu, on istodobno zaboravlja da za vrijeme svoga novicijata nije mogao zatamiti vlastiti homoseksualni nagon izražen kroz snažnu privlačnost prema blijedom i feminiziranom pateru Nar-

³¹ Govoreći o intertekstualnosti, čini nam se znakovitim što i u Pirandellovoj jednočinki *Di-ploma*, sudac – intelektualac, nosi krletku s pticom, kao uspomenu na pokojnu majku. Ovaj predmet sa zarobljenom pticom, koja je uz mrave, kornjače, medvjede i druge, jedan od karakterističnih Pirandellovih zoonima, simbolizira podsvjesnu opterećenost prošlošću. Marinković, u grotesknom tonu, u krletku stavlja šarenoga papagaja koji se sa svom simbolikom prilagođava izgledu svoga vlasnika.

cisu. Mazohizam se ovdje izražava bičevanjem do krvi uz snažnu unutarnju i vanjsku manifestaciju erotskog podražaja. Ovaj se čin odvija pred slikom Sv. Frane, indirektno, dakle, pred očima sveca, u čemu iščitavamo elemente suspregnutog voajerizma i ironizaciju religijskih običaja i dogmi, posebice s obzirom na komentar o razuzdanoj mladosti sveca. Marinković je ironičan i prema psihoanalitičkom postupku. Izrijeком se referirajući na Freuda, karakterizirajući ga kao bečkog pornografa, izražava skepsu prema svakom pokušaju formatiranja i svrstavanja pojedinca po kategorijama, smatrajući da iracionalnost ljudskog postupanja nije predvidiva, niti može biti ukalupljena te da je ljudska ubrojivost vrlo apstraktna kategorija. Isto se dobro vidi odabirom samoga žanra groteske. Mit o Narcisu se ne spominje samo kroz ime mladoga svećenika. Indirektno se javlja i kroz insistiranje Rottea da se Tamburinac oženi njegovom grbavom i deformiranom kćerkom kako bi on dobio nasljednika i, indirektno, priliku za ponovno rođenje i novi život.

Orne se pojavljuje uz zvuk sirene na brodu, neposredno nakon Bonaventurinog pada u more. Tamburinac, koji Bonaveturi neposredno prije toga prijeti pištoljem, sada ovoga hvali i gorko nariče za njim, iz straha da će njega optužiti za smrt fratra. Iz ove ga situacije ne može više spasiti niti negdašnja sposobnost filozofiranja. Marinković, spomenom Nietzschea, papagaja Zaratrustre ili, primjerice, Freuda, ne negira izrijeком pozitivističku znanost i filozofiju, ali zasigurno ironizira irealan odnos filozofije prema nepredvidljivoj stvarnosti ukazujući na prevrtljivost sudbine i životne stvarnosti. Zapravo se ukazuje na to da pukim filozofiranjem nije moguće pobijediti život, jer ljudi često postaju marionete usuda koji kapriciozno često znade demantirati sve ono što se u knjigama teoretizira.

Kraj Tamburinčeve agonije naslućuje se kroz zvučne efekte: brećanje, pa sve glasniji zvon zvona i glasanje sirena. Autor nas u didaskalijama vodi prema klimaksu drame, naglašavajući iz rečenice u rečenicu sve žešći, prvo ritmički, a onda gotovo orgazmički ritam zvonjave koji poput razbješnjele oluje, uz igru ruskog ruleta, prelazi u groteskni krešendo, da bi polako jenjavao i smirivao se kad igra bude završena smrću svoga igrača.

Specifičnim humorom i prikazom života kao permanentnog karnevala u takozvanoj civilizaciji, Marinković nam dokazuje ono što u esejima tvrdi: da efekt umjetničkog djela nije moguće sterilno dijeliti školskim estetičkim receptima na sadržaj i formu. U tom smislu valja se prikloniti tvrdnji B. Popovića, da je Marinkovićeva proza više od puke estetske igre te da njegov humor odgovara moralu života. Upravo je „pronalaženje traga ljudske tuge smiješnog“,³² osnova svakog oblika groteske.

³² B. POPOVIĆ, *Pristup Marinkovićevoj umjetnosti*, nav. djelo, str. 17.

4. Miroslav Krleža – preteča ekspresionizma

U kontekstu karnevalske motivike³³ koja u središte zbivanja stavlja masku i lice i sve druge groteskne simbole kojima se u ovom pregledu bavimo, valja svakako spomenuti rane drame Miroslava Krleže i poveznicu s Pirandellom na koju u *Pjesničkom teatru Miroslava Krleže*, doduše bez sustavnije analize, ukazuje B. Donat. Donat uspoređuje Pirandellovih *Šest lica traži autora* i Krležinu *Salomu* kao dvije paradigme koje su dovele do raspada konzistencije klasičnog građanskog teatra, odnosno ističe da je Saloma dramsko-lirska paradigma težnji Moderne dovodeći je u vezu s Pirandellovim humorizmom³⁴.

Legende (1913) su novozavjetna fantazija u tri slike koja, eksploatirajući kršćanski mit, progovara o dihotomiji božanskog i svjetovnog, pri čemu se zapravo bavi pitanjima dvojnika, odnosno arhetipskog lika, Isusa i njegove projekcije Sjene (u *Michelangelu Buonarottiju* to je Nepoznati) u pokušaju ostvarenja idealnog unutar autorove tragične vizije čovjeka i ljudske sudbine. Zanimljivim nam se čini obrada arhetipskih likova i motiva, među ostalim i u *Salomi* (1913–1914), kao i ironija, jedno od bitnih stilskih sredstava modernog teatra (često i u poetici grotesknog teatra) pri čemu ističemo da to nije neobično u dramskoj književnosti, kako hrvatskoj, tako ni u talijanskoj. Istom bismo posebno ukazali na Antonellijev fantastični teatar, koji uz lucidnu kombinaciju realnog i irealnog, eksploatira mit kao važnu sastavnicu metateatarske komponente. Jednako zanimljivim smatramo opažanje B. Donata o grotesknom i moralno posrnutom karakteru glavne junakinje kojim se aludira na moral građanskog društva, za čije je kazalište ova „univerzalna tragigroteska“ i napisana. U *Maskerati* (1914) se Krleža, uvodeći maske tipične za komediju dell'arte, bavi tradicionalnim ljubavnim trokutom, uobičajenim za talijansku građansku dramu s početka stoljeća. Pierrot i Kolombina su u klasičnom ljubavnom prijestupu, a Don Quixote, koji se na početku čini bezličnim, trećim likom, preobražava se na kraju drame u intelektualno nadmoćnog monstruoznog cinika kojega zabavlja igra s naivnom lutkom, „lirskim kameleonom“,³⁵ Kolombinom. Spomenuti likovi, ne ulazeći u dublju analizu njihove simbolike, predstavljaju mitske i književne arhetipe kojima Krleža prikazuje vječnu igru strasti, ljubavi i nevjere u poeziji karnevalske noći. Kolombina, kao simbol ženstvene prevrtljivosti i vječne neodlučnosti, dvoji između strasne, tjelesne ljubavi prema Pierrotu, pjesniku i Don Quixotu, intelektualcu i filozofu. U

³³ A. PIVAC, M. ALUJEVIĆ JUKIĆ, *Karnevalska motivika u teatru Enrica Cavacchiolija*, Zbornik radova filozofskog fakulteta u Splitu, br. 4, 2011, Split, str. 111–121.

³⁴ B. DONAT, *O pjesničkom teatru Miroslava Krleže*, Mladost, Zagreb, 1970, str. 8, 36.

³⁵ M. KRLEŽA, *Maskerata*, NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1981, str. 162.

trenutku kad sazna da je jedna maska skočila s mosta među sante, pomisli da je to on i spremna je povjerovati u njegovo viteštvo i pokloniti mu ljubav. Na kraju drame, obrat. Don Quixote se „vraća iz mrtvih“ izrugujući se njezinoj zabrinutosti i suzama. Ako se Kolombina u obratu drame i odlučila za Pierrota, ostaje dojam otvorene kazališne igre, igre koja se, u komediji zabluda, redovito ponavlja. Kolombina je odabrala, ali u kazališnom perpetuumu, to ništa ne znači, jer ona, u ovoj karnevalskoj šali, kontinuirano percipira tek privid realnog i ne zna razlučiti zbilju od iluzije. Čak je i smrt, inače tako egzaktna i neumoljiva, u ovoj karnevalskoj igri apstraktna i iluzorna. Smrt maske nije stvarna. Ona postoji tek u Kolombininoj percepciji stvarnosti. Smrt kao iluzija prisutna je i u ritualnom činu spaljivanja princa Karnevala. U tom su smislu znakovite Don Quixoteove riječi: „A gdje je istina? Jeste li vi istina – ili sam to ja? Ili je istina karnevalski donkihotski smijeh?“³⁶, koje asociraju, među ostalim, na Pirandellova promišljanja o relativnosti istine, o iluzornosti zbilje i ozbiljnosti iluzije. Podsjetimo ovdje da je ironični smijeh u službi dramatičnosti završnog dijela drame, simbol poniženja i znak obrata u, inače relativno predvidljivoj, strukturi djela. Krleža je, nedvojbeno, pod utjecajem talijanske komedije, a likovi su arhetipski. Otud i predvidljivost radnje (za razliku od *Salome*, u kojoj Krleža pristupa mitu na drugačiji način). M. Čale će, govoreći o iskušavanju povijesti u Pirandellovu *Henriku IV* i Krležinu *Areteju*, konstatirati da je „modernističkom piscu“ cilj ukazati na „zakrabiljenost i glumljenost onoga što se nadaže kao svijet“ ili, pak, na općeprihvaćenu sliku svijeta te da se „imenom povijesne osobe krsti povijesno kostimirani moderni čovjek“.³⁷ Autorica neće ukazati samo na elemente nietzscheanske filozofije dvojice autora, nego i na modernost i originalnost povijesnih predložaka, odnosno na činjenicu da umjetnici „navlačeći krinku“ sebi, a time uzročno-posljedično i svojim protagonistima, „organiziraju travestiju ozbiljnosti“ i posežu za „karnevalom povijesnih formi“ preobraćajući epigonstvo u „izvoran čin volje“³⁸.

Dok su u *Maskerati*, protagonisti univerzalni, arhetipski likovi, u, primjerice, Pirandellovoj jednočinki *La Morsa* (1892) koja rabi sličnu trijagularnu shemu, protagonisti osim simboličke, podrazumijevaju i drugu dimenziju. Postaju stvarniji i životniji, imaju svoja imena, čime više ne predstavljaju povijesne arhetipe, nego su predodređeni na sadašnjost na koju se oslanjaju i iz koje izrastaju. Istom omogućuju lakše uživljanje u djelo i prepoznavanje sebe samoga u ja-liku; odnosno ne zahtijevaju od čitatelja angažman u smi-

³⁶ *Isto*, str. 163.

³⁷ M. ČALE, *Rođenje nesuvremenog protagonista iz duha glume: koristi i štete od iskušavanja povijesti na sebi u Pirandellovu Henriku IV. i Krležinu Areteju*, u *XX. stoljeće*, (ur.) I. Lukšić, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, 2003, str. 259–260.

³⁸ *Isto*, str. 262–263.

slu paušalnog poznavanja ili poviješću i empirijom nagomilanog predznanja. U ovom slučaju, imenovanje likova pojačava dramatičnost i otvorenost jednočinke proporcionalno stupnju identifikacije gledatelja s likovima. To, međutim ne znači, da ovi likovi nemaju svoje „histrionske“ simbolike. Oba naša autora zanimaju pitanja maske i lica, ali su ponekad ta pitanja postavljena na drugačiji način. Fabula Pirandellove jednočinke temelji se na ljubavnom trokutu između Giulije, Andree Fabbrija i Antonija njegova kompanjona. Međutim, dok tragične krivnje u pravom smislu u Kolombine nema, u Giulije je ona izražena. Dapače, patos je postignut kombinacijom straha i krivnje, a Giulijina je agonija uzrokovana podvojenošću dominantnih osjećaja: strasti i dužnosti. Oboje su ljubavnika tjeskobni. Premda ljubavnički odnos među njima postoji, konstantno preispitivanje i mučenje sumnjom da je muž otkrio istinu, zapravo onemogućuje taj odnos i poništava konzumaciju preljuba. Kad se na kraju muž vrati kući, ne događa se očekivani obrat u klasičnom smislu. Muž, naime, nije lakonski nezainteresiran kao Chiarellijev Sandro u *La morte degli amanti* kojemu nije problem svoju suprugu prepustiti ljubavniku (dapače, on mu sugerira da je zadrži), a ni strastven i odlučan da brani čast kao Antonellijev Ugo u *Chiaro di luna*.

Andrea će Giuliju degradirati i poniziti kao ženu, jednako kao što je i Kolombina ponižena. Međutim, on će poniziti i njezino majčinstvo. Prisjetimo se, kako smo i do sada više puta isticali koliko je majčinstvo važno za Pirandella, ali i za groteskne pisce, posebno Rossa di San Seconda. Andreina igra ide još korak dalje od Don Quixotove: nakon što je natjera na samoubojstvo, okriviti će ljubavnika. Istina je relativizirana i ovisi o kutu gledanja. Smrt, međutim, koja se u *Maskerati* čini nečim nestvarnim i apstraktnim, dakle, nepostojećim i gotovo nemogućim jer je zamaskirana ozračjem karnevala, u ovoj je drami konkretna. No unatoč stvarnosti smrti, u uzviku: *Tu l'hai uccisa!* sadržano je isto ono pitanje o relativnosti poimanja stvarnosti i istine koje si postavlja i Don Quixote. Za muža je ubojica definitivno ljubavnik, dok je u njegovim očima to muž.

Dihotomija život – smrt, zbilja – iluzija, san – stvarnost prikazana je i u tragigrotesci *Kraljevo*. Ovdje smo se prebacili s mediteranskog podneblja u ozračje kontinentalne etnokulture, u krabuljni ambijent zagrebačkog predgrađa. U *Kraljevu* nas Krleža ironijom vodi kroz svijet maski i fantazije, u *theatrum mundi* otvorenog tipa, u ludu predstavu u kojoj, unutar mikrokozmosa sajmišta, supostoje dva glavna antagonista: život i smrt. Pronalazimo tu živu Anku – racionalnu Kolombinu, vođenu egzistencijalističkim motivima pod motom: „Tko hoće ljubiti, ne smije imati prazan džep!“³⁹ i Janeza koji se ubija

³⁹ M. KRLEŽA, *Kraljevo*, NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1981, str. 205.

zbog ljubavi. Ljubav i ideali, živi i mrtvi: maske, fantazme i utvare s jedne, i zanatlije, varalice, lopovi, krčmari, dacari, frajle, purgari, mesari, kumeki i djeca, s druge strane, protagonisti su ove drame.

Klimaks groteske nastaje kada na sajmu dvije frajle, kroz halabuku hrapavih glasova, bubnjeve, trube, zvižduke i buku tamburaških zborova i harmonikaša, u uzavreloj atmosferi brojnih i različitih posjetitelja Kraljevskoga sajma, ugledaju demonsko priviđenje. Blijedi čovjek s crvenom bradom, izbuljenih zelenih očiju, u crnoj uniformi pogrebnoga zavoda, koji se netom objesio u sobi jedne od djevojaka, stoji kraj jednog stupa šatre. Janez, naime, ni nakon smrti ne može umrijeti. Taj je groteskni lik, grobar po struci, običavao voziti mrtvačka kola i pokapati mrtvace. Janez kao da predobro poznaje „postupak“ pa Krleža, na neki način, ironično povezuje njegovu profesiju sa činom smrti i obredom koji to prati. Relativnost smrti najbolje je prikazana Štjefovom tvrdnjom da je „čovjek poslije smrti još nekako suviše živ i pokretan te ne može nikako shvatiti da je doista umro“.⁴⁰ U tom smislu ćemo spomenuti samo Pirandellovu jednočinku *All'uscita* (1916)⁴¹ i sličan osjećaj zbunjenosti koju nove pridošlice u nekoj vrsti limba, polusvijeta ni s ove ni s one strane, osjećaju dok čekaju na prijelaz na drugu stranu. Likovi su jednako živi i s jednakom lakoćom vode konverzaciju, diskutiraju i osjećaju, kao da su još u svijetu živih, a već smo isticali koliko je često iluzija smrti eksploatirana u grotesknom teatru. U kakofoniji zvukova i boja, uz nizove lampiona, žarulja, fenjera, vatrometa, kraljevsko se ludilo kovitla do nevjerojatnih, luđačkih dimenzija, nošeno kolom purgara koje znakovito razbija dramu na prizore. Kolo dolazi i odlazi poput oluje, praćeno bubnjevima, gongovima, trubama, udarajući ritam do ekstatičnog krešenda. To životno apsolutno ludilo kao živa rijeka ide dalje, simbolizirajući neumitni, nezaustavljivi životni slijed. Kraj drame predstavlja ujedno i kraj pokladne iluzije.

⁴⁰ Isto, str. 199.

⁴¹ V. ŽMEGAČ u *Krležini europski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*, Zagreb, Znanje, 1986, ukazuje na Krležinu inspiriranost *mitteleuropskim* temama i germanskim uzorima. S obzirom na datum nastanka ovoga Pirandellova dramskog teksta, M. Čale derivira međusobni utjecaj i intertekstualnu povezanost Krleže s Pirandellom zajedničkim poznavanjem njemačke kulture i „privrženosti metaforičkome spletu glume, ludila i povijesti“. M. ČALE, *Rođenje nesuvremenog protagonista iz duha glume*, nav. djelo, str. 298. Ovdje bismo, iako ne možemo govoriti o intertekstualnosti s obzirom na datum nastanka *Kraljeva* (1915) i Pirandellove jednočinke *Sagra del signore della Nave* (1928) ukazali na dijalošku te na izraženu kulturološku sličnost posebice u opisima prizorišta sajma i kolinja. Činjenicu da ovo djelo nije jedino u kojemu pronalazimo intertekstualne topose, objasnili bismo Krležinim anticipiranjem pojedinih, poglavito ekspresionističkih tema, koje, osim što idu ispred svoga vremena, svjedoče i o univerzalnosti hrvatskoga pisca.

Kraljevo kao scenska fantazija ili groteska, kakogod je mi zvali, predstavljajući svijet iluzije kroz opisani svijet zbilje, opisujući prividno stvarno ozračje sajmišta i cijeli niz likova različitih profila, nacija i profesija, objedinjujući zatvoreni sinkronijski univerzum i metafizičko s realističnim, za nas je daleko više od „izraza dubokog uživljanja u igru prerusavanja.“⁴² *Kraljevo* izražava duboko relevantne umjetničke i egzistencijalne preokupacije pisca izraženih na dinamičan i, mogli bismo reći, nekonvencionalan način. Poruka ovog snažnog djela nije aktualna samo zbog grotesknih slika i dojmata. Ovo nam djelo, bez pretenzija da moralizira, predstavlja cikličnost kaosa zbog vječnog konflikta istine i sumnje, stvarnosti i dogme, materijalnog i duhovnog, vjere i istine, Erosa i Thanatosa, politike i osobnih uvjerenja.

U zaključku bismo mogli reći da Krleža, Vojnović, Begović i Marinković, služeći se motivima iz popularne kulture, eksperimentiraju s groteskom i elementima groteske. Prizori pokladnih svečanosti i karnevala, kao alegorijskog, irealnog i fantazmagoričnog svijeta, prikazuju pseudostvarne situacije predstavljajući *alter* maskirane stvarnosti. Autori progovaraju o društvenim problemima unutar povijesnog konteksta te hipokriziji kapitalističkoga duha zamaskiranoga pseudosocijalističkim aspiracijama. Čini nam se da inspiracija elementima karnevala i maske, koji su groteskni samim svojim oblicima, leži u kombinaciji utjecaja mediteranskih korijena i njemačkog ekspresionizma koji autorima omogućuju da s lakoćom uspostave dijalektički kontakt s publikom te postanu aktivni protagonisti suvremenoga teatra.

Antonela MARIĆ

GROTESQUE ELEMENTS IN SELECTED CROATIAN AND ITALIAN DRAMAS FROM EARLY 20TH CENTURY. INTERPRETATION AND INTERTEXTUALITY.

The author of this paper considers intertextual elements and interprets the grotesque features, codes and methods typical for the group of authors commonly referred to as the Italian Grotesque theatre writers. The analysis is limited to the period of approximately first three decades of the 20th century and is particularly concerned with similarities of features perceived as grotesque between the said Italian group and the Croatian writers of the same period. Some of the plays are grotesque in structure, making grotesque its intrinsic value. In other plays, grotesque is manifested through effects and representation of carnivalesque features, including elements of popular tra-

---

⁴² B. DONAT, *O pjesničkom teatru Miroslava Krleže*, nav. djelo, str. 86.

dition, dances, melodies, chorus songs, ludic dimension, and other carnivalesque motifs. The grotesque aesthetics is also expressed through images of deformed reality and is wrapped in subtle cynicism, being a feature consistent with the expressionist irony. The said characteristics make it possible to find intertextual parallels between the selected authors and their respective plays.

Key words: *grotesque, carnivalesque, expressionism, popular, tradition, deformation, humour, intertextuality*

UDK 272-282
Izvorni naučni rad

Ivana MIKULIĆ (Zagreb)
Filozofski fakultet – Osijek
ipepic@ffos.hr

KRATEK ZAVJETEK ZROKOV ILI O KONVERZIJI U SLUŽBI KONTROVERZIJE

Hrvatska se kontroverzistička teologija najvećim dijelom odnosi na rasprave s pravoslavnim kršćanima, a samo je manji dio rasprava s predstavnicima protestantizma. Katehetička knjižica *Kratek zavjetek zrokov* (1742/?, 1747), premda bez autorске atribucije, gotovo se sa sigurnošću pripisuje isusovačkom misionaru i piscu Jurju Mulihu (1694–1754), a pisana je u obliku ispovijesti o obraćenju jednoga učenog luterana na katoličanstvo koji iznosi 40 razloga („zroka“) protiv luterana i kalvinista. Iako je ispovijest pisana u prvom licu jednine, čime se implicira model konverzije, ne može se govoriti o *samoprikazivanju* subjekta, već je riječ o pokušaju *objektivacije* pojedinačne koncepcije religijskoga identiteta kroz model kontroverzije. U radu će se pozornost usmjeriti na narativne strategije *Kratkog zavjetka* kojim se oblikuju predodžbe o protestantima kao krivovjercima, odnosno na interferenciju općih (posttridentskih) te specifičnih društveno-povijesnih okolnosti (protestantizam u Zagrebačkoj biskupiji u 18. stoljeću) u konstrukciji konfesionalnog (katoličkog) identiteta. Budući da *Kratek zavjetek* u sadržajnom smislu korespondira s pojedinim dijelovima nedvojbeno Mulihova katekizma *Posel apoštolski* (1742) koji sadrži i rasprave s pravoslavnima i muslimanima, u razmatranju se ukazuje na značajke Mulihove kontroverzije s protestantima u širem kontekstu njegove kontroverzijske misli.

Ključne riječi: *Juraj Mulih, luterani, kalvini, kontroverzija*

I.

I povijesna i književnopovijesna struka druge polovice 20. stoljeća upozoravaju na promjenu gledišta u istraživanju povijesti prosvjetiteljstva kao osnovne kulturno-intelektualne snage 18. stoljeća, a riječ je o pomaku s istraživanja čistih ideja na istraživanje jezika te kulturnih i društvenih vri-

jednosti (Shek-Brnardić 2013: 195). U tom smislu, posebnost hrvatskog prosvjetiteljstva i hrvatske književnosti 18. stoljeća, uz koju se najčešće ističe prosvjetiteljski karakter, treba sagledati s obzirom na osobitosti kulturnoga, društvenoga i političkoga konteksta pojedinih zemalja i regija. Usmjeravajući svoju pozornost na kajkavsku književnost sjeverozapadne Banske Hrvatske 18. stoljeća, jasno se uočava dominacija nabožne literature (katekizama, molitvenika, zbirki propovijedi i dr.) s izraženim izvanestetskim, praktično-društvenim funkcijama (usp. Dukić 2003: 498). U tom korpusu svoje mjesto nalazi i kontroverzistika, „žanr koji se bavi međukonfesionalnim doktrinarnim razlikama“ (*Opći religijski leksikon* 2002: 467). Povijest hrvatske teologije utvrdila je kako najveći dio hrvatske kontroverzistike čine rasprave s pravoslavnima, a samo je manji dio rasprava s predstavnicima protestantizma (Fuček 2004: 358; Kolarić 2005: 861)¹. U skladu s tim i književnopovijesni pregledi, u kojima nije ostao nezapažen kontroverzistički diskurz starije hrvatske književnosti, donose osnovne informacije o vjerskoj polemici s pravoslavnim kršćanima, ali uglavnom samo u odnosu na slavonsku osamnaestostoljetnu književnu kulturu (usp. Vodnik 1913: 344; Matić 1945: 56–61; Kombol 1961: 373; Georgijević 1969: 186, 216; Novak 1999: 897–898)². Pomalo u sjeni slavonskih kontroverzističkih autora i tekstova ostali su predstavnici zagrebačke kontroverzističke teologije³ među kojima se posebno isticao isusovac, misionar i „duhovni otac Zagrepčana“ Juraj Mulih (1694–1754). Rijetki književni povjesničari poput Vladoja Dukata (1944: 133–134) i Krešimira Georgijevića (1969: 205–206) osvrnuli su se na kontroverzistički aspekt Mulihovih djela, a jedini sustavniji prikaz dao je teolog Ivan Fuček u monografiji o Jurju Mulihu (Zagreb, 1994)⁴. Dva su, zapravo tri Mulihova djela važna za kontroverziju problematiku – *Zrcalo pravedno* (Zagreb, 1742) za raspravu s pravoslavljem, *Kratek zavjetek zrokov* (Zagreb, 1742, 1747) za kontroverziju s protestantima te *Posel apoštolski* (Zagreb, 1742) koji sadrži i jednu i drugu kontroverziju,

¹ Juraj Kolarić upućuje i na tiskopis *Hrvatski kontroverzistički teolozi* (Zagreb, 2001) Vlade Košića u kojem autor donosi pregled hrvatskih teologa koji su napisali djela iz kontroverzističke teologije, te smatra da je ona u odnosu prema pravoslavnima i protestantima u omjeru 28 prema 4 u korist pravoslavnih kršćana (v. Kolarić 2005: 861).

² Svakako treba spomenuti i najnovija imagološka istraživanja slavonske kontroverzističke literature 18. stoljeća u radovima Goranke Šutalo: „Pravoslavni kršćani kao (konfesionalni) Drugi u Kanižličevoj crkvenopovijesnoj i teološkoj raspravi *Kamen pravi smutnje velike* (Osijek, 1780)“, *Fluminensia*, 28, 2 (2016): 121–134 i „Kontroverzistički spisi sjevernohrvatskih franjevacu Antuna Bačića, Stjepana Vilova i Emerika Pavića u 18. stoljeću“, *Diacovensia*, 25, 1 (2017): 101–122.

³ Riječ je o isusovcima kontroverzistima Franji Ksaveru Pejačeviću, Antonu Werntlu i Ivanu Krstitelju Šimuniću koji su svoja djela pisali na latinskome jeziku (prema: Fuček 2004: 359).

⁴ Na Mulihovu kontroverziju s pravoslavnima ukazao je i isusovac Predrag Belić u raspravi o isusovcima kontroverzistima u Hrvata 18. stoljeća (v. Belić 1992: 158–168).

odnosno Josip Badalić i Ivan Fuček mišljenja su da su oba manja katekizma svojevrsni „separati“ nekih poglavlja iz vrlo opsežnog *Posla apoštolskog* (usp. Badalić 1935: 93–126; Fuček 1994: 110, 124).

Kratek zavjeteke zrokov ima puni naslov:

KRATEK ZAVJETEK | ZROKOV, | Koje pred nekuliko letmi, | jeden vuchen Lutheran je szudil | zadovolyne, da iz Lutherana, Kal-| vinifte, i vfzaka drugoga Krivo- | vernika, vfzaki, kojifze feli zveli- | chiti, mora Katholik pofztati, i vu | Vere Katolichanfzke Rimfzke sztal- | no obfztati. Kojegafzu rechi ovde | dole pofztavlyene.⁵

Prva paginirana stranica, koja je ujedno i naslovnica, ne sadrži podatak o autoru niti impresum. Na prvoj nepaginiranoj stranici koja prethodi naslovnici nalazi se nekoliko rukopisnih informacija: autogram „A. Barichevich“, ispod njega autogram „Velimir Gaj 1873“, a ispod toga crvenom je olovkom netko zabilježio: „U Zagrebu pri Iv. Weitz 1746“. Druga ruka bilježi god. „1747“. Značenje tih rukopisnih paratekstualnih elemenata vrlo je uvjerljivo protumačio Ivan Fuček. Crpeći argumentaciju iz teksta *Kratkog zavjetka* i *Posla apoštolskog* najprije je utvrdio postojanje dvaju izdanja djela *Kratek zavjeteke zrokov*. Prvo izdanje je iz 1742. i drugo iz 1747. godine. Drugo i jedino sačuvano izdanje je, prema Fučeku, pripremljeno za potrebe Mulihova misionarskoga rada na današnjem mađarskom teritoriju, a vjerojatno je već postojalo kao Mulihov prijevod odgovora nekog protestantskog obraćenika, objavljenog u Frankfurtu 1664. Dakle, identična mjesta koja pronalazi u *Poslu apoštolskomu* i tom djelu Fuček tumači postojanjem već jednoga (dosad nepronađenog) izdanja *Kratkog zavjetka* iz 1742. iz kojega Mulih vadi i piše u svoj *Posel*. Kada je riječ o utvrđivanju autorstva, Fuček također poseže za komparativnom metodom te uspoređujući sadržajnu i stilsku razinu *Kratkog zavjetka* i *Posla apoštolskog* pronalazi niz indicija i dokaza koji gotovo sasvim sigurno potvrđuju Mulihovo autorstvo *Kratkog zavjetka* (Fuček 1994: 122–127).

Ipak, ono što je ostalo kao još uvijek slabo rasvijetljen aspekt tog djela jest njegov kontroverzistički sadržaj. Premda Fuček nije skrivao zanimanje za to „djelce“ te je nastojao dati što bolji uvid u njegovu književnopovijesnu sudbinu i mjesto u Mulihovu književnom opusu, istovremeno je bio svjestan da njegovi zaključci nisu potpuni:

(...) Mulih [je] napisao onu veoma zanimljivu knjižicu u autobiografskom stilu pod naslovom *Kratek zavjeteke zrokov /1742./*, u kojoj neki obraće-

---

⁵ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 16° – 44. Opseg katekizma je 42 + /6/ stranica u 16°. Da bi tekst rada bio prohodniji i razumljiviji suvremenom čitatelju, citati iz analiziranog djela u nastavku rada donose se samo u transkribiranom obliku, i to tako da se u zagradu stavlja skraćena naslova KZ i broj stranice na kojoj se citat nalazi u navedenom izdanju.

nik navodi 40 razloga zašto je zapustio luteranstvo, odnosno kalvinstvo. Ne možemo ovdje ulaziti u analizu dotičnih 40 razloga, što zahtijeva zaseban studij, nego donosimo poneku misao iz uvoda i zaključka, da donekle u globalu osjetimo Mulihov apostolski etos u tome smjeru (Fuček 1994: 380 – podcrt. I. M.).

Ukoliko se nedovoljno poznaje život i djelovanje isusovca Jurja Mulih, onda se zasigurno tema protestanata u književnosti 18. stoljeća nameće kao kuriozitet. Krešimir Georgijević, konstatirajući pretežitost religioznih (katoličkih) djela s naglašenim protureformatorskim karakterom u kajkavskoj književnosti 18. stoljeća, također izražava čuđenje: „Nema, doduše, više protestanata, to pitanje skinuto je s dnevnog reda (pa ipak mu Mulih posvećuje tridesetak strana u *Poslu apostolskom*) (...)“ (1969: 186). I doista, iako se već tijekom 1520-ih bilježi reformni utjecaj u Zagrebu i zagrebačkoj biskupiji, vrlo brzo su poduzete političke mjere da se suzbije njegovo širenje. Povijesna znatnost u tom smislu protureformaciju na području Banske Hrvatske i Slavonije omeđuje na razdoblje od posvećenja zagrebačkog biskupa Jurja Draškovića 1563. do donošenja vjerskog zakona 1604, kada je Sabor donio vjerski zakon kojim je protestantima („hereticima“) bilo zabranjeno nastanjivanje u Kraljevstvu Hrvatske i Slavonije (Budak 2007: 181). Iz toga proizlazi da početkom 17. stoljeća, kada u Zagreb i u Hrvatsku dolaze isusovci, reformacija više nije neka stvarna opasnost, odnosno protureformatorska aktivnost Crkve slabi, a jača duh katoličke obnove koja ima sveobuhvatniju misiju u širim slojevima stanovništva. Ako bismo se vodili samo tim podacima, onda bismo Mulihovo bavljenje problemom protestanata pripisali ponavljanju općih mjesta isusovačke literature iz ranijih perioda u kojima se ukazuje na isti problem (npr. kod Jurja Habledića). Međutim, vjerojatnije je objašnjenje kojim se nastanak Mulihova *Kratkog zavjetka* povezuje s konkretnom i aktualnom povijesnom situacijom u kojoj se autor našao tijekom svoga dvadesetsedmogodišnjeg (od 1727. do 1754) misionarskog djelovanja. Ivan Fuček znakovitim smatra to što Mulih u svojoj knjižici posebno izdvaja i govori o Mađarima, mađarskim kraljevima i mađarskoj vjeri te razlog pronalazi u Mulihovim kajkavskim misijama u Prekodravlju i Prekmurju 1747. i 1748. godine. Naime, nekoliko župa iz tog pograničnog područja s Mađarskom (Legrad, Bikeš, Breznica, Baboča, Vizvar, Sv. Martin i dr.) u ono je doba pripadalo Zagrebačkoj biskupiji⁶, i u njima je za vrijeme Mulihovih misija zabilježen veći broj obraćenja s luterana-

⁶ Premda je potkraj 16. stoljeća sve više napredovala katolička obnova, malen broj luterana ustrajao je u svojoj vjeri, posebno u *Prekmurju*, gdje se protestantizam zadržao sve do naših dana. Kako je sve do 1777. god. Prekmurje bilo u sastavu Zagrebačke biskupije, i katolički su svećenici sve do druge polovice 18. st. bili suočeni s protestantizmom (Kolarić 2005: 439).

nizma i kalvinizma na katoličku vjeru.⁷ Ako se u obzir uzme još i Mulihova metoda pripremanja priručnika (katekizama ili molitvenika) za pojedine misije, vrlo je vjerojatno kako je i *Kratek zavjetek* iz 1747. napisan s istom svrhom (Fuček 1994: 126–127). Općenito su Mulihove misije ostale zapamćene po „fenomenu obraćenika“, tj. po velikom broju obraćenja pripadnika drugih konfesija na katolicizam, pri čemu je za ovu temu posebno zanimljiv podatak da je od ukupnog broja obraćenika (spominje se brojka 672), najveći broj (438) obraćenih luterana i kalvina (Fuček 1994: 372, 380). U tom smislu nameće se i pitanje uloge misijskih priručnika, u ovom slučaju *Kratkog zavjetka*. U radu se, stoga, analiziraju strategije kojim se oblikuju predodžbe o protestantima kao krivovjercima u katehetičkoj knjižici *Kratek zavjetek*, odnosno nastoji se utvrditi značajke Mulihove kontroverzije s protestantima u odnosu na druge konfesije (pravoslavne i muslimane) s obzirom na kontroverzističke dijelove u *Poslu apoštolskom*.

II.

Kratek zavjetek pisan je u obliku ispovijesti u kojoj jedan učeni luteran donosi 40 „zroka“ (razloga) zašto je napustio luteranstvo i pristupio katoličkoj vjeri. Iako je ispovijest pisana u prvome licu jednine, ne može se govoriti o *samoprikazivanju* subjekta, već je riječ o pokušaju *objektivacije* pojedinačne koncepcije religijskoga identiteta kroz model kontroverzije. Odabir prvoga lica ne rezultira dominacijom subjektivnog kuta gledanja, nego se u djelu predočuju opće vrijednosti koje su uvjetovane autorovim pastoralno-katehetskim djelovanjem u duhu protureformacije. U prvom dijelu knjige, na prve 42 stranice, iznosi se i razlaže 40 „zroka“, a na posljednjih šest nepaginiranih stranica nalazi se dodatak pod naslovom *Zercalce dvojversto gde se iz jedne i druge strani vide stanoviti zroki, zarad kojeh vsvaki človek (ki se želi zveličiti) moral bi postati, ali obstati katolik, ar se drugač ne more zveličiti*. U *Zercalcu dvojverstom* zapravo se kroz 12 razloga zašto postati i 12 razloga zašto ostati rimokatolik, ukratko sažima 40 prethodno opširnije objašnjenih „zroka“.⁸ Sadržaj teza *Kratkog zavjetka* može se razmatrati kroz nekoliko ključnih tema o kojima autor polemizira s luteranima i kalvinima:

---

⁷ Najmasovnije obraćenje dogodilo se ipak koju godinu ranije, 1735. u Legradu. U izvještaju o misiji spominje se brojka od oko 300 luterana i nekoliko kalvinaca (Fuček 1994: 376–378).

⁸ Zanimljivim se čini uočiti kojim brojevima Mulih oblikuje sadržaj djela i ukazati na njihovu simboliku u tradiciji zapadnog kršćanstva; „broj 40 jest simbol vremena kušnje i usavršavanja“, a broj 12 „predstavlja savršen sklad između zemaljskoga i nebeskoga“ (usp. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* 2006: 210, 237).

- a) ime i konfesionalni identitet
- b) tradicija i autoritet
- c) širenje i tumačenje vjere
- d) nauk o spasenju.

*

a) Ime i konfesionalni identitet

Jedno od središnjih pitanja suvremenoga humanističkoga i društvenog diskursa tiče se tvorbe identiteta, pri čemu se izdvajaju dva pristupa: esencijalistički i antiesencijalistički. Većina teoretičara zagovara potonji stav, a svoje uporište i polazište pronalazi u jeziku kao jednom od glavnih medija kroz koji i u kojem se identitet uspostavlja i ostvaruje. Kristina Peternai-Andrić navodi upravo čin imenovanja – davanja i korištenja imena – kao „najočitiji jezični modus uspostave identiteta“ koji „može predstavljati dio procesa prihvaćanja pojedinca u neku kulturnu, religijsku ili drugu zajednicu, ali također može predstavljati i dio procesa isključenja iz zajednice“ (Peternai-Andrić 2012: 11). Upravo na primjeru izraza „reformacija“ očituje se problematika imenovanja i uspostavljanja konfesionalnog identiteta jer je riječ o nazivu koji obuhvaća četiri glavne tradicije koje su se iz njega razvile: 1) evangeličku ili luteransku, 2) reformiranu ili kalvinsku, 3) anglikansku te 4) radikalnu ili anabaptističku tradiciju (prema: Jambrek 2013: 16). Mulihov se obraćenik u *Kratkom zavjetku* obraća samo luteranima i kalvinima, s tim da treba napomenuti kako su izrazi *luteran, luterani, luteranski i luteranstvo* sve do potkraj 16. st. smatrani pogrdnima. Naime, koristili su ih Lutherovi protivnici dok Luther nije prihvaćao taj naziv, nego se više volio nazivati evangelikom (Jambrek 2013: 17).⁹ Upravo luteransko i kalvinističko samoodređenje jedinstvenim imenom „evangeliumske vere“ predmet je Mulihova osporavanja u prva tri i u četrnaestom „zroku“. Naglašavajući neslogu i različitost između luteranskog i kalvinističkog nauka, smatra neopravdanim da se vežu uz jedno sveto evanđelje. Osim toga, ni jedna od te dvije vjere nema neki dokaz po kojem bi pokazala da je bliža nauku svetoga evanđelja od one druge, primjerice „tak bi luterani morali za svoju veru jedan takov zrok pokazati kakvoga ne bi mogli kalviniste niti nikakvi drugi krivovernici za svoju pokazati da je Svetomu Evangeliumu priložneša i zato segurneša nego druga“ (KZ, 3). I konačno, autor poseže za strategijom relativizacije imena: „Kajti ne vidim zroka zakaj se luterani zovu

---

⁹ Ipak, nakon Lutherove smrti, njegovi sljedbenici prihvatili su za sebe naziv „luterani“, koji je postao razlikovno sredstvo konfesionalne zajednice (Jambrek 2013: 17).

evangelici, a kalviniste *reformati*, kakti popravljene vere, a ne bi se tak zvali anabaptiste i ariani?“ (KZ, 3). Time zapravo niječe konfesionalni identitet luterana i kalvina; isključuje ih iz zajednice pravovjernih, tj. poistovjećuje ih s drugim vjerskim skupinama koje je Rimokatolička crkva proglasila heretičkim te ih pogrdno naziva *pokvaritelima* i *pregonitelima* vjere: „Ada jedni i drugi daleko od istine blude, zato ove i one ostavljam“ (KZ, 4).

b) Tradicija i autoritet

Na tradiciju, bilo da se shvaća u širem smislu kao ukupna kultura ili u užem kao dio kulture (tzv. duhovna kultura – običaji, vjerovanja, narodna umjetnost i dr.), danas se uglavnom gleda kao na suvremenu konstrukciju projekiranu u prošlost da bi se tumačila sadašnjost. Odnosno, to znači kako svaka zajednica iz prošlosti i nasljeđa izabire one elemente koji odgovaraju njezinim interesima i vrednotama u sadašnjosti (Hobsbawm; prema: Čapo-Žmegač 1998: 17). Pozivanje na tradiciju čime se ističe kontinuitet, postojanost te značaj vjerskih i crkvenih autoriteta među najčešćim su postupcima kojim Mulih oblikuje predodžbu o rimokatoličkoj vjeri kao pravoj vjeri: „Kajti ako pogledam one perve svete Cirkve i starih sveteh otcev pisma, tak vidim da oni samo katoličansku rimsku veru hvale i zvišavaju, a vse druge ovoj suprotivne odmeću i proklinjaju“ (KZ, 10). Za razliku od luterana i kalvina koji nisu prihvaćali crkvene strukture već su na Crkvu gledali kao na zajednicu svetih čiji je temelj kontinuitet riječi Božje (Jambrek 2013: 39), Mulihov obraćenik izdvaja figure pape, svetaca, misnika, redovnika, pustinjaka, mučenika i vjerskih naučitelja kao vjerskih autoriteta koji su živjeli i umrli u rimokatoličkoj vjeri. Figure Svetoga Pavla, Svetoga Petra te pape kao Petrova nasljednika postavljaju se kao najbolji jamci pouzdanosti i trajnosti te vjere:

Ada gde bi ja našel segurnešu veru, nego ovu koja je bila Svetoga Pavla Apostola (KZ, 13); kajti su negda oni strašni poganini najbolje od Rima hoteli katoličansku veru odvernuti i Rim od nje obćuvati, zato je pravo onde najbolje zasađena i potvrđena. Gde Kristušev namestnik, a svetoga Petra naslednik, Sveti Otac Papa stalno prebiva, te kakti zemeljski i duhovni glavlar gospoduje (...) (KZ, 48).

Nasuprot tome, o luteranima i kalvinima konstruira sliku u kojoj su oni nasljednici tradicije krivovjerja, jer ni luteranska ni kalvinska vjera ne može pokazati ni jednog vrijednog naučitelja:

Nego su sami ovi navučiteli od starih nekojeh vu vere bludnikov, te negda od one perve svete Cirkve prokletih krivovernikov nekoje bludnje pobrali te z novum farbum pomalane skupa spravili i tak jednu novu

veru skerпали. Koju su ne z Kristuševem nego svojem imenom okerstili. Zato se zovu Luterani i Kalviniani (KZ, 15).

Osim toga, još je stara zajednička crkva na *spraviščima* (crkvenim saborima) proklela krive *kotrige* (članke) vjerskog nauka krivovjeraca na kojima se temelji i nauk luterana i kalvina. Mulihov obraćenik posebno kritizira deset *kotriga* koji se tiču pet temeljnih načela reformatora, a to su: „prvo, Biblija je jedini autoritet za vjerovanje i življenje, nasuprot crkvenom učiteljstvu i tradiciji (*sola scriptura*); drugo, Bog po svojoj suverenoj i slobodnoj milosti oprašta grijeha (*sola gratia*); treće, spasenje je milosni dar Božji u Isusu Kristu koji se prima isključivo vjerom, a ne ljudskim nastojanjima i djelima (*sola fides*); četvrto, svećenstvo svih vjernika; peto, crkva je definirana kao zajednica svetih (Jambrek 2013: 26). Valja primjetiti kako su u *Kratkom zavjetku* ta načela u *kotrigima* uglavnom oblikovana samo kroz svoj negativni vid, koji je opet negativan iz perspektive rimokatoličkog nauka vjere. Primjerice:

I. *Da vu človeku ne slobodna volja na dobro, ali na zlo, nego da vse kaj čini, ono mora činiti; V. Da pokora ne sakramentum (...); VI. Da divojačka čistoča ne bolša i Bogu vugodneša nego je hižni zakon (...)* (KZ, 7, 8).

Uz poricanje autoriteta, Mulih luteranima i kalvinima osporava i kategoriju tradicije. O njihovoj vjeri piše kao o novoj i nestalnoj, što argumentira primjerom Mađarske i hrvatskih zemalja:

ar luteranska donešena je vu Mađarski orsag stoprav od vezda računajuč pred 207. to je to pred dvesto i sedmemi letmi, a kalvinska pred 155. to je pred sto pet deset i petemi letmi. A vu Horvatsku, Slovensku, Dalmatinsku, Srimsku i Kranjsku niti Latinsku zemlju jošče do sada nesu donešene. Ada su nove, te vu malo mestah i vsigde na nikaj idu, kak vidimo (KZ, 25–26).

Značenje nestalnosti i prolaznosti aktualizira se i kroz pomalo podrugljivu usporedbu novih vjera s gljivama i snijegom: „A druge nove vere kak su berzo izniknule, tak su nekoje kakti glive poginule, a druge vsaki den kakti sneg ginu“ (KZ, 26). S druge strane, rimokatolička je vjera bila proganjana od mnogih pogana, Židova i krivovjeraca i unatoč tome opstala je te se ne može naći zemlja gdje ne bi bilo katolika. Mulih nadalje uspostavlja vrlo čvrstu vezu između konfesionalnoga i etničkog identiteta, odnosno uočava se strategija sakralizacije etničkog i nacionalnog identiteta; za mađarske kraljeve kaže kako nisu ni znali za kalvinsku i luteransku vjeru, a hrvatski kraljevi još i manje:

Premislete dragi moji! Na koju veru negda naši stareši navlastito Mađari iz poganinstva pred 757 letmi jesu se obrnuli? Ne li na katoličansku? Stanovito ne drugač ar vu vreme S. Istvana kralja mađarskoga niti luteranske niti lalvinske vere ne bilo na svetu, nego potlam na 550. let jesu izniknule. Opitajte vu kojoj veri jesu živeli naši sveti kralji mađarski Istvan, Laslov, Salomon i ostali svetcu oni, koje i vi za prave svetcu deržite i nekojeh ime nosite? Stanovito nesu vu luteranskoj niti kalvinskoj koje jošče onda nesu bile na svetu, a jošče menje vu orsagu Mađarskom (KZ, 38–39).

Naime, Hrvati su skoro dvjesto godina prije Mađara prihvatili rimokatoličku vjeru, a poslije su se protiv luteranske i kalvinske vjere branili tako da u cijeloj Slovenskoj i Hrvatskoj luteran ni kalvin nije imao stalne *hiže* niti stalnog prebivališta.¹⁰

c) *Širenje i tumačenje vjere*

O reformaciji šesnaestoga stoljeća govori se kao velikoj prekretnici u europskoj povijesti, a često joj se pridaje značenje komunikacijske revolucije u kojoj je pobijedila kultura propovjedništva, pismenost i tiskarsko umijeće (Jambrek 2013: 237). Propovijedanje je bilo najčešća metoda naviještanja evanđelja (Riječi Božje) kojom su se služili reformatori, stoga su upravo *predikanti* (propovjednici) u *Kratkom zavjetku* glavni predmet kritike. Mulih svoju kritiku gradi na opoziciji između rimokatoličkih redovnika i misionara s jedne, te luteranskih i kalvinističkih propovjednika s druge strane. Za pobožne *persone* koje odluče posvetiti život svjedočenju i tumačenju katoličke vjere kaže kako su često plemenitoga i velikog roda. Kada odluče pobjeći u *kloster* i tamo živjeti pustinjačkim životom, tada sve svoje obilno blago prikažu Bogu te žive u siromaštvu, čistoći tijela i poniznosti. Za razliku od njih „nigdo od velikoga roda niti od obilnoga blaga neće predikant postati, te čistoću stalno obdržavati. Od kud se vidi da predikanti postanu samo iz svoje potreboče, a ne iz ljubavi Boga i duš zveličanja“ (KZ, 19). Suzdržavanje od tjelesne nasla-

¹⁰ Iako su početkom 17. stoljeća u Zagrebu u Gornjem gradu živjeli neki Grci i kalvini, „ali kak su patri jesuite tam došli leta Krist. 1606. taki vu perva leta jesu se vsi na veru katoličansku obrnuli“ (KZ, 40). O tome svjedoče i povijesni izvori u kojima se spominje pismo biskupa Nikole Stjepanića Selničkog od Konjščine upućeno kralju Rudolfu 5. svibnja 1601. godine iz kojeg se saznaje da je Benedikt Blažeković, građanin i stanovnik kraljevske varoši na brdu Gradecu u Zagrebu, kao opaki kalvinist propovijedao evanđelje te upućivao vjernike protiv katoličkoga svećenstva. Godine 1614. dvadeset i osam zagrebačkih građana protestanata moralo je pod prisilom isusovaca prihvatiti katoličku vjeru, a među njima su bile dvije plemkinje i jedan mladi plemić (usp. Klaić 1980: 667, 670).

de (*uskraćivanje užitka* – J. le Goff, 1993) i čuvanje prve čistoće (djevci i djevice) naglašava se kao osobita vrlina rimokatolika, rijetko viđena i u drugim vjeroispovijestima, a naročito ne kod luterana i kalvina. Za nove vjere kaže da otvaraju put za svakojake naslade grešnog tijela dok je Krist učio kako je u nebesko kraljevstvo uzak put i tijesna vrata: „Kojega puta vaši predikanti nikomu ne svetuju, niti sami po njem ne žetuju, nego se derže prostranoga koji od neba vu pekel pelja, kam ja ne želim za njimi pojti“ (KZ, 23). Nevjerodostojno i licemjerno je i kako *predikanti* hvale i uzvisuju Kristovu muku i poniznost svetaca, a sami tako ne žive niti savjetuju drugima. Zapravo, kada je riječ o djelovanju *predikanata* na druge u smislu širenja kršćanske vjere i obraćanja pogana, Židova i drugih krivovjeraca na Kristovu vjeru, do izražaja dolazi njihov veliki nemar i neuspjeh. Drukčije je pak s rimokatoličkim učiteljima koji „kakti pravi apostoli (z velikem trudom i stanovitum žitka pogibeljum) idu vu daleke orsage, vu Indiu, Japoniu i drugam... (KZ, 18)“ da bi činili dobra djela i krivovjerce na kršćansku (rimokatoličku) vjeru obratili. Mulih ponavlja i tvrdnju o razjedinjenosti luterana i kalvina, odnosno u ovom slučaju neslaganje njihovih *predikanata* u tumačenju vjerskih *kotriga*; čak i oni koji se istim imenom nazivaju (npr. luterani), u jednoj državi (*orsagu*) ili *varošu* uče drugačije negoli u drugoj državi ili *varošu* – rimokatolici pak po cijelom svijetu i u svakoj državi svugdje isto vjeruju i tumače (KZ, 22). U *Kratkom zavjetku* izdvajaju se još dva oblika djelovanja kojima je cilj učvršćivanje u vjerskom nauku, a to su crkvena *spravišča* (sabori) i polemika (kontroverzija). *Spravišča predikantov* i njihovih učitelja nisu nimalo slična katoličkim *spravišcima* „ar onde ne bilo svetoga navuka, ne bilo sveteh otcev niti vnožine dalečnih narodov koji su navadni dojti vu spravišča katoličanska, nego su se spravili samo iz nekojeh varašev predikanti“ (KZ, 27), koji se nisu brinuli za povećanje službe Božje niti za smanjenje grijeha, niti za mir i složnost ljudi kršćana, nego samo za svoje slobodnije i obilnije življenje. Kad su pak u prilici međusobnog polemiziranja s rimokatolicima, *predikanti* se prikazuju kao oni koji imaju nisku kulturu govora koju karakteriziraju *ad hominem* napadi, odnosno riječima Mulihova obraćenika:

Kajti vidim da kada predikanti suprot katolikom pišu ali govore tak to čine špotljivo, serdito i negda lažljivo da samo pri ljudeh nje odurne včine, a ne da bi kakovistinski zrok suprot katolikom donesli, nego samo ova koja i katoliki ne tajе, ali koja ne vuče (...) Kada pako katoliki suprot predikantom pišu ali govore tak to vse čine tiho, ljubleno i z istinum, zato njim predikanti izraven ne hte niti ne mogu odgovoriti, nego razgovor na drugo obrernu, da se oslobode (KZ, 20–21).

d) *Nauk o spasenju*

Jedno je od temeljnih načela svih reformatorskih tradicija i pokreta ono koje govori o spasenju ili, Mulihovim rječnikom, *zveličenju*. Reformatori tumače kako je spasenje dar Božji, tj. kako se pomirenje s Bogom postiže isključivo po Božjoj milosti (*sola gratia*) i prima isključivo vjerom (*sola fides*), a ne ljudskim nastojanjima i djelima (Jambrek 2013: 41–42).¹¹ Mulihovu je obraćeniku *zveličenje* možda i najjači argument kada pokušava dokazati pravovjernost rimokatoličkog nauka, odnosno krivovjerje luterana i kalvina:

Kajti sem očivesto videl da vi luteriani i kalviniste, ako polag vaše vere hočete složno govoriti tak morate reči da je vaša vera kriva. Kaj vam se ovak more pokazati: ar vi verujete da se človek vu katoličanske vere more zveličiti, a da verujete da katoliki imaju pravu Božju veru ar s e drugač ne bi mogli zveličiti (KZ, 5).

Čovjek ne može biti Bogu ugodan niti se *zveličiti* ako vjera nije prava, a luteranska i kalvinska vjera nemaju pravi duhovni nauk od dobrote i kršćanske savršenosti, od pridržavanja Božjih zapovijedi, od straha Božjega, nego sve daju na slobodnu volju. I za tu vjersku zabludu Mulih proziva i traži odgovornost među *predikantima* koji po svojoj volji čitaju i tumače *Sveto pismo*, tumače drugačije negoli piše: „Ar gde Kristuš govori: *Ako hočeš vu žitek vlesti, obderžavaj zapovedi*. Oni razumevaju ovak: samo veruj i čini kaj hočeš. Gde S. Pavel Rimljanom piše: *Sudim da se človek zveliči po vere*. Oni pridaju: po *same* vere. I tak vnoga druga pridavaju, ali prevračaju“ (KZ, 21). Osim toga, kada *prodekuju*, samo katolike *karaju*, a ono što je potrebno za *zveličenje* duše sasvim zapuštaju; grešnike ne kritiziraju, pobožne ne hvale, te ne daju *pelde* (primjere) uzornog ponašanja. Zanimljiva je i svojevrsna vrijednosna ljestvica kojom Mulih, očito po kriteriju pravovjernosti i vjerske moralnosti, rangira određene vjeroispovijesti: „Kajti vidimo: da iz najgoršega katolika biva najbolši luteran; iz najgoršega luterana najbolši kalvinista; iz najgoršega kalviniste najbolši arian; iz najgoršega ariana najbolši mahometan“ (KZ, 28–29).

---

¹¹ Ovdje treba istaknuti kako su i rimokatolici vjerovali da su spašeni po milosti u Kristu, ali su se uz to, sigurnosti radi, oslanjali i na vlastita dobra djela. S druge strane, reformatori nisu sasvim odbacili značenje dobrih djela, ali nisu ih smatrali sredstvom kojim se postaje pravedan i dobiva opravdanje, već samo rezultatom pravednosti (Lane, prema: Jambrek 2013: 38).

III.

Pogled u kontroverzističke dijelove *Posla apoštolskog* koji govore o protestantima (luteranima i kalvinima), pravoslavcima (Vlasima i Grcima) i muslimanima (Turcima) pruža nam širu sliku o interkonfesionalnom djelovanju Jurja Muliha. Iako kontroverzistički dio o protestantima sadržajno korespondira s *Kratkim zavjetkom*, na stilskoj se razini primjećuje Mulihev oštrij izraz, koji je tim više uočljiv ako se stavi u korelaciju s ostale dvije kontroverzije. Već sami naslovi *navuka: Od Cirkve krivoverske; Suprot nepriatelom naše Cirkve i Od Znamenja naše vere i Cirkve* (usp. PA, 274–308) sugeriraju usmjerenost na razliku „mi“ (rimokatolici) – „oni“ (luterani i kalvini), pri čemu su „oni“ okarakterizirani primarno kao krivovjerci i neprijatelji. Problematizira se naziv „evangelici“ tako što se uz podrijetlo njegova nastanka vežu negativne konotacije nasilja, porobljavanja i okrutnosti: „Zovu se, ali ne drugač nego kakti *Scipio* drugač Rimski, zove se *Afrikanski*, kajti je porobil Afriku. Tak i krivoverci zovu se *evangelici*, kajti su prevernuli Evangelium“ (PA, 291–292)¹². Osim toga, vrlo pogrdno i uvredljivo piše i o začetnicima luteranske vjere:

(...) prvi početnici nesu bili sveti nego prokleti zverzikape ter od Reda i vere puntari, zarad same žene čistoče neprijateli, Sveteh Otcev pošpotiteli, smradljivoga svojega tela sužnji, kojemu, da po nečistoče do kratka vremena vgođe, dušu i telo na veke gube (PA, 277).

Utemeljena na tradiciji krivovjerja i nemoralu njezinih predstavnika, luteranska se Crkva atribuirala kao *grešna, bedasta*, suprotstavljena Bogu i zdravomu razumu, što kulminira osudom u stilu inkvizicijskih postupaka: „(...) a oni [krivovjerci – op. I. M.] su se odvergli ter su kakti odsečena rozgva, koja ne za drugo nego za oženj“ (PA, 292).

Za razliku od polemike s luteranima i kalvinima, znatno pomirljiviji ton prevladava u raspravi s pravoslavcima (Grcima i Vlasima).¹³ Mulihi ih redovito naziva kajkavskim izrazom *rastanci*, za koji Fuček kaže kako je u Muliho-vo doba označavao poštovanje, nipošto ironiju ili pogrdu. *Rastanci* je značilo isto što i *odijeljeni*, a od Drugog vatikanskog koncila (1962–1965) riječ je o

¹² Svi citati iz *Posla apoštolskog* donose se u transkribiranom obliku prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II D – 8° – 1, knj.1. U zagradi se navodi skraćena naslova PA i broj stranice na kojoj se citat nalazi u navedenom izdanju.

¹³ Rasprava je sadržana u *navucima* XLII–XLVI koji nose sljedeće nazive: *Od raztanja Cirkve izhodne, iliti Gerčke od Zahodne, iliti Latinske, tojeto Rimske; Od vere i zakona vezdašnjeh raztancev i Moskovit i Vlahov; Od bludnje i tužbe focijanske suprot Rimske Cirkve; Od zrokov zarad kojeh Vlaha i vsi gerčkoga zakona ljudi raztavleni morali bi se z Rimskum Cirkvum zjediniti iz zjedinjeni stalno obstati da bi sebi dobro hoteli i Od kalvinskoga vablenj Vlahov na svoju krivu veru* (PA, 308–368).

ekumenskom izrazu *fratres dissidentes* = *odijeljena braća* (Fuček 1994: 388). Kritike koje upućuje pravoslavnima uglavnom proizlaze iz opzicije vremena prije raskola (vrijeme jedinstva Rimske i Grčke crkve) i razdoblja nakon raskola. Iako se prvo razdvajanje dogodilo još u 5. st. za vrijeme bizantskog cara Zenona (474–491), naglasak se stavlja na Focijev raskol u 9. stoljeću. Mulih kao najočitiji primjer uzima sliku Grčke koja je „(...) prvo buduća gospa narodov i škola mudrosti, gizdava ne hotela Kristuševomu namestinku rimskome Pape biti podložna, vezda vu tmice razuma priprosta ter čudno ponižena, nemilostivnomu turskomu jarmu mora biti pokorna“ (PA, 320). Dakle, u vremenu prije raskola pravoslavci su imali učene naučitelje i slobodu, a odijelivši se od Rima, udaljili su se od centra znanja i pali u tursko ropstvo. Za razliku od rimokatolika koji imaju učene duhovnike i pastire, pravoslavni su „duhovniki tak priprosti i bedasti, niti Evageliuma ne razmeju, niti ljudstva ne navučaju, niti onoga kaj navučaju sami ne obderžavaju. Zato vnoge duše prez praveh pastirov od pravoga puta nebeskoga daleko blude i med peklenske vuke opadaju...“ (PA, 309). Ipak, među rastancima nisu svi koji se pridržavaju Focijeva nauka, ima ih u *Moskovie* (Rusiji), *Polonie* (Poljskoj) i drugdje koji su sjedinjeni s Rimskom crkvom (*unijati*). Možda je ipak najvažniji argument na kojemu se gradi ekumenski duh polemike sljedeći: „Cirkva zahodna iliti Rimska od izhodne iliti Grčke (govoreč od perveh pobožneh vremen) ne razdeljava se vu vere, nego samo vu zakonu iliti ceremoniah“ (PA, 324). Mulih potom u zasebnom poglavlju navodi *zroke (...) zarad kojeh Vlahi i vsi Grčkoga zakona ljudi raztavleni morali bi se z Rimskum cirkvum zjediniti iz zjedineni stalno obstati da bi sebi dobro hoteli* (usp. PA, 356–362). Prvenstveno se naglašava važnost povratka na *staru Grčku crkvu* prije Focijeva raskola te daje obećanje Vlasima da će se po sjedinjenju njihovi sinovi obrazovati u katoličkim školama te kao obrazovani ljudi steći ugled u društvu. I u poglavlju *Od kalvinskoga vablenja Vlahov na svoju krivu veru* (PA, 363–368) nagovaraju se Vlasi i Grci na jedinstvo s Rimskom crkvom, ukazuje na sličnosti u vjerskom nauku rimokatolika i pravoslavaca, apostrofiraju ih se s *dragi Vlahi i Grki, predraga bratjo*, dok se o kalvinima izražava vrlo negativno.

Aktualna povijesna situacija u kojoj se Turci poraženi 1717. godine ponovno vraćaju i zauzimaju teritorij kod Beograda 1739. godine te postaju susjedi kršćanima, povod je Mulihu da se kratko osvrne i na njihovu vjeru, tj. na *turski zakon* (v. *Navuk XLVII. Od zakona turskoga*: PA, 369–382). Polazeći od činjenica o nastanku islama, posebno se usredotočuje na lik i djelovanje Muhameda. Muhamed je prikazan kao lažljivac i nepismen čovjek koji svojim postupcima izaziva podsmijeh. Želeći svoju rodbinu i ženu privući kršćanstvu, lagao je da mu se ukazao anđeo Gabrijel i da je on sam zapisao njegove riječi. Muhamedove su varke otkrivene, on završava u progonu, ali

nalazi sljedbenike koje poučava: „Da je njemu Bog obznanil da se ova vera silum i z mečem mora povekšavati, a Bog hoće svoju pomoć pridati i ki goder vu takvom boju poginu oni na veke budu zveličeni“ (PA, 371). Međutim, Mulih za Muhamedovu vjeru kaže kako je *skrpana* iz drugih krivih vjera, „kakti gunj iz vnogo krpic“ (PA, 373), a naturalistički opis mrtvog Muhamedova tijela na odru koje jedu psi¹⁴ vrhunac je obezvredivanja njega kao proroka, ali i islama kao vjere muslimana. Unatoč prevladavajućoj negativnoj predodžbi o Turcima, autor ipak zaziva i moli Boga da se Turci obrate na pravu katoličku vjeru kako se pakao ne bi punio dušama koje su stvorene na Božju sliku. Nakon te molbe slijedi *Razgovor kojega kršćenik s Turčinom kruto vučenem, pred vnogemi ljudmi je imal vu Varadinu leta 1547. 19. dan majuša* koji vode *kršćenik* (kršćanin, rimokatolik) i Turčin. Kršćenik tumači znak križa i Sveto Trojstvo, a Turčin ostaje zadivljen njegovim znanjem: „Ja stanovito nigdar nesem štimal da vi tak dobro od Boga verujete i držite (...) a vi tak dobro znate, nego kak vidim, samo vam to menjka da *Mahometa* velikoga proroka Božjega tak za malo držite“ (PA, 379). Svrha tog razgovora bila je potaknuti Turke na obraćenje, ali i ukazati na neke propuste katoličkih vjernika koji se onda dovode u vezu s vojnim porazima od Turaka kao kaznom Božjom.

IV.

Mulihov stil pisanja uglavnom se određivao kao „asketski“, a manje estetski (Badalić 1935: 124), dok se o izrazu njegova interkonfesionalnog diskurza pisalo kao „uzornom“, „suzdržljivom“, „dalekom od ironije i žučljivosti“ (Fuček 1994: 372, 374). U Mulihovoj kontroverzistici prepoznavalo se pak prije svega pastoralno-misionarsko-katehetsko i prosvjetno djelovanje s ciljem obraćenja grešnika na pravi život (*metánoia*), a znatno manje teološki vid znanstvene rasprave (Fuček 1994: 373, 388). Analizirajući strategije kojima Mulih oblikuje predodžbe o protestantima (luteranima i kalvinima) u knjižici *Kratek zavjetek zrokov* te ga uspoređujući s kontroverzističkim djelovima *Posla apoštolskog* u kojima također polemizira s protestantima, ali i s pravoslavnima i Turcima (muslimanima), ipak se nameće potreba djelomičnog revidiranja postojećih stavova. Tome je prvenstveno razlog Mulihov kontroverzistički diskurz o protestantima, o kojemu se dosad manje ili nepotpuno pisalo, a upravo je u njemu najizraženija konfesionalna isključivost i netrpeljivost protureformatorske provenijencije. Najčešći postupci kojima se konfesionalni identitet luterana i kalvina negativno određuje su: osporavanje

¹⁴ „Zato čuvari tela, ki su to gore stajanje videti želeli, na treći dan telo smrdeće jesu ostavili i psi jesu pristupili, ter su jednu stran tela pojeli i da bi ne bili otirani, bili bi vse vu želudec zakopali, ar su i psi sudili da je njihov želudec dober grob za takvoga proroka“ (PA, 372).

i relativizacija imena, aktualizacija značenja nesloge, nasilja i neprijateljstva uz ime, isticanje i povezivanje s tradicijom krivovjerja te osuda hedonizma i nemorala njihovih predstavnika (prvenstveno *predikanata*). Osim krivovjerja luterana i kalvina, i vjera Turaka je dominantno negativno predstavljena, a uglavnom su pozitivno vrednovani pravoslavni kršćani (Vlasi i Grci). Stoga, kada se govori o Mulihovu kontroverzističkom diskurzu, potrebno je razlikovati polemički stil koji se ne suspreže od degradacije, pogrde i ismijavanja u raspravama s protestantima i muslimanima, te ekumenistički i nagovarački stil pomirljiva tona kontroverzije s pravoslavnima.

Literatura i izvori

- Badalić, Josip, „Juraj Mulih (1694–1754)“, *Vrela i prinosi*, br. 5, Sarajevo, 1935, str. 93–126.
- Belić, Predrag, „Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća“, u: *Isusovci u Hrvata*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija „Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata“, Durieux, Zagreb, 1992, str. 158–168.
- Budak, Neven, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Leykam international, Zagreb, 2007.
- Čapo-Žmegač, Jasna, „Elementi hrvatske seljačke kulture u prostoru i vremenu“, u: *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, uredila Jasna Čapo-Žmegač [et. al.], Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 9–22.
- Dukić, Davor, „Hrvatska književnost: neke temeljne značajke“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, uredio Ivan Supičić, Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII.–XVIII. stoljeće), urednik sveska Ivan Golub, HAZU, Zagreb, 2003, str. 487–499.
- Fuček, Ivan, *Juraj Mulih – život i djelo*, Durieux, Zagreb, 1994.
- Georgijević, Krešimir, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Jambrek, Stanko, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Srednja Europa, Biblijski institut, Zagreb, 2013.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, Knj. 5. Četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga: (1527–1740)*, priredio Trpimir Macan, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980.
- Kolarić, Juraj, *Ekumenska trilogija: istočni kršćani, pravoslavni, protestanti*, Prometej, Zagreb, 2005.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.

- KRATEK ZAVJETEK | ZROKOV, | Koje pred nekuliko letmi, | jeden vuc-
hen Lutheran je szudil | zadovolynne, da iz Lutherana, Kal-| vinifte, i vřzako-
ga drugoga Krivo- | vernika, vřzaki, kojifze feli zveli- | chiti, mora Katholik
pofztati, i vu | Vere Katolichanfzke Rimfzke sztal- | no obfztati. Kojegafzu
rechi ovde | dole pofztavlyene. (NSK R II E – 16° – 44).
- Le Goff, Jacques, „Uskraćivanje užitka“, u: *Srednjovjekovni imaginarij: eseji*, Anitbarbarus, Zagreb, 1993, str. 143–153.
- *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio
Anđelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.
- Matic, Tomo, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Djela
HAZU, knjiga XLI, Zagreb, 1945.
- Muli, Juraj, 1742. POSZEL | APOSTOLSZKI | Vu | Navuku Kerschan-
szkom | pofztavljen, | Z-Oblafztjum, Volyum, i Dareslivofztjum | Prefzve-
tloga i Prepoftuvanoga, | *Goszpodina Goszpodina* | JURAJA BRANJUGH
| Z-Bosjsum, i Apoftolfzkoga Sztola | Milofchum | BISKUPA ZAGREBE-
CHKOGA | Kralyevfzke Szvetlofzti Tolnachnika, | po Orfzageh Horvat-
hfzkom, Szlovenfzkom, | i Dalmatinfzkom, | Banfze Chafzti NAMESZT-
NIKA, | &c. &c. | *Ovak na Szvetlo dan, i vřzem Vernem Ker- | fchenikom vu
zduffno pofzlufsanye, a Duhov- | nem Pafztirom vu marlivo nazvezchanye |
fzerdcheno preporuchen.* | Z-Trudom, i Lyublenum Szkerbjum | P. JURA-
JA MULIH T. J. Meffnika | *Mifionariufsa Apoftolfzkoga* | Obnaflan, i ovde
na kratkom fzlofen. | Stanpan vu Collegiumu Zagrebechkom T. J. | po
Adalbertu Wefhely, Leta 1742. (NSK R II D – 8° – 1 knj. 1–2 a).
- Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti. Od Gunduli-
ćeva „poroda od tmine“ do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovin-
skoga“ iz 1756*, Knjiga III, Antibarbarus, Zagreb, 1999.
- *Opći religijski leksikon: A – Ž*, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“,
Zagreb, 2002.
- Peternai-Andrić, Kristina, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Antibarbarus,
Zagreb, 2012.
- Shek-Brnardić, Teodora, „Intelektualni razvoj“, u: *U potrazi za mirom i
blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, urednica izdanja Lovorka
Čoralić, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. V, Matica hrvatska, Zagreb, 2013,
str. 195–218.
- Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga I. Od humaniz-
ma do potkraj XVIII. stoljeća*, S uvodom Vatroslava Jagića o hrvatskoj
glagolskoj književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1913.

Ivana MIKULIĆ

IN THE SERVICE OF CONTROVERSY

The discussions in the Croatian controversial theology mostly refer to Orthodox Christians and only partly to Protestants. Although without author's verification, catechetical booklet *Kratek zavjetek zrokov* (1742/?, 1747) is almost definitely attributed to the Jesuit missionary and writer Juraj Mulih (1694–1754). The booklet was written in a confession form on the conversion of a learned Lutheran to Catholicism bringing up 40 reasons (“zroka”) against the Lutherans and Calvinists. Although confession is implying a model of conversion through first person singular form, it is not about self-disclosure but more an attempt to objectify the individual concept of religious identity through the model of controversy. The present paper focuses on the narrative strategies of the *Kratki zavjetek* that represent Protestants as heretics and attempts to explain interference of general (post-Tridentine) and specific socio-historical circumstances (Protestantism in the Zagreb Diocese of the 18th century) in the construction of the confessional (Catholic) identity. Taking into consideration that *Kratki zavjetek* corresponds with polemic parts of the Mulih's catechism *Posel apoštolski* (1742) regarding Orthodox and Muslim populations, the paper indicates the features of Mulih's controversy with Protestants in the wider context of his controversial thought.

Key words: *Juraj Mulih, Lutherans, Calvinists, controversy*

UDK 316.334.56(497.5 Osijek)''1687/1926''

Pregledni rad

Helena SABLJIĆ-TOMIĆ (Osijek)

Umjetnička akademija

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

hst@uaos.hr

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Odjel za kulturologiju

Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

hmesic007@gmail.com

GENIUS LOCI OSJEČKOG NUTARNJEG GRADA

Označiti grad znači promatrati ga kao na određeni prostor. Stoga provođenje ispravnog čitanja njegova teksta, prepoznavanje, razumijevanje i mapiranje onih vrijednosti koje pomažu u stvaranju i otkrivanju identiteta, u suodnosu je s djelovanjem grada i pojedinaca. To je proces koji omogućava spoznaju genius locia (duha mjesta). Označiti mjesto Gradom znači poznavati njegov ambijentalni, geografski i klimatski položaj, definirati ga osobinama njegovih stanovnika, njihovim sposobnostima i djelatnostima te njihovim duhovnim građanskim specifičnostima. U radu će se istraživački pogled zaustaviti na onim semantičkim prostorima koji Nutarnji grad (Tvrđu) čini najurbaniziranijim dijelom Osijeka, posebno na oblikovanju građanske kulture od oslobođenja Osijeka od Turaka, 29. rujna 1687. pa sve do rušenja tvrđavskih bedema 1923–1926. godine. Naime, vojni časnici, trgovci i obrtnici imali su jedinstveni ritam privatnoga vremena što nameće tezu kako u građanskom prostoru ponavljanje nije rutina, već ono individualnu naviku pretvara u svojevrstan obred.

Ključne riječi: *osječki Nutarnji grad (Tvrđa), duh mjesta, semantički prostori, ritam privatnog vremena*

Uvodno

Nutarnji grad Osijek imao je značajnu upravnu, gospodarsku, obrazovnu, vojnu i kulturnu ulogu.¹ Kada je želio semantički odrediti urbani prostor, Duško Kečkemet promatra grad kroz dvije temeljne strukture: 1. fizička struktura – trgovi, šetnice, parkovi, kuće, ulice koji određuju njegov izgled, prostorne odnose i funkcionalnosti dajući materijalni okvir za odvijanje života; 2. socijalna struktura koja prepoznaje kretanja ljudi, njihove navike i sjećanja.² Otkrivanje grada istovremeno ga označujući, pretvaranje mjesta i radnje svakodnevice u posvećene oblike, Grad postaje umjetničko djelo, a umijeće življenja u njemu posebna umjetnost. Njegova arhitektura i urbanizam bivaju prostorima kulturalnoga pamćenja dok sustav znakova stvara osobit odnos koji označava grad kao tekst kulture, odnosno kao njegovo opunomoćeno mjesto memorije.

I. Zapisi redovničkih ljetopisa

O ritmu građanskog privatnog vremena bilježe „Zapisi redovničkih ljetopisa“ koji opisuju različite događaje u gradu označujući tako život stanovnika Nutarnjega grada. Iz „Ljetopisa“ se ne vidi samo dušobrižništvo nad narodom već i briga za osnovne stvari poput nabavka hrane i popravak crkvenih građevina. Posebna se briga vodila o nabavci vina, a vino su često konzumirali građani i redovnici, o čemu svjedoče mnogobrojne gostionice i točionice u gradu. Vino se u to vrijeme konzumiralo više kao hrana, nego kao piće. Redovnički ljetopisi bilježe i moralnu osudu onih koji nisu puštali svećenike u svoju kuću da bi ih blagosloville. Naime, svećenik je tada popisivao koliko je tko dao novca te upućuje pogrde onima koji nisu ništa darovali: „Svetinju i ne treba davati psima“. U zapisima pronalazimo i pojavu duha, tj. prikaz jedne žene/bludnice koja je tražila da se pokopa na posvećenom tlu. U kratkom vremenu duh te žene dolazio bi tražiti pravdu. Ljetopisi iz franjevačkog samostana zapisuju i osebujne smrtovnice pa tako na jednom mjestu piše: „On je pomoću svojega čuvenog znanja i radom u znanosti vraćao zdravlje gluhima, slijepima, slomljenima i onima koji su patili od drugih bolesti pomoću električne mašine te je pomogao mnogim drugim bijednicima. Eto, nakon što je tolikim djelatnostima radio za opće dobro, uvijek s ljubavlju, umro je u

---

¹ Usp. s Helena Sablić-Tomić, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Zagreb – Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2017, str. 221–273.

² Duško Kečkemet, *Grad za čovjeka – o dehumanizaciji suvremenog urbanizma*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1986, str. 11.

najvećoj strpljivosti na žalost sviju danas s 53 godine, 11 mjeseci i 11 dana.“³ Oporuka jednog franjevca navodi da svoje blago daje braći u samostanu, a iznos od 3.000 forinti dobiva šestero studenata.

II. Gradski vrt: javni život i privatna druženja

Visoki časnici, obrtnici i trgovci veći dio svojega vremena posvećuju javnome životu, ali privatna druženja poput odlazaka u krčme, gostionice i svratišta, igranje različitih karata (tarok, preferans, makao, kalabris, alšoš, piket, batto), građanske dobrotvorne zabave, šetnje, odlazak na kazališne predstave, koncerte i izložbe, proslave imendana, rođendana i crkvenih godova, pučke i trepezarijske svečanosti, oni su rituali kojih se nisu željeli odreći. Često se odlazilo na plesne zabave u Gradski paviljon koji se nalazio u prostoru Neustadta koje je pripadalo četvrti Nutarnji grad. Na samom ulazu u vrt nalazila se klasicistička zgrada podignuta 1804. godine.⁴ „Osječki ljetopisi“ pišu kako je 7. rujna 1858. godine izgorio Paviljon Gradski vrt, a nova zgrada svečano je otvorena 9. kolovoza 1863. u 21 sat.⁵ Bila je to zgrada s najvećom plesnom dvoranom u Osijeku, a protezala se južnom stranom zgrade, a flankiraju je dva uska duga trakta kavane s jedne i slastičarnice s druge strane. Veliko predvorje s dvjema garderobama i dvama uskim jednokrakim stubištima koja vode u prostorije galerija i balkona za orkestar nalazilo se na sjevernoj strani.

Osim odlaska na plesne zabave, vojni časnici su odlazili i u Gradsku streljanu koja se također nalazila u Gradskome vrtu.⁶ Naime, krajem 18. st. Nutarnji grad izgubio je važnost u sustavu obrane jer se 25. srpnja 1783. sjedište general komande za Slavoniju preselilo iz Osijeka u Petrovaradin zbog odluke cara Josipa II da se za mogući novi rat s Turcima treba premjestiti vrhovno zapovjedništvo vojske bliže granicama Turskoga Carstva. Nametnula se, stoga, potreba praktične vježbe u gađanju za vojnike. Osječko Građansko streljačko društvo osnovano je 1784, a zgrada streljane u klasicističkom stilu dovršena je 1804. i smjestila se zapadno od paviljona Gradski vrt. Članovi društva bili su grofovi Normann, Pejačević, Esterhazy pa Carl Divald, Vjekoslav Hengl, Josip Čordašić i drugi. Autentični svjedoci djelatnosti Društva i ugleda njegovih mnogobrojnih članova sačuvani su predmeti i dokumenti, od oslikanih streljačkih ciljeva, preko streljačkih pušaka i pehara. Svi predmeti su digitalizirani. Vrijednu cjelinu čine oslikani streljački ciljevi u tehničkim tem-

³ Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi: 1686–1945.*, Osijek, Povijesni arhiv u Osijeku, 1993, str. 78.

⁴ Usp. Dragica Gucunski, *Osječki perivoji i drvoredi*, Osijek, Državni arhiv, 2002, str. 24.

⁵ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 193.

⁶ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *200 godina streljaštva u Osijeku*, Osijek, Muzej Slavonije, 1984, str. 3.

pere na drvenoj podlozi na kojima se već od 1787. prati stilski razvoj oslikanih ciljeva i umjetnički ukus naručitelja. Autori su ostali nepoznati jer nisu potpisivali svoje radove. Osnova slikarskog djela jest kvadratnog oblika, samo slikano polje jest kružno, dok je preostali dio slikar vješto iskoristio za poetski tekst. Tekst koji prati kružni oblik slikanog polja je objašnjenje slikanog prikaza. Na jednom od streljačkih ciljeva piše: „Ihr Her Schützen Höret mich / es ist genug für heuer / Die Flödermauss geht auch zuhauz.“ – „Vi gospodo strijelci čujte me sada / dosta je bilo za danas / Jer i slijepi miš leti svome domu“, dok drugi sadrži tekst: „Ihr Her Schützen Höret mich / es ist genug für heuer / Den Schützen Frierts so gut wie mich / bey den gemahlenen Feuer.“ – „Vi gospodo strijelci čujte me sada / dosta je bilo za danas / Svakom strijelcu odmah je gladno, baš kao i meni / pri dogorjeloj vatri.“⁷ Jasno se daje zaključiti kako je tekst uputa strijelcu na koji dio slike treba biti usmjeren nišan.

Pridošlo njemačko stanovništvo nastojalo je da Osijek bude urbanistička kopija Beča pa je tako sagrađen i osječki Schönbrunn, (schön brunn na njemačkom jeziku znači lijepi zdenac), gradski perivoj na površini od 42.484 m².⁸ Već i sam prilaz s ceste Gradskome vrtu bio je vrlo dojmljiv. Na glavnom se ulazu nalazila lijepa klasicistička zgrada podignuta 1804. godine koja je bila uvučena u odnosu na gradsku cestu, a ispred pročelja imala je kružni tok koji je bio uređen poput maloga perivoja. Taj pretprostor činila je u središnjem dijelu velika okrugla gredica na kojoj se njegovalo sezonsko cvijeće. Gredica je bila obrubljena niskom šimširmom živicom. Oko gredice bila je jednosmjerna kružna cesta, što je omogućilo jednostavan dolazak i odlazak vozilima. Sve je to bilo obrubljeno drvoredom visokoga drveća. Drvored je imao ulaz i izlaz s ceste, ulaz u gradsku bolnicu te prolaz u perivoj. Glavni je ulaz u perivoj bio uz lijevu stranu pročelja zgrade.⁹ Nakon zgrade paviljona koja je na svojoj južnoj strani imala prostranu terasu, protezao se perivoj Gradski vrt. Iza začelja ulazne zgrade prema jugu bio je raskošni barokni perivoj koji se odlikovao bogatim cvjetnim nasadama različitih geometrijskih oblika te mnogim stazama obrubljenim drvoredima koje su međusobno bile povezane u složeni sustav šetnica. Najšira je šetnica bila središnja koja je bila puna uredno poredanih bijelih klupa. Na početnom je dijelu bila obrubljena nekoliko metara visokim zelenim zidom izgrađenim od šišanoga graba, koji je imao, uzgojnim rezanjem oblikovane velike nadsvođene otvore, što je omogućavalo uvid u mnoge ukrasne perivojne detalje i isticalo njihovu raznolikost. Osječani su te „zelene zidove“ zvali „šenbrunskom živicom“. Idući prema jugu, staza je vodila do

⁷ Prijevod preuzet iz kataloga izložbe *220 godina streljaštva u Osijeku*, Muzej Slavonije, Osijek.

⁸ Isto pod 4. Dragica Gucunski, str. 22.

⁹ Isto pod 4. Dragica Gucunski, str. 24.

lijepoga glazbenog paviljona mrežaste drvene građe od kojeg su staze vodile na sve strane. U vrijeme toplijih mjeseci održavali su se u njemu promenadni koncerti.¹⁰ Nedaleko od glazbenoga paviljona, idući glavnom šetnicom, nalazio se Pejačevićev zdenac. Dana 16. siječnja 1903. godine, Ljudevit Mayer, vlastelinski upravitelj, izvještava gradsko poglavarstvo: „Presvetli gosp. Grof Pavao Pejačević Virovitički u Podgoraču namjerava polag priloženog nacрта pokloniti gradu zdenac, monumentalno izveden, koji bi se imao postaviti u gradskom vrtu, te molim ovime, kao zastupnik presv. Grofa, da bi slavno poglavarstvo, dotično gradsko zastupstvo to dozvolilo“.¹¹ Zdencu su bila predviđena dva moguća mjesta za njegovo postavljanje. Gradski zastupnik gosp. Labuner veli, da je sa vlastelinskim upraviteljem Presvijetloga darovatelja gosp. Mayerom bio u gradskom vrtu radi dva mjesta, gdje da se poklonjeni zdenac postavi. Dva mjesta je našao gdje bi se mogao postaviti i to ili pred kućom kod ulaza, gdje je sada *rondeau* ili u drvoredu gdje je kušaona, no njemu da se čini zgodnije ono prvo mjesto pa ga preporuča gradskom zastupstvu.¹² Kako je želja samog grofa bila da se zdenac smjesti unutar Gradskoga vrta, građevno povjerenstvo napravilo je očevid te je zdencu dodijelilo mjesto – sredinu srednjeg drvoreda od kestena na kojem se ima izvesti *rondeau* poput onoga gdje je smješten paviljon za glasbu.¹³ Zdenac je svoje svečano otkrivanje imao 29. lipnja 1903. godine, a grofa je zastupao poznati osječki odvjetnik i političar Dragutin Neumann.¹⁴ Pejačevićev zdenac izgrađen je u poduzeću „Hofbauer i Schulhof“ prema nacrtu osječkoga arhitekta W. C. Hofbauera. Zdenac je rijedak primjer vrtno opreme te vrste. Njegova zahtjevna umjetnička izvedba svjedoči o visokoj zanatskoj razini grada Osijeka u razdoblju rane secesije.¹⁵ Drveće divljega kestena bilo je poredano u cik-cak rasporedu čime se dobilo dovoljno slobodno obzorje, a posjetitelji su to doživljavali kao da se perivoj pruža u beskonačnost. Posljednje lijevo perivojno polje s livadom služilo je kao dječje igralište. Vrtuljak je projektirao glasoviti osječki arhitekt Viktor Axmann. Perivoju je pripadao i staklenik koji se nalazio na sjeveroistočnoj strani. Bio je dugačak 50, širok 20, a visok 6 metara. U njemu su se proizvodile sadnice, uzgajalo suptropsko i tropsko bilje visoko nekoliko metara, a služio je i kao zimovnik, poglavito za tropsko ukrasno bilje koje je ljeti ukrašavalo perivojne gredice.

¹⁰ Isto pod 4. Dragica Gucunski, str. 25.

¹¹ PAO, GPO, red. spisi 1204/1903

¹² PAO, GPO, knjiga br. 1054. Zapisnici gradskog zastupstva za godinu 1903, red. br. 13.

¹³ PAO, GPO, red. spisi uz 6795/1903

¹⁴ Vilim Matić, *Pejačevićev zdenac i kuća Wlaszak*, u: *Secesija u Hrvatskoj*, zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek, 1997, str. 22–24.

¹⁵ Julio Martinčić, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*, Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.

U Gradskom vrtu održavale su se vrtno priredbe, cvjetni korzo početkom ljeta kada su građani, posebice mlađi, dolazili ukrašeni cvijećem, pokladne priredbe te šahovske zabave. Svake nedjelje i za blagdane, od svibnja do listopada, koncertirao je vojni orkestar u jutarnjim i poslijepodnevnim satima dok su u večernjim satima priređivani plesovi. Za cijelu sezonu mogla se kupiti karta u pretplati, a primjerice 1869. godine iznos je bio 5 forinti.¹⁶ Svečane koncerte priređivala su i osječka glazbena društva, a u kolovozu 1863. godine organiziran je susret glazbenih društava Pečuha, Apatina i Osijeka. Sveukupno broj posjetitelja bio je 6000.¹⁷ Zasigurno jedan od značajnijih događaja za grad bilo je održavanje Gospodarsko-šumarske i gospodarsko-obrtne regionalne izložbe koja je priređena u Gradskom vrtu na površini oko 24.000 kvadratnih metara, a koju je 20. kolovoza 1889. godine otvorio njezin glavni pokrovitelj Khuen Hedervary. Godinu dana kasnije iz vrta je prvi puta u Osijeku poletio balon na topli zrak.

U „Osječkom vodiču“ iz 1893.¹⁸ opisuje se Gradski vrt na sljedeći način: „Šetališta i liepih drvoreda imade u Osieku dosta, jer su svi dielovi grada spojeni drvoredi sa obje strane ceste, a sva Tvrđja je obkoljena liepimi alejama. Općinstvo Gornjega grada rado pohadja vrt grofa Pejačevića na početku Ritfale i pukovnijski vrt između Gornjega grada i Tvrđje, ali od svih šetalište je najviše posjećivan Gradski vrt. (...) Iz svih dielova može se u Gradski vrt konjskom željeznicom ili pješice hladovitimi drvoredi. Gradski vrt je u Novom gradu, a velik je više jutara. Najprije se dolazi u prednji manji dio, koji se prostire od ceste pak do gostionske kuće, a iz ovoga možeš u pravi perivoj s obje strane gostione. Gostiona je liepa kuća sa velikom terasom i najvećom i najliepšom plesnom dvoranom osječkom. Od gostione pružio se vrt prema jugu u duljinu a može se zapravo podijeliti na dvoje. U prvom dielu je umjetno uredjen perivoj, sred bujnog zelenila koje se pričinja zelenim zidom je smješten liepi paviljon za glasbu, od koga vode staze na sve strane vrta. Podje li se od paviljona srednjom stazom dolazi se u drvored divljeg kestena koji vodi drugim dielom vrta do kraja. S obje strane vrta vode krasni hladoviti drvoredi graba, jasena i lipe koji se pričinjaju velikim zelenim hodnicima. U ovom dielu vrta se vide još neki ostanci gospodarsko-šumarske izložbe koja je tu 1889. obdržavana. Tu je Bauerova pivovara, nedaleko ove je u jednom paviljonu smještena strieljačnica. Na protivnoj strani je liep zdenac i od izložbe preostalo deblo hrastovo u čijoj šuipljini se može urediti lugarska sobica. A da se

¹⁶ Sonja Gaćina, Grgur Marko Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, Muzej Slavonije, 1996, str. 545.

¹⁷ Isto pod 16. Sanja Gaćina, Grgur Marko Ivanković, str. 545.

¹⁸ Woerl's Reisehandbücher: *Führer durch Esseg und Umgebung, Mit Plan der Stadt*, Herausgeben von Leo Woerl in Würzburg, 1893, str. 15–20.

i mali svijet naužije zabavice je odbor za uredjenje Gradskoga vrta namjestio dvie velike nihaljke i krasan vrtuljak. Podješ li do južne strane vrta, otvara se ti se vidik na široku ravnicu slavonsku po kojoj se nanizali osječki majurevi. Nedjeljom i svecem kada glasba svira, nagrne u Gradski vrt toliko svieta iz svih dielova grada da misliš da si u kojem velegradskom vrtu, a zabave i okriepe ima svake vrsti.“

Prethodno spomenuti glazbeni paviljon bio je dio bujnoga zelenila, a drvored iza njega vodio u je drugi dio vrta. Perivojem Gradski vrt dominirali su cvjetnjaci različitih geometrijskih oblika, obrubljeni živicom od šimšira, drvoredi divljih kestena, graba, javora, jablana, lipe, a posebno je lijepa bila aleja ruža. Za bilje se brinuo jedan vrtlar, a nazivan je perivojnik, dok su na red i dobro ponašanje građana brinuli redari.

Vrlo rado čitale su se knjige engleskih, francuskih, latinskih i njemačkih autore o čemu svjedoče biblioteke iz stanova uglednih obitelji. Tako se u biblioteci jednoga osječkog trgovca Antuna Kostića našlo stotinjak knjiga, čitao se W. Shakespeare, C. Dickens, G. Sand, F. Schiller, a najviše se čitao talijanski prijevod „Život i pustolovine Robinsona Crusoea“ pisca Daniela Defoea.¹⁹ Na popisu sastavljenom nakon njegove smrti 14. veljače 1765. godine najčešće se spominju gramatike (latinska, grčka, španjolska), a zabilježena je i knjiga na hrvatskom jeziku nalova „Opsada Sigetska“.²⁰ U kućama Nutarnjega grada osim uglednika i časnika, živjeli su pučani i vojnici.

III. Gastronomija

Uz visoko plemstvo u vojnim i javnim službama živjelo je u Nutarnjem gradu i nekoliko plemićkih obitelji koje su zajedno s bogatim trgovcima svoju svakodnevnicu nastojale učiniti što ugodnijom²¹ međusobno se posjećujući i organizirajući gozbe. Često su se objedovali purani, kopuni i kornjačevina. Pilo se vino iz Italije, a od likera ponajviše ružolin (rosolio). Obavezno se na kraju ručka služio kolač o čemu svjedoči i obimna knjiga „Uputa za kuhanje“ iz 1906. godine. Donosimo nekoliko recepata iz nje: 22. *SULC OD JABUKE*: Kilu jabuka izrezati na četvrtine i tako dugo kuhati u litri vode dok nisu raskuhane. Onda ih ohladiti i ispasirati i uvijek uzeti na 3 čaše soka jednu čašu šeće-

---

¹⁹ Ive Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, Grafika, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Agencija za obnovu osječke Tvrđe, 2000, str. 114.

²⁰ Iz samoga se naslova ne vidi radi li se o tiskanom izvještaju Franje Črnka, komornika Nikole Zrinskog ili pak o prijevodu s talijanskog iz 1570. godine. Usp. Marija Malbaša, *Talijanski prijevod opisa sigetske katastrofe iz g. 1570.*, u: Osječki zbornik IV., Osijek, 1954, str. 152–154.

²¹ Isto pod 19. Ive Mažuran, str. 109–114.

ra; 18. *NUSEN ŠNITE*: 15 dkg fino istucanih oraha; 15 dkg istucanog šećera; 1 tabla rastopljene čokolade; 6 žumanjaka; 12 zrna pečene, istucane i prosijane kave; 1 cijelo jaje pjenasto umutiti; snijeg od 6 jaja; 2 dkg brašna; sve skupa u plehu (limu, tepsiji) ispeći i podijeliti u 2 dijela; na taj fil staviti glazuru od čokolade i izrezati na šnite; 19. *LIMUN KRAFNE*: od 250 dkg maslaca odvojiti 240 dkg i pomiješati sa šećerom u kojem je naribana limunova kora; 8 tvrdo kuhanih žumanjak, umijesiti tijesto na dasci; tanko izvaljati i male krafnice s modlom izvaditi, staviti na pleh i peći. Tada dvije po dvije s ukuhanim puniti.

Nedjeljom se posluživao damen kapric za koji su potrebni sljedeći sastojci: tijesto – 12 dkg maslaca, 5 žumanjaka, 3 žlice šećera, 20 dkg brašna, 3 dkg kvasca, 7 žlica mlijeka, malo soli, marmelada od marelica; za snijeg – 5 bjelanjaka, 3 žlice šećera. Priprema: izrađenom maslacu miješajući dodati žumanjke i šećer; polako dodavati brašno, na mlijeku dignuti kvasac i prstohvat soli; dobro izmiješanu smjesu uliti u namašćenu ili papirom za pečenje obloženu tepsiju; dopola ispečeno tijesto namazati marmeladom od marelica; dodati pripremljeni snijeg od bjelanjaka i šećera; zapeći dok ne porumeni; rezati na četvrtine. Fina je kuhinja bila povlasticom građanske aristokracije, a blagovanje je društveni čin koji demonstrira bogatstvo, moć, ugled i ukus.²²

Tijekom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća kada bi crkveno zvono otukalo 11 sati, što je podsjećalo na petak 29. rujna 1687. godine kada je zadnji osmanlijski vojnik napustio grad, praktične su domaćice počinjale zakuhavati tjesteninu pa se taj sat popularno zvao „Mehlspeisen Glock“ jer je trebalo šezdeset minuta toga dana da ručak bude u podne na stolu! Vremenom se ovaj komplicirani izraz promijenio u *knedl sat* po omiljenim knedlama od šljiva koje bi se tada počele pripremati. Za dobru pripremu knedli potrebno je 1 kg krumpira, 1 jaje, malo ulja i soli te cca 200–250 g oštrog brašna. Krumpir se kuha u ljusci, oguli što topliji, protisne kroz prešu u veliku zdjelu. Doda se brašno. Količina brašna varira ovisno o kvaliteti krumpira (ako je mlad, bit će vodenastiji pa će trebati više brašna, a stari je suši i zahtijeva manje brašna). Također, može se dio brašna (otprilike 1/5) zamijeniti grizom. U krumpir i brašno dodaje se malo ulja, soli i jedno jaje i rukom se mijesi tijesto dok se sve fino ne izmiješa. Nije potrebno previše mijesiti, da tijesto ne bude prežilavo. Odvajati komade tijesta, na dlanu ih oblikovati u tijesto debljine cca pola centimetra i time omatati šljive. Umjesto šljiva, mogu se koristiti i marelice. Kad se svlada vještina pravljenja knedli, umjesto voća, može se koristiti i džem u odabiru željenog okusa. Od ove količine krumpira dobit će se dvadesetak knedli.

Toga dana su vojnici, ali i mnogi drugi, objedovali još jednu tjesteninu, ovoga puta slanu, koja se naziva granadir marš odnosno krpice s krumpirom.

---

²² Usp. Herbert Heckmann, *Radost blagovanja*, u: *Gordogan*, XII, 34–35, 1991, str. 151–158.

Kako bi se spremio dobar granadir marš potrebni su: 1 kg krumpira, 1 srednja glavica crvenog luka, 1 jaje, 2 ljuske jajeta mlake vode, meko brašno po potrebi, sol, papar, mljevena crvena paprika. Priprema se on na sljedeći način: krumpir se s ljuskom skuha i očisti; na masnoći se isprži sitno iskosani luk; dodaju se krumpiri pa se izgnječe; začini se solju i crvenom mljevenom paprikom; od jednog jajeta, soli, mlake vode koliko stane u dvije ljuske od jajeta i brašna napravi se glatko tijesto; razvalja ga se i izreže u obliku trganaca ili krpica pa se tijesto skuha u slanoj vodi i doda krumpir i luk. Servira se toplo uz salatu od svježih krastavaca i vrhnja.

IV. Popularna mjesta

Kulturnu poveznicu srednjoeuropskih gradova čine gostionice, svratišta i kavane u kojima se odvija značajniji udio kulturnoga i javnog života grada i koje su nadrasle funkciju mjesta predaha pa one postaju mjestom okupljanja umjetnika, intelektualaca, gradskih uglednika, ali i inih građana željnih pozornosti ili patnje, gladnih socijalnoga statusa. Njihova se uloga kroz povijest mijenjala, od 18. stoljeća pa sve do danas postaju ona popularna mjesta, a Jürgen Habermas njihovu pojavu ocjenjuje kao značajnu manifestaciju društvenoga razvitka javne sfere u kojima se okupljala inteligencija. Svaka je bila sjedište određene profesije ili struke, imala posebnu uglađenost te uočljivu posjećenost određenih gostiju. Nalazile su se one u svojevrsnom žarištu interesa oblikujući jedan poseban *spleen* u vrijednost trga, ulice i grada u kojemu su se nalazile.

Krčmarenje u Nutarnjem gradu bilo je važan segment privrednoga života. U Kuhačevoj na broju 31 nalazila se nekada najotmjerenija osječka gostionica „K bijelom vuku“ u kojoj su izvođene i manje kazališne predstave. U njoj se osim piva, vina i drugih alkoholnih pića, ispijala i kava.²³ U njoj je prenoćio vraćajući se iz Budima biskup Josip Kuković 2. ožujka 1835. godine,²⁴ a desetak godina nakon njega ban Jelačić vraćajući se iz Mađarske u Hrvatsku preko Slavonije, svratio je upravo ovdje na piće i nakon sat vremena zadržavanja²⁵ produžio dalje. Mogla se u ovoj gostionici naručiti schwartz kava, kapuziner kava (crna kava s nekoliko kapi slatkoga vrhnja), melange (kava s istom količinom kave i mlijeka), brauner kava (smeđa) ili verkhert kava (gotovo bijela). Kasnije su se u osječkim krčmama i kavanama „javljali različiti poticaji, društveni i umjetnički pokreti, stalni se gosti poistovjećivali

²³ Zlata Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2001, str. 75.

²⁴ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 150.

²⁵ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 174.

s kavanama (i gradom), dali joj posebnu značajku i određivali joj *rang*. Svaka je bila sjedište određene profesije ili struke, imala posebnu uglađenost te uočljivu posjećenost određenih gostiju. Nalazila bi se u svojevrsnom žarištu interesa i izražavala neku posebnu vrijednost trga i ulice u kojoj se nalazila.²⁶ Njihova uloga kroz povijest varirala je od nadomjestka obiteljskom okružju, produženoga radnoga mjesta do mjesta na kojem se može izgraditi novi identitet, mjesta s kojim se identificira i na kojem se može doživjeti društveno priznanje. Kako je stajaća vojska predstavljala važan izvor prihoda, broj krčmi i krčmara stalno je rastao pa u zapisnicima komorske uprave između 1745. i 1770. godine pronalazimo podatak o postojanju čak 34 krčme unutar njega.

Na jugoistočnom križanju Franjevačke i Kuhačeve ulice br. 5 nalazi se jednokatna uglovnica, poznatija kao gostionica „Zlatno sunce“, a 1752. godine njezinim je vlasnikom postao Franjo Fritz, kovački majstor, a Franjo Ksaver Walter kupio ju je od njega 1765. godine za 700 forinti. On je staru južnu kuću srušio i izgradio katnicu na uglu, a 1774. ju je prodao graditelju Ivanu Schmidtu. U staroj kući koju je Walter srušio nalazila se spomenuta gostionica. Zbog dobrog mjesta, križanje tvrđavskog Carda i Decumanusa te tradicije stare gostionice, Walter je prizemlje nove kuće namijenio za gostionicu istoga imena. Uglovnica je dao izgraditi u duhu kasnobaroknoga tvrđavskog graditeljstva pa je u prizemlju poslovni, a na katu stambeni prostor. Kuća je tijekom 19. stoljeća više puta mijenjala vlasnike, a početkom 20. stoljeća vlasnik je bio pekar Eugen Faith.

U to vrijeme bilo je dosta i nepogoda koje su vukle za sobom epidemije i bolesti, a Antun Josip Turković u svome dnevničkom zapisu govori kako je dnevno umiralo 20–30 osoba te kako su mnoga sela zatvorena zbog bolesti. Za vrijeme francuskih ratova francuski zarobljenici bili su smješteni u Tvrđi. Bilo ih je nekoliko tisuća odjednom. Od maršala do običnih vojnika pa su često razmješteni po građanskim kućama.²⁷ Donijeli su oni i proširili francusku (galsku ili gospodsku bolest), tj. razne spolne bolesti. Najčešće su se ipak javljale kolera i kuga. Godine 1795. stigla je prava vijest o pojavi kužne bolesti u Srijemu. Zatvorene su tri kuće građana: „K zlatnoj kugli“, „K patki“, „K puškari“ jer su tri žene potajno izvana prešle kordon i ušle u Tvrđu u te kuće pa su pod stražom odvedene natrag.²⁸ Do kritične situacije došlo je 1831. godine, jer se u Ugarskoj pojavila kolera pa je uvedena zabrana kretanja ljudi i stoke. Ubrzo je i u Nutarnjem gradu preventivno bila uvedena zabrana kretanja, no bolest je ipak došla u grad. Kolera je ostavila mnogobrojne žrtve, a posljedica zatvaranja grada bila je četverostruko poskupljenje živežnih namirnica. Osijek

²⁶ Zlata Živković-Kerže, *Osječke kavane*, u: *Hrvatska revija*, br. 4, 2003, str. 20.

²⁷ Kamilo Firingner, *Napoleonovi vojnici u Osijeku*, u: *Osječki zbornik*, br. 1, Osijek, 1942, str. 29.

²⁸ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 120.

je sada bio zatvoreni grad, što je ubrzo dovelo do nestašice osnovnih živežnih namirnica, kao i sitnoga novca. Naročito je poskupilo brašno i meso. Kako bi riješio problem sitnoga novca, grof Kazimir Batthyany naredio je da bogati trgovac Antun Gorjup, vlasnik stare trgovačke kuće „Ilija Lekić“ asignira novac u vrijednosti od 5.000 forinti konvencionalne monete i to 2.000 forinti po 10 krajcara i 3.000 forinti po 20 krajcara, koje će se izdavati u tekućim brojevima i u konkretnoj seriji.²⁹ Zajedno s francuskim zarobljenicima kolera se pojavila prvo u gostionicama „K topu“ i „K patki“ pa su vlasti postavile stražu kod Valpovačkih vrata i na dravskom mostu. Najteža epidemija kolere zabilježena je 1836. godine.

Ulica Danice Pinterović krajem 19. stoljeća zvala se Staklarska, a zatim Obrtnička, jer se na broju 1 nalazio Obrtni zbor. Na istom je mjestu bila i gostionica „Kod ruže“, a na njezinu zapadnom dijelu, pored Valpovačkih vrata, protezao se Vojnički trg s postajom vojne diližanse. Na sjevernoj strani nekadašnje Beckersove ulice (danas Ulice Kamila Firingera), nalazile su se većinom stambene zgrade. Posebna je zanimljivost ove ulice u tome što je u devet građanskih kuća bilo čak sedam gostionica vrlo živopisnih naziva: „Crni medvjed“, „Kod šarana“, „Zlatni lav“, „Smeđi konjić“, „Zeleni križ“, „Zlatno sidro“ i „Tri potkove“. Zgrada u kojoj je bila gostionica „Crni medvjed“ nalazila se na današnjem broju 18, a u blizini je bila i znamenita gostionica „Kod šarana“ u kojoj je odsjedao i prijestolonasljednik Josip II kada je dolazio u Osijek. Jednom prilikom, 17. srpnja 1774. godine, došao je u Tvrđu oko 6 sati ujutro iz Valpova. Pješice je otišao do gostionice, ali je tamo zatekao bolesnu gošću koja je ležala, a bilo je i premalo udobnosti te se vratio u generalat.³⁰ Često je u „Šaranu“ („Carpui“) noćio i nadvojvoda Austrije, Maksimilijan Ksaver, posljednji sin Marije Terezije.

Od Novih vrata (južnog ulaza u tvrđavu) pa sve do tvrđavskoga šetališta protezala se Novogradska ulica, od kraja 19. stoljeća poznata kao Kohlhofferova. Johann Kohlhoffer bio je krajem 18. stoljeća poznati osječki građanin, gostioničar i vlasnik kuće u današnjoj Franjevačkoj ulici na broju 3 koja je prvobitno bila kuća zidara Jakova Neuperta. U njezinu se prizemlju nalazila vrlo popularna osječka gostionica „K zlatnom volu“, a na katu je bio stambeni prostor. Bila je vrlo posjećena budući se nalazila na atraktivnom mjestu uz glavnu prometnicu i u blizini glavnoga ulaza u tvrđavu. Za one u potrazi za nešto intimnijim oblicima zabave, na raspolaganju su bile javne kuće, tzv. bludilišta, koja su bila jedina mjesta na kojima se legalno moglo baviti prostitucijom. U Tvrđi je, po svemu sudeći, to bila upravo ova gostionica. Ona

²⁹ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 171.

³⁰ Isto pod 3. Stjepan Sršan, str. 72.

je bila kontrolirana „Statutom o nadziranju prostitucije u gradu Osijeku“, koji je točno propisivao djelatnosti i usluge koje su se mogle pružati u osječkim bludilištima. Taj statut, međutim, nije bio imun na izmjene i dopune, tako je 1887. godine predan zahtjev gradskom poglavarstvu da se ukine stavka koja, pod prijetnjom gubitka ovlasti za držanje bludionice, zabranjuje u tim ustanovama prodaju sve hrane i pića osim kave i čaja. U istom je zahtjevu zatraženo i reguliranje smještaja osječkih bludnica, kako bi one mogle živjeti isključivo u bludilištima, nikako u privatnim stanovima.³¹ Budući da su spolno prenosive bolesti bile česta i velika prijetnja normalnome zdravstvenom životu, velika se pažnja izvan bolnice pridavala upravo njima, a pokušalo ih se regulirati i pravnim putem. Prema „Pravilniku za bludilišta slobodnog i kraljevskog grada Osijeka“ (1911) i „Naputku za pregledavanje bludnica“, ustanovljeno je da bludnica ne smije imati manje od sedamnaest godina te da fizički i psihički mora biti spremna za tzv. „tjeranje bluda“. Čak je propisano uređenje bludilišta u kojemu bludnice moraju biti i u koja bi liječnik dolazio dvaput tjedno kako bi pregledao te djevojke. Zahvaljujući tome, raširenost spolno prenosivih bolesti bila je manja, no nitko nije mogao utjecati na tzv. osječke „štrumadle“, kavanske neregistrirane djevojke za zabavu, tzv. uličarke.

U zgradi do ljekarne bila je jedna od najstarijih tvrđavskih gostionica „K topu“. Ona je bila poznato gradsko okupljalište za zabave, razonode i opuštanja i kao takva imala je važnu društvenu ulogu. Gosti su u nju navraćali svakodnevno, tamo su se izmjenjivala iskustva, sklapala poznanstva i poslovi, u njima se šalilo, svađalo, smijalo i plakalo. U njoj su, kao i u brojnim drugima, posjetioci mogli uživati u raznim vrstama domaćih i stranih piva, vina, rakije i drugih pića. Sa zadovoljnim mušterijama bili su zadovoljni i vlasnici. Dok su gostioničari punili krigele, čelnici gradske uprave zadovoljno su trljali ruke ubirući poreze i pristojbe od prodaje pića u gradu.

„K trima potkovama“ najstariji je naziv ulice Kamila Firingera koji se vezuje uz kuću na današnjem uglu s Franjevačkom ulicom koja je u arhivskoj građi poznata kao kuća Leinbinger u kojoj je bila smještena prva masonska loža u Osijeku. Nalazila se ovdje i gostionica „Tri potkove“. Vrijedna zbirka inventara slobodnozidarske lože „Budnost“, originalni predmeti, nacrti, dokumenti i slike predstavljaju djelatnost osječke lože, aktivne u razdoblju 1773–1941. godine te svjedoče o nazočnosti slobodnih zidara ne samo u Osijeku nego i u mnogim drugim mjestima u Hrvatskoj.³² Počeci slobodnog zidarstva u Osijeku sežu u 1773. godinu kada je u Nutarnjem gradu osnovana loža „Zur

---

³¹ Stjepan Sršan, *Gradivo za povijest Osijeka i Hrvatske*, knjiga 21, Osijek, Državni arhiv u Osijeku, 2007.

³² Katalog izložbe *Osječka slobodnozidarska baština*, autori izložbe Grgur Marko Ivanković i Ante Grubišić, tekst Grgur Marko Ivanković, www.mso.hr

Wachsamkeit“, koja je do 1780. godine radila na latinskom, a zatim do 1783. na njemačkom jeziku. Slobodno zidarstvo u Hrvatskoj proširilo se tijekom 18. stoljeća, a prvu poznatu slobodnozidarsku ložu osnovao je u Glini grof Ivan Drašković. Društvo slobodnih zidara djelovalo je tajno, članovi su bili istaknuti građani, a borba protiv totalitarizma, tolerancija te lojalnost prema državi njihova su najvažnija načela. Zbog tajnih sastanaka i mističnih obreda često su osuđivani, osobito od strane Crkve, no bratovštinama slobodnih zidara pripadali su i neki važni crkveni dostojanstvenici, primjerice biskup Maksimilijan Vrhovec. Osječka slobodnozidarska loža „Vigilantia“ osnovana je zalaganjem grofa Stjepana Nitzkog. Njezini su članovi od osnutka pa do raspuštanja lože bili iznimno utjecajni u svim aspektima života, a osobito je važan bio njihov humanitarni rad.

Najstariju vijest o dolasku cirkusa u Osijek zapisao je 14. travnja 1800. godine osječki župnik Josip Antun Turković riječima: „Engleski su se jahači sa svojim kolima danas prvi put pokazali“. Međutim, tada su cirkusi imali vrlo skroman program jer se cjelokupna predstava svodila samo na jahanje.³³ Također je poznato da je Osijek 1886. godine posjetio „Circus Articelli“, čiji su jahači i akrobati oduševili Osječane.³⁴

V. Zaključno: Iz ženskog pogleda

Kapetan garde pruskog kralja Freiherr von Pirch na proputovanju kroz Osijek piše 1829. godine kako je proveo noć u Untervaroši u kojemu se vide samo lijepe, visoke i masivne kuće u kojemu živahna trgovina daje ugodan dojam pa ovo zadržavanje smatra udobnim. Društveni život je neusiljen, na svakom koraku susreće se bogatstvo, neki naročiti ponos i umjerenost.

Vilma Vukelić isprva krčmu opisuje kao prostor od kojega nećemo imati kakvih pozitivnih očekivanja, prostor koji su „posjećivali isključivo mali ljudi, da bi se ondje nesmetano opijali. Na raspolaganju je bila i posebna soba za bolju klijentelu u kojoj su stolovi bili pokriveni platnenim stolnjacima sa šarenim kockastim uzorkom. Na prljavim zidovima visjelo je ogledalo, zagađeno od muha, u zlatnom okviru, kao i portreti njihovih carsko kraljevskih veličanstava u krunidbenom ornatu.“³⁵ U memoarima piše kako su u gostionice najčešće zalazili činovnik i posrnuli pjesnik Lavović koji je „zatrovao dušu jalovim pesimizmom“ i „razdiran mučnim proturječjima samo u alkoholu nalazio načina da umanjí pritisak, da rastjera maglu, da umakne progonima drugih i svog vlastitog

³³ Isto pod 23. Zlata Živaković-Kerže, str. 78.

³⁴ Marina Vinaj, *Povijest osječkih novina 1848–1945.*, Osijek, Muzej Slavonije, 1998, str. 24.

³⁵ Vilma Vukelić, *U stiješnjenim granicama*, Osijek, Matica hrvatska, Ogranak Osijek, 1997, str. 53.

ja“, zatim građevinski inženjer Gerhart „kojega se ne može uzeti za ozbiljno“³⁶, slikar Esinger čije „slike nisu uzimale pozornosti te je meo u gimnaziji beskrajne hodnike...“³⁷ čiju će neprilagođenost autorica dodatno naglasiti podrobno opisujući sve poslove koje je kao čistač morao obavljati nastavljajući se na prethodni citat „...brisao prašinu po učionicama, skupljao otpatke, skidao paučinu, čistio klozete i ložio peći“. Sačuvana je u njima uspomena na njemačkoga pjesnika pučkih drama Ludwiga Anzengruber koji je između 1860. i 1865. bio glumac u jednoj njemačkoj trupi u Nutarnjem gradu. Jasno je pokazala kako se kolektivni identitet šireg *franc-jozefinskoga* konteksta prepoznaje u velikim urbanim središtima koja potom postaju izvorijem projekcije dominantnih slika o stanju duha u manjim prostorima. Ukazujući oštrim rezovima na kulturno, političko i socijalno stanje u Osijeku, ona javno kritizira duhovnu letargiju europskih središta jer „upravo je ta homogena mješavina jezika, ponašanja, životnih navika i kulturnih manifestacija davala gradu onu tipičnu bečku atmosferu: lagodan život i ravnodušnost, obijest s primjesom crnog humora, sentimentalnost bez dubine, smisao za umjetnost i druželjubivost uz pivo, siromaštvo mišljenja udruženo duhovnom umišljenošću, osjećaj za formalno koji je sam sebi postao svrhom u službi estetike koja je konzervirala postojeće.“³⁸

Prostor grada nije nalazio pozitivnih emocija prema ženi koja piše na njemačkom jeziku i još ga kritizira. Jer ona je pisala usuprot ležernosti patrijarhalne zajednice između 1880. i 1890. godine, koja je na tragu austrougarskoga trenda njegovala malograđanštinu i lošu imitaciju damske mode kratko ošišanih frizura s florentinskim šeširima ukrašenim nojevim perjem. Njoj je strašno smetala potreba gradske elite za šetnjom u „visokim cipelama na puceta od tzv. *everlasting-materijala*, s dvadeset sitnih puceta na svakoj cipeli, koja su pri kopčanju stalno bježale kroz prste, sa golemim pomodnim *echarpe* od atlasa koji su vezivani ispod struka i stalno su otklizivali, ali koji su svakoj pravoj toaleti davale krajnji šlif, a svojim su oblikom trebale zamijeniti *tourneure* od *roshara* za odrasle.“³⁹ Vilma Vukelić ironizirala je pomodnost jednoga duhovno ravnodušnog prostora. Premda potisnuta opisivanjem izvanjskih događanja, privatna i intimna stanja u funkciji su opisivanja svakodnevne atmosfere grada. U njima se izvrsno prepoznaju situacije u kojima često puta koegzistiraju suprotstavljena uvjerenja i spoznaje pa upravo ta istančana moć njezinih opažanja vezana je i uz opisivanje sukoba „starih“ i „mladih“ oko časopisa *Mladost* kao i uz refleksije o A. Waldingeru, G. Jenyju, V. Bukovcu, S. Tuciću, E. Kumičiću i A. Tresiću-Pavičiću.

³⁶ Isto pod 35. Vilma Vukelić, str. 53.

³⁷ Isto pod 35. Vilma Vukelić, str. 54.

³⁸ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1993, str. 56.

³⁹ Isto pod 38. Vilma Vukelić, str. 56.

Literatura:

- *200 godina streljaštva u Osijeku: katalog izložbe*, Osijek, Muzej Slavonije, 1984.
- Firinger, Kamilo, *Napoleonovi vojnici u Osijeku*, u: *Osječki zbornik*, br. 1. Osijek, 1942.
- Gačina, Sonja; Ivanković, Grgur Marko, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, Muzej Slavonije, 1996, str. 545.
- Gucunski, Dragica, *Osječki perivoji i drvoredi*, Osijek, Državni arhiv, 2002.
- Heckmann, Herbert, *Radost blagovanja*, u: *Gordogan*, XII, 34–35, 1991.
- Kečkemet, Duško, *Grad za čovjeka – o dehumanizaciji suvremenog urbanizma*, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1986.
- Malbaša, Marija, *Talijanski prijevod opisa sigetske katastrofe iz g. 1570.*, u: *Osječki zbornik IV.*, Osijek, 1954.
- Martinčić, Julio, *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*, Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.
- Matić, Vilim, *Pejačevićev zdenac i kuća Wlaszak*, u: *Secesija u Hrvatskoj*, zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Osijek, 1997.
- Mažuran, Ive, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, Grafika, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Agencija za obnovu osječke Tvrđe, 2000.
- *Osječka slobodnozidarska baština: katalog izložbe*, Osijek, Muzej Slavonije, 2003.
- Sablić-Tomić, Helena, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Zagreb – Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2017.
- Sršan, Stjepan, *Gradivo za povijest Osijeka i Hrvatske*, knjiga 21, Osijek, Državni arhiv u Osijeku, 2007.
- Sršan, Stjepan, *Osječki ljetopisi: 1686–1945.*, Osijek, Povijesni arhiv u Osijeku, 1993.
- Vinaj, Marina, *Povijest osječkih novina 1848–1945.*, Osijek, Muzej Slavonije, 1998.
- Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1993.
- Vukelić, Vilma, *U stiješnjanim granicama*, Osijek, Matica hrvatska, Ogranak Osijek, 1997.
- Woerl's Reisehandbücher: *Führer durch Esseg und Umgebung, Mit Plan der Stadt*, Herausgeben von Leo Woerl in Würzburg, 1893.

- Živaković-Kerže, Zlata, *200 godina streljaštva u Osijeku*, Osijek, Muzej Slavonije, 1984.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Osječke kavane*, u: *Hrvatska revija*, br. 4, 2003.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2001.

Helena SABLJIĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ

GENIUS LOCI OF THE INNER CITY OF OSIJEK

To mark a city means to observe it as a certain space. Hence, there is a correlation between the proper reading of its text, the recognition, understanding and mapping of those values that help create and uncover the identity and the actions of the city and individuals. That is a process which enables the comprehension of a genius loci (the spirit of a place). In order for a place to be designated as a City, one has to be acquainted with its ambience, geography and climate and determine it not only by the characteristics of its inhabitants, their abilities and activities but also by their spiritual civic traits. In this paper, the research scope is focused on those semantic spaces which make the Inner City (Fortress) the most urban part of Osijek, exclusively on the formation of civil culture from the point of the liberation of Osijek from the Turks on 29 September 1687 to the demolition of the fortress walls in the period from 1923 to 1926. Namely, military officers, merchants and craftsmen had a unique private time rhythm, which introduces a thesis that the repetition in a civic space is not a routine – it rather transforms an individual habit into a sort of a ritual.

Key words: *Inner City of Osijek (Fortress), the spirit of a place, semantic spaces, private time rhythm*

UDK 821.163.42.09-3

UDK 94(497.5)''1912/1916''

Izvorni naučni rad

Dubravka BRUNČIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

dbruncic@ffos.hr

PAMĆENJE ŽENSKIH ISKUSTAVA PRVOGA SVJETSKOG RATA U PROZAMA VERKE ŠKURLA-ILJIĆ I MARIJE TUCAKOVIĆ-GRGIĆ

U radu se analiziraju proze hrvatskih književnica objavljene između dvaju svjetskih ratova: pripovijetka *Njih dvije* Verke Škurla-Iljić i dulja pripovijetka *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.* Marije Tucaković-Grgić. Riječ je o tekstovima u kojima se oblikuju različiti ratni narativi: bosanskohercegovačka ratna stvarnost (V. Škurla-Iljić) i iskustvo tzv. „albanske golgote“ (M. Tucaković-Grgić). Oslanjajući se na koncept „pamćenje u književnosti“ (termin A. Erll), teorijske raščelambe pripovjednih postupaka kojima se reprezentira rad pamćenja u književnom tekstu te istraživanja uloge pamćenja u oblikovanju individualnih i kolektivnih identiteta (B. Neumann, H. Welzer i dr.), u radu se analiziraju prikazi različitih vidova ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata. Identiteti ženskih likova oblikuju se kroz prizmu civilizacijsko-kulturnih dodira, njihove su sudbine determinirane nacionalnom i vjerskom pripadnošću, kao i socijalno-ekonomskim statusom. Istražujući prikaze žena i njihovih ratnih iskustava nastoji se rasvijetliti rodna dimenzija reprezentacija Prvoga svjetskog rata, preusmjerenje fokusa s priče o ratu kao isključivo muškom iskustvu na pamćenje ženskih ratnih uloga, a što otvara i pitanje načina na koje se oblikuju i (re)definiraju tradicionalne rodne uloge, predodžbe heroizma, domoljublja i ratne žrtve u tekstovima ovih književnica.

Ključne riječi: *žene, Prvi svjetski rat, individualno pamćenje, kolektivno pamćenje*

Uvod

Iskustvo Prvoga svjetskog rata kao traumatično razdoblje političko-ideoloških prijevora, socioekonomskih i kulturnih promjena u hrvatskim se književnopovijesnim raščlambama povezuje s ekspresionizmom kao umjetničkom praksom, i to često njegovom socijalno-aktivističkom inačicom, kao i s književnošću modernoga objektivizma (Lj. Maraković 1997), odnosno međuratnoga neorealizma (K. Nemeč 1998). Toj bi skupini djela pripadala ratno pjesništvo Miroslava Krleže, zbirka novela *Hrvatski bog Mars* (1922./1946), drame *Galicija* (1922), *U logoru* (1934), *Fragmenti romana* Tita Strozija (1919), pjesnička zbirka *Ratna lirika* (1936) Miroslava Feldmana, njegove drame *Zec* (1932) i *U pozadini* (1939) itd. Međutim, tekstove s temom Prvoga svjetskog rata pisale su i hrvatske književnice, od kojih je u novije vrijeme revaloriziran roman Zofke Kveder *Hanka* (1918).¹ Ovomu se korpusu mogu pribrojiti i roman Mare Ivančan *Čudnovata priča* (1924), roman Jagode Truhelke *Zlatko* (1934), novele Adele Milčinović *Sjena* (1919), *Sinovljeva baština* (1921) te proze autorica o kojima će biti riječi u ovom radu, pripovijetka *Njih dvije*, objavljena u zbirci *Djevičanstvo* (1929) Verke Škurla-Iljić i dulja pripovijetka *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.*, objavljena u zbirci *Razbacana srca* (1931) Marije Tucaković-Grgić.

Tekstove Verke Škurla-Iljić² i Marije Tucaković-Grgić³ karakterizira tematiziranje civilizacijsko-kulturnih dodira (katoličanstvo, pravoslavlje, islam, židovstvo) i njihovih utjecaja na oblikovanje i reprezentaciju različitih individualnih i kolektivnih identiteta. Riječ je o tekstovima u kojima se oblikuju različite ratne pripovijesti, a zbivanja su smještena u prostore koji su „opтереćeni“ povijesnim značenjima: BiH, Sarajevo, „Sarajevski atentat“ u djelu V. Škurla-Iljić te Albanija, Tirana i iskustvo tzv. „albanske golgote“ u djelu M. Tucaković-Grgić. U ovom će se radu primarno baviti književnim prikazi-

¹ Usp. N. Badurina (2009), K. Grgić (2011).

² Verka Škurla-Iljić (Dol kraj Staroga Grada na Hvaru, 1891. – Zagreb, 1971) hrvatska je književnica i prevoditeljica. Školovala se u Mostaru i Sarajevu, a prije početka Prvoga svjetskog rata došla je u Zagreb gdje je radila kao profesionalna književnica i novinarka. Objavila je zbirke pripovijedaka *Djevičanstvo* (1929), *Ko im sudi?* (1933), *Grlica i još mnoge pripovijesti* (1934), *Tekla Sava mutna i krvava* (1945), dramu *Na tankom ledu* (1931). Pisala je također priče za djecu.

³ Marija Tucaković-Grgić (Rajevo Selo, 1878. – Vinkovci, 1967) hrvatska je književnica. Školovala se u Vinkovcima i Zagrebu. S književnim je radom započela 1898. u *Novoj nadi*, radila je kao učiteljica po slavonskim selima. Prije Prvoga svjetskog rata preselila se u Beograd gdje se bavila novinarstvom, pisala i objavljivala radove u tamošnjim časopisima. Objavila je stihovanu pripovijest *Majka* (1928) i zbirku pripovijedaka *Razbacana srca* (1931).

ma ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata te će se istraživati specifičnosti njihovih reprezentacija rata. Pri tomu se ima u vidu da na oblikovanje književnih tekstova utječu različite kulturnopovijesne i društvenopovijesne okolnosti, ali i da književni tekstovi nisu izvori „objektivnih“ povijesnih činjenica, nego se u njima rekreiraju, rekonstruiraju i različitim književnim tehnikama prerađuju slike zapamćene prošlosti (Neumann 2008: 334; Straub 2008: 217–218; Erll 2011: 149–150).

U radu se polazi od koncepta „pamćenje u književnosti“ koji je oblikovala Astrid Erll, naglašavajući da književna djela „re-prezentiraju“ (ili ‘uprizoruju’ ili ‘izvode’) kulturno pamćenje, čineći ga tako vidljivim u mediju fikcije“ (2011: 77). Ona pri tomu razlikuje nekoliko pripovjednih strategija kojima se u književnim tekstovima mogu prikazivati prošla zbivanja: iskustveni, historizirajući, monumentalni, refleksivni i antagonistički način. Za iskustveni je način specifično da „predstavlja prošlost kao proživljeno iskustvo“ (ista: 158) i karakterističan je za autobiografske tekstove. U historizirajućem se prošlost prikazuje kao da je predmet historiografske raščlambe, a u monumentalnom načinu kao mitska, što ga čini bliskim konceptu kulturnoga pamćenja Jana Assmanna. Antagonistički način afirmira jednu inačicu prošlosti, a drugu negira, dok se u refleksivnom načinu osvješćuje i problematizira sâm proces proizvodjenja pamćenja (ista: 158–159). Koncept „pamćenja u književnosti“ korespondira s konceptima „proze pamćenja“ i „mimeze pamćenja“ Birgit Neumann. Naime, pojam „proze pamćenja“ odnosi se na djela koja se bave procesima oblikovanja individualnoga i kulturnoga pamćenja, dok pojam „mimeze pamćenja“ označava pripovjedne tehnike u književnim tekstovima kojima se oblikuju i reprezentiraju procesi pamćenja (2008: 334). Oslanjajući se, dakle, na te teorijske postavke, u radu će se analizirati pripovjedne strategije kojima se u književnim tekstovima V. Škurla-Ilijić i M. Tucaković-Grgić prikazuju rad pamćenja i oblikuju ženska ratna iskustva.

Verka Škurla-Ilijić, *Njih dvije*: ratne sudbine „sarajevskih Gjintila“

U pripovijetki *Njih dvije* tematizira se ratna i poslijeratna sudbina dviju „sarajevskih Gjintila“, Starije i Mladje, austrijskih katolkinja koje su se s obitelji doselile u Sarajevo nakon austrougarskoga zaposjedanja BiH. Djelo sadrži obilježja refleksivnoga modusa pamćenja, a u manjoj se mjeri mogu uočiti i elementi antagonističkoga modusa pamćenja. Tekstovi koje karakterizira refleksivni modus, kako navodi A. Erll, karakteriziraju pripovjedni postupci kojima se skreće pozornost na sâm rad pamćenja. A. Rigney i A. Erll naglašavaju da je jedna od specifičnosti književnoga prikaza prošlosti mogućnost iznošenja i suprotstavljanja različitih i oprečnih sjećanja, odnosno inačica

prošlosti u istom književnom tekstu. Na taj se način, smatra A. Rigney, mogu podrivati „hegemonijski pogledi na prošlost“ (2010: 348) i nuditi alternativna tumačenja, a ujedno se kroz to, kako navodi A. Erll, manifestiraju dva vida odnosa književnosti i pamćenja: uloga književnosti u proizvodnji pamćenja (*memory-productivity*) i reflektiranje o procesima pamćenja (*memory-reflexivity*). Naime, književnost može „učiniti taj proces konstruiranja vidljivim te stoga i podložnim kritici“. (2011: 151). Djela u kojima se javlja antagonistički modus pamćenja „promoviraju jednu inačicu prošlosti i odbacuju drugu“ (ista: 159). Takva djela karakterizira pripovjedačeva pristrasnost budući da se temelje na dihotomnom odnosu Mi – Oni, promoviraju „ispravnu“ inačicu prošlosti i odbacuju alternativna i/li protusjećanja drugih skupina.

U pripovijetki se javlja ekstradijegetički-heterodijegetički pripovjedač što otvara pitanje specifičnih načina artikulacije pamćenja Prvoga svjetskog rata u književnom tekstu. Iskustvo toga rata postavljeno je u širi društvenopovijesni kontekst, dajući uvid u različite aspekte prošlosti BiH kroz prizmu povijesnoga pamćenja, od austrougarskoga zaposjedanja BiH do utemeljenja Kraljevine SHS i zbivanja nakon rata u jugoslavenskoj državi⁴, a koji su važni i za razumijevanje individualnih prošlosti i sudbina dviju žena, sarajevskih Gjin-tila u ratnom i poslijeratnom Sarajevu, u koje je smještena radnja pripovijetke.

BiH je prikazana kao kompleksni multietnički i multikonfesionalni prostor čiji je položaj na civilizacijsko-kulturnoj razdjelnici između Zapada i Istoka determinira kao međuprostor koji je istovremeno lišen povijesti, slobode, subjektiviteta, stalno izložen opasnostima zaposjedanja („u ovu zemlju neispisane historije banula začuđena Evropa“, 1929: 35), potiskivanja, zaboravljanja i preispisivanja tragova njegove prošlosti („To se ruši, to se zida (...) kanda zidaju kule babilonske. Nisu kule babilonske, no crkve i oltari, no manastiri i bogomolje“, ista: 36). Budući da je riječ o neimenovanom ekstradijegetičkom pripovjedaču koji je vremenski i političko-ideološki odmaknut od onoga o čemu pripovijeda, to mu omogućuje kritičko-ironijske osvrtne na povijesna zbivanja.

U tekstu se oblikuje multiperspektivna fokalizacija koja je, prema B. Neumann, karakteristična za prozu pamćenja koja prikazuje kolektivnu prošlost i jedna je od temeljnih strategija u reprezentiranju sučeljavanja različitih kolektivnih pamćenja i kolektivnih identiteta (usp. 2010: 338–339). Uporabom te pripovjedne strategije stavlja se naglasak na proizvodnju pamćenja,

⁴ Država utemeljena 1918. nazvana je 1918. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, donošenjem Vidovdanskoga ustava 1921. preimenovana je u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (usp. Matković 2003: 63), a s uvođenjem Šestosiječanjske diktature 1929. država je nazvana Kraljevina Jugoslavija. Zbog jednostavnosti će se u radu govoriti o jugoslavenskoj državi.

što korespondira s refleksivnim modusom A. Erll, a vidljivo je u oblikovanju teme Sarajevskoga atentata.⁵ Pripovjedač evocira elemente sarajevske prošlosti, u ekspresionističkoj maniri opisuje ratnu prijetnju kao „crnu sjemenku Zla“ (Škurla-Ilijić 1929: 47), da bi potom uveo antropomorfizirana zvona i glas „druge strane“ kao interpretatore i oblikovatelje suprotstavljenih pripovijesti o atentatu – austrougarske, viktimološke („Ubili ste čovjeka! Junaka nam ubiste. Uz njega nije sjedila princeza, nego žena!“, ista: 48) i srpske/jugoslavenske glorifikacijske politike pamćenja događaja kao osvetničko-junačke pripovijesti („Nismo ubili – osvetili smo! Davidovim šljuncima hitnuli smo se na Golijata i oborili ga.“, ista: 48).⁶ Na taj se način u tekstu bilježi i „dinamika pamćenja“, pri čemu Sarajevski atentat kao mjesto pamćenja biva interpretiran u skladu s potrebama različitih zajednica pamćenja.⁷

Tematiziranje različitih politika pamćenja i inačica tumačenja kolektivne prošlosti BiH u funkciji je problematiziranja životnih sudbina dviju sarajevskih Gjintila. Prikaz ratnoga i poslijeratnog Sarajeva čini društvenopovijesnu pozadinu privatnih drama dviju sarajevskih Gjintila, od pružanja privremenoga utočišta ukrajinskom vojnom bjeguncu, neplanirane trudnoće Mladje, sifilitična sljepoća, iskustva majčinstva, rada u tvornici čarapa, nesretne djetetove smrti u požaru i skrivanja djetetova leša u podrumskom stanu. U pripovijetki se dovodi u suodnos tzv. „veliku“ povijest BiH i „malu“ povijest sarajevske sirotinje, pri čemu se nastoji pokazati kako se sarajevska geopolitička pozicija europske „rubnosti“ odražava i u njihovu individualnom iskustvu marginaliziranosti i zaborava („Vukle se one tako, gladne i izdrte, (...) jedino što u tome gradu ostade od svega sjaja i Evrope“, ista: 49). Štoviše, njihova je pozicija rubnosti naglašena mitopoetskim imenovanjem Starija i Mladja te Gjintile kao zajedničkom identitetskom oznakom kojom su označene kao „bezimene i groteskne minijature (...) dehumanizirane čovječnosti“ u koje su „[s]iromaštvo i rat utisnuli (...) fizičku i osjećajnu nakaznost“ (Detoni-Dujmić, 1998: 242).

Brojni analitičari, na tragu raščlambi francuskoga sociologa Mauricea Halbwachsa, naglašavaju da se individualno pamćenje oblikuje u društveno-kulturnom kontekstu, za što su potrebni različiti unutrašnji i izvanjski

⁵ Riječ je o ubojstvu austrougarskoga prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije tijekom službenoga posjeta Sarajevu 28. lipnja 1914. koji je organizirala teroristička organizacija Mlada Bosna.

⁶ Sarajevski atentat predmetom je politizacije i ideologizacije u različitim nacionalnim književno-kulturnim i historiografskim tradicijama na prostoru bivše Jugoslavije. O tome, kao i o različitim (nad)nacionalnim atribucijama u ocjeni čina Gavrila Principa i djelovanja Mlade Bosne usp. Ž. Karaula (2011), C. Ruthner (2015).

⁷ Pojmom „dinamika pamćenja“ A. Rigney naglašava stalnu promjenjivost i performativni aspekt kolektivnoga pamćenja, budući da se repertoar praksi pamćenja stalno mijenja, proizvodi nova značenja i identitete, ovisno o potrebama određene zajednice (2010: 345).

poticaji (Assmann 2006; Welzer 2010; Erll 2011). H. Welzer smatra kako na oblikovanje pamćenja, uz kulturne proizvode, prostore i izravne interakcije, utječu privatni zapisi i različiti materijalni tragovi koji prenose sadržaje prošlosti (2010: 286–288). Pripovjedač tako skreće pozornost upravo na materijalne tragove individualne i obiteljske prošlosti dviju žena kao njihovih identitet-skih uporišta i simboličkih oznaka čuvanja i transgeneracijskoga prenošenja znanja o prošlosti i tradiciji (primjerice, knjiga koja je „tužno sjećala na jedno radosnije vrijeme“, Škurla-Iljić 1929: 40; bijela kutija s odjećom za prvu pričest kao podsjetnik na djetinjstvo Starije). Jednako tako bilježi se i dotrajalost i gubitak materijalnih tragova obiteljske prošlosti, a time i njihovih identitet-skih oslonaca.

U pripovijetki se ne mogu iščitati informacije je li pripovjedačevo znanje o određenim događajima eventualno i proizvod vlastitih iskustava, štoviše, on naglašava manjkavost, nepouzdanost vlastitoga znanja o likovima, kao i nepostojanje onih koji pamte („Tko su? Šta su? (...) Njihova prošlost? Njihova sudbina?“, ista: 36). Ipak, on iskazuje neuspješnu namjeru ispričati pripovijest o sudbini dviju žena, što je čin rada na pamćenju individualnih ljudskih sudbina („Iz zemljanog poda jednog sarajevskog podruma htjedosmo mi njihovu tragediju sa korenom da iščupamo, ali koren nam se u tom času pretrže i ostade negdje mnogo dublje pod slojevima neznanog.“, ista: 37). Prelaženje iz pripovjednoga trećeg lica jednine u prvo lice množine ovdje je u funkciji naglašavanja potencijalne zanimljivosti njihovih sudbina za zajednicu. Uporabom metalepsi autora i čitatelja⁸ kao pripovjednih postupaka kojima se narušava granica između fikcije i stvarnosti u pripovijetki se fingira pripovjedačev diskurs usmenoga kazivanja, komunikacija sa zainteresiranom publikom kao potencijalnom zajednicom pamćenja („Pa šta je onda bilo?“ pitate vi (...) Šta su onda uradile dvije Gjintile sarajevske?“, ista: 59), ali pripovjedač kontinuirano kroz tekst naglašava upravo snagu rada zaborava („I nitko ne zabilježi“, „Tako se nije primijetilo“, ista: 37; „Što su radile nekoliko godina iza toga, nitko u Sarajevu ne zna.“, ista: 45).

Prikazivanje ratnih sudbina ženskih likova karakterizira kontinuiranje tradicionalnih rodni predodžbi i patrijarhalizma, pri čemu su ženama dodijeljene uloge pasivnih i naivnih žrtava. Žensko seksualno neiskustvo, ali i erotsko sazrijevanje prikazani su vrlo stereotipno, popraćeni ironičnim pripovje-

⁸ Pojam metalepse francuski književni teoretičar Gérard Genette upotrebljava u raščlambi dijegetičkih razina pripovjednoga teksta kao naziv za prekoračivanje njihovih pragova, a razlikuje metalepsu autora i metalepsu čitatelja. Metalepsu autora određuje kao povezivanje stvaratelja s prikazom, čime se razotkriva konstruiranost, fikcionalnost toga prikaza (2006: 8), dok uporabom metalepse čitatelja autor fiktivno uvodi „potencijalnoga izvandijegetičnog čitatelja u fikijsku dijegezu“ (isti: 76).

dačevim komentarima („dvije bijedne, smiješne djevice“, „bijedna, zakašnjela i neiživjela mladost“, ista: 51) i kritikom neemancipiranosti dviju žena.

Važnu identitetsku odrednicu ženskih likova predstavlja i iskustvo majčinstva, što je inače jedna od tema književne produkcije V. Škurla-Iljić. Ona, naime, „spada u onaj krug hrvatskih spisateljica koje su već u prvim desetljećima 20. stoljeća problematizirale s jedne strane društveno idealizirajuću, a s druge tabuizirajuću sliku materinstva.“ (Kuvač-Levačić 2016: 178). U pripovijetki *Njih dvije* reprezentira se samohrano majčinstvo koje je prikazano kao individualno iskustvo Mladje, ali i kao dio kolektivnoga iskustva male obiteljske zajednice Starije i Mladje koje su podjednako angažirane u skrbi oko djeteta („Obadvije su ga s jednakim mukama rodile“, Škurla-Iljić 1929: 56), zajedno sudjeluju u tajenju njegova rođenja, kao i njegove nesretne smrti, a time i kršenju društveno-pravnih normi. Može se uočiti da pripovjedač, s obzirom na njihovu poziciju Drugosti, marginaliziranosti i otuđenosti, tumači skrivanje rođenja i smrti djeteta kao dio njihova iskustva pamćenja, naučenoga obrasca ponašanja, odnosno kao manifestaciju njihova „prikupljenoga pamćenja“⁹ („Njima je valjda najinstinktivnije bilo da se skrivaju, da se povlače, da se boje svijeta. I sami znate, to dijete ničije oči nisu nikada vidjele.“, ista: 59–60). Majčinstvo i gubitak djeteta predstavljaju tako elemente karakterizacije dvaju ženskih likova i u funkciji su dodatnoga naglašavanja njihove sociokulturne neprilagođenosti i otuđenosti.

Marija Tucaković-Grgić, *Usput kroz Albaniju*: žensko iskustvo egzila

Zbirka pripovijedaka M. Tucaković-Grgić *Razbacana srca* (1931) nije osobito dobro prošla u stručnoj kritici koja ju je ocijenila „naivnom i površnom zabavom“ (Detoni-Dujmić 1998: 47), no, unatoč skromnim književno-estetskim dosezima, kao i prenaplašenim političko-ideološkim porukama, zbirka zaslužuje određenu revalorizaciju zbog načina reprezentiranja iskustva Prvoga svjetskog rata i interesa za ženske sudbine.

U duljoj pripovijetki M. Tucaković-Grgić *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.* povijesni je okvir naznačen kroz temu tzv. „albanske golgote“, povlačenja srpske vojske, civilnoga stanovništva i ratnih zarobljenika preko Albanije u zimu 1915, nakon poraza od Centralnih sila, uz teške ljudske i materijalne gubitke. Ta su zbivanja inače zapamćena kao jedno od najtraumatičnijih srpskih iskustava tijekom Prvoga svjetskog rata, pripovijest

⁹ Prema A. Erll, „prikupljeno pamćenje“ predstavlja „društveno i kulturno oblikovano individualno pamćenje“, a pojedinci djeluju u skladu sa stečenim životnim iskustvom, „zajedničkim vrijednostima i normama; usvajaju tuđa iskustva“ (2011: 97), obiteljsku tradiciju i pretvaraju ih u svoja osobna znanja, sustav vrijednosti i modele ponašanja.

o „invaziji, porazu, povlačenju i okupaciji“ (Newman 2015: 51) koja se interpretirala u religijskim kategorijama kao pripovijest o nacionalnom mučeništvu, svetoj žrtvi i uskrsnuću te je postala jednim od utemeljujućih mitova nove jugoslavenske države.

U hrvatskoj se književnosti ta tema oblikovala iz nekoliko perspektiva. Mile Budak u memoarskoj prozi *Ratno roblje* (1941) pripovijeda o vlastitom iskustvu zarobljeništvu, bilježeći stradanja austrougarskih vojnika tijekom povlačenja sa srpskom vojskom, projugoslavenski orijentirani Milostislav Bartulica u knjizi *Raspeće Srbije* (1917) piše iz perspektive dobrovoljca u srpskoj vojsci,¹⁰ dok se u pripovijetki Marije Tucaković-Grgić *Usput kroz Albaniju*, fikcionalnoj prozi čiji je nastanak djelomično potaknut stvarnim autoričnim ratnim doživljajima,¹¹ tematizira žensko iskustvo ratnoga izbjeglištva.

Ono je tu oblikovano uporabom figure spolne metateze,¹² i to udvajanjem pripovjednih okvira tako da albanski liječnik kazuje priču o tragičnoj smrti Nijazi-beja, mladoga zemljoposjednika iz Tirane, te prepušta pripovijedanje Mrtezi, slugi Nijazi-beja. U tekstu tako dominira Mrtezino epizodično¹³ pseudoautobiografsko pamćenje¹⁴ oblikovano kao retrospektivno pripovijedanje u prvom licu jednine o zbivanjima u Tirani i okolici tijekom ratnoga povlačenja srpske vojske, civila i zarobljenika. Tematsku osnovicu pripovijetke *Usput kroz Albaniju* čine nesretne ljubavne priče Nijazi-beja i Mrteze,

¹⁰ O M. Budaku usp. D. Jelčić (1999), F. Hameršak (2013), a o M. Bartulici usp. A. Stipčević (1992).

¹¹ Prema intervjuu koji je Marija Tucaković-Grgić dala Ivi Balentoviću, iako je pripovijetka fikcionalna tvorba, opis „albanske gologote“ potaknut je autoričnim životnim iskustvima. Balentović također navodi da se M. Tucaković-Grgić udala za bosanskoga knjižara Stipu Grgića te oboje, „ponešeni idealima, emocijama, čovjekoljubljem, stupaju u srpske dobrovoljce, bore se u redovima srpske vojske, odstupaju s njome, kreću stazama mučne neizvjesnosti, prelaze Albaniju.“ (1980: 99). I. Balentović evidentira miješanje ijekavice i ekavice u zbirci proza M. Tucaković-Grgić, što ocjenjuje kao njezin nemarni odnos prema jeziku, no to bi se moglo tumačiti utjecajem onodobne jezične politike i pokušajima umanjivanja razlika između hrvatskoga i srpskog jezika (usp. Badurina 2010: 72).

¹² Pojmom „spolna metateza“ američka kritičarka Camille Paglia naziva zamjene spola likova unutar književnoga teksta i rodno inverzna poistovječenja autora s pripovjedačem, lirskim subjektom ili likom (usp. Čale Feldman 2001: 213–214). O rodnim inverzijama također usp. L. Čale Feldman/ A. Tomljenović (2012: 92–99).

¹³ Prema A. Erll, epizodično je pamćenje „povezano sa specifičnim vremenom i kontekstom. Ono obuhvaća pamćenje životnoga iskustva“ (2011: 84) i karakteristično je za autobiografski diskurs.

¹⁴ Prema Heleni Sablić-Tomić, temeljno je obilježje pseudoautobiografskoga diskursa „homodijegetska fikcija u kojoj autor nije identičan liku i pripovjedaču, ali su pripovjedač u prvom licu i lik identični. Lik i pripovjedač su fiktivni“ (2002: 45), a stupanj fingiranosti pokazuje u kojoj se mjeri pripovijedanje podudara s autorovom autobiografijom, varirajući od bliskosti do potpune izmišljenosti.

čija je zaljubljenost u fatalnu ženu Mariju Bosnić, odnosno Madamu, rezultirala samoubojstvima dvojice muškaraca, jednoga zbog neuzvraćene ljubavi (Nijazi-bej), drugoga zbog grižnje savjesti jer je zbog ljubomore iznevjerio povjerenje svojega gospodara i neizravno prouzročio njegovo samoubojstvo (Mrteza). Taj je sloj pripovijesti inače prilično neuvjerljivo oblikovan, a intrigantnost je ostvarena tematiziranjem ljubavi mlađega muškarca prema starijoj ženi te posebice pripovijedanjem o ratnim zbivanjima, uključujući i žensko ratno iskustvo, preplećući tako individualnu i kolektivnu dimenziju prošlosti.

Središnji ženski lik Madama prikazana je kao žena intelektualka, a javlja se u još dvama tekstovima u zbirci (*Kaluđerova kob – u Italiji, Tragediji genija – zalutalog u Slavoniji*) u kojima je identificirana kao pjesnikinja, učiteljica i „Jugoslavenka, ratna izbjeglica“ (1931: 90). Međutim, njezin se identitet izbjeglice ne izgrađuje pripovijedanjem o vlastitoj prošlosti, nostalgичnim evociranjem uspomena na napuštenu domovinu i predegzilantski život. Umjesto oblikovanja ženskoga glasa koji svjedoči o vlastitom ratnom stradanju i iskustvu egzila, o traumatskim se događajima uglavnom retrospektivno pripovijeda iz Mrtezine perspektive, fingirajući diskurs usmenoga svjedočenja. Djelo tako ima obilježja iskustvenoga tipa pamćenja, pri čemu je Mrteza kao pripadnik albanskoga domicilnog stanovništva u ulozi homodijegetičkoga pripovjedača koji je svjedok zbivanja, a lik Madame pretvoren je „u objekt *doživljaja*“, a ne „u subjekt *iskustva*“ (Biti 2005: 89). Ipak, njegovo se pripovijedanje usložnjava kratkim uvođenjem Madame kao treće pripovjedačice te prepletanjem Mrtezine subjektivne vizure s brojnim dijalozima kroz koje se čitatelj informira i o Madaminim promišljanjima i stavovima.

U Mrtezinu se sjećanju (re)kreira prostor Albanije kao zemlje privremenoga utočišta za ratne izbjeglice i zbivanja smještaju u Tiranu, naglašavajući humanitarna pitanja, nemogućnost zbrinjavanja velikoga broja izbjeglica, njihovu izglednost, kao i gostoljubivost, empatiju i solidarnosti albanskoga stanovništva. Oblikovanje strategija pamćenja tuđega egzila u pripovijetki nužno uključuje i, imagološkim rječnikom rečeno, niz heteropredodžbi o nacionalnom i religijskom Drugom.¹⁵ Središnja se pozornost usmjerava na prikaz Madame i njezina supruga Vladimira koji su u grad pristigli sa srpskom vojskom. Prvotno je Mrtezin sjećanje na njih svjedočenje njihovoj patnji i gladovanju, čime se u pripovijetki naglašava kako je upravo nedostatak hrane bio veliki čimbenik viktimizacije ljudi tijekom rata, a u sklopu toga značajno

¹⁵ U središtu su istraživačkoga interesa imagologije kao književnoznanstvenoga smjera diskurzivno oblikovanje predodžbi o kolektivnim, posebice nacionalnim identitetima, uključujući autopredodžbe (predodžbe o sebi) i heteropredodžbe (predodžbe o drugome): Opširnije o imagologiji usp. zbornik radova *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju* i radove D. Dukića i K. U. Syndram (2009).

mjesto zauzima i pamćenje tretmana ratnih zarobljenika srpske vojske, funkcioniranje svojevrstnih prehrambenih „hijerarhija“, ali i pamćenje Madamine solidarnosti sa zarobljenicima.

Zanimljivo je pri tomu primijetiti da se u djelu ne prešućuje potencijalno kompromitirajuća iskustva tretmana ratnih zarobljenika. Pojava dvojice izgladnjelih pruskih zarobljenika, „dva živa kostura, uvijena u krpe pruske uniforme, da se ne raspadnu, (...) i ne rasprše se, kao rasuta parčad kostiju, – po putu – na kojem su se teškim naporom održavala, držeći se čvrsto zagrljena.“ (Tucaković-Grgić 1931: 15), izaziva dvojake reakcije. Dok se u militarističkom diskursu srpskoga časnika naglašava dihotomija Mi – Oni, ističu nacionalno-političke razlike kao argument „opravdanosti“ njihova dužega gladovanja („Oni su moji neprijatelji!“, ista: 17), lik Madame, unatoč vlastitoj gladi, prepušta svoju hranu zarobljenicima.

Njezin čin ima višestruke implikacije. Nalazeći se u stanju egzistencijalne ugroženosti, ona zadržava tradicionalna poželjna ženska obilježja (solidarnost, samoodricanje, suosjećanje, blagost) koja se u pripovijetki interpretiraju kao ženski heroizam, humanost i etička superiornost u odnosu na muškarce („Biti gladan nekoliko dana, i teškom mukom dobiveni zalogaj, dati neprijatelju (...) to mogu učiniti samo – odabrani“, ista: 19). S druge strane, njezino suosjećanje za patnju pruskih ratnih zarobljenika predstavlja vid otpora i kritike dehumanizirajućih učinaka ratnih razaranja, pobune protiv maskulinoga, ratničkog diskursa, pretpostavljajući kršćansku etiku i milosrđe nacionalno-političkim podjelama („Isus je rekao (...) činite dobro onima, koji vam zlo čine!“, ista: 18). U tom je smislu lik Madame prikazan kao samosvjesna osoba koja nije spremna osobne stavove i moralne vrijednosti žrtvovati kolektivnim (vojničkim) interesima, a prikazivanjem njezinih postupaka pravi se odmak od uvriježenih predodžaba o ratnom junaštvu kao muškoj/maskulinoj kvaliteti, povezanoj s izravnim sukobom i borbom.

Međutim, ne treba previdjeti da lik Madame u drugom dijelu pripovijetke iz pacifističkoga prelazi u militaristički diskurs i oblikuje mit o srpskom junaku (inače blizak tadašnjoj jugoslavenskoj monarhijskoj politici pamćenja rata), čime se u djelu ujedno (re)afirmira militaristički, nacionalno-politički mit o muškom, domovinskom zaštitniku (usp. Yuval-Davis 2004: 142). U tom se dijelu pripovijetke naglasak stavlja upravo na same procese proizvodnje pamćenja. Kao što je ranije navedeno, individualno se pamćenje oblikuje u društvenom i kulturnom kontekstu, a mogu ga potaknuti različiti unutrašnji i izvanjski čimbenici. H. Welzer smatra kako na oblikovanje pamćenja utječu „izravne interakcije“, odnosno „komunikacijske prakse“ poput obiteljskih okupljanja i društvenih skupova koji uključuju razgovore o prošlim događajima (2010: 286–288). Na to se nadovezuju

i teze A. Erll o ulozi „konverzijskih pamćenja“ (2011: 89), razgovora o prošlosti tijekom kojih sudionici dijele iskustva, a izbor se njihovih sjećanja „prilagođava prema specifičnim kriterijima određene grupe“ (ista: 89). Time se ujedno definiraju vrijednosti zajednice i stvaraju pretpostavke za oblikovanje kolektivnoga pamćenja.¹⁶

Znakovito je da se pripovjedni okvir raslojava Mrtezinim uvođenjem glasa Madame kao pripovjedačice o ratnim doživljajima, ali njezini iskazi nisu u funkciji reprezentiranja vlastite prošlosti, pamćenja privatnih iskustava i njihove emotivne prorade, nego pamćenja i svjedočenja o „junačkoj prošlosti“ zajednice, poistovjećene s ratnim podvizima i stradanjima srpskih vojnika. Svoja privatna ratna iskustva Madama prešućuje, njezin je doživljaj rata sveden na kratke komentare koje kroz razgovor upućuje drugim likovima („kako slab pojam imaš ti o ratu i njegovim grozotama“, ista: 43), pri čemu izražava zabrinutost za vlastitu egzistenciju, predstavljajući rat i iskustvo egzila kao izvor stalne nelagode i straha („Taj neprijatelj može (...) pohvatati i zarobiti slabe, ... bolesne, (...) i oterati ih u ropstvo (...) Čak bi nas možda i mučili, i... ispitujući... što-šta, zlostavljali nas.“, ista: 44). S druge strane, lik Madame u pripovijetki ima tradicionalnu ulogu žene kao čuvarice pamćenja zajednice,¹⁷ ona ostvaruje svoju društvenu obvezu pamćenja događaja koji su važni i kreiraju identitet zajednice te surekreirajući „kolektivn[o] pamćenj[e] svjedoči o pripadnosti grupi“ (Assmann 2006: 55). Povod je njezinomu pripovijedanju prijateljsko okupljanje susjeda u Nijazi-bejovu domu i njihov poticaj da pripovijeda „o vojničkom životu, ili ratnim doživljajima“ (Tučković-Grgić 1931: 50). Budući da Madama pripovijeda o nedavnoj prošlosti koju dijeli sa suvremenicima, može se govoriti o modusu komunikacijskoga sjećanja (Assmann 2006: 63–64)¹⁸ kao načinu prenošenja sjećanja o sukobima srpske vojske s bugarskom i austrougarskom vojskom tijekom povlačenja preko Albanije. Važno je obilježje njezina pripovijedanja pozivanje na usmena svjedočenja albanskoga stanovništva i vojna izvješća kao pisane izvore, čime nastoji istaknuti vjerodostojnost i istinitost svojih riječi.

¹⁶ Kolektivno pamćenje, prema A. Erll, obuhvaća „simbole, medije, društvene institucije i prakse koje se koriste za oblikovanje, održavanje i reprezentiranje inačica zajedničke prošlosti“ (2011: 98). Pri tomu ističe povezanost individualnoga i kolektivnog pamćenja jer se individualno pamćenje oblikuje u društveno-kulturnim okvirima, dok se pamćenje zajednice ostvaruje i usvaja u pojedinačnim ljudskim umovima.

¹⁷ O tradicionalnim ulogama žena u nacionalnim komemoracijama usp. J. R. Gillis (2006: 178–181).

¹⁸ Pojmom komunikacijsko pamćenje J. Assmann označava „sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost“ (2006: 63), uvijek se prenosi kroz društvene interakcije, obuhvaća vremensko razdoblje od stotinjak godina, dakle, do četiri generacije, i vezano je uz svjedoke koji prenose svoja sjećanja drugim pripadnicima generacije.

Za razliku od pacifističkoga diskursa i osjećaja solidarnosti s ratnim zarobljenicima, lik Madame ovdje karakterizira militaristički diskurs, a pripovijedanjem o junaštvima i žrtvi srpske vojske oblikuje ideologiziranu priču o ratnom stradanju i egzilu kao svoje identitetsko uporište. Kao što napominje Edward Said, takve su junačke i pobjedničke priče ambivalentnoga karaktera, one su „samo pokušaji osmišljeni kao prevladavanje paralizirajuće tuge rastanka“ i gubitka, ali su upravo „pobjedničke ideologije“ ili autopredodžbe „oporavljenog naroda“ nužne za ponovnu izgradnju individualnih identiteta i identiteta zajednice (2005).

Kroz njezine se iskaze ujedno oblikuje i reprezentira slika prošlosti kao specifična, rodno kôdirana (pri)povijest.¹⁹ Iskustvo Prvoga svjetskog rata ona ne predstavlja kao privatnu, žensku ratnu traumu, nego, potaknuta zahtjevima publike („A o čem, da ti sad pričam? (...) Opet o junacima, Madama“, Tučković-Grgić 1931: 52), pripovijeda o junačkim podvizima i žrtvi „običnih“ srpskih vojnika, prikazujući rat kao iskustvo koje odražava „maskulino pamćenje, maskulino poniženje i maskulinu nadu“ (C. Enloe)²⁰. Time se u okviru književnoga teksta kroz (auto)biografsko sjećanje lika diskurzivno kreira Mit Ratnoga Iskustva²¹ i oblikuje pripovijest o „albanskoj golgoti“ kao figura sjećanja²² koja se ugrađuje u kolektivno pamćenje multietničkoga i multikonfesionalnog kruga recipijenata („Natprirodnim i nadčovečanskim naprezanjem održavali su svoje položaje i branili ih od mnogobrojno-nadmoćnijeg neprijatelja“; „Rumena, sveža, herojska krv, obeležila je trag Neznanih, nestalih Junaka“, 1931: 50, 52). Pridajući zbivanjima iz nedavne prošlosti i podvizima „običnih“ vojnika, nepoznatih junaka „mitski ugled“ (Eliade 2007: 59), u tekstu se mitologiziraju povijesna zbivanja, a ratna se stradanja u Albaniji ujedno pretvaraju u nacionalno-utemeljujuću pripovijest. To su karakteristike monumentalnoga vida pamćenja, odnosno kulturnoga pamćenja kako ga definira Jan Assmann. Naime, kulturno je pamćenje „usmjereno (...) na čvrsta uporišta u prošlosti“, ono činjeničnu povijest „transformira u upamćenu, a time i u mit“ kao utemeljujuću pripovijest koja „ima dimenziju sakralnoga“, a putem koje „grupa osigurava i utvrđuje svoj identitet“ (2006: 64–65). Imajući u vidu identitet glavnoga ženskog lika i političko-ideološki aspekt njezinoga „rada

¹⁹ Prema J. R. Gillisu, „[r]ad sjećanja‘ je (...) uronjen u složene klasne i rodne odnose te odnose moći koji određuju što treba zapamtiti (ili zaboraviti), tko treba zapamtiti i u koju svrhu.“ (2006: 171).

²⁰ Citirano prema J. Nagel (1998: 244).

²¹ Prema G. Mossu (1990: 6–11), Mit Ratnoga Iskustva karakterizira prepletanje nacionalnoga i religijskog diskursa, sakraliziranje ratne žrtve i oblikovanje kulta palih junaka, a temeljna mu je svrha bila pridavanje smisla ratnim stradanjima.

²² J. Assmann „figure sjećanja“ određuje kao „kulturno oblikovane, društveno obvezujuće slike sjećanja, a koje su vremenski i prostorno konkretizirane“ (2005: 44).

sjećanja“, može se reći da je prikaz događaja u ovoj pripovijetki dijelom blizak službenoj jugoslavenskoj, monarhijskoj politici pamćenja rata (usp. Newman 2015), čime pripovijetka M. Tucaković-Grgić korespondira i s radovima Z. Kveder (drame *Arditi na otoku Krku*, *Unuk Kraljevića Marka*) u kojima je promovirana jugoslavenska politička opcija, mitologizirano ratno iskustvo i oblikovan kult mrtvoga junaka.²³

O drugim vidovima Madaminih nastojanja (re)konstruirati vlastiti identitet doznaje se opet posredno kroz fragmente Mrtezinih sjećanja usmjerenih na aspekte objektivne stvarnosti, poput Madamina odijevanja i pozdravljanja „po vojnički“ kao identifikacijske čimbenike. Prema P. Connertonu, na oblikovanje sjećanja i identiteta, pojedinca i grupe, utječu različite društvene aktivnosti, uključujući „tjelesna ponašanja“ (modne prakse, odijevanje, usvajanje i izvedba specifičnih položaja tijela u svakodnevnim i ceremonijalnim prigodama) koja tvore „mnemoniku tijela“ (2004: 107–155). Mrteza tako pamti Madamino teško pristajanje odjenuti se u žensku albansku odjeću i stalno nošenje muške, vojničke odore koja, iz njegove perspektive, prikriva Madaminu žensku tjelesnu ljepotu. Njezino se odijevanje, s obzirom na iskustvo egzila, može protumačiti i kao vid rada na nacionalno-kulturnom pamćenju jer vojna odora predstavlja tip antimodne prakse²⁴ koja može imati važnu ulogu u oblikovanju grupnih identiteta jer „[o]sobe što je nose ona identificira kao članove ili članice neke skupine i često im određuje mjesto u hijerarhiji“ (Lurie 2002: 176).

Iskustvo egzila kao drugosti, dislociranosti, (o)tuđ(en)osti, iskustvo destabiliziranja i propitivanja granica između „poznatoga i stranog, ‘nas’ i stranaca“ (Bauman, 2005: 25) u pripovijetki je prikazano i kroz raznoliku percepciju Madame kao žene strankinje. Dok ju dio albanskih žena percipira kao „vešticu đaurku“, brojni su ženski i muški albanski likovi njome fascinirani. Ta se različitost i zavodljivost ženskoga, stranoga manifestira kroz predodžbe kršćanske žene i žene u albanskoj islamskoj kulturi. U tom se kontekstu u pripovijetki kratko naznačuje motiv islamskoga harema²⁵ kao patrijarhalne institucije, rodno određenoga prostora koji ograničava žensku mobilnost, a „u kojima je i mobilnost muškaraca ograničena i kodificirana“ (Slapšak 2010:

²³ O Z. Kveder usp. N. Badurina (2009).

²⁴ Proučavajući odijevanje i tjelesno ukrašavanje, T. Polhemus i L. Procter ističu razliku između mode kao često promjenjivoga tipa odjevne prakse i antimode kao sporo promjenjivoga tipa odjevne prakse (poput vojnih, liječničkih, svećeničkih odora, kraljevske odjeće, narodnih nošnja itd.) (2002: 216 i dr.). Pojam rada na nacionalnom pamćenju prezet je od A. Assmann (2002).

²⁵ Institucija harema nije vezana samo uz islamsku kulturu, nego se javlja u različitim društvima i religijskim sustavima, primjerice, u Bizantu, Kini, Indiji i renesansnoj Italiji (usp. Bobanović (2005), Slapšak (2010)).

39), i to kroz iskaze likova hanuma u razgovoru s Madamom, iznesene iz perspektive muškoga pripovjedača Mrteze.

Iako se u djelu pozornije ne raščlanjuje institucija harema, može se uočiti istovremeno (re)produciranje stereotipa o (zapadno)europskoj, kršćanskoj superiornosti, ovdje oblikovanih kroz autopredodžbe i heteropredodžbe sâmihi albanskih muslimanskih žena i muškaraca, ali i podrivanje predodžbe harema kao muške erotske fantazme, karakteristične za zapadnocentrične diskurse, i njegovo prikazivanje kao mjesta ženske izoliranosti i potlačenosti. U razgovoru s Madamom hanume naglašavaju kako „[m]i, muslimanske žene, kao da živimo pod zemljom. (...) – Mi smo željne saznanja. Život van harema, nama je kao i đaurka knjiga: ne znamo iz nje čitati.“ (Tucaković-Grgić 1931: 52). Imajući u vidu da je pripovijest oblikovana iz perspektive muškoga pripovjedača islamske vjeroispovijesti, zanimljivo je primijetiti da su orijentalističke predodžbe zapadnjačkih autora o egzotičnom, mističnom i erotiĉnom imaginarnom Orijentu, „metafor[i] zabranjenoga“ (Todorova 2015: 31) ovdje preokrenute i upisane u predodžbu Madame kao emancipirane kršćanske, zavodljive žene („Nijazi bej je prvi put u svome životu video i slušao iz neposredne blizine jednu otmenu, lepu, svestrano obrazovanu i fino vaspitanu djaurku, koja je mnogo lepoga videla i čula, te mogla o tome i govoriti. Ona je bila toliko privlačna“, Tucaković-Grgić 1931: 25).

Lik Madame donekle je definiran tipskom ulogom fatalne žene koja muške likove (nenamjerno) zavodi, nadahnjuje i koji zbog nje stradavaju, ali se također može uočiti da je, unatoĉ istaknutom statusu obrazovane žene, ona primarno definirana patrijarhalnim okvirima i rodnim hijerarhijama vlastite društveno-kulturne tradicije. Naime, patrijarhalni odnosi karakteriziraju konvencionalni kršćanski brak Marije (Madame) i Vladimira Borića, a rodni su klišeji o ambivalentnoj ženskoj prirodi, njezinom krhkom, emotivnom i manipulativnom karakteru, vidljivi i u komentarima srpskoga časnika („Gde ne može uspjeti ni đavo, pošalji ženu!“, ista: 14). Ograniĉavanjem uvida na Mrtezinu pripovjedaĉku vizuru u pripovijetki se kratko bilježe inhibicije obrazovane žene, a samosvjesni ženski glas i emancipacijske naznake vidljive su tek u njezinoj kritici suprugova ophođenja i ljubomornih ispada („Misliš, žena je neka stvar, – koju si kupio, i možeš je gužvati i pocepati, kad ti se to prohtije. (...) Nemoj suditi,... kad ne znaš suditi!“, ista: 60). Međutim, unatoĉ tomu ona ne pokušava izgraditi vlastitu samostalnost, ali ju i iskustvo egzila onemogućuje u ovladavanju vlastitim životom.

Zaključak

Analizirane pripovijetke Verke Škurla-Ilijić *Njih dvije* i Marije Tucako-

vić-Grgić *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.*, zanimljive su s obzirom na oblikovanje teme Prvoga svjetskog rata te kao primjeri kako se u književnim tekstovima može reprezentirati rad pamćenja. Njihov se doprinos hrvatskoj književnosti manifestira prikazivanjem ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata kao specifičnih mjesta pamćenja i predstavljanjem žena kao „sudionika povijesti“ (Scott 2003: 34). Oblikovanje ženskih sudbina ostaje u okvirima tradicionalnih rodnih predodžbi, disonantno se preplećući pacifizam i militarizam, ali je vrijednost tekstova u problematiziranju suodnosa individualnoga i kolektivnog pamćenja, međukulturnih prožimanja i prikazu raznolikosti ženskih iskustava (egzil, majčinstvo, ženska solidarnost).

Literatura

Predmetna literatura:

- Škurla-Ilijčić, Verka, *Djevičanstvo*, Naklada Zaklade Tiskare Narodnih novina, Zagreb, 1929.
- Tucaković-Grgić, Marija, *Razbacana srca*, nakladom autora, Zagreb, 1931.

Stručna literatura:

- Assmann, Aleida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Čigoja štampa et. al., Beograd, 2002.
- Assmann, Jan, „Kultura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić, S. Prlenda, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 45–78.
- Badurina, Lada, „Standardizacijski procesi u 20. stoljeću“, u: *Povijest hrvatskoga jezika – Književne prakse sedamdesetih: zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. K. Mićanović, Filozofski fakultet et al., Zagreb, 2010, str. 69–101.
- Badurina, Natka, „Od strepnje do autoritarnog subjekta: Zofka Kveder“, u: *Nezakonite kćeri Ilirije*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2009, str. 173–195.
- Balentović, Ivo, „Životna drama Lijepe Rice“, *Godišnjak za kulturu, suvremena društvena i ekonomska pitanja*, sv. 9, Vinkovci, Samoupravna interesna zajednica kulture općine Vinkovci, 1980, str. 95–102.
- Bauman, Zygmunt, „The Making and Unmaking of Strangers“, u: *Postmodernity and Its Discontents*, Malden, Polity Press, 2005, str. 17–34.
- Biti, Vladimir, *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

- Bobanović, Lucija, „Institucija harema na osmanskome dvoru“, *Ethnologica Dalmatica*, (2005) 14, str. 117–142.
- Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Antibarbarus, Zagreb, 2004.
- Čale-Feldman, Lada, „Spolna metateza i kazališna metalepsa u hrvatskom dramskom modernizmu i postmodernizmu“, u: *Euridikini osvrti*, Naklada MD – Centar za ženske studije, Zagreb, 2001, str. 211–235.
- Čale-Feldman, Lada / Tomljenović, Ana, *Uvod u feminističku književnu kritiku*, Leykam international, Zagreb, 2012.
- Detoni-Dujmić, Dunja, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Dukić, Davor, „Predgovor: O imagologiju“, u: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić-Poje, I. Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 5–22.
- Eliade, Mircea, *Mit o vječnom povratku*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007.
- Erll, Astrid, *Memory in Culture*, Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan, 2011.
- Genette, Gérard, *Metalepsa*, Disput, Zagreb, 2006.
- Gillis, John R., „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić, S. Prlenda, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 169–195.
- Grgić, Kristina, „Poetičko-politički prijedor 1919. g.: Zofka Kveder i Tito Strozzi“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti, sv. XIII.: Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*, Književni krug – Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta, Split – Zagreb, 2011, str. 264–278.
- Hameršak, Filip, *Tamna strana Marsa*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013.
- Jelčić, Dubravko, „Erupcija epske naracije: Mile Budak“, u: *Književnost u čistilištu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 247–263.
- Karaula, Željko, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, (2011) vol. 43, str. 255–292.
- Kuvač-Levačić, Kornelija, „Između Dalmacije i Bosne – interkulturalni aspekti konstrukcije identiteta ženskih likova Verke Škurla-Iljić kroz temu majčinstva“, *Fluminensia*, 28 (2016), br. 1, str. 165–180.
- Lurie, Alison, „Odjeća kao znakovni sustav“, u: *Moda: povijest, sociologija i teorija mode*, ur. M. Cvitan-Černelić, Dj. Bartlett, A. T. Vladislavić, Zagreb, Školska knjiga, Zagreb, 2002, str. 165–187.
- Maraković, Ljubomir, „Moderni objektivizam“, u: Maraković, Ljubomir; Bogner, Josip, *Rasprave i kritike*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997, str. 99–109.

- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.
- Mosse, George, *Fallen Soldiers*, Oxford University Press, New York/Oxford, 1990.
- Nagel, Joane, „Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations“, *Ethnic and Racial Studies*, (1998), vol. 21/2, str. 242–269.
- Nemeć, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, Znanje, Zagreb, 1998.
- Neumann, Birgit, „The Literary Representation of Memory“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, str. 333–344.
- Newman, John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Polhemus, Ted/ Procter, Lynn, „Moda i antimoda“, u: *Moda: povijest, sociologija i teorija mode*, ur. M. Cvitan-Černelić, Dj. Bartlett, A. T. Vladislavić, Školska knjiga, Zagreb, 2002, str. 209–239.
- Rigney, Ann, „The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, De Gruyter, Berlin – New York, 2011, str. 345–353.
- Ruthner, Clemens, „KriegsErklärungen. Pojmovi događaj, narativ i memorija kao kritičke alatke za zbornik i izvan njega“, u: *Sarajevski dugi pucnji 1914: događaj – narativ – pamćenje*, prir. V. Preljević, C. Ruthner, Vrijeme, Zenica, 2015, str. 13–23.
- Sablić-Tomić, Helena, *Intimno i javno*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- Said, Edward, „Razmišljanja o egzilu“, *Zarez*, br. 149, 24. 2. 2005, <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu>
- Scott, Joan Wallach, *Rod i politika povijesti*, Ženska infoteka, Zagreb, 2003.
- Slapšak, Svetlana, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primjeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinengou“, u: *Kultura, drugi, žene*, ur. J. Kodrnja, S. Savić, S. Slapšak, Institut za društvena istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, Zagreb, 2010, str. 39–56.
- Stipčević, Aleksandar, „Albanologija u Hrvatskoj. Prilog njezinu povijesnom razvoju“, *Historijski zbornik*, (1992) br. 45/1, str. 219–236.
- Straub, Jürgen, „Psychology, Narrative, and Cultural Memory: Past and Present“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, str. 215–228.
- Syndram, Karl Ulrich, „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“, u: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić-Poje, I. Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 71–81.
- Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

- Welzer, Harald, „Communicative Memory“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, str. 285–298.
- Yuval-Davis, Nira, *Rod i nacija*, Ženska infoteka, Zagreb, 2004.

Dubravka BRUNČIĆ

**MEMORY OF WOMEN’S EXPERIENCES OF THE FIRST WORLD
WAR IN THE PROSE FICTION OF VERKA ŠKURLA-ILJIĆ
AND MARIJA TUCAKOVIĆ-GRGIĆ**

The paper analyses the prose fiction of Croatian women writers published between the two world wars: the short story entitled *The Two of Them* by Verka Škurla-Iljić and a longer story titled *Through Albania – with the Serbian Army in 1915* by Marija Tucaković-Grgić. The above texts shape various war narratives: Bosnian-Herzegovinian war reality (V. Škurla-Iljić) and the experience of the so-called „Albanian Golgotha“ (M. Tucaković-Grgić). Relying on the concept of „memory in literature“ (the term of A. Erll), the theoretical analysis of narrative procedures that represent the function of memory in the literary text and the study of the role of memory in shaping individual and collective identities (B. Neumann, H. Welzer et al.), the author analyses the views of different forms of women’s experiences of the First World War. The identities of female characters are shaped through the prism of civilizational-cultural contacts, whereas their destinies are determined by national and religious affiliation and socio-economic status. While exploring the representations of women and their war experiences, the author aims to illuminate the gender dimension of representations of the First World War, redirecting of the focus of the war story from an exclusively male experience to the memory of women’s war roles, which opens up the question of the manner in which traditional gender roles, notions of heroism, patriotism and war victims, are shaped and (re)defined in the texts of these writers.

Key words: *women, First World War, individual memory, collective memory*

UDK 37.016:811.112.2]:008

Izvorni naučni rad

Ana SARIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

asaric76@gmail.com

Silvija UGRIN (Split)

KULTURNI SADRŽAJI U OSNOVNOŠKOLSKIM UDŽBENICIMA NJEMAČKOG JEZIKA

Prema dinamičkom poimanju odnosa jezika i kulture, jedan od temeljnih ciljeva nastave stranih jezika jest razvijanje međukulturne kompetencije. Pri tome jednako važnu ulogu ima poučavanje sadržaja ciljne i polazne kulture, kao i njihova usporedba. U radu je prikazana analiza pojedinih elemenata ciljne i polazne kulture unutar udžbenika njemačkog jezika za više razrede osnovne škole. Cilj je utvrditi koje su kategorije makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja obiju kultura u njima zastupljene te postoji li osnova za njihovu usporedbu. Za potrebe ovog istraživanja odabrana je metoda analize sadržaja. Rezultati istraživanja ukazuju na nesrazmjer zastupljenosti sadržaja ciljne i polazne kulture te nemogućnost uspoređivanja istih na razini svih kategorija.

Ključne riječi: *elementi kulture, makrostrukturni i mikrostrukturni sadržaji, polazna i ciljna kultura*

1. Uvod

Koncept *međukulturalnosti* koji se temelji na otvorenosti, razumijevanju i toleranciji prema različitim kulturama u posljednja je dva desetljeća zaživio u mnogim društvenim znanostima te ujedno postao temelj i *conditio sine qua non* suvremene nastave stranih jezika (Filip Žigić 2005 u: Pasini 2010: 191). U širem kontekstu, riječ je o međukulturnom dijalogu kao imperativu sadašnjice, u kojem globalizacija te dostignuća u području informacijskih i komunikacijskih tehnologija pretpostavljaju komunikaciju pojedinaca iz različitih kultura koja se temelji na međusobnom poštovanju, toleranciji i suradnji (Vidović 2010).

Međukulturno učenje postaje dijelom nacionalnih odgojno-obrazovnih programa (MZOS 2013), ali i dokumenata kao što je Zajednički europski referentni okvir za učenje, poučavanje i vrednovanje jezika (2005) u kojem više-jezičnost predstavlja samo jednu sastavnicu integrirane međukulturne kompetencije. U skladu s tim glavni cilj učenja stranog jezika postaje međukulturna komunikacijska kompetencija, a definirana je kao sposobnost uspješnog komuniciranja među pripadnicima različitih kultura koja osim lingvističke i sociolingvističke kompetencije zahtijeva i određena opća znanja o poznavanju svijeta (*savoir*), praktične vještine i umijeća (*savoir-faire*) te stavove (*savoir-être*) (Bilić-Štefan 2008: 231).

Pored neizostavne uloge učitelja, u procesu međukulturnog učenja i poučavanja jedinstvenu ulogu ima i udžbenik stranog jezika. Uz jezične, udžbenik prenosi i izvanjezične sadržaje vezane uz kulturu jezika koji se uči i tako postaje *mjesto susreta kultura* (Petraović 2010: 9). Udžbenik je stoga medijator između materinskog jezika i domicilne kulture s jedne strane i stranog jezika i kulture Drugog, a samim time instrument pripreme za susret i komunikaciju s Drugim (Lujčić, Vrhovac 2012: 4). Kao središnji didaktičko-metodički medij u institucionaliziranom procesu učenja i poučavanja stranog jezika te ujedno jedan od važnih čimbenika koji utječe na učeničku sliku o kulturi i civilizaciji ciljnog jezika (Petraović 2010: 13), udžbenik nedvojbeno predstavlja relevantan uzorak analize kulturnih sadržaja. Kao takav, bio je predmetom nekolicine dosadašnjih istraživanja za njemački, engleski i francuski jezik (Petraović 2010; Vickov 2016 i Vidović 2010 te Lujčić, Vrhovac 2012).

Jezik i kultura

Vrata svake kulture otvaraju se ključem njenog jezika.

Edward Sapir

Bliski suodnos jezika i kulture propitivan je, ali i neosporno potvrđivan tijekom višestoljetnih promišljanja o ovim dvama temeljnim konceptima ljudske stvarnosti. Još Platon kao primarnu temu svojih rasprava ne zagovara neodređen i hipotetički jezik, već jezik aktualnosti svoje kulture. Simbolička teorija o jeziku kao kreatoru pogleda na svijet ima odjeka u ranijem, ali i suvremenom jezičnom relativizmu, a vraća se na Aristotelov esencijalistički pojam slike, to jest, tumačenju jezika kao slike ili izraza samog bitka.

Začetnikom teorije jezičnog relativizma, koju kasnije preuzima Humboldt, a koja se konačno formira u Sapir-Whorfovoj hipotezi, smatra se njemački filozof J. G. von Herder, jer objedinjuje prethodna shvaćanja o uzajamnoj ovisnosti gramatičke strukture jezika i ljudske sposobnosti za pojmovnu

analizu. Za Humboldta je jezik emanacija duha pojedinog naroda i njegove kulture te kao takav predstavlja nadindividualistički entitet koji ima ulogu medija kroz koji je izvanjski svijet neophodno percipiran i promišljan te su različite slike svijeta rezultat različitih jezičnih struktura (Festini 1982). Kulturološka determiniranost koju zastupa Edward Sapir definira jezik kao savršeni simbolizam iskustva te ujedno putokaz prema društvenoj stvarnosti. Smatra da mi kao ljudska bića ne živimo samo u objektivnom svijetu, već smo u velikoj mjeri izloženi milosti i nemilosti onog posebnog jezika koji je postao sredstvo izražavanja u društvu u kojem živimo (Sapir 1929 u: Bugarski 2005: 82). Stoga je s antropološkog stajališta odnos između jezika i kulture jedan od najkompleksnijih koji postoji budući da jezik predstavlja *proizvod, dio i uvjet kulture* (Lévi-Strauss 1958 u: Bratanić 1991). Jednoznačnu vezu između jezika i kulture definira i W. H. Goodenough tvrdeći da velik dio kulture usvajamo učeći sustav značenja sadržan u lingvističkim oblicima (Goodenough 1964: 39 u: Bratanić 1991).

Jedna od metafora koja oslikava ovaj složeni suodnos te ga još jednom stavlja u filozofski kontekst jest slika jezika i kulture kao živog organizma pri čemu jezik predstavlja tijelo, a kultura njegovu krv. Iz toga slijedi da bi jezik bez kulture bio mrtav, dok kultura bez jezika ne bi imala oblik (Jiang 2000 u: Šunjic 2012: 10).

Jezik i kultura su nerazdvojni te se nadopunjuju jer kultura oblikuje jezik i istovremeno je njezin proizvod (Vidović 2010: 317), stoga bi i poučavanje stranog jezika bez učenja o kulturi tog jezika bilo nepotpuno i netočno (Peck 1984: 1). Jezik bez kulture bio bi samo zatvoren i statičan sustav gramatičkih struktura, bezličan i beživotan, kojem upravo kultura udahnuje životnost i pretvara ga u otvoren i dinamičan sustav (Pasini 2010: 189–190). Jezik i kultura čine cjelinu i samo kao cjelina imaju svoj puni smisao i značaj za razvoj međukulturne komunikacijske kompetencije. Konačno, kao što to tvrdi Bugarski, nema kulture bez jezičnog izražaja, niti ima jezika bez kulturnog sadržaja (Bugarski 2005: 16).

Slijedom navedenog zaključujemo da se poučavanje jezika izjednačava s poučavanjem kulture, upravo kao što to tvrdi Kramersch (2013), ali i J. W. von Goethe prema kojem učenje novog jezika predstavlja upoznavanje novog svijeta (*Wer eine neue Sprache lernt, lernt eine neue Welt kennen.*), a nepoznavanje stranih jezika istovremeno znači nepoznavanje vlastitog (*Wer fremden Sprachen nicht kennt, weiß nichts von seiner eigenen.*). Ovdje pojmove *neue Welt* te *eigene Sprache/Welt* možemo dovesti u korelaciju s glotodidaktičkim određenjem sadržaja pojmova *ciljne* i *polazne kulture* budući da poučavanje kulturnih sadržaja ili međukulturno poučavanje podrazumijeva poučavanje te uspoređivanje sadržaja ciljne i polazne kulture, a za cilj ima razvijanje me-

đukulturne komunikacijske kompetencije učenika. Takvim pristupom nastavi stranog jezika razvija se *međukulturni govornik* koji može uspješno komunicirati u različitim kulturnim zajednicama. On je osoba koja ima sposobnost medijacije, interpretacije, kritičkog i analitičkoga razumijevanja svoje i tuđe kulture, a odlikuje ju radoznalost i otvorenost (Bašić 2014: 58).

Potreba za poučavanjem kulture u nastavi stranog jezika (s naglaskom na ciljnoj kulturi) izražena je još u osamdesetim godinama prošlog stoljeća i to zahvaljujući radovima Byram i Kramersch (Grenz i Bada 2005: 73). Poučavanje sadržaja ciljne kulture omogućuje učenicima da razumiju kulturu izvornih govornika, njihovu tradiciju i način življenja pri čemu stječu stav i prema vrijednostima vlastite kulture. Istraživanja pokazuju da uvođenje kulturnih sadržaja ciljne kulture predstavlja i snažnu motivaciju za učenjem stranog jezika jer potiče znatiželju učenika za načinom života drugih i drugačijih (Hendon 1980 u: Lujčić, Vrhovac 2012).

S druge strane, izrazito važnu ulogu u međukulturnom poučavanju predstavljaju i sadržaji polazne kulture. Njihov značaj, između ostalih, ističe i Vickov (2016), ujedno upozoravajući na zanemarenost hrvatske kao polazne kulture u okviru nastavnih materijala za engleski jezik. Prednosti poučavanja polazne kulture koje naglašava su razvijanje međukulturne komunikacijske kompetencije, razvijanje interdisciplinarnosti, razvijanje vokabularne i komunikacijske kompetencije te promicanje i očuvanje vlastita kulturnog i nacionalnog identiteta i jačanje gospodarstva (Vickov 2016: 46–59). Posljednje navedeno podrazumijeva ujedno razvijanje vokabularnog fonda na stranom jeziku kojim bi se predstavljala vlastita kulturna i prirodna baština.

Kao jedan od složenijih pojmova, kultura je u povijesno znanstvenom kontekstu doživjela brojna određenja, počevši od univerzalističke definicije koja izjednačava kulturu s cjelokupnim društvenim nasljeđem čovječanstva do suvremene antropološke teorije prema kojoj je kultura kognitivni sustav znanja, vjerovanja i vrijednosti koji postoji u mentalnom ustrojstvu svakoga člana društva. Ovakav model kulture prema Goodenoughu (Bratanić 1991: 35) određuje kulturu kao društveno stečeno znanje te mentalno oruđe na koje se članovi zajednice oslanjaju u svom društvenom ponašanju i kojim se služe u interpretiranju šireg društvenog ponašanja.

Koncept i klasifikacija kulture koji su teorijsko ishodište mnogim studijama o poučavanju kulture u nastavi stranog jezika, a koji predstavljaju teorijski okvir analize ovog istraživanja, su Brooksova klasifikacija kulture (1968), Hallova teorija elemenata kulture (1976) te definicija pojma kulture prema Kramersch (2013).

Brooks (1968: 2010–2011) dijeli kulturu na *formalnu* (engl. *formal*) i *duboku kulturu* (engl. *deep culture*). Formalna kultura se često naziva *Kultura*

s velikim K i uključuje humanističke manifestacije i doprinose ciljne kulture kao što su umjetnost, glazba, književnost, arhitektura, tehnologija i politika. Ovo poimanje kulture ne uzima u obzir pojedinca pojedine društvene zajednice. Duboka kultura ili *kultura s malim k* usredotočena je na uzorke ponašanja ili životne stilove određenog naroda – njihove prehrambene navike, način zarađivanja za život, odnos i ponašanje prema prijateljima i članovima obitelji te način iskazivanja odobrenja ili negodovanja (Peck 1984: 2).

Jedan od najpoznatijih modela kulture je model ledenjaka pomoću kojeg je Edward T. Hall (1976) pokušao objasniti kulturu na dvjema razinama. Težište ovog modela temelji se na elementima koji čine kulturu pri čemu postoje vidljivi i nevidljivi aspekti kulture. Prvu razinu kulture navedenog modela čine vidljivi aspekti kulture te ju čini kulturna baština poput umjetnosti, književnosti, glazbe, plesa i jezika. Druga razina kulture, ona dublja i nevidljiva, sastoji se od vrijednosti, normi, običaja, načina i pravila ponašanja specifičnih za određenu društvenu skupinu (Teskera 2014: 8). Ovaj drugi, puno veći dio, skriven je ispod površine vode i čini temelj cjelokupnog ledenjaka. On je osnova onoga što se nalazi ispod površine i puno ga je teže spoznati (Šunjić 2012: 6). Upravo je ovaj dio ledenjaka onaj koji uzrokuje razmimoilaženja i probleme prilikom susreta pojedinaca iz različitih kultura (Vickov 2016: 18).

Slično Brooksu, Kramsch (2013: 65) također govori o *Kulturi s velikim K* (engl. *big C Culture*) kao humanističkom konceptu i proizvodu kanonske književnosti koja se stječe u školi te uključuje znanja iz područja književnosti, umjetnosti i povijesti. Nastava koja se temelji na razvijanju komunikacijskih vještina bavi se *kulturom s malim k* (engl. *little c culture*) tzv. kulturom svakodnevnice koja uključuje aspekte svakodnevnog ponašanja kao što su ophođenje, prehrana, stanovanje te običaji, navike, uvjerenja i vrijednosti (Isto: 58, 66).

U ovom radu koristimo nazivlje kojim se pri klasifikaciji kulturnih sadržaja služi Petravić (2010) pri čemu *makrostrukturne kategorije* kulturnih sadržaja odgovaraju formalnoj (Kulturi s velikim K), a *mikrostrukturne kategorije* kulturnih sadržaja dubokoj kulturi (kulturi s malim k).

Cilj istraživanja je na temelju metode analize sadržaja utvrditi zastupljenost kategorija makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja ciljne i polazne kulture u osnovnoškolskim udžbenicima njemačkog jezika te utvrditi mogućnosti uspoređivanja istih na razini svih navedenih kategorija polazeći od činjenice da je metoda uspoređivanja dviju kultura jedna od temeljnih postavki međukulturnog poučavanja.

U istraživanju polazimo od sljedećih hipoteza:

- a) H1 – Kategorije makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbenicima bit će ravnomjerno zastupljene.

- b) H2 – Kategorije makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja polazne kulture bit će zastupljene u manjoj mjeri nego iste kategorije sadržaja ciljne kulture.

U nastavku rada opisana je metodologija istraživanja te su izneseni rezultati i zaključak.

2. Metodologija

U ovom istraživanju se koristila metoda analize sadržaja i uspoređivanja udžbenika od IV do VIII razreda za učenje njemačkoga jezika kao izbornog predmeta u osnovnoj školi. S obzirom na predmet istraživanja, kao najsvrsihodnije polazište za utvrđivanje kategorija sadržaja nametnulo se njihovo određenje prema tematskim područjima udžbeničkih sadržaja. Pri određivanju i izradi rastera kategorija sadržaja uzelo se u obzir da se radi o udžbenicima za osnovnoškolski uzrast te da određene komponente zbog dobi korisnika nisu uključene u udžbeničke sadržaje. Za potrebu ovog istraživanja kulturni sadržaji podijeljeni su u dvije skupine i to u kategoriju makrostrukturnih sadržaja ciljne i polazne kulture te kategoriju mikrostrukturnih sadržaja ciljne i polazne kulture. U prvu skupinu uključene su kategorije *geografska obilježja, povijest, sustav odgoja i obrazovanja* te *umjetnost*. Iste se odnose na opća obilježja pojedine kulture i civilizacije. Drugu skupinu – mikrostrukturnih sadržaja – čine kategorije *obitelj, škola, slobodno vrijeme, stanovanje, jelo i piće, odijevanje* te *svečanosti i običaji* koje se odnose na svakidašnji život pripadnika pojedine kulture i civilizacije.

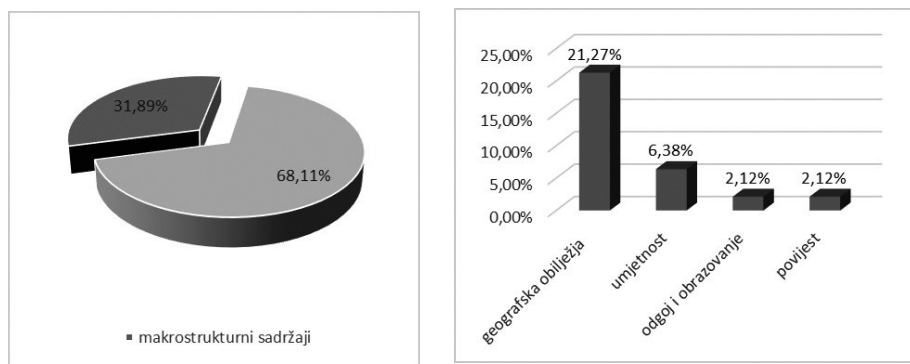
Uzorak ovog istraživanja čine odobreni udžbenički nizovi *WIR +* (Motta i Klobučar, Klett, 2015), *Lernen, Singen, Spielen* (Veselić, Jagatić i sur., Alfa, 2014) i *Flink mit Deutsch* (Bernardi-Britvec, Salopek, Troha, Školska knjiga, 2014) namijenjeni učenicima od IV do VIII razreda za učenje njemačkoga jezika kao izbornog predmeta u osnovnoj školi. S obzirom na karakter istraživanja uzeti su u obzir oni udžbenički nizovi koji zadovoljavaju metodološke kriterije usporedivosti. Pri tome se misli prije svega na usporedivost glede razreda, odnosno, dobi učenika kojima su isti namijenjeni i satnice, odnosno, vrste programa (redovni ili izborni) za koju su predviđeni. Udžbenički nizovi *WIR +, Lernen, Singen, Spielen* i *Flink mit Deutsch Neu* su namijenjeni učenju njemačkog jezika u osnovnoj školi za drugu strani jezik te pokrivaju program od 2 sata tjedno u višim razredima (V–VIII). Materijal korpusa istraživanja čini ukupno 15 udžbenika, dok pripadajući radni materijali nisu uzeti u obzir.

3. Rezultati i rasprava

Zastupljenost makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture

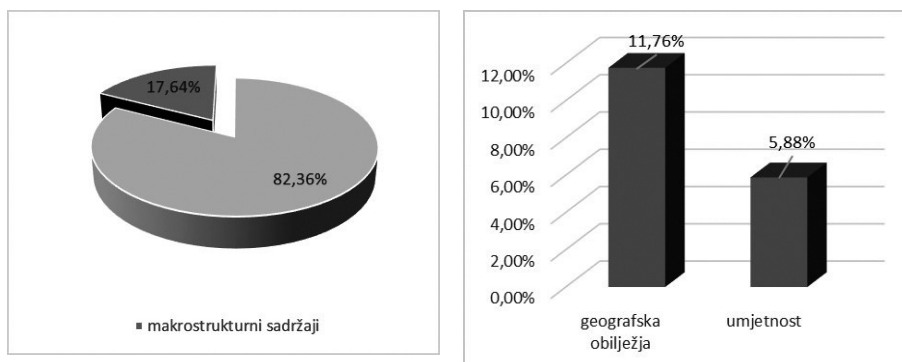
U udžbeničkom nizu *WIR* + zastupljene su sve četiri kategorije makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture (Slika 1). Najzastupljenija je kategorija *geografska obilježja* (21,27%), dok su preostale tri kategorije znatno manje zastupljene od čega posljednje dvije kategorije (*odgoj i obrazovanje* i *povijest*) bilježe isti udio zastupljenosti od 2,12%.

Slika 1. Zastupljenost makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu Wir +

Ovaj udžbenički niz, za razliku od preostala dva, na kraju nastavnih jedinica u dijelu naslovljenom *Landeskunde* (hrv. zavičajnost ili kultura i civilizacija) donosi sadržaje koji se bave makrostrukturnim sadržajima ciljne kulture i to posebice kategorijom *geografska obilježja*. U sedam od ukupno devet takvih rubrika u podjednakom se omjeru prezentiraju sve zemlje njemačkog govornog područja (Njemačka, Austrija, Švicarska), dok se u jednoj spominje i Lichtenstein. Iznose se ponajprije faktografski podaci, ali i prezentiraju znamenitosti. U kategoriji *umjetnost* nalazimo poznate osobe iz svijeta glazbe, književnosti i sporta, a kategorija *odgoj i obrazovanje* donosi primjerice ustroj obrazovnih sustava u sve tri navedene zemlje. Događaji kao što su izgradnja i pad Berlinskog zida prikazani su u kategoriji *povijest*.

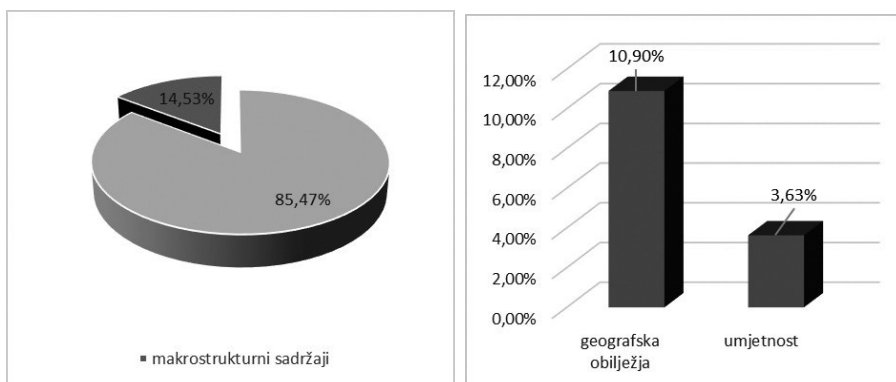
Ukupan udio makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture prikazan u slici 2 pokazuje znatno manju zastupljenost navedenih sadržaja u odnosu na prvi udžbenički niz.

Slika 2. Zastupljenost makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu *Lernen, Singen i Spielen*

Za razliku od prvog, u udžbeničkom nizu *Lernen, Singen, Spielen* zastupljene su samo dvije kategorije makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture i to *geografska obilježja* i *umjetnost* od kojih je prva zastupljena u dvostruko većem omjeru. Prikaz geografskih obilježja zemalja njemačkog govornog područja odlikuje se nejednakošću. Naime, najveći dio sadržaja posvećen je Njemačkoj, znatno manje Austriji, dok je Švicarska gotovo zanemarena. Kategorija *umjetnost* uključuje kratke podatke o njemačkim piscima poput E. Kästnera i braće Grimm te izumitelja J. Gutenberga.

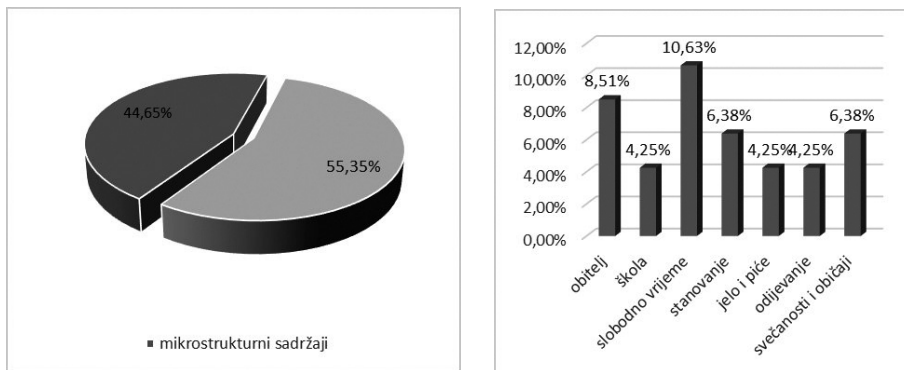
Slika 3 prikazuje najmanju zastupljenost ukupnog udjela makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u trećem udžbeničkom nizu *Flink mit Deutsch Neu* (14,53%). U odnosu na prvi udžbenički niz, on je za 17,3% manji od ukupnog udjela istih sadržaja ciljne kulture prvog niza (31,89%), a u usporedbi s drugim umanjen za 3,11%.

Slika 3. Zastupljenost makrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu *Flink mit Deutsch Neu*

Premda rezultati pokazuju da svaka serija udžbeničkih nizova na specifičan način distribuira makrostrukturne sadržaje ciljne kulture, među pojedinima ipak nalazimo zamjetne sličnosti. U drugom i trećem nizu zastupljene su samo dvije od četiri kategorije makrostrukturnih sadržaja i to *geografska obilježja* i *umjetnost*, od kojih je u oba niza najzastupljenija upravo prva kategorija. Sličnost između prvog i trećeg niza se ne očituje u udjelu makrostrukturnih sadržaja, već u načinu prezentiranja istih. Naime, udžbenički niz *Lernen, Spielen, Singen* odlikuje se inačicom *Projektseiten* (hrv. projektna stranica) koja na sličan način kao i *Landeskunde* u udžbeničkom nizu *WIR +* nudi podatke o geografskim obilježjima zemalja njemačkog govornog područja te umjetnosti. Od ukupno 17 projektnih stranica, četiri se odnose na *geografska obilježja*, a šest na kategoriju *umjetnost*.

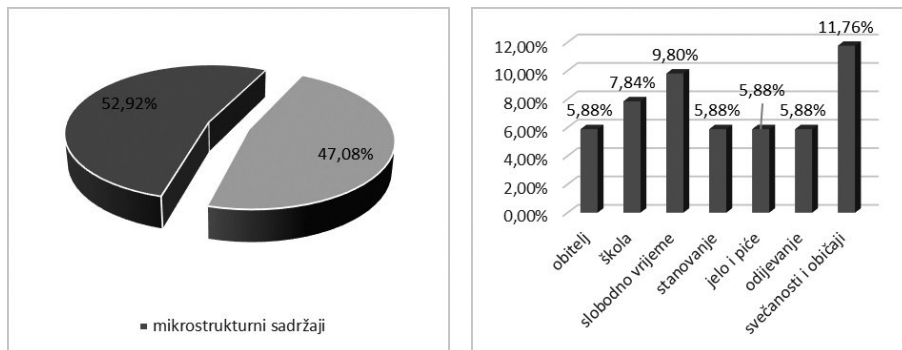
Najzastupljenije kategorije mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu *WIR +* (Slika 4) su kategorije *slobodno vrijeme* (10,63%) i *obitelj* (8,51%). Analizirani udžbenički niz ukazuje na stereotipnan prikaz načina provođenja slobodnog vremena. Naime, njemački vršnjaci se u svom slobodnom vremenu bave sportom – prije svega tenisom i košarkom, sastaju se s prijateljima u rekreacijskim centrima (njem. Freizeitzentren) ili provode vrijeme kod kuće za kompjuterom.

Slika 4. Zastupljenost mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu *Wir +*

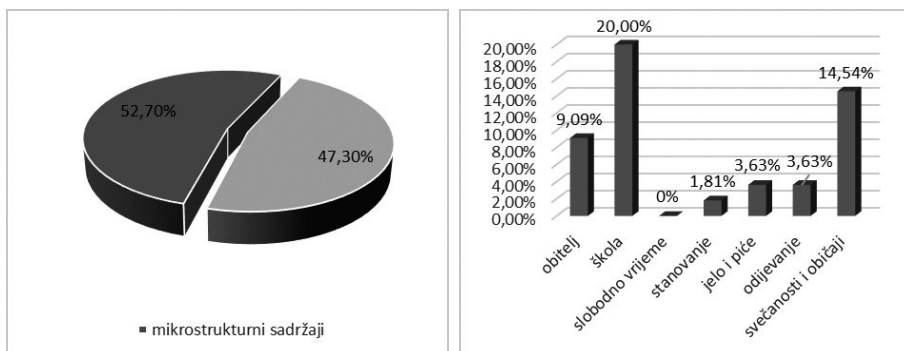
Kao što je vidljivo iz slike 5, u udžbeničkom nizu *Lernen, Singen, Spielen* dominira kategorija svečanosti i običaji (11,76%) budući da svaki udžbenik ima dodatak *Anhang: Feste und Festtage* (svečanosti i običaji)

posvećen upravo ovom sadržaju. Uz pjesme, igrice i kratke priče učenici se upoznaju s proslavama i običajima ne samo kršćanskih blagdana kao što su proslave Sv. Nikole, Sv. Martina, Adventa, Božića, Nove godine, Uskrsa, već i drugim običajima koji prate događaje i proslave kao što su maškare i karnevali, Majčin i Očev dan te Valetinovo.

Slika 5. Zastupljenost mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu Lernen, Singen i Spielen

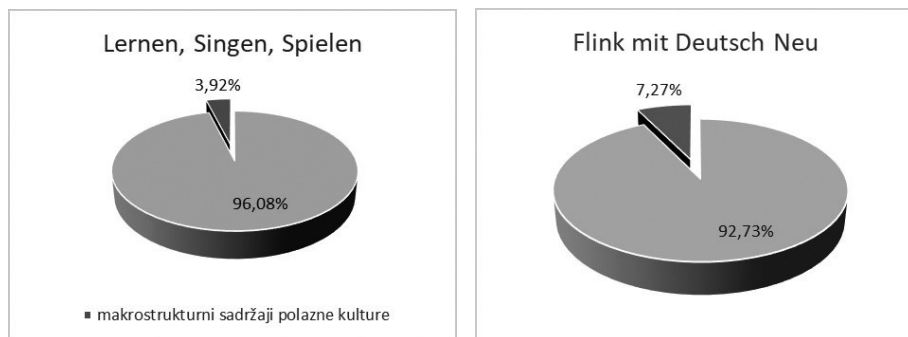
Ukupan udio mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture (52,70%) je najveći u trećem udžbeničkom nizu Flink mit Deutsch Neu (Slika 6) gdje kategorija škola zauzima 20%, kategorija svečanosti i običaji 14,54% te kategorija obitelj 9,09%. Zamjetno je da se radi o kategorijama sadržaja koji su učenicima bliski, poznati i u skladu s njihovom dobi i interesima. Najveći dio svog svakidašnjeg života naši učenici provode upravo u zajedničkim aktivnostima i proslavama u krugu obitelji i prijatelja iz škole.

Slika 6. Zastupljenost mikrostrukturnih sadržaja ciljne kulture u udžbeničkom nizu Flink mit Deutsch Neu

Zastupljenost makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja polazne kulture

Slika 7 prikazuje izrazit nesrazmjer zastupljenosti makrostrukturnih sadržaja ciljne i polazne kulture. Hrvatska kao polazna kultura je jako slabo zastupljena u ovoj kategoriji sadržaja.

Slika 7. Zastupljenost makrostrukturnih sadržaja polazne kulture

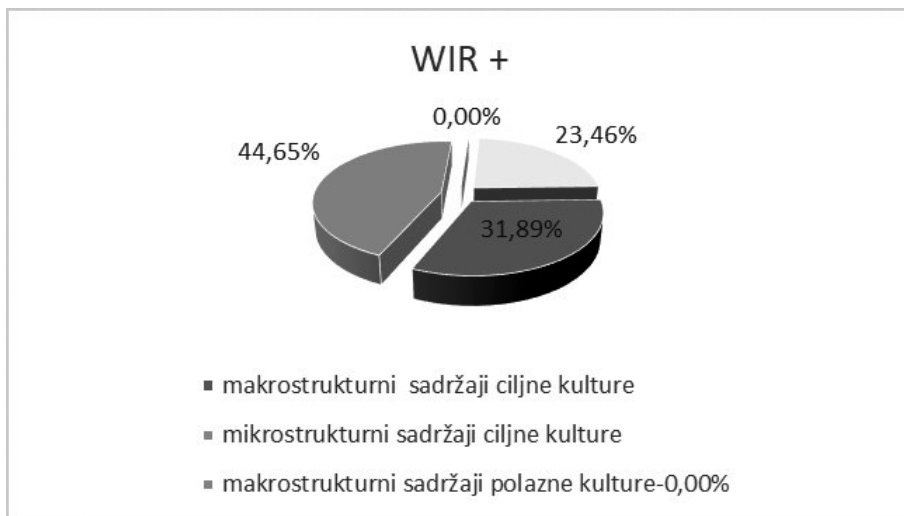
Kao što je vidljivo iz grafičkog prikaza, u udžbeničkom nizu *WIR* + kategorije makrostrukturnih sadržaja uopće nisu zastupljene. Jedini prikaz hrvatske kulture je tekst u obliku „osobne iskaznice“ Hrvatske s faktografskim podacima o geografskim obilježjima, prirodnim ljepotama i znamenitostima turističkih destinacija po kojima je naša zemlja poznata u svijetu. Navedeni tekst je popraćen velikim brojem slikovnih prikaza: Sv. Donata u Zadru, Zadrarskih orgulja, Dubrovnika, Pulske Arene, Katedrale u Šibeniku, Dvorca u Trakošćanima, Sv. Duje u Splitu, Plitvičkih jezera, NP Krka, stabla masline, otočkog krša i guste borove šume, psa Dalmatinca, penkale i kravate (*WIR* + 4, Modul 12, str. 128–129).

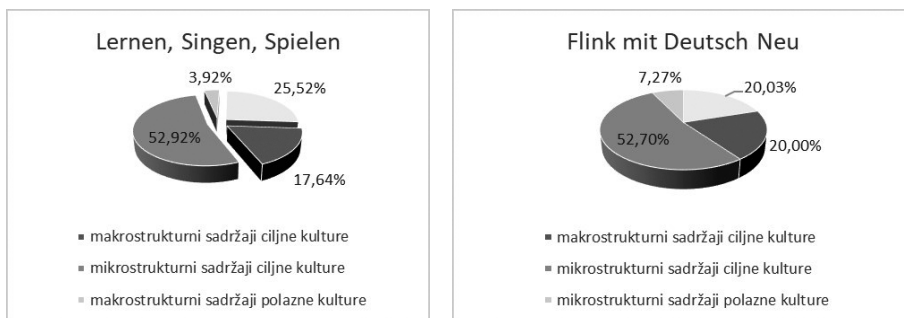
U ostala dva udžbenička niza su makrostrukturni sadržaji polazne kulture zastupljeni u veoma malom omjeru (3,92% i 7,27%) te se odnose isključivo na kategoriju *geografska obilježja*. U udžbeniku *Lernen, Singen, Spielen* u jednoj nastavnoj jedinici opisan je boravak njemačke obitelji za vrijeme zimskih praznika u Hrvatskoj; njihov boravak u Zagrebu, obilazak Plitvičkih jezera na putu na Jadransko more, boravak u Splitu i nastavak putovanja trajektom za Dubrovnik te razgledavanje znamenitosti grada Dubrovnika. Druga nastavna jedinica tematski je vezana uz planiranje odlaska na školsko putovanje u Hrvatsku. Pri opisu ponuđenih putovanja spominju se gradovi kao što su Dubrovnik, Split i Šibenik, otoci Vis, Visovac i Kornati te znamenitosti poput Dioklecijanove palače. U udžbeničkom nizu *Flink mit Deutsch Neu* dvije na-

stavne jedinice posvećene su prikazu Hrvatske i hrvatske kulture kroz opis povratka djevojčice Klare i njenih roditelja sa ljetnih praznika na otoku Pagu, pri čemu je navedeno sklapanje novog prijateljstva s djevojčicom iz Hrvatske te opisane osobitosti otoka Paga (paška čipka, vrtovi Lunjskih maslina, paška solana, paški sir, grožđe i smokve (*Flink mit Deutsch Neu 2*, Lektion 1: Endlich zu Hause, str. 6–9). Druga nastavna jedinica opisuje obitelj Schmidt koja se nalazi na godišnjem odmoru u Hrvatskoj; njihov trodnevni boravak u Zagrebu koji uključuje razgledavanje znamenitosti grada (HNK, muzej Mimara, Zagrebačka katedrala, Crkva Sv. Marka), šetnju najdužom ulicom grada – Ilicom, posjeta tržnici Dolac, kupnja licitarskog srca (simbola grada Zagreba) i poznatog suvenira kišobrana iz Šestine te odlazak u restoran i naručivanje zagrebačkog odreska (*Flink mit Deutsch Neu 2*, Lektion 1: Willkommen in Zagreb!, str. 6–9).

Kategorije mikrostrukturnih sadržaja polazne kulture nisu zastupljene u analiziranim udžbeničkim nizovima. U pojedinim nastavnim cjelinama autori pozivaju učenike na uspoređivanje polazne i ciljne kulture u obliku govornih iskaza kao što su osobno izlaganje, opisivanje, dijalog s prijateljem/prijateljicom iz klupe, razgovor, prezentacija izrađenih plakata te pisanje kratkih sastavaka i mailova.

Konačno, ukupna zastupljenost pojedinih kategorija makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja ciljne i polazne kulture prikazana je u slijedećem grafičkom prikazu (Slika 8):

Slika 8. Ukupna zastupljenost kategorija makrostrukturnih i mikrostrukturnih sadržaja ciljne i polazne kulture

Iz prikaza je razvidno da svi analizirani udžbenički nizovi nude makrostrukturne i mikrostrukturne sadržaje ciljne, ali ne i polazne kulture. Kao makrostrukturni sadržaji ili vidljivi aspekti ciljne kulture dominiraju kategorije *geografska obilježja* i *umjetnost*. Kategorije duboke kulture ili mikrostrukturni sadržaji uključuju prije svega kategorije *svečanosti i običaji*, *obitelj* i *škola* kao neposredne stvarnosti kojima su učenici izloženi u svakodnevnom životu. Polazna kultura zastupljena je samo kroz makrostrukturne sadržaje i isključivo kategoriju *geografska obilježja*, dok kategorije mikrostrukturnih sadržaja, kao nevidljiv, teže spoznatljiv aspekt kulture, nisu uopće zastupljene.

U usporedbi udžbeničkih nizova *WIR +*; *Lernen, Singen, Spielen* i *Flink mit Deutsch Neu* ustanovljeno je da su sadržaji s kulturalnim fokusom ciljne kulture mnogobrojni i većim dijelom prezentirani na posebnim stranicama na kraju pojedinih nastavnih jedinica naslovljenim *Landeskunde (WIR +)*, *Anhang: Feste und Feiertage (Lernen, Singen, Spielen)* ili pak prožimaju udžbenike u cjelini kao što je to u udžbeničkom nizu *Flink mit Deutsch Neu (Projektseite i Festtage)*. U kratkim odjeljcima kojima završava svaka od pojedinih udžbeničkih cjelina, prikazuju se podaci o elementima njemačke kao ciljne kulture.

4. Zaključak

Međukulturno poučavanje sastavan je i neizostavan dio nastave stranog jezika, a jedna od njegovih temeljnih postavki je metoda uspoređivanja dviju kultura. Kako bi učenici postali uspješni međukulturni govornici potrebno je u proces poučavanja uključiti sadržaje ciljne, ali i polazne kulture budući da upravo sadržaji polazne kulture predstavljaju polazište za proces usvajanja kulturnih sadržaja ciljnog jezika. Drugim riječima, susret sa stranom kulturom

neizbježno se odvija pod utjecajem znanja, vrijednosti, stavova i načina interpretacije svijeta formiranih na temelju iskustva vlastite kulture te se strano gotovo uvijek doživljava kroz „vlastite sociokulturne naočale“ (Neuner 1994 u: Petravić 2010).

Provedeno istraživanje potvrdilo je postavljene hipoteze te ukazalo na ujednačenu zastupljenost kulturnih sadržaja ciljne, ali ne i polazne kulture. Hrvatska kao polazna kultura je gotovo zanemarena te uglavnom ograničena na stereotipan prikaz pojedinih turističkih odredišta. Iako analizirani nastavni materijali uključuju pojedine zadatke i aktivnosti vezane za sadržaje polazne kulture, istovremeno ne pružaju odgovarajuće preduvjete za njihovu realizaciju, prije svega vokabularni fond kojim se ista opisuje. Osobit izazov pri tome, kako za učenike, tako i za samog nastavnika, predstavlja prezentacija kulturno označenog leksika budući da odgovarajući leksikografski izvori često ne nude njihove prijevodne ekvivalente.

Udžbenik bi trebao, kao temeljni izvor jezičnog materijala i jezičnih aktivnosti kojem su učenici izloženi u nastavnom procesu, osigurati glavnu logističku potporu razvijanju međukulturne i vokabularne kompetencije pružajući uravnotežene prezentacije ciljne i polazne kulture (Tomlinson 1998 u: Vickov 2016). Ukoliko ta uloga izostane, zaključujemo da ju, kao glavni nositelj nastavnog procesa, preuzima sam nastavnik. Iako su upravo nastavnici oni koji daju smisao svakom udžbeniku, razvijanje međukulturne kompetencije u nastavi njemačkog, ali i stranog jezika uopće, složen je i izrazito zahtjevan proces koji od nastavnika traži dodatan napor i angažman za koji oni uglavnom nisu adekvatno pripremljeni (Bilić-Štefan 2006). Od njih se istovremeno očekuje da pored visoko razvijene jezikoslovne sposobnosti moraju razviti jednako visoku međukulturnu sposobnost – dobro poznavati kulture, poštivati različitosti među njima, poticati na toleranciju i međusobno razumijevanje (Bašić 2014: 68) te na taj način predstavljati uzore i modele međukulturnog ponašanja. Zaključujemo da bi takvom izazovu bilo moguće odgovoriti ne samo uz bolju logističku potporu udžbenika kao temeljnog nastavnog materijala, već i odgovarajuću edukaciju nastavnika u okviru stručnih usavršavanja koje im pružaju institucije odgojno-obrazovnog sustava.

Konačno, potrebno je naglasiti da ovo istraživanje, zbog metodoloških ograničenja u obliku malih uzoraka ne dopušta generaliziranje već upućuje na potrebu provođenja ne samo sličnih, već i ekstenzivnijih i detaljnijih istraživanja. S obzirom na činjenicu da u domaćoj relevantnoj literaturi postoji ograničen broj radova koji proučavaju zastupljenost kulturnih sadržaja u udžbenicima stranih jezika, ovo istraživanje predstavlja doprinos razumijevanju te problematike. Implicitni cilj ovog istraživanja stoga je ujedno potaknuti nova ili slična istraživanja ove izrazito važne dimenzije i uloge udžbenika stranog jezika.

Literatura

- Bagić, T. i Vrhovac, Y., Razvijanje interkulturalne kompetencije hrvatskih srednjoškolaca za vrijeme studijskog boravka u inozemstvu pomoću zadatka etnografskog istraživanja, *Croatian Journal of Education* 14 (2), 2012, str. 417–436.
- Bašić, M., Interkulturalna sastavnica komunikacijske kompetencije, *Magistra Iadertina*, 9 (1), 2014, str. 55–70.
- Bilić-Štefan, M., Uključivanje interkulturalne komunikacijske kompetencije u poučavanje stranih jezika, *Odgojne znanosti*, 8, 1 (11), 2006, str. 279–288.
- Bratanić, M., Rječnik i kultura, Biblioteka SOL, Zagreb, 1991.
- Brooks, N., Teaching culture in the foreign language classroom, *Journal of Foreign Language Annals*, 1 (3), 1968, str. 204–217.
- Bugarski, R., Jezik i kultura, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- Festini, H., Botturina teorija jezika, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 9 (15–16), 1982, str. 75–91.
- Genc, B. i Bada, E., Culture in language learning and teaching, *The Reading Matrix*, 5, 2005, str. 73–84. /on line/. Posjećeno 5. lipnja 2017. na http://www.readingmatrix.com/articles/genc_bada/article.pdf.
- Kramsch, C., Culture in foreign language teaching, *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 1 (1), 2013, str. 57–78.
- Lujčić, R. i Vrhovac, Y., Elementi kulture u udžbenicima francuskog jezika za niže razrede osnovne škole Un, Deux, Toirs ...Nous Voilà, 2012. /on line/. Posjećeno 27. travnja 2017. na: https://www.academia.edu/28287389/Elementi_kulture_u_ud%C5%BEbenicima_1_2_3_Nous_voila.
- Nastavni plan i program za osnovnu školu lektoriran u skladu s hrvatskim pravopisom Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2016). /on line/. Posjećeno 18. svibnja 2017. na: <https://mzo.hr/hr/nastavni-plan-program-za-osnovnu-skolu-lektoriran-u-skladu-s-hrvatskim-pravopisom-instituta-za>.
- Pasini, D., Kultura u nastavi hrvatskoga kao stranog jezika, *Croatian Studies Review*, Časopis za hrvatske studije 6, 2010, str. 189–200.
- Peck, D., Teaching Culture: Beyond Language, Yale-New Haven Institute, 1984. /on line/. Posjećeno 5. lipnja 2017. na: <http://www.yale.edu/ynti/curriculum/units/1984/3/84.03.06.x.html>.
- Petravić, A., Udžbenik stranog jezika kao mjesto susreta kultura, *Slike stranog i vlastitog u hrvatskim udžbenicima njemačkog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2010.

- Šunjić, B., Prednosti uključivanja elemenata kulture u nastavu stranih jezika (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet), Filozofski fakultet, Zagreb, 2012.
- Teskera, K., Interkulturalne kompetencije i interkulturalna osjetljivost nastavnika njemačkog jezika i studenata Germanistike (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet), Filozofski fakultet, Zagreb, 2014.
- Vickov, G., Hrvatska kultura u učenju stranog jezika, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Splitu, 2016.
- Vidović, E., Interkulturalizam u nastavi engleskoga jezika u nižim razredima osnovne škole, U: A. Peko, M. Sablić, R. Jindra, R. (ur.). Obrazovanje za interkulturalizam: zbornik radova s 2. međunarodne znanstvene konferencije (str. 315–327), Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, 2010.
- Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje, Vijeće Europe, Odjel za suvremene jezike, Strasbourg, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

Udžbenički nizovi

- Bernardi-Britvec, P., Salopek, J. i Troha, J., FLINK MIT DEUTSCH NEU 1, Udžbenik njemačkog jezika u četvrtom razredu osnovne škole: 1. godina učenja, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Bernardi-Britvec, P., Salopek, J. i Troha, J., FLINK MIT DEUTSCH NEU 2, Udžbenik njemačkog jezika u petom razredu osnovne škole: 2. godina učenja, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Bernardi-Britvec, P., Salopek, J. i Tukša A., FLINK MIT DEUTSCH NEU 3, Udžbenik njemačkog jezika u šestom razredu osnovne škole: 3. godina učenja, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Bernardi-Britvec, P., Salopek, J. i Troha, J., FLINK MIT DEUTSCH NEU 4, Udžbenik njemačkog jezika u sedmom razredu osnovne škole: 4. godina učenja, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Bernardi-Britvec, P., Salopek, J. i Tukša, A., FLINK MIT DEUTSCH NEU 5, Udžbenik njemačkog jezika u osmom razredu osnovne škole: 5. godina učenja, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Matolek Veselić, G. i Jagatić, V., LERNEN, SINGEN, SPIELEN 1, Udžbenik iz njemačkog jezika za četvrti razred osnovne škole: 1. godina učenja, Alfa, Zagreb, 2014.
- Matolek Veselić, G. i Jagatić, V., LERNEN, SINGEN, SPIELEN 2, Udžbenik iz njemačkog jezika za peti razred osnovne škole: 2. godina učenja, Alfa, Zagreb, 2014.

- Velički, D. i Filipan-Žigniće, B., LERNEN UND SPIELEN 3, Udžbenik iz njemačkog jezika za šesti razred osnovne škole: 3. godina učenja, Alfa, Zagreb, 2014.
- Vajda, I. i Nigl, K., LERNEN UND SPIELEN 4, Udžbenik iz njemačkog jezika za sedmi razred osnovne škole: 4. godina učenja, Alfa, Zagreb, 2014.
- Vajda, I. i Nigl, K., LERNEN UND SPIELEN 5, Udžbenik iz njemačkog jezika za osmi razred osnovne škole: 5. godina učenja, Alfa, Zagreb, 2014.
- Motta, G. i Klobučar, M., WIR + 1, Udžbenik iz njemačkog jezika za 4. razred osnovne škole: 1. godina učenja, Klett, Zagreb, 2015.
- Motta, G. i Klobučar, M., WIR + 2, Udžbenik iz njemačkog jezika za 5. razred osnovne škole: 2. godina učenja, Klett, Zagreb, 2015.
- Motta, G. i Klobučar, M., WIR + 3, Udžbenik iz njemačkog jezika za 6. razred osnovne škole: 3. godina učenja, Klett, Zagreb, 2015.
- Motta, G. i Klobučar, M., WIR + 4, Udžbenik iz njemačkog jezika za 7. razred osnovne škole: 4. godina učenja, Klett, Zagreb, 2015.
- Motta, G. i Klobučar, M., WIR + 5, Udžbenik iz njemačkog jezika za 8. razred osnovne škole: 5. godina učenja, Klett, Zagreb, 2015.

Ana SARIĆ & Silvija UGRIN

CULTURAL CONTENT IN GERMAN LANGUAGE TEXTBOOKS FOR PRIMARY EDUCATION

According to dynamic understanding of the relationship between language and culture, one of the essential aims of foreign language teaching is the development of intercultural competence. In this context, the teaching of both target and native cultural content, as well as their comparison, is of equal importance. The present paper deals with the analysis of specific cultural elements of both cultures within German language textbooks for primary education. The aim of the study is to determine which categories of macrostructural and microstructural contents of the target and native culture are represented within textbook materials, as well as to find out if there is a basis for their comparison. For the purpose of this study, descriptive content analysis was used. The findings indicate the discrepancy between the target and native cultural content, as well as the non-existence of the basis for their comparison in all categories.

Key words: cultural elements, macrostructural and microstructural contents, native and target culture

UDK 316.774:654-053.5

Izvorni naučni rad

Valentina MAJDENIĆ (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Osijek
vmajdenic@gmail.com

Ana-Marija BELCAR (Valpovo)

Osnovna škola „Matija Petar Katančić“ Valpovo
a.belcar27@gmail.com

PRIMJERENOST DNEVNIH TELEVIZIJSKIH SADRŽAJA DJECI MLAĐE ŠKOLSKE DOBI

Svijet u kojem živimo pruža nam mogućnost pristupanja informacijama i izvan okvira naše zajednice i kulture. Mediji obježavaju današnjicu i svojom prisutnošću izazivaju zanimanje brojnih stručnjaka te tako sve više postaju predmetom istraživanja. Televizija, kao jedan od vodećih medija, ima vrlo važnu ulogu u našoj suvremenoj kulturi. Od svog otkrića temeljito je izmijenila život zajednice. Ona je zbog svojih snažnih audio-vizualnih efekata jedan od najutjecajnijih sredstava masovne komunikacije. Njezina dinamična sinteza filma, radio-emisije, fotografije, crteža i sheme teksta privlačna je većini ljudi današnjice, a izrazito djeci i mladima.

Ovaj rad rezultat je provedenog istraživanja kojim se ispitala primjerenost dnevnih televizijskih sadržaja djeci mlađe školske dobi. U skladu s analizom televizijskih programa i rezultatima dosadašnjih istraživanja, postavljeni su problemi i hipoteze istraživanja. Provedenim se istraživanjem, također, ispitalo kako djeca najradije provode svoje slobodno vrijeme, koliko dnevno vremena provedu ispred televizora, s kime ga najradije gledaju te kakva su njihova mišljenja o sadržaju televizijskih programa. Istraživanje je provedeno u prosincu 2017. godine. U istraživanju je sudjelovalo 85 učenika drugih, trećih i četvrtih razreda Osnovne škole „Matija Petar Katančić“ u Valpovu.

Ključne riječi: *televizija, primjerenost, mediji, televizijski sadržaji*

UVOD

Čovjek je, između ostalog, društveno biće što znači da teži okruženosti drugim ljudima. On voli biti prihvaćen te se tako osjećati kao dio društva odnosno pojedine zajednice. Čovjeka zanima što se sve oko njega događa te informiranjem o raznim sadržajima koji ga okružuju stječe dojam sudjelovanja u njima. Na temelju svog znanja stječe dojam prihvaćenosti i osjeća se dobro. Mediji, uvelike, pomažu u informiranju. Televizija je i dalje jedan od vodećih medija, iako ih ima mnogo, te svakodnevno zaokuplja vrijeme svojih gledatelja neovisno o dobnoj skupini. Dosadašnja istraživanja pokazala su da je djeci televizija jedan od omiljenih medija. Gledajući televiziju djeca osjećaju radost i zadovoljstvo. No, televizijski sadržaji mogu biti pozitivni, prosocijalni sadržaji, ali i štetni, tzv. isprazni sadržaji. Ono što se brojnim istraživanjima pokazalo je da su mnogi televizijski sadržaji prepuni nasilja, kako fizičkog, tako i onog psihičkog čiju štetnost nikako ne smijemo umanjiti. To nas dovodi do zaključka da pojedini dnevni televizijski sadržaji mogu biti primjereni djeci, ali i ne moraju.

Cilj je ovog rada istražiti i uvidjeti primjerenost dnevnih televizijskih sadržaja djeci mlađe školske dobi. Osim rezultata dosadašnjih istraživanja, polazište ovog rada bila je želja da se uvidi koliko zapravo vremena djeca provode ispred malih ekrana, što rado gledaju i s kime te jesu li i sami svjesni što je za njih primjereno, a što nije.

Za početak, ovaj će rad odgovoriti na pitanje što su to mediji, usmjerit će se na upoznavanje televizije kao jednog od utjecajnijih medija današnjice, govorit će o različitim ulogama televizije, prikazat će analizu pojedinih televizijskih programa i sadržaja dostupnim na njima. Zatim će uslijediti prikaz rezultata istraživanja te njihova analiza.

MEDIJI

Što je to uopće medij? Medij se, prema brojnim rječnicima i enciklopedijama, definira kao sredstvo za prenošenje informacija koji označava sustave javnog informiranja koji služe za širenje vijesti i audiovizualnih sadržaja u svrhu informiranja, obrazovanja i zabave svih društvenih slojeva. Medij je ujedno i osnovni preduvjet za svaku komunikaciju. Zakon o medijima iz 2004. navodi da se pod medijima podrazumijevaju: novine i drugi tisak, radijski i televizijski programi, programi novinskih agencija, elektroničke publikacije, teletekst i ostali oblici dnevnog ili periodičnog objavljivanja urednički oblikovanih programskih sadržaja prijenosom zapisa, glasa, zvuka ili slike (Narodne novine 2004). Ali, u današnje su vrijeme mediji postali puno više od

prenositelja informacija. Mediji, danas, diktiraju trendove, društvene potrebe i procese. Putem medija, nameće se mišljenje koje se smatra poželjnim u današnje vrijeme. Osim toga, postoji veliko natjecanje između pojedinih medija, u popularnosti, gledanosti i upotrebi istih. Mediji su danas kreatori, a ne samo prenositelji informacija što izrazito pogubno može biti za djecu i mlade čiji se stavovi i mišljenja o svijetu tek stvaraju.

Masovni se mediji mogu podijeliti u dvije skupine, komercijalni ili profitno okrenuti mediji te ozbiljni, elitni mediji čija je namjera informirati o događajima iz svijeta koji nas okružuje. Ozbiljni su mediji tu kako bi informirali kako o onome što zanima velik dio javnosti, tako i o onome što ne bi zanimalo veći broj populacije. Komercijalni mediji, s druge strane, opstaju na temelju gledanosti te stoga javnosti žele „poslužiti“ baš ono što je najzanimljivije većini ljudi. Oni su skloni manipulaciji, a osobito su okrenuti djeci te starijima. Djecom je zbog njihovog neznanja, naivnosti i nježnosti karaktera najlakše manipulirati. „Što su djeca manja, to su manje sposobna zaštititi se od različitih utjecaja. U tom sklopu potencijalni utjecaj medija znatno je više prijeporan nego utjecaj roditelja, škole, crkve, pa i vršnjaka, i zato što se čini da ga je individualnim naporima znatno teže dozirati i kontrolirati.“ (Ilišin 2003)

Kroz manipulaciju dječjim mišljenjem, željama i stavovima stvara se i ovisnost o medijskom podražaju što vodi do psihičkog ili fizičkog nasilja kad se spomenuti podražaj oduzme. I sam je sadržaj prepun nasilja. Dijete sadržaj, tj. informacije koje prima ne zna „razdijeliti“ na primjerene, dobre i poželjne za njega i na neprimjerene i isprazne informacije. Dakle, mediji kod djece mogu izazvati nedostatak kritičkog mišljenja te razlikovanja primjernog od neprimjerenog, dobra od zla, stvarnog od nestvarnog.

No, ne treba zanemariti pozitivne strane medija koje koriste cijeloj populaciji. Časopisi, magazini, edukativne emisije na televiziji ili radiju te internet uvelike koriste djeci, mladima, odraslima i starijima. Na edukaciju se danas gleda posve drugačijim očima nego li prije dvadesetak ili više godina. Edukacija je, osim što je dijelom postala i obveznom, vrlo moćan, tražen i popularan alat u rukama pojedinca. Mediji tu igraju veliku ulogu, svojom prisutnošću daju nam mogućnost skupljanja znanja u velikim količinama iz velikog broja izvora, samo treba znati izabrati. „Može se zaključiti da se do danas uspjela dokazati isključivo činjenica da utjecaj masovnih medija ovisi o stupnju i načinu na koji ih primatelji rabe.“ (Mikić 2015)

2. TELEVIZIJA KAO MASOVNI MEDIJ

„Televizija je medij koji ima svoj vlastiti jezik i u informativnom i u kreativnom programu.“ (Plemenčić 1982). Televizija se u današnje vrijeme smatra jednim od najutjecajnijih medija. Rijetka su kućanstva u kojima televizor nije sastavni dio interijera. Današnja djeca odrastaju uz šarenilo televizije. Već od malih nogu imaju svoje omiljene emisije, crtane filmove i likove. Takva se tradicija nastavlja kroz čitavo njihovo odrastanje i život. Djeca često radije napuštaju druženje s vršnjacima i vrijeme provode uz televizijske likove i „prijatelje“.

Vratimo li se u prošlost, televizija je već 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća bila najutjecajniji medij. Obitelji tada uglavnom nisu posjedovale računala, a mobiteli su bili rijetkost. Televizijski ekrani su bili debeli i teški, a slika crno-bijela (Brusić i sur. 2015). Tada su se televizijski sadržaji emitirali nekoliko sati dnevno što je danas nezamislivo. Danas je televizijski program ispunjen dvadeset i četiri sata dnevno. Televizija je postala moderan medij koji je neizostavan. Danas je bez njega nemoguće živjeti. Ljudi su naviknuli biti u korak s događajima, kako iz bliže i dalje okoline tako i iz cijelog svijeta. Naviknuli su se na dostupnost ozbiljnim informacijama, ali i zabavnim sadržajima bez kojih jednostavno ne mogu živjeti. Televizija je postala „must have“ (ono što se mora imati) svakog doma. „Televizija nam omogućuje i jedno i drugo – i vizualnu i auditivnu komponentu. Osjećaj prisutnosti, blizine i zaokupljenosti samo su neke od karakteristika koje nam pruža gledanje televizije.“ (Košir i sur. 1999: 50)

2.1. Prednosti i nedostaci televizije

Baš kao i mediji općenito i televizija ima svoje prednosti i nedostatke.

Televizija je, kako je već spomenuto, medij koji je ujedno informativan i kreativan te zabavan. Praktičan je izvor informacija koji nam pruža ogroman spektar različitih sadržaja. Kesic u svojoj *Marketinškoj komunikaciji* govori kako su prednosti televizije: spajanje oblika, pokreta i zvuka kako bi se pridobila publika i imala značajan utjecaj na gledatelje (vizualni i zvučni efekti), sve veća dostupnost TV prijemnika u svakom kućanstvu te brzo širenje informacija, dostupnost sve većeg broja različitih televizijskih programa što omogućuje veću fleksibilnost u izboru sadržaja. Ali s druge strane kaže da sve veći broj televizijskih kanala dovodi do ponavljanja sadržaja i natrpanosti programa. Nadalje govori kako izloženost publike sve većem broju reklamnih poruka te pojava drugih masovnih medija dovodi do smanjenja broja gledatelja i gledanosti televizijskih programa. Kaže da televizija ima velik utjecaj na

emocije gledatelja pa to dovodi do mogućnosti zloupotrebe odnosno manipulacije (Kesić 1997).

Stjepko Težak je u svojoj *Metodici nastave filma* televiziju okarakterizirao kao: prozor u svijet, žvakaću guma za oči, kugu koja sije socijalnu smrt, roba za široku potrošnju, ključanicu kroz koju se viri u tuđe živote, kućno kino, utočište usamljenih, elektronsku bakicu, krletku slika, svjetlost koja govori, oko stroja, dosadnu radost, magnetsku kocku koja paralizira i začarava, zmiju s golemim okom koje nas privlači i očarava, neophodni sastojak duševnog života suvremenog čovjeka, čarobnu kutija koja se otvara na dodir i uvodi u svijet stvarnosti i mašte, magičnu kocku koja nam ispunjava želje, proizvođača snova, šesto čovjekovo osjetilo koje ga povezuje sa svime što je izvan njega bez obzira na vremenske i prostorne granice, kratkovidnu dalekovidnicu, periskop pojedinca u oceanu društvenoga, zgubivečer, najnehumaniji medij našeg vremena, ropstvo 2000. (Težak 2002)

3. ULOGA TELEVIZIJE

Uloga televizije u životu djece, ali i svakog pojedinca, u današnje je vrijeme izrazito velika. Televizija je djeci postala prijatelj uz kojega ujutro doručkuju, u podne ručaju i uvečer večeraju. Roditelji često dopuštaju djeci gledati televiziju kao nagradu za nešto dobro što su napravili, kao odmor od učenja, kao zabavu dok oni odrađuju nešto osobno. Obitelji se često okupljaju ispred televizora zajedno gledajući filmove i tako provode obiteljsko vrijeme zajedno. Televizija nas svojim sadržajima zabavlja, obrazuje i odgaja.

3.1. Obrazovna uloga televizije

Obrazovanje i učenje temelj su svakog života. Svakoga dana nešto novo naučimo iako ponekad tog procesa nismo ni svjesni. Djeca su sposobna primiti ogromnu količinu znanja. Često djecu nazivamo „spužvama“ jer upijaju sve oko sebe poput spužve koja upija vodu. Dječje neiskustvo zapravo je nedostatak znanja o životu i svemu što čini život. Stoga djeca „upijaju“ sve oko sebe i tako skupljaju iskustva, tj. znanje. Budući da skupljaju sve oko sebe, iz svih ponuđenih izvora, i televizija im pruža mnogo novih iskustava. Televizijske su kuće stvorile za djecu emisije kojima nude obrazovanje koje smatraju da bi dijete trebalo primiti.

Obrazovnim televizijskim programom smatra se svaki program kojemu je cilj poučavanje, pružanje znanja i proširivanje spoznaja te poticanje razvoja raznih sposobnosti. (Pletenac 1986). *Vremeplov* (RTL Kockica) je primjer emisije čiji je cilj educirati djecu o događajima iz prošlosti. *Mali znanstvenici* (RTL Kockica), također, je primjer edukativne emisije u kojoj djeca mogu

gledati izvedbu pokusa i na taj način učiti. *Školski sat* (HRT2) jedna je od edukativnih emisija kroz koju djeca saznaju različite činjenice o svijetu koji nas okružuje. Takve emisije oplemenjuju dječji um obrazovnim sadržajima koji će im dugoročno služiti.

3.2. Odgojna uloga televizije

Odgoj, kao proces izgrađivanja ljudskog bića, počinje još u obiteljskom domu. Roditeljska (ili skrbenička) uloga je najvažnija. Dijete promatrajući roditelja (ili skrbnika) uči o svijetu oko sebe, o pravilima ponašanja u raznim novim situacijama te tako upoznaje život. Odgajatelji i učitelji samo nastavljaju usavršavati ono što je započeto u obiteljskom domu.

Pletenac u svom djelu *Odgojna i obrazovna funkcija televizije* ističe kako djetetov način shvaćanja ovisi o odgojnoj situaciji u sredini u kojoj dijete živi, koliko su roditelji svjesni svoje uloge odgajatelja te koliko nastoje dijete usmjeriti prema pozitivnim idealima vlastitim ponašanjem, razgovorima i izborom programa.

Današnji je televizijski program prepun različitog sadržaja koji može, a i ne mora biti primjeren djetetu. Roditeljska (ili skrbenička) uloga je upoznati dijete sa primjerenošću, ljubavi prema sebi i drugima te važnosti edukacije.

Televizija je postala upravljačem obiteljskih situacija. Ona ispunjava slobodno obiteljsko vrijeme, potiče razgovore o raznim temama koje su prikazane televizijskim sadržajima, tj. televizija je u domu stvorila nov način komunikacije te obogatila vrijeme druženja i okupljanja. Mikić govori kako mediji, pa tako i televizija, u svojoj programskoj strukturi imaju korisnih odgojno-obrazovnih sadržaja, ali i navodi da medijsko društvo sa sobom donosi i brojne probleme. Odgojne negativnosti možemo svesti na deset osnovnih: fizičko i psihičko nasilje, uvođenje u kriminal, pornografija, otuđenost, pasivizacija, nasilje nad slobodom mašte, potiskivanje knjige, jezična nekultura, slatko nasilje zabave te politička i svjetonazorna manipulacija.

Psihičko i fizičko nasilje osnovna je odgojna negativnost koja je temelj svih ostalih. Psiholog A. Bandura izveo je pokus u dječjem vrtiću kako bi se uvjerio u poticajnu snagu nasilja. Djeci u dobi od tri do pet godina prikazan je isječak gdje jedna osoba psuje i tuče napuhanu lutku klauna zvanog Bobo. Djeca su u početku bila zbunjena, ali kada su ih odveli u drugu sobu, gdje je bilo mnogo takvih lutaka počela su vrištati i zlostavljati lutke na isti način kako je zlostavljan i Bobo. Drugoj je skupini djece prikazan crtani film u kojemu se mačak našao u sličnoj situaciji kao i Bobo. Ta su djeca također nakon emisije pokazala jednaku agresivnost kao i ona iz prve skupine. Zaključak je istraživanja bio očigledan kratkoročni utjecaj nasilja na ekranu na ponašanje djece.

Djeca sama ne znaju razlikovati primjerenost od neprimjerenog, dobro od lošega, stvarno od nestvarnoga, ako ih prethodno ne obrazujemo o tome. Brojna djeca vjeruju da je sve ono što je ponuđeno televizijskim sadržajima legitimno i da se mora smatrati modelom ponašanja. Stoga je bitno razvijati dječju empatiju, ljubav prema sebi i bližnjemu te im pružiti znanje o medijima.

MEDIJSKA KULTURA

Medijska je kultura jedna od sastavnica predmeta Hrvatski jezik čije ciljeve i zadaće propisuje Hrvatski nacionalni obrazovni standard. Ona je znanstveno područje čiji je cilj osposobljavanje za komunikaciju s medijima.

Kroz medijsku bi kulturu djeca trebala učiti o medijima i njihovim karakteristikama te kako kritički pristupiti medijima i sadržajima koje nude. Današnja je medijska kultura usmjerena na film i shvaćanje filma kao književno djelo što nije najsretniji način izvođenja nastave medijske kulture.

K. Mikić je u svom članku *Jedan mogući pristup metodici filma* ukazao na neke bitne faze u usvajanju filmskih sadržaja u školi, koje mogu olakšati rad medijskih pedagoga. Kaže da se o odgledanom filmu treba raspravljati na razini *sviđa mi se ili ne sviđa*, ne raspravljajući puno o ostalim detaljima. Pravo se umijeće medijskog pedagoga očituje u toj fazi jer ona pokazuje sposobnost izmjene prvih djetetovih dojmova. Cilj je postupka pojavljivanje neke od mogućnosti, sukoba ili pomirbe subjektivnog i objektivnog:

- a) film je dobar iz sljedećih razloga (navode se), ali meni se ipak ne sviđa, jer ne volim tu vrstu filmova
- b) film je loš (navode se zapažanja), ali meni se ipak sviđa
- c) film je loš (navode se razlozi toj ocjeni), a ni meni se ne sviđa
- d) film je dobar (ističu se kvalitete) i zaista se i meni sviđa

Drugu fazu čine:

- a) filmske činjenice
- b) filmska svijest
- c) filmsko djelovanje

„Ovakav način pristupa filmu od doživljajnog do aktivnog sudjelovanja u njegovoj realizaciji osigurat će sveukupno drugačiji prihvata filma, razvit će svijest kod najmlađih što je film kao stvaralaštvo i tehnika, koje su njegove mogućnosti, njegova izražajna sredstva i dosezi, kako se razvijao tijekom vremena, a upravo sve to je temeljni cilj nastave medijske kulture u našim školama.“ (Mikić 2002)

5. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Vlasta Ilišin, Ankica Marinović-Bobinac i Furio Radin, autori knjige *Djeca i mediji*, istražili su ulogu medija u svakodnevnom životu djece. Njihovo je istraživanje provedeno na 1000 djece osnovnih škola. Namjera im je bila proučiti mjesto i ulogu masovnih medija u svakodnevnom životu. Posebnu su pozornost pridodali slobodnom vremenu djece. Svaki se od autora bavio posebnim aspektom istraživanja. Ankica Marinović-Bobinac posvetila je pozornost obitelji i školi, Furio Radin vrijednostima i neprihvatljivom ponašanju, a Vlasta Ilišin slobodnom vremenu. Zaključak istraživanja bio je da se djeca po svojim medijskim preferencijama bitno ne razlikuju od mlađe i starije populacije. Na prvo mjesto stavili su gledanje televizije, uslijedilo je slušanje radija i čitanje tiska, a na kraju korištenje računala. Samo 4% djece vrlo rijetko gleda televiziju, dok 37% televizijski program gleda do dva sata dnevno. Tri sata dnevno televiziju gleda 24% učenika, a 33% više od tri sata. Televizija za djecu ima primarno zabavnu funkciju. Djeca najviše gledaju igrane filmove i serije, a najmanje kulturno-umjetnički program i informativno-političke emisije. Istraživanje je također pokazalo da se u obiteljskom okruženju vrlo malo razgovara o medijskim sadržajima te su djeca stoga prepuštena sama sebi i utjecaju vršnjaka. Današnji ubrzani tempo ne ostavlja roditeljima mnogo vremena u razgovoru s djecom o medijima (koje ne smatraju toliko važnima). Baš taj aspekt korištenja masovnih medija, autor i autorice su nastojali istaknuti kao važan i naglasiti da su masovni mediji čimbenici koji se mogu koristiti za kvalitetan odgoj djece. (Ilišin 2003)

Vedrana Živković-Zebec i Ana Jaman 2013. provele su istraživanje u dvjema osnovnim školama u Osječko-baranjskoj županiji. Ispitivale su, između ostalog, načine provođenja slobodnog vremena i interese učenika. U istraživanju su sudjelovali učenici viših razreda koji su trebali rangirati ponuđene načine provođenja slobodnog vremena (televizija, računalo, knjiga, časopis, neposredna komunikacija s prijateljima). Istraživanje je pokazalo da učenici vrijeme najradije provode izvan kuće, a zatim uz računalo, a onda ispred malih ekrana. Gotovo 50% učenika dnevno provodi 3 i više sati uz elektroničke medije, odnosno 46,63% učenika dnevno gleda televiziju više od 3 sata (Živković-Zebec i Jaman 2015).

Mikić i Rukavina su 2006. istražili značenje masovnih medija u svakodnevnom životu djece mlađe školske dobi. Anketirano je 160 učenika. Istraživanje je pokazalo da više od polovine ispitanika ima više od 4 sata dnevno slobodnog vremena. 67,5% ispitanika svoje slobodno vrijeme provodi gledajući televiziju. 66,25% učenika se igra s prijateljima u slobodno vrijeme. 78,75% učenika gleda crtane filmove i serije na televiziji. Gotovo polo-

vina djece (43,13%) voli gledati kvizove i sport, a najmanji postotak učenika (11,88%) voli gledati informativno-političke emisije. (Mikić, Rukavina 2006)

6. ANALIZA TELEVIZIJSKIH PROGRAMA U HRVATSKOJ

Kako sama riječ „televizijski sadržaji“ ističe riječ je o sadržajima koji se emitiraju na televizijskim programima. Televizijski se sadržaji mogu podijeliti na: informativni program (najčešće se realizira kroz emisije, vijesti i druge sadržaje koji imaju za cilj informirati), zabavni program (glazbene, humoristične i sportske emisije, serije i filmovi) te kulturno-obrazovni program (osim kulturnih i obrazovnih komponenti, u okviru ovog televizijskog sadržaja je i program za djecu, koji bi trebao, na prvom mjestu, imati obrazovni karakter) (Rondić 2014).

Hrvatski televizijski programi čija analiza sadržaja slijedi u nastavku su: HRT1, HRT2, RTL, RTL Kockica, Nova TV.

6.1. HRT1

HRT kratica je koja označava Hrvatsku radioteleviziju. Hrvatska radiotelevizija ima status javne ustanove. HRT1 je opći program s razmjernom zastupljenošću svih programskih područja. Ovaj televizijski program ima prepoznatljivu strukuru emisija koje su namijenjene općoj populaciji u Republici Hrvatskoj. Ima važnu ulogu u promoviranju obrazovanja za sve dobne skupine, a tu funkciju ispunjava emitiranjem emisija znanstvenog sadržaja, dokumentarnog programa te programa za djecu i mlade. U emisijama dramskog sadržaja ovaj televizijski program nudi važna djela domaće književnosti te istaknuta imena kazališne i filmske umjetnosti. Prvi program Hrvatske-radio televizije nudi i zabavni sadržaj u obliku kvizova i razgovornih emisija čime čini cjelovitu sliku obiteljskog i međugeneracijskog TV programa.¹

Analiza dnevnih sadržaja televizijskog programa HRT1 pokazala je različitost sadržaja radnim danima i vikendom. Svaki dan započinje *TV kalendarom* koji omogućuje pregled događaja iz povijesti na određeni dan te osoba koje su ostavile trag u povijesti. Radni dan započinje emisijom *Dobro jutro, Hrvatska* koja pruža zanimljive i informativne sadržaje te novosti iz svih sfera života (književnost, glazba, kazalište, obrazovanje...). Nakon toga slijede dokumentarni filmovi, telenovele ili edukativne emisije kao što je *Bonton*. *Bonton* je trominuta emisija koja može biti primjerena i mladima. To je

¹ Ugovor između Hrvatske radiotelevizije i Vlade Republike Hrvatske za razdoblje od 1. siječnja 2013. do prosinca 2017, pribavljeno 6. 6. 2017. sa <http://www.hrt.hr/fileadmin/video/UgovorHRT-VladaRH2013-2017.pdf>

emisija koja je posvećena pristojnome ponašanju čiji je primarni cilj educirati. Emitira se u jutarnjem i popodnevnom terminu. U podne počinje *Dnevnik 1* koji donosi najnovije vijesti. Ostatak programa čine brojne serije i filmovi koji su uglavnom zabavnog, a manje edukativnog sadržaja.² 1,1% programa čini obrazovni program.³

6.2. HRT2

Drugi je program Hrvatske radiotelevizije HRT2 koji je namijenjen cijeloj populaciji. Jutarnji sadržaji ovog programa namijenjeni su djeci predškolske dobi. Zatim slijedi školski program koji svojim sadržajem otvara teme vezane za osnovnoškolce i srednjoškolce. Potiče slobodno iskazivanje mišljenja mladih o različitim društvenim problemima te prikazuje razne uspjehe mladih na određenim područjima.⁴

Analizom spomenutog programa utvrđeno je da su ranojutarnji sadržaji isključivo namijenjeni djeci mlađe školske ili vrtičke dobi. Emisije poput *Juhuhu*, *Pjesme i brojalice*, *Ninin kutak za male*, *Tv vrtić*, *Pssst... priča*, *Simfolije*, *Hej Dagi*, *Žak i Kvak* i *Dinoslavci* uveseljavaju ranojutarnje sate najmlađima. *Školski sat* obrazovna je emisija za djecu i mlade koja se emitira od ponedjeljka do petka u jutarnjim satima. Radnja je smještena u učionici gdje se obrađuju različite teme iz pojedinih školskih predmeta. Česti su gosti učitelji, nastavnici, profesori te učenici koji organiziraju radionice i izvode pokuse. Nastavak programa čine emisije, serije i filmovi namijenjeni odraslima.⁵ 5,5 % programa čini obrazovni program.⁶

6.3. RTL

RTL je jedna od vodećih medijskih kuća u Hrvatskoj. Organizacija ovog televizijskog kanala usmjerena je na zabavu u vidu kvizova, lifestyle emisija, magazina, serija (animiranih, dramskih, humorističnih, kriminalistič-

---

² Pribavljeno 8. 5. 2017. – 22. 5. 2017. sa <http://tvprofil.net/>

³ Ugovor između Hrvatske radiotelevizije i Vlade Republike Hrvatske za razdoblje od 1. siječnja 2013. do prosinca 2017, pribavljeno 6. 6. 2017. sa <http://www.hrt.hr/fileadmin/video/UgovorHRT-VladaRH2013-2017.pdf>

⁴ Ugovor između Hrvatske radiotelevizije i Vlade Republike Hrvatske za razdoblje od 1. siječnja 2013. do prosinca 2017, pribavljeno 6. 6. 2017. sa <http://www.hrt.hr/fileadmin/video/UgovorHRT-VladaRH2013-2017.pdf>

⁵ Pribavljeno 8. 5. 2017. – 22. 5. 2017. sa <http://tvprofil.net/>

⁶ Ugovor između Hrvatske radiotelevizije i Vlade Republike Hrvatske za razdoblje od 1. siječnja 2013. do prosinca 2017, pribavljeno 6. 6. 2017. sa <http://www.hrt.hr/fileadmin/video/UgovorHRT-VladaRH2013-2017.pdf>

kih).⁷ Budući da se ova medijska kuća financira putem donacija raznih tvrtki u zamjenu za promociju njihovog proizvoda ili slično, dosta je televizijskog sadržaja ispunjeno reklamnim porukama. Program RTL televizije namijenjen je isključivo zabavi te informiranju o svijetu slavnih. Njegov je primarni cilj zabaviti i privući što veći broj gledatelja zbog čega je obrazovnog sadržaja jako malo ili gotovo ništa. Neke od emisija koje se emitiraju u dnevnim satima na ovome programu su: *Kućice iz snova*, *Lovci na nekretnine*, *Obožavaj ili prodaj*, *Tri, dva, jedan, kuhaj!*, *Lego Friends*,...⁸

6.4. RTL KOCKICA

RTL Kockica jedan je od kanala RTL televizije koji je namijenjen isključivo djeci. Sa svojim je emitiranjem započeo u siječnju 2014. Podijeljen je po uzrastu gledatelja: jutarnji program primjeren je djeci predškolske dobi, popodnevni program učenicima, a večernji program adolescentima i starijoj populaciji.⁹ Ovo su neke od emisija koje se emitiraju u dnevnom terminu: *Pocoyo*, *Oblutak*, *Kockiči*, *Mickey Mouse Clubhouse*, *Doktorica Pliško*, *Violetta*, *Mali leteći medvjedići*, *Pink Panther*, *Coco Bill*, *Tom i Jerry*, *Lego Ninjago*, *Baka priča najljepše priče*,... Na ovom se programu emitira najveći broj edukativnih emisija za djecu i mlade. Edukativno-zabavna emisija *Etno sat* u kojoj djeca saznaju ponešto o kulturnoj baštini određenog dijela Hrvatske jedna je od njih. Zatim slijedi zabavno-obrazovna emisija *Vremeplov* koja svaki dan gledateljima predstavlja izdvojene događaje koji su se u prošlosti dogodili na određeni datum ili su na neki način baš tog dana obilježili povijest. Tu je i zabavno-edukativna emisija *Lovci na povijest* čiji je cilj na zanimljiv način prikazati povijest čovječanstva. Sljedeća je edukativno-zabavna emisija *Djeca kuhaju* u kojoj se radi o jednostavnim receptima koje pripremaju djeca.¹⁰

6.5. NOVA TV

Nova TV je prva hrvatska komercijalna televizija s nacionalnom koncesijom koja je sa svojim emitiranjem počela 2000. Danas Nova TV d.d. na hrvatskom tržištu djeluje kao medijska grupa s kanalima Nova TV, specijaliziranim kanalom za zabavu Doma TV, internacionalnim Nova World i dječjim kanalom Mini TV.¹¹

---

⁷ Pribavljeno 6. 6. 2017. sa <http://www.rtl.hr/rtl-hrvatska/o-nama/profil/30790/profil/>

⁸ Pribavljeno 8. 5. 2017. – 22.5.2017. sa <http://tvprofil.net/>

⁹ Pribavljeno 6. 6. 2017. sa <http://www.kockica.rtl.hr/>

¹⁰ Pribavljeno 8. 5. 2017. – 22. 5. 2017. sa <http://tvprofil.net/>

¹¹ Pribavljeno 6. 6. 2017. sa <https://novatv.dnevnik.hr/o-nama>

Ovaj televizijski program obiluje zabavnim i informativnim sadržajem za odrasle te pokojim crtanim filmom za djecu. Neke od serija koje se emitiraju u dnevnom terminu su: *Inspektor Rex*, *Gorski liječnik*, *Zauvijek susjedi*, *Anđeli*, *Tuđi život*, *Nad lipom 35*, *Zlatni dvori*, *Lud, zbunjen, normalan*. Od informativnih emisija tu su: *Dnevnik i Vijesti Nove tv* te *IN magazin*. Program se često reprizira. Crtani filmovi poput *Psići u ophodnji*, *Peppa pig*, *Ninja kornjače* i *Winx Club* emitiraju se u jutarnjim satima vikendom.¹²

Promatranjem i analizom spomenutih programa može se zaključiti da su programi s najviše edukativnog sadržaja programi HRT2 te RTL Kockica. Brojan je televizijski sadržaj neprimjeren djeci zbog nasilnih scena. U dnevnom se terminu prikazuju filmovi i serije koje obiluju psihičkim i fizičkim nasiljem te scenama koje su neprimjerene ne samo djeci mlađe školske dobi nego i mladima. Samo poneki sadržaji imaju oznaku 12 ili 18 (što znači da nisu primjereni za mlađe od tog broja godina). Većinu televizijskog programa čine isprazne serije i emisije koje su pretežno zabavnog sadržaja, što može biti vrlo zanimljivo, no nije najkorisnije.

7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Na temelju teorijskih razmatranja i dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da je televizija dio svakodnevnice kako odraslih tako i djece. Djeca su postala izrazito povezana sa medijima. Televiziju učenici rado gledaju kad stanu, nakon škole i u večernjim satima. Televizija je postala popunjavatelj slobodnog vremena i izvor najljepše zabave. Ovo će istraživanje, potaknuto spomenutim teorijskim razmatranjima i istraživanjima te činjenicom da djeca rado gledaju televizijske programe, istražiti primjerenost sadržaja koji se nude djeci.

Cilj istraživanja

Istražiti primjerenost dnevnih televizijskih sadržaja djeci mlađe školske dobi

Istraživačko pitanje

– utvrditi jesu li dnevni televizijski sadržaji primjereni djeci mlađe školske dobi, prikazuje li se više prosocijalnih ili ispraznih sadržaja u dnevnim terminima, što učenici rado gledaju, koliko vremena provode gledajući iste te što sami smatraju primjerenim njihovoj dobi

Hipoteza istraživanja

Današnji dnevni televizijski sadržaji nisu primjereni djeci mlađe školske dobi.

---

¹² Pribavljeno 8. 5. 2017. – 22. 5. 2017. sa <http://tvprofil.net/>

Uzorak istraživanja

U istraživanju je sudjelovalo 34 učenika 2. razreda, 33 učenika 3. razreda i 18 učenika 4. razreda Osnovne škole „Matija Petar Katančić“ u Valpovu, odnosno 85 učenika mlađe školske dobi.

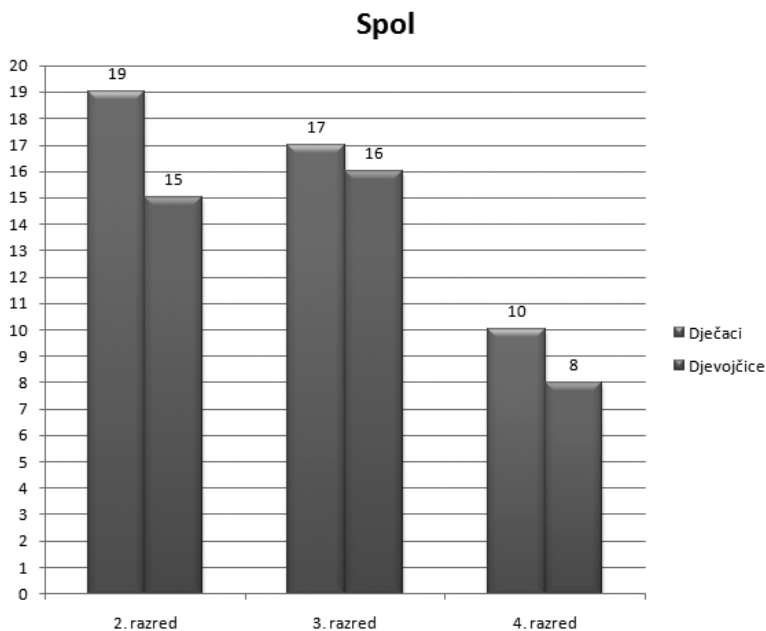
Vrsta istraživanja

Upotrijebljena je kvantitativna vrsta istraživanja te korelacijsko kvantitativno istraživanje jer je istraživano postoji li povezanost između varijabli. Kao metoda istraživanja korištena je anketa te promatranje televizijskih programa kroz razdoblje od dva tjedna. Prema primjeni istraživanje je temeljno, odnosno fundamentalno, jer nije služilo izravnoj primjeni u odgojno-obrazovnoj praksi. Prema trajanju istraživanje je transverzalno jer je proučavan presjek pojave u određenom vremenu. Prema mjestu je empirijsko (u odgojno-obrazovnoj ustanovi). Znanstvena paradigma na kojoj se temelji rad je pozitivizam jer se okreće kvantitativnim tehnikama i metodama.

8. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja pokazuju kako učenici provode svoje slobodno vrijeme, koliko dnevno gledaju televiziju, s kime je najčešće gledaju, određuju li im roditelji vrijeme i sadržaje koje će gledati na malim ekranima. Pokazuju koje televizijske programe učenici najradije gledaju te na kojemu od ponuđenih (HRT1, HRT2, RTL, RTL Kockica, NOVA TV) po njihovom mišljenju ima najviše obrazovnog i nenasilnog sadržaja. Pokazuju učenička mišljenja o tome pomaže li televizija učenju i razvijanju nenasilnog ponašanja, koji je program primjeren njihovoj dobi te koja im je emisija najprimjerenija.

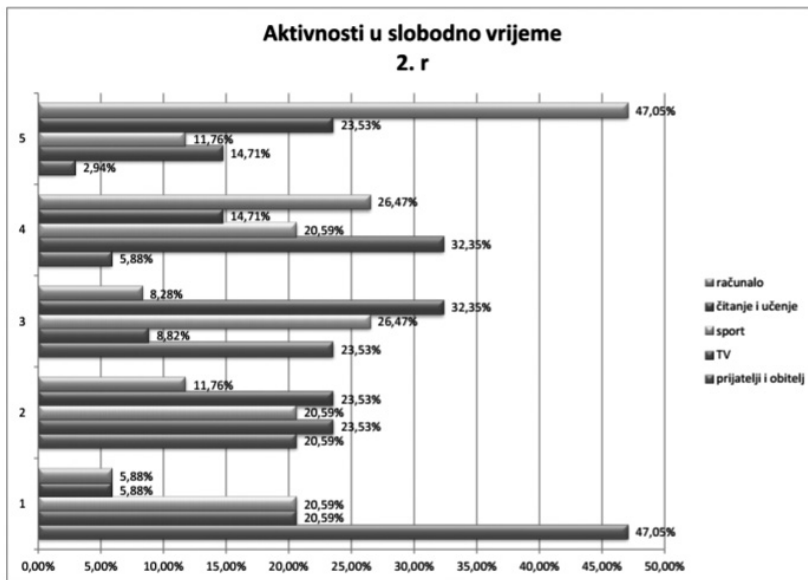
Rezultati su prikaz istraživanja provedenih u 2, 3. i 4. razredu osnovne škole. U istraživanju je sudjelovalo 46 dječaka i 39 djevojčica (odnosno 85 učenika).

Grafikon 1. Spolna raznolikost ispitanika

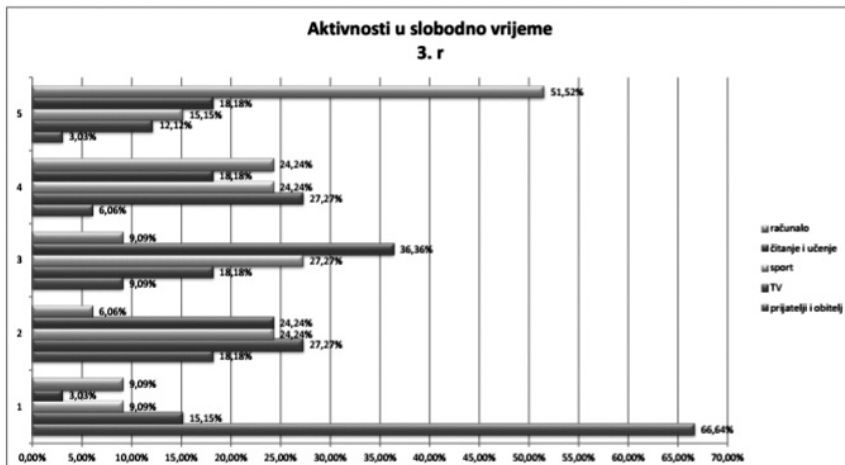
U 2. razredu u istraživanju je sudjelovalo 19 dječaka i 15 djevojčica što je činilo 34 učenika 2. razreda. U 3. razredu sudjelovalo je 17 dječaka i 16 djevojčica što je činilo 33 učenika, a u 4. razredu sudjelovalo je 10 dječaka i 8 djevojčica, odnosno 18 učenika 4. razreda.

U prvom su postavljenom pitanju ankete učenici morali poredati ponuđene odgovore s obzirom na to kako provode svoje slobodno vrijeme. Poredali su tako da 1 označuje aktivnost koju rade najviše, a 5 aktivnost koju rade najmanje.

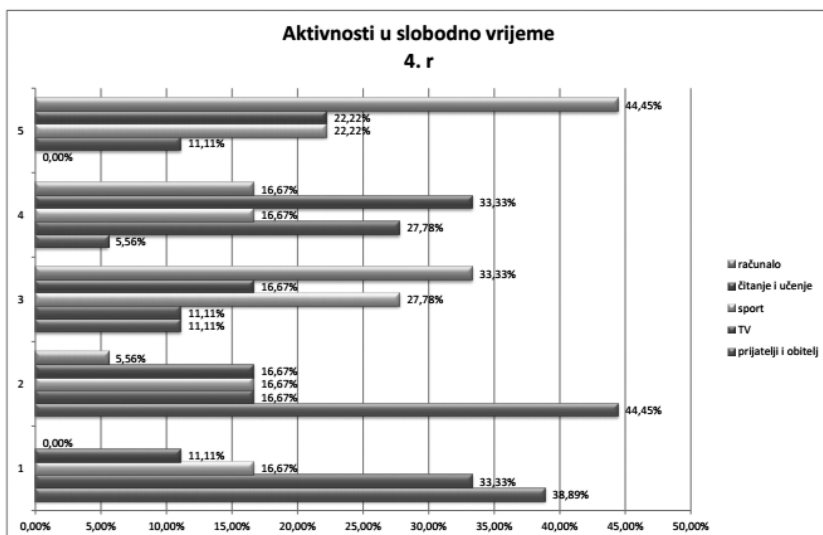
Grafikon 2. Aktivnosti u slobodno vrijeme (%) – 2. razred (34 učenika)

Prema rezultatima istraživanja vidljivo je da učenici 2. razreda (34 učenika) svoje slobodno vrijeme najradije provode s prijateljima i obitelji (47,05%), a najmanje ispred računala (47,05%). Televizija je najčešća aktivnost 20,59% djece. Učenici su je najviše stavljali kao 4. aktivnost (od pet ponuđenih) kojom najradije ispunjavaju svoje slobodno vrijeme (njih 32,35%).

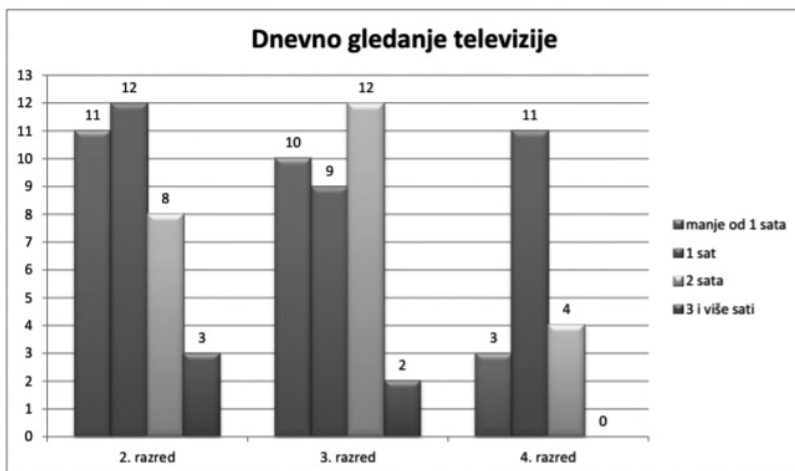
Grafikon 3. Aktivnosti u slobodno vrijeme (%) – 3. razred (33 učenika)

U 3. razredu (33 učenika) najzastupljenija aktivnost u slobodno vrijeme je, također, druženje s prijateljima i obitelji (66,64%), a najmanje zastupljena aktivnost je, također, računalo (51,52%). Televizija se u 3. razredu nalazi na 2. i 4. mjestu sa jednakim postotkom od 27,27%.

Grafikon 4. Aktivnosti u slobodno vrijeme (%) – 4. razred (18 učenika)

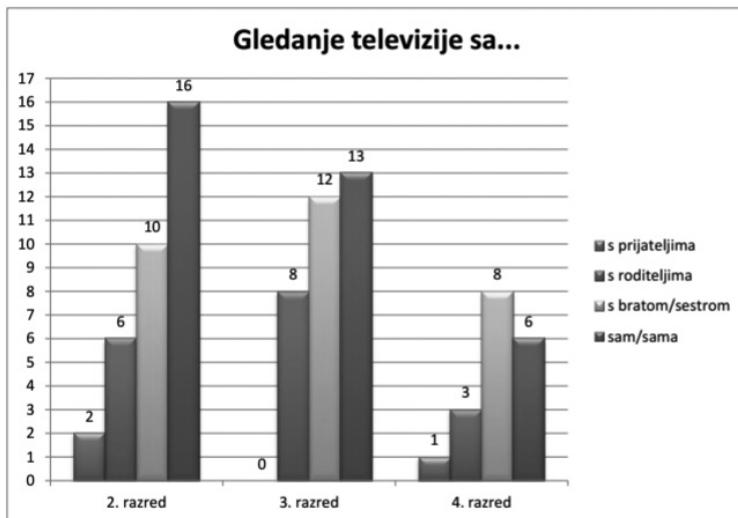
U 4. razredu (18 učenika) aktivnost kojom učenici najradije provode svoje slobodno vrijeme je, također, druženje s prijateljima i obitelji (38,89%), no u stopu ju prati gledanje televizije (33,33%). Aktivnost kojom se učenici najmanje bave je provođenje vremena ispred računala (44,45%). Zanimljivo je da tu aktivnost niti jedan učenik 4. razreda nije stavio na 1. mjesto (00,00%).

Grafikon 5. Dnevno gledanje televizije.

2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

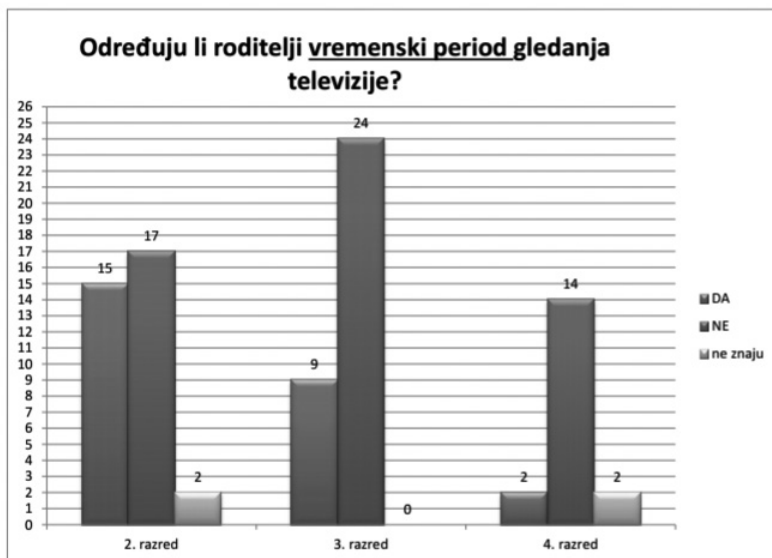
Rezultati istraživanja o tome koliko učenici dnevno gledaju televiziju pokazali su da većina učenika 2. razreda gleda televiziju manje od 1 sata (11 učenika) ili 1 sat (12 učenika). Učenici 3. razreda televiziju gledaju 2 sata (12 učenika) ili manje od 1 sata (10 učenika). Učenici 4. razreda televiziju gledaju 1 sat (11 učenika).

Grafikon 6. Društvo u kojem ispitanici gledaju televiziju.

2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

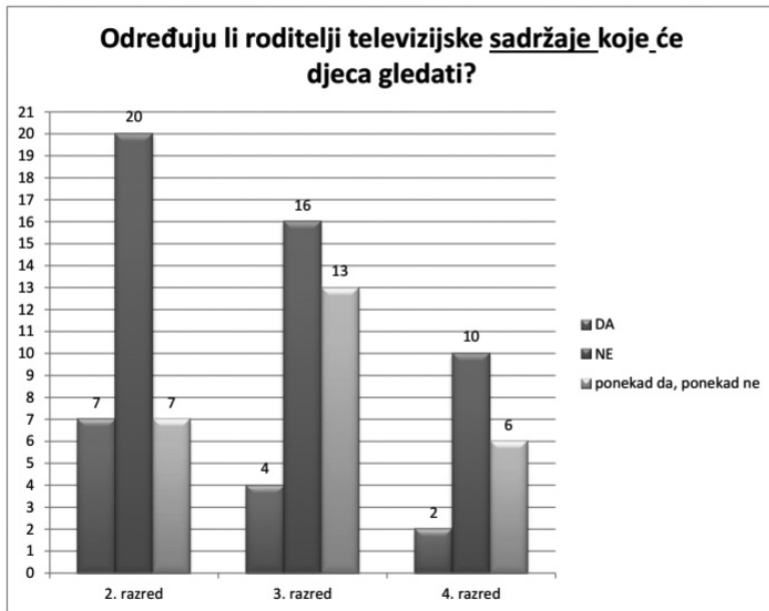
Rezultati istraživanja o tome s kime učenici najradije gledaju televiziju su sljedeći. Učenici 2. razreda televiziju najradije gledaju sami (16 učenika). Učenici 3. razreda televiziju najradije gledaju sa bratom ili sestrom (12 učenika) i sami (13 učenika), no, niti jedan učenik 3. razreda televiziju ne gleda sa prijateljima (0 učenika). Učenici 4. razreda televiziju najradije gledaju sami (6 učenika) ili sa bratom ili sestrom (8 učenika).

Grafikon 7. Ograničavanje vremena gledanja televizije.

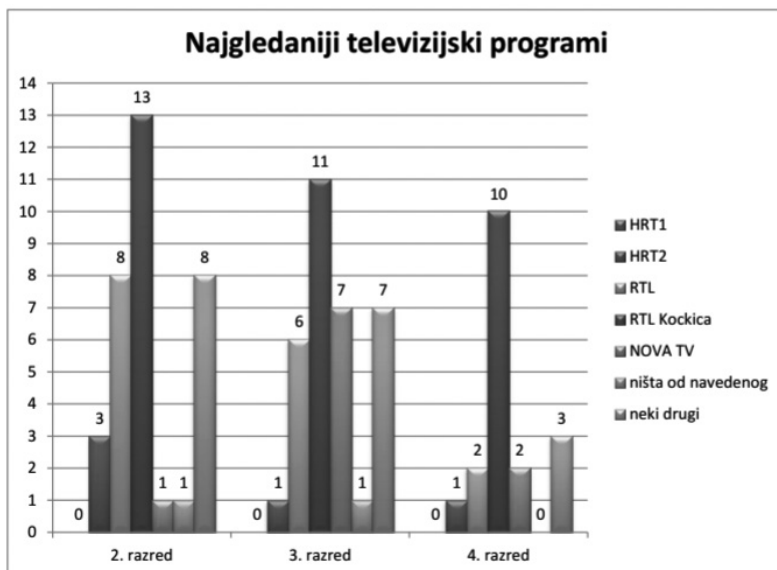
2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

Roditelji ili skrbnici učenika 2. razreda uglavnom ne ograničavaju vrijeme gledanja televizije (17 učenika) svojoj djeci. Učenici 3. razreda, također, nemaju ograničeno vrijeme gledanja televizije (24 učenika), što je i slučaj sa učenicima 4. razreda (14 učenika).

Grafikon 8. Ograničavanje televizijskih sadržaja koje učenici gledaju.
2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

Na pitanje *Određuju li ti roditelji koje ćeš televizijske sadržaje gledati?* većina učenika 2. razreda (20 učenika) odgovorilo je NE, što je odgovor i učenika 3. razreda (16 učenika) i 4. razreda (10 učenika).

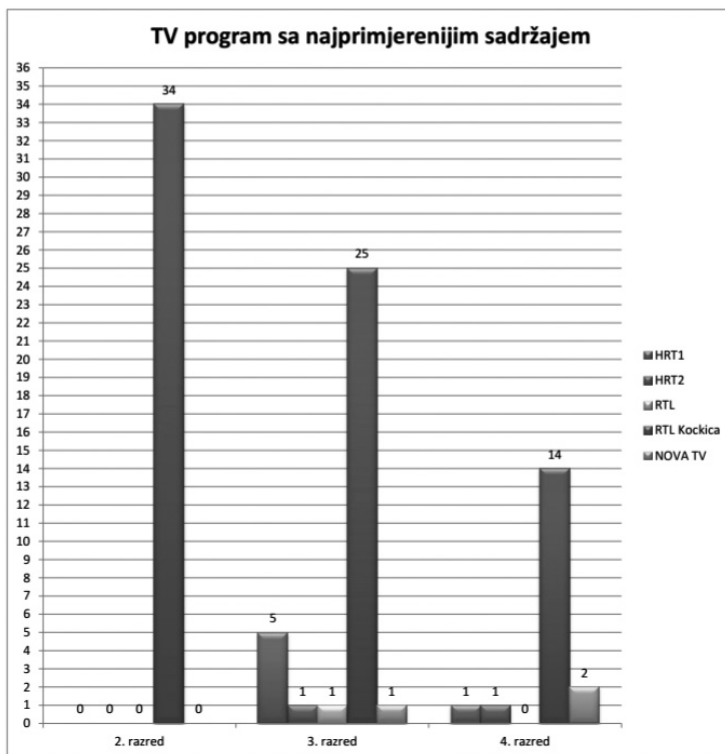

Grafikon 9. Najgledaniji televizijski programi.

2. razred – 34 učenika, 3.razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

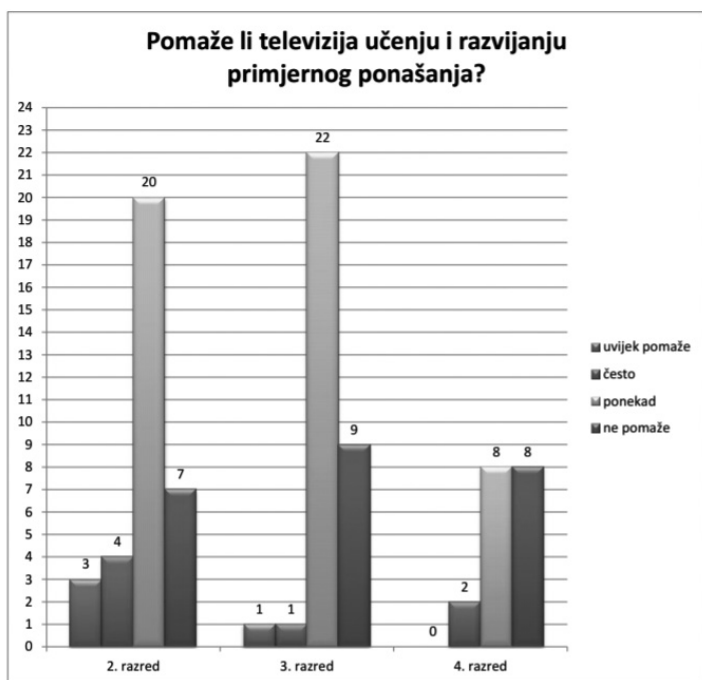
Iz Grafikona 9 se jasno vidi da su na pitanje *Koji od navedenih televizijskih programa najradije gledaš?* učenici 2. razreda (13 učenika), 3. razreda (11 učenika) i učenici 4. razreda (10 učenika) jednako odgovorili, a to je: RTL Kockica. U drugom razredu učenici također vole gledati RTL (8 učenika) ili neki drugi program (a to je najčešće Nickelodeon). Učenici 3. razreda također vole gledati neki drugi program (7 učenika), a to su Nickelodeon i RTL Crime. Učenici 3. razreda vole gledati i Novu TV (7 učenika) te RTL (6 učenika).

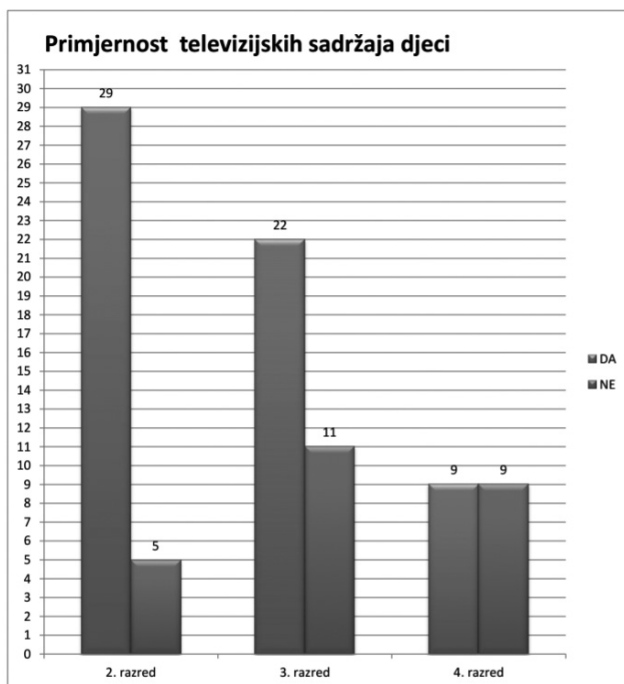
*Grafikon 10. Tv program sa najviše obrazovnog i nenasilnog sadržaja.
2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika*

100%, tj. svih 34 učenika 2. razreda odlučilo se za RTL Kockicu kao najprimjereniji program njihovoj dobi. Učenici 3. razreda (25 učenika), također, smatraju da je RTL Kockica najprimjereniji televizijski program za njih, a njih 5 smatra da je HRT1 najprimjereniji njihovoj dobi. I učenici 4. razreda (14 učenika) RTL Kockicu smatraju najprimjerenijim televizijskim programom djeci mlađe školske dobi.

Grafikon 11. Razvijanje primjerenog i nenasilnog ponašanja gledanjem televizije. 2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

Rezultati istraživanja pokazali su da učenici 2. razreda misle da televizija ponekad (20 učenika) pomaže u učenju i razvijanju primjernog ponašanja, isti su odgovor dali i učenici 3. razreda (22 učenika), dok su se učenici 4. razreda podijelili između mišljenja da ponekad pomaže (8 učenika) i ne pomaže (8 učenika).

Grafikon 12. Primjerenost dnevnih televizijskih sadržaja djeci mlađe školske dobi.
2. razred – 34 učenika, 3. razred – 33 učenika, 4. razred – 18 učenika

Na pitanje *Misliš li da je dnevni sadržaj televizijskih programa koje smo spominjali (HRT1, HRT2, RTL, RTL Kockica, NOVA TV), primjeren tvojoj dobi?* 29 učenika 2. razreda odgovorilo je DA, a ostalih 5 NE. 22 učenika 3. razreda odgovorilo je DA, a 11 NE. U 4. razredu 50% učenika (9 učenika) odgovorilo je DA, 50% (9 učenika) odgovorilo je NE.

U posljednjem pitanju istraživanja koje je glasilo: *Zapiši ime emisije po tvom izboru za koju misliš da je najprimjerenija tvojoj dobi (u kojoj nema fizičkog i psihičkog nasilja ili je obrazovnog sadržaja).* učenici su ponudili razne odgovore. Učenici 2. razreda naveli su sljedeće emisije kao primjerene: *Život na vagi, Vremeplov, Violetta, Djeca kuhaju, Doktorica Pliško, Tri, dva, jedan – kuhaj!, Lovci na povijest i Spužva Bob Skockani.* Učenici 3. razreda ponudili su ove odgovore: *Tvoje lice zvuči poznato, Violetta, Vremeplov, Lego Friends, Životinjski svijet, Tri, dva, jedan – kuhaj!, Lovci na povijest, Coco Bill.* Ovo su odgovori učenika 4. razreda: *Adventure Time, Vremeplov, Zauvijek susjedi, Preživljavanje udvoje, Djeca kuhaju, Zvijezde.*

RASPRAVA ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi primjerenost dnevnih televizijskih sadržaja djeci mlađe školske dobi. Budući da je televizija sveprisutan i jedan od najmoćnijih medija rezultati dosadašnjih istraživanja koji kažu da djeca svoje slobodno vrijeme najradije provode ispred malih ekrana nisu iznenađujući.

Istraživanje je pokazalo da djeci gledanje televizije nije najveći prioritet nego je to druženje s prijateljima i obitelji. Ali postoji mogućnost da su učenici pomislili kako je druženje s prijateljima i obitelji socijalno poželjan odgovor pa su ga zato stavljali na prvo mjesto svoje rang-liste ponuđenih aktivnosti. S druge strane, budući da je istraživanje provedeno u malome gradu, što implicira veću povezanost i bolje poznavanje ljudi, postoji mogućnost da ljudi još uvijek svoje slobodno vrijeme radije provode družeći se izvan svojih domova organizirajući međusobna okupljanja.

Prema rezultatima istraživanja činjenica da roditelji ili skrbnici ne određuju koje će sadržaje i koliko dugo njihova djeca pratiti može biti zabrinjavajuća, ali, isto tako, postoji mogućnost da djeca jednostavno nisu ni svjesna da imaju ograničenja od strane roditelja. Dosadašnja istraživanja koja su utvrdila da gotovo 50% učenika dnevno provodi 3 i više sati uz elektroničke medije, odnosno 46,63% učenika dnevno gleda televiziju više od 3 sata (Živković-Zebec i Jaman 2015) nisu u skladu s ovim istraživanjem jer najveći broj učenika ovog istraživanja gleda televiziju 1 sat dnevno. I ovdje postoji mogućnost da su učenici odgovarali u skladu s onime što misle da bi bilo primjereno njihovoj dobi te da nisu bili potpuno iskreni.

Kao najprimjereniji program učenici su odabrali RTL Kockicu, iako to može biti i zbog toga jer je to program koji najradije gledaju. To se može zaključiti i iz toga što su na pitanje koja je emisija po njihovom mišljenju primjerena njihovoj dobi odabirali emisije koje su njima najdraže, a koje nisu nužno njima i primjerene.

10. ZAKLJUČAK

Mediji, zaista, jesu naša svakodnevica. Njihova se prisutnost ne treba umanjiti. Od najmlađih do onih najstarijih svi redom rado koriste ponuđene medije. Televizija je i dalje jedan od vodećih medija. Na temelju istraživanja može se zaključiti da televizija ima veliku i važnu ulogu u svakodnevnom životu učenika mlađe školske dobi. Sadržaji koje nude domaći televizijski programi nisu najprimjereniji učenicima, no, ne treba umanjiti vrijednost pojedinih edukativnih emisija koje vraćaju ravnotežu danas pretežno zabavnom

televizijskom programu. Ono što je bitno u životu djeteta i očuvanju njegova samopouzdanja i dječje nevinosti je roditeljska uloga. Sve započinje u obiteljskom domu pa su stoga roditelji odgovorni za razvijanje empatije, samopouzdanja, samosvijesti, ljubavi prema sebi i drugima, kreativnosti svog djeteta. Odgajatelji i učitelji samo nastavljaju „posao“ roditelja i zajedno s njima podučavaju djecu svemu što im život nudi pa tako i medijima koji su danas izrazito popularni. Zadatak je učitelja uvesti dijete u svijet medija, podučiti ga pravilnom korištenju istih te ih podučiti razlikovanju primjerenog sadržaja od neprimjerenog. Nije sve što nam mediji nude primjerenog, što nije problem, ako znamo izabrati.

LITERATURA

- Ilišin, V., Marinović-Bobinac, A., Radin, F., *Djeca i mediji: Uloga medija u svakodnevnom životu djece*, Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2001.
- Kesić, T., *Marketinška komunikacija*, „MATE“ d.o.o., Zagreb, 1997.
- Košir, M., Zgrabljic, N., Ranfl, R., *Život s medijima: Priručnik o medijskom odgoju za roditelje, nastavnike i učitelje*, Doron, Zagreb, 1999.
- Mikić, K., Rukavina, A., *Djeca i mediji**, 2006. Pribavljeno 11. 5. 2017, sa http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=1604#.VrXbFBgrLIV
- Miliša, Z., *Manipuliranje potrebama mladih*, MarkoM usluge d.o.o., Zagreb, 2006.
- Narodne novine br. 59 (10. 5. 2004). *Zakon o medijima*. Pribavljeno 12. 5. 2017, sa http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2004_05_59_1324.html
- Plemenčić, Đ., *Obrazovna djelotvornost televizije*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Pletenac, V., *Odgojna i obrazovna funkcija televizije*, Zagreb: NIRO „Školske novine“ i Radio – televizija Zagreb, 1986.
- Rondić, A., *Medijski nastup(ati): Smjernice za rad s medijima*, 2014. Pribavljeno 12. 5. 2017, sa <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/10936.pdf>
- V. (2. 4. 2003). *Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima. Medij. istraž. (god. 9, br. 2) 2003. (9–34)*. Pribavljeno 7. 5. 2017, sa <http://hrcak.srce.hr/23306>

- Živković-Zebec, V., Jaman, A., Vrijednosti i recepcija časopisa za mlade u vremenu elektroničkih medija. U: D. Smajić i V. Majdenić (ur.), *Dijete i jezik danas – Dijete i mediji: Zbornik radova sa VII. znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem* (str. 411–431), Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, 2015.

Valentina MAJDENIĆ & Ana-Marija BELCAR

**APPROPRIATENESS OF DAILY TELEVISION CONTENT
FOR SCHOOL-AGE CHILDREN**

The world we live in provides an easy access to information, not just from our own community and culture but from all over the world. Media are all around us and have become the subject of many researches. Television, as one of the mainstream media, carries an important role in contemporary culture. Because of its powerful audio-visual effects, television is one of the most influential mass communication media, appealing to everyone, especially children and young adults. The present paper is a result of a survey that examined the appropriateness of daily television content for younger school-age children. The author also investigates the way young children spend their free time, the amount of time they spend watching TV, whether their TV watching time is limited, television content they prefer and the opinion they have regarding the television content. The survey was conducted at „Matija Petar Katančić“ elementary school in Valpovo in December 2017, with eighty-five second-graders, third-graders and fourth-graders.

Key words: *television, appropriateness, media, television content*

GRAĐA

Preliminarno saopštenje

UDK 821.163.4.09-1

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

IZVJEŠTAJ O PROUČAVANJU PJESMARICE JULIJA BALOVIĆA IZ ARHIVA HAZU U ZAGREBU

U ovome prilogu dat je osvrt na rukopisnu pjesmaricu Julija Balovića s kraja XVII i početka XVIII stoljeća. Rukopis se nalazi u Arhivu HAZU u Zagrebu i sadrži dvadeset četiri pjesme, i to devet bugarštica i petnaest deseteračkih epskih pjesama. U dodatku ovoga priloga data je transkripcija nekoliko pjesama.

Ključne riječi: *Julije Balović, Perast, usmena književnost, bugarštice, deseteračke pjesme*

Rukopisna pjesmarica Julija Balovića već duže od vijek i po poznata je nauci, no izostala je njena detaljnija naučna obrada, a premda je jedan dio pjesama koje sadrži objavljen još prije sto četrdeset godina, rukopis nikad nije priređen i publikovan kao posebno izdanje. Danas se nalazi u u izdvojenoj cjelini Arhiva obitelji Balović, pod rednim brojem 21, u Arhivu HAZU u Zagrebu. Ljubaznošću uprave HAZU te osobito zahvaljujući predusretljivosti direktora arhiva, dr sc. Marinka Vukovića, kao i osoblja arhiva, novembra 2017. godine omogućeno nam je nesmetano proučavanje ovoga vrijednog rukopisa.

Prve vijesti o rukopisu donose Lovro Kukuljica,¹ Srećko Vulović² i Baltazar Bogišić.³ U fusnoti koju svojim inicijalima potpisuje Lovro Kukuljica,

---

¹ Dr V. Bogišić, „Najstarija zbirka srpskih narodnih umotvorina“, *Dubrovnik: zabavnik narodne štionice dubrovačke za godinu 1868*, Split, 1868, str. 292.

² Srećko Vulović, „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“, *Program C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru*, za šk. god. 1872–73, Zadar, 1873, str. 29.

³ *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X, Beograd, 1878, str. 134–135.

objavljenoj uz članak Baltazara Bogišića u *Dubrovniku*, „zabavniku narodne štionice dubrovačke za godinu 1868“, srijećemo prvi pomen i opis ovoga rukopisa: „Sreća me je tu skorice namjerila na vrlog rodoljuba M. P. Srećka Vulovića iz Perasta koji mi je kazao da u njegovoj otadžbini imaju dvije zbirke narodnih pjesama nalik ovoj koju je opisao Dr. Bogišić; od kojih jedna sudeći po nekim podacima prilično da je bila napisana izmegju god. 1682–1714, a druga nekoliko docnije u prošastome stoljeću. Stariji rukopis svojina je kuće Balovića iz Perasta. U njemu su 24 pjesme, od kojih devet s mjerilom od 15 glasova i s dodatkom od 6 glasova iza svakoga drugoga, a gdjegdje trećega stiha: ostale su petnaest sve u desetercima. Predmet su svijeh pjesama razni bojevi i megdani na kopnu i na moru izmegju Bokijelja s jedne strane a, s druge strane Španjula, Turaka i Tuniških gusara.“⁴ Kao i brojne druge rukopise, i ovaj je, kako se to vidi iz Kukuljičina saopštenja, od nestanka spasio vrijedni istraživač bokeljske književnosti i kulture Srećko Vulović. U zaostavštini Srećka Vulovića u Nadžupskome arhivu u Perastu⁵ pronašli smo neobjavljeni rukopis „Opisanje rukopisa Balovića“ koji je poslužio kao osnova za Bogišićev detaljniji opis objavljen u predgovoru prvoj knjizi njegovih *Narodnih pjesama iz starijih najviše primorskih zapisa* 1878. godine. U tom neobjavljenom zapisu Vulović piše: „Ova stara zbirka narodnih pjesama nahodi se u svezanoj knjigi u 4° a ima u svemu 337 stranah t. j. obraza, ali napisanih samo 147 sve jednom istom rukom napisanijeh. Kako i odkle sadašnjemu posjedniku došav, to nije poznato, ali je lasno da ga pripraviše jedan od dva vrla muža porodice Balovića Dr Andrija, ili presjednik kapit. kot. Vicko, oba učena čovjeka... (...) Rukopis nije svakako rukom ni jednoga ni drugoga prepisan...“ Parafrazirajući Vulovićev zapis Bogišić o vremenu postanka rukopisa bilježi ovo: „Teško je tačno opredijeliti, kad je naš rukopis postao, ali sudeći po događajima, koji su predmet pjesama, po pismu i papiru, lako da je pisan bio još pri kraju 17-tog ili početkom prošlog stoljeća. Ko je zapisao ove pjesme, nije poznato, ali se svakako čini, da ga je pisala ruka prvoga sabirača na usta naroda, a ne kakvog starijeg rukopisa.“⁶ Ipak, podatak da je zapisivač nepoznat nije precizan, budući da ga je u pismu Bogišiću još 1874. godine Srećko Vulović tačno identifikovao. U tom pismu datiranom 29. septembra 1874. godine Vulović veli: „Neznam jesteli izdali pjesme iz Balovića zbirke, ako nijeste predgovor tiskali, mogu danas za stalno Vam javiti ko ih je pisao. Kupeći gradivo za na-

⁴ Dr V. Bogišić, „Najstarija zbirka srpskih narodnih umotvorina“, *Dubrovnik: zabavnik narodne štionice dubrovačke za godinu 1868*, Split, 1868, str. 292.

⁵ Zahvaljujemo na srdačnoj predusretljivosti don Srećku Majiću, koji nam je omogućio uvid i korišćenje rukopisa.

⁶ *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X, Beograd, 1878, str. 134.

stavak Popisa Vratlah Kotorskih spisatelja, što sam lani započeo u Programu Kotorske Gim: nagjoh rukopis istom rukom vas ispisan koja je i Zbirku Balovića pisala a na početku ima slijedeća bilješka; '*upisah ia ovo Giulio Ballovich* na kontomatiu u Mlecima na XVI mieseca Vegliace a godista 1692 pod Fran:^{co} Morosini Duxd Mletacki.'⁷ Vulović je, dakle, poređenjem rukopisa ustanovio da je prepisivač zbirke Julije Balović (24. 3. 1672. – 10. 9. 1727), peraški pomorski kapetan, historiograf i leksikograf.⁸ Da je Julije Balović zaista prepisivač zbornika uvjerali smo se poredeći rukopis zbirke s njegovim prijepisom *Danice* Džona Palmotića koji se pod rednim brojem 2 nalazi u Arhivu obitelji Balović u Arhivu HAZU i Balovićeve *Peraške hronike* koja je pohranjena pod signaturom R VII u Nadžupskome arhivu u Perastu.⁹

Pjesmarica Julija Balovića u inventarnoj knjizi Arhiva obitelji Balović zavedena je pod neadekvatnim nazivom „Dnevnik od 360 paginiranih stranica, djelomično ispisan u prvoj pol. 19. st. od Stefana Balovića“. Od 24 pjesme koje pjesmarica sadrži, 9 bugarštica objavio je Baltazar Bogišić u knjizi *Narodne pjesame iz starijih najviše primorskih zapisa*. Rukopis smo raščitali i transkribovali te, uz prateće tekstove, pripremili za publikovanje. U dodatku ovoga priloga objavićemo nekoliko pjesama iz ove zbirke.

*

1571.

Kad Radule kupljaše junake po vlaškoj zemlji

Vlaški vojevoda

I on ti se spravljaše u Perastu bijelome

Da bi on porobio Perast mjesto nakraj mora

Mjesto glasovito

To ti bješe začula Radulova stara majka

Ter otide Radulu sinu svomu govoriti

Ta dobra starica

Dokle mi ćeš moj sinu đe li si se otpravio

Ali ti je otkle god tanka knjiga dopanula

⁷ Miroslav Pantić, „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2, SANU, Beograd, 1961, str. 220.

⁸ O Juliju Baloviću v. Radoslav Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852, Istorija crnogorske književnosti*, knj. II, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 293–294.

⁹ Tim analizama odbačena je pretpostavka Pavla Butorca da je prepisivač zbornika Marko Balović. V. Pavao Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, „Gospa od Škrpjela“, Perast, 1999, str. 359.

Moj sinu nebore
Na tomu joj Radule staroj majci odgovara:
Nije meni ni odtole tanka knjiga dopanula,
Moja stara majko
Nego idem porobit Perast mjesto nakraj mora
Bijele dvore opalit momu dragu pobratimu
Sred Perasta mjesta
Mojemu pobratimu Martesi Peraštaninu
Na odgovor Radulu stara majka govoraše
Starica Vlahinja
Nemoj zemlju robiti koja te je pothranila
A za toga Radule ni hajaše ni brinjaše
Vlaška vojevoda
Osam stotin Vlašića sobom bješe sakupio
A pak ti se uputi put Perasta bijeloga
Bez nikakva straha
Jer s' u silu uzdaše bez rastora putovaše
Kada bješe došao u Perastu malahnomu
Vlaška vojevoda
Ončas bješe otišao Martesi na bijele dvore
Marka Matka Martesina svomu dragu pobratimu
Himbeni pobratim
Ma li ti mu Martesi božju pomoć ne naziva
Nego ti mu otide ove riječi govoriti
Nevjerni pobratim
Đe si veli Martesa jedno latinsko kopile?
Ali ti mu na tomu Martesa odgovaraše
Peraštanin junak
Što ćeš što ćeš Radule pobratime nevjere
Što mi si na dvor došao što li mene ti dozivaš
Bona i nevoljna
A Martesa ležaše od srca od srdobolje
Od zle rijeke Vojuše, nemoćne i prokletuše
Arbanaške rijeke
I ako junak ležaše bez oružja ne spavaše
Neg kod sebe držaše jednu malu partižanu
Kopjeno oružje
Kad povadi Radule od pojasa britku sablju
Da bi kako Martesi rusu glavu ošekao
Svomu pobratimu

A Martesa pofati tu malahnu partižanu
Tere sablju dočeka u tu malu partižanu
Sam sebe obrani
Paka ti je mašio rukome i partižanom
I udari Vlašića u junačko dobro srce
Vlašškoga vojvodu
Koliko ga polako i junački udario
Kopje mu je i drvo s druge strane propanulo
Vrh svoga života
I to ti dobro gledaše draga sestra Martesina
Ter je sama izašla na vrata bijela dvora
Ljepota đevojka
Pak je sama kliknula tankogrlo glasovito
Ah đe mi ste đe mi ste Peraštani braćo moja
Dobri vitezovi
Vlasi nam porobiše Perast mjesto glasovito
Evo pade Radule na naše bijele dvore
Vlaška vojevoda
Neg li uđrite braćo moja radi Boga velikoga
Peraštanom bješe krsno ime Krstov danak
Da bi nas pomogo
Skupili se bijahu pred crkvom Svetoga Krsta
I tu zajedno junaci hladno vino ispijahu
Hrabreni junaci
Ter bijahu začuli onu ljepotu đevojku
Jednu čašu bijahu pili u slavu krsna imena
Slavni Peraštani
Drugu čašu pijahu u junačko dobro zdravlje
Treću čašu napiše u slavu višnjega Boga
Sva jedina braća
Paka ti se junaci na nožice podigoše
Otidoše junaci jedan drugom govoriti
Dobri vitezovi
Ali sada junaci ili veće nikadare
U Vlahe se umutiše kako soko u golube
Hrabreni junaci
Tere Vlahe pogubiše ni o čem ne ostaviše
Staje Vlasi bježati uz tri peraška potoka
Hitro poplašeni
Koji pođe uz dublji potok malo bježa brzo izgibe

Koji Pušicom uz brdo zaprije se i pogibe
Umoreni junak
Koji Lajkovom k Ledenicam odmaknu se od Perasta
I tadar ti izgiboše sedam stotin i dvadeset
S vlaškom vojevodom
Malo ih se zavrtilo od Perasta kamenita
A Radule pogibe Martesi na bijele dvore
S ruke Martesine
Pak kad glasi dopadoše staroj majci Radulovoj
Otide među sobom ta starica govoriti
Starica Vlahinja
Što je veli moj sinu sudio te Bog veliki
Koliko ti govorih ne mogoh ti dogovoriti
Moj sinu jadovan
Da ne robiš zemljice koja te je pothranila
Lezi sinu jadovan da bi se ne povratio
Što si isko to našao
Ne bijaše robiti Perast mjesto glasovito

*

1537.

Kad Španjoli ulazahu u tvrdom Novomu gradu
Za kratko vrijeme
U zulume nepoštene ti Španjoli obiknuti
Jedan danak otide ta Don Karlo vojevoda
Konjicka vojevoda
S konjicima otiti da pohodi svu državu
Taj se danak namjeriše dvije peraške orfane
Dvije službenice
Koje bijahu poslom došle đe ih gospodar poslao
I to dođe don Karlo s konjicima s družbom svojom
Konjska vojevoda
Tere pođe te orfane nepošteno sramotiti
Kad se orfane zavratiše u Perastu poštenomu
Dvije službenice
Sve potanko kazovaše svojeme gospodarom
To se bješe razglasilo po Perastu bijelomu
Mjestu poštenomu

Ter stadoše Peraštani među sobom zbor zboriti
Da bi pride ne bilo Peraštana braće naše
Mile braće naše
Neg ćemo ovo zapustiti konjicima španjulskima
Oni tada odlučiše da bi uhodu poslali
U Novomu gradu,
Da bi oni razviđeli kako će se osvetiti
I oni ti odabraše Vukmira Božanovića
Uzdana junaka
Da bi on uhodio i lijepo razvidio
I Vuk nije stojao na puno sedam danaka
Peraška uhoda
Osmi dan se zavratio ka Perastu bijelome
Ter otide Peraštanom vjerni Vukmir govoriti
Ta dobra leventu
A da vam je na znanje Peraštani prihrabreni
Evo vam se sutra dižu iz Novoga svi konjici
Španjulski junaci
I prid njima još ide ta Don Karlo vojevoda
Desetine da kupi po Bijeloj i državi
Španjuli junaci
Tadara Peraštani među sobom odlučiše
Kadano se bijaše zamrknula tamna noćca
Ona tamna noćca
Otidoše vozeći niz duboko sinje more.
U ponoća dođoše na hladjenac hladnu vodu
Mladi Peraštani
Tu busiju učiniše na hladjenca hladnu vodu.
Kada sutra bijaše dan zora zabijelila
Dan zora bijela
Zora je učinila sunce bijaše oskočilo
U to sreća iznese te konjike od Novoga
Španjulske konjike
A pred njima ježđaše on Dum Karlo vojevoda
Kod Karla ježđaše Don Karlova vjerna ljubi
Mlada Španjulkinja
Ter stadoše junaci na hladjencu počinuti
A tada Peraštani tanke puške izvrgoše
Mladi Peraštani
Tanke puške izvrgoše potegoše britke mače

Četrest i tri Španjula tu bijahu pogubili
Španjula junaka
A Don Karla bijahu i bez rane ufatili
S njime ufatiše Izabelu ljubi svoju
Španjulsku nevjestu
Izabelu ljubiše a pred očim Don Karlove
Ona mlada plakaše i grđāše bijelo lice
Mlada Španjulkinja
Ali ti joj stadoše Peraštani govoriti
Nemoj kleti Izabela Peraštane vitezove
Mlade Peraštane
Nego kuni nevjesto ti Don Karla hrabra tvoga
Što je nami zajmio to smo njemu odvratili
Karlu hrabru tvomu
Pak Don Karlu odsekoše tu junačku desnu ruku
I jošte mu otkinuše ta sramotna svoja justa
Don Karlu vojvodi
Kojijema je ljubio one mlade orfanice
Neka se s njim rugaju sva družina i narodi
Španjulskom vojvodi
Paka ti ga otpraviše put Novoga bijeloga
Kad viđe Izabela što li je i kako li je
Španjolkinja mlada
Sama sebi bijaše primaknula bijelo grlo
Od tadare se hladjenac prozvaao Grob od Španjula
Ona hladna voda
A sadera se zove a od groba hladna voda.
I ono su činili Peraštani vitezovi
Mladi Peraštani
Nijesu dali da ostane a nakon njih prijekora
I ono su činile krajine i vitezovi
Dobri krajišnici
Sadašnjijem junakom dobro zdravlje i veselje

*

1537 – 14. ... Dan S. Vita

Pokle Turci Novi Grad uzeše
Toliko se Turci uzvisiše
Oholosti bjehu puni svake
I Novljani i sva njih država
I od sile fušte ogradiše
I zulume svakome činjahu
Konšijama živjet ne dađahu
Podložnikom dužda mletačkoga
Kad pođoše mladi Peraštani
U Kotoru Principovu gradu
S Kotoranom vijeće učiniše
Da pozovu na mejdan Novljane
Ne na kraju neg na sinju moru
I u vijeće skupa odlučiše
Da otidu s fuštam i s gajetam
I pisaše Novljanom junakom
Da bi došli na mejdan junački
S tankijem fuštam saprema Kumburu
Uročiše u prvu neđelju
U neđelju Vidov danak bješe
Tad Novljani knjigu poljubiše
Na tu knjigu otpisali bjehu
Čekamo ve kako ste pisali
Kad je došao danak odlučeni
Spraviše se mladi Peraštani
A i š njima zlobni Kotorani
Kad dođoše poblizu Kumbura
Kad na moru fušte na mejdanu
Sastaše se na mejdan junački
Izvrgoše puške džeferdare
A trgoše mače grebeštake
Puške pucu a junaci padu
Mači bljesku junaci se sijeku
Ka viđeše kotorske delije
Er se onđe umoliti nije
Staše bježat koji može prije

Krmom bježu za se s obziraju
Peraštani s Turkom boja biju
Puste ostaše puške i gajete
Kotorani zdravo utekoše
Jer nijedne puške ne izvrgoše
Peraštani jadni izgiboše
Svaki s' od njih trište zamijenio
Maistro dunu mali fušte plutu
Nema tko odvest fušte ni gajete
Tužbe se čuju u Novi i Perast
Kolik jauk gore odgovaru
Tužnijeh pjesan a jadnih jaukah
Koja grli hrabra odšečena
A uz hrabra mlađana đevera
Koja brata puškom ubijena
Bratučeda bez bijelijeh rukah
Vjerenika bez ruse glavice
Vjerenice ih očima gledahu
Od stida ih ljubiti ne mogahu
Suze lijevu uzdahe činjahu
Ta se danak bješe dogodilo
U Perastu i gradu Novome
Ocrniše dvjesti udovica
A u Novomu pet stotin nevjestah
Sad govoru peraške udovice
Kotorani da bi vas ne bilo
Što učinite našijem gospodarom
Vi nevjeru vjera ve ubila
Prijevaru pravda ve stignula
Tere nam će barjak učiniti
Od osvete na nas da se osvete
Novi plače Perast se ne smijeje
Kotor sluša a ne veseli se
S uspomene da se ne osvete
Kad podrastu peraška siročad
Malo brijeme bješe postojalo
Podrastoše mlada siročadi
Osvetiše oce i dondove
Na Novljane i njeke dušmane
Na nemirne stare pizmatore
Kotorane koji ih izdadoše

*

Porobljenje Perasta od 13. galijah od Tuneza iz Barbarije

U zoru porođenja S. Ivana Krstitelja
1624. 24. đunja

Što se bijeli na Duždevu moru
Al su ptice ali labudovi
Ni' su ptice ni' su labudovi
Neg su ono galije barbareske
A na broju trinaest galijah
Tere idu Perast porobiti
Kad su došli k Boki od Kotora
Tište Imbro filjugu u more
Ter š njom pođe k gradu od Novoga
Govorio agam i ćehajam
Bogam vama Novljani junaci
Ne mećite puške ni lumbarde
Jer idemo Perast porobiti
Govorili novski vitezovi
Hodte s Bogom bila vami sreća
Kako rekli tako i učinili
Otišli su put Perasta mjesta
Uljegli su mimo tanku Oštru
I pošli su mimo ravni Kumbur
Pristupili u tijesne Verige
U Perastu nitkom se ne nadu
Neg nadau se banu zerenalu
Dalmacije i od Arbanije
Da će k njima u pohode doći
I puče top u Perastu mjestu
Stade Murat Imbru govoriti
Đe me vodiš izedena glavo
On mu stade lijepo odgovarat
Hod ne boj se a vrh moje glave
Nije doma peraškijeh delija
Koje u Mletke koje u Arbaniju
Prije zore Perast porobiše
Nakraj mora mjesto glasovito

Dosta blaga i robja zarobiše
Pak s šićarom k Novomu pođoše
U Novomu k agam i ćehajam
Tu ih bijahu lijepo dočekali
Stade Murat k agam govoriti
Blago nama Novljani junaci
Porobismo Perast glasoviti
Dosta blaga i robja zarobismo
Četerista i petnaest robah
Među njima ljepotu đevojku
Vjerenicu Piper-Petrovića
Nego hodmo da se napijemo
I zajedno mi razgovorimo
A o robju što smo zarobili
Govorile age i ćehaje
Zlo ti vino a grđe ti bilo
Evo knjiga s grada Dubrovnika
Da je došla armada španjulska
Vodu čini k župi Žarnovici
Kad to čuo Murat čelebija
Tisnuo se s šićarom niz more
A za njima španjulska armada
Ćerala ga do Otrenta grada
Ne mogla ga niđe dostignuti
Brži bješe Murat odbjegnuti
Naudit mu ništa ne mogoše
Nego s robjem k Korunu otide
Tu se robje stade izmijati
Korunjani sebi kupovati
A s ostalijem u Tunež pođoše
Otkle se je Murat otpravio
Ono te se malo iskupilo
Ne potpuno do pedeset robah
Plač Peraste do malo bremena
Dok s' osvetiš na tvoje dušmane
Tunežinom brzo ćeš odvratit
Pak pametuj tvojijem konšijama
Novljanima od Novoga grada
U dobromu miru što zajmiše
Ne moguć ti naudit u boju

Neg im radi išćerat iz grada
S razumom se ti pošteno vladaš

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ

**REPORT ON JULIJE BALOVIĆ'S POETRY BOOK
FROM THE HAZU ARCHIVES IN ZAGREB**

The author of this paper reflects on the Julije Balović's handwritten poetry book from the late 17th and early 18th century. The manuscript is kept at the Archives of HAZU (Croatian Academy of Sciences and Arts) in Zagreb and contains 24 poems, including fifteen decasyllabic epic poems. As an appendix to this paper, a transcription of several poems is provided.

Key words: *Julije Balović, Perast, oral literature, bugarštice, decasyllabic poetry*

PORTRETI

UDK 821.163.4(497.16).09 Perović S.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

DOPRINOS SRETENA PEROVIĆA KNJIŽEVNOJ MONTENEGRISTICI

Sreten Perović pripada najužem krugu utemeljivača savremene književne i kulturološke montenegristike. U ovome radu ukazuje se na to da je posebno vrijedan njegov doprinos uspostavljanju crnogorske poslijeratne književne kritike, kao i formiranju savremene crnogorske književne historiografije, što meritornom naučnom odbranom autentičnih vrijednosti crnogorske kulture što proširivanjem polja interesovanja i na one pisce i književne fenomene koji su u šenci velikoga Njegoša sve do pojave Perovićeve generacije izmicali pouzdanome sudu književne istorije.

Ključne riječi: Sreten Perović, istorija književnosti, književna kritika, montenegristika, crnogorska književnost

Pjesnik, esejista, prevodilac, književni istoričar i kritičar, antologičar, teatrolog i enciklopedista Sreten Perović ide u red najznačajnijih imena savremene crnogorske književnosti i kulture. U potonjih šest i po decenija Perović je jedan od vodećih crnogorskih intelektualaca, začetnik poslijeratne književne i pozorišne kritike, pokretač kapitalnih izdavačkih edicija, beskompromisni borac za afirmaciju crnogorskoga identiteta, a pripada i najužemu krugu utemeljitelja savremene književne, jezikoslovne i kulturne montenegristike. U ovome radu posvetićemo pažnju njegovim radovima iz oblasti crnogorske književne historiografije i kritike.

Perović je rođen u Gornjoj Gorici, kod Podgorice, 15. februara 1932. godine. Gimnaziju je završio u Titogradu, a Jugoslovensku i svjetsku književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Za vrijeme studija jedan je od pokretača i urednika književne revije *Vidici* (1953) i predsjednik Književnoga kluba studenata Beogradskog univerziteta (1954). Nakon okončanja studija radio je kao profesor književnosti u titogradskoj Srednjoj tehničkoj školi (1956–1961), a istovremeno je bio i glavni urednik časopisa *Susreti* (1957–1962). U titogradskom izdavačko-štamarskom preduzeću Grafički zavod je

od januara 1963. urednik više edicija i odgovorni urednik edicije „Luča“, antologijske biblioteke crnogorske književnosti, u okviru koje je od 1963. do 1987. godine objavljeno 71 izdanje (od planiranih 100) najznačajnijih djela klasične i savremene crnogorske književnosti. Za koncipiranje edicije „Luča“ njeni urednici, Milorad Stojović, Branko Banjević i Sreten Perović dobili su 1970. godine Trinaestojulsku nagradu. Od 1975. do 1981. odgovorni je urednik i direktor Izdavačke djelatnosti NIO Pobjeda, a zatim glavni urednik, zamjenik direktora (1981–1983) i direktor (1983–1991) Leksikografskoga zavoda Crne Gore i glavni urednik za oblast Kultura i prosvjeta u projektu Enciklopedije Crne Gore. Od početka 90-ih godina XX vijeka jedan je od osnivača crnogorskih kulturnih i naučnih institucija koje su se oprle kolonijalnim i anticivilizacijskim pokušajima satiranja crnogorske kulture i identiteta. Bio je generalni sekretar, a potom i višegodišnji predsjednik Crnogorskoga PEN centra. Po osnivanju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti bio je inicijator izrade i glavni i odgovorni urednik Crnogorske enciklopedije, koja, uprkos značajnome trudu i naporima velikoga broja saradnika te pripremljenim (i u *Crnogorskom književnom listu* dobrim dijelom objavljenim) brojnim jedinicama, nažalost, zbog finansijskih neprilika, nikad nije finalizovana. Bio je više od tri decenije pozorišni kritičar *Susreta* i *Pobjede*, a od velikoga je značaja i njegov rad na prevodenju i prepjevavanju makedonske poezije. Objavio je dvadesetak knjiga lirske poezije, četiri knjige iz domena književne istorije i kritike, četiri teatrološke knjige, priredio desetak, a uredio na stotine izdanja te objavio nekoliko desetina knjiga prijevoda i prepjeva. Kao pjesnik zastupljen je u brojnim antologijama i prevoden na tridesetak jezika.

Dobitnik je brojnih nacionalnih i internacionalnih nagrada i priznanja, poput Prve nagrade Udruženja književnika Crne Gore (1958), Trinaestojulske nagrade (1961. i 1970), Nagrade Željezare Sisak (1976), Nagrade „Risto Ratković“ (1976), Nagrade Udruženja književnika Crne Gore za knjigu godine (1977), Ordena rada sa zlatnim vijencem (1981), Decembarske nagrade Oslobođenja Titograda (1986), visokoga internacionalnog priznanje Književno žezlo s promocijom u zvanje Počasni građanin grada Skoplja (2004), Nagrade Udruženja prevodilaca Crne Gore (2005), Internacionalne nagrade za poeziju Evropskog fonda i Internacionalne akademije „Mihai Eminescu“ (2012), Zlatne medalje „Blaže Koneski“ Makedonske akademije nauka i umjetnosti (2013)... Sreten Perović je predsjednik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, inostrani član Makedonske akademije nauka i umjetnosti, inostrani član Mediteranske akademije „Braća Miladinovci“, počasni član Internacionalne akademije „Mihai Eminescu“ u Rumuniji, inostrani član Italijanske arheološke (istorijske) akademije i redovni član Evropske akademije nauka, umjetnosti i književnosti (Pariz). Moldavski Univerzitet evropskih studija političkih

i ekonomskih nauka „Konstantin Stere“ iz Kišinjeva dodijelio mu je 2014. godine zvanje Doctor Honoris Causa.¹

Već prvim objavljenim kritičkim člankom „Jesenjin među mladima“² 1951. godine Sreten Perović je najavio lucidni književnokritički rukopis koji će u narednih šest i po decenija obogatiti književnu montenegristiku vrijednim studijama, ogledima, osvrtima i prikazima. Izuzmu li se njegove teatrološke knjige, u kojima se pored pozorišnih osvrti i prikaza nahode i tekstovi posvećeni dramskoj književnosti, Perović je objavio četiri studijske knjige iz domena nauke o književnosti. Riječ je o knjigama *Živi vjetar*,³ *Krugovi*,⁴ *Ogledi i eseji*⁵ i *Studije, kritike, eseji*.⁶

Prva od tih knjiga, *Živi vjetar*, sabira rane studije o tri značajna pjesnika crnogorske književnosti XX vijeka. Riječ je o cjelovitim analitičko-interpretativnim studijama o poeziji Rista Ratkovića, Dušana Kostića i Radonje Vešovića. Studiju o književnome djelu Rista Ratkovića Perović je naslovio znakovitim sintagmemom „Drama sandžačkog Hamleta“, upotrijebivši metaforu koju je još 30-ih godina u prikazu romana *Nevidbog* osmislio Jovan Popović. Riječ je o studiji koja predstavlja pokušaj cjelovite analize Ratkovićeve stvaralaštva, pa u osam poglavlja Perović raspravlja kako o njegovoj poeziji, tako i o proznoj i dramskoj ostavštini. Upravo je književno djelo Rista Ratkovića trebalo biti predmet doktorske disertacije koju je Perović pripremao, ali usljed brojnih obaveza nije uspio finalizovati. Ipak, ova studija o Ratkoviću, kao i kasniji obimom manji tekstovi o istome piscu, temelj su svih kasnijih proučavanja toga autora. Perovićev metodološki postupak je eklektičan, objedinjujući različite pristupe tumačenju književnoga teksta, od istorijsko-kulturoloških, socioloških do analitičko-interpretativnih, tematoloških i stilističkih. Taj pristup počiva na izuzetnoj upućenosti u književni svijet Rista Ratkovića i pažljivom sagledavanju i kompariranju biografskih i literarnih činjenica, uvažavajući tako najbitnije tendencije nauke o književnosti XX vijeka, a osobito iskustvo poznoga ruskog formalizma i njegova upućivanja na neophodnost sagledavanja književnoga niza u dodiru sa drugim, susjednim nizovima. Tako pjesnikov život i vrijeme u kojemu je stvarao postaju legitimni konstituenti hermeneutičkoga kruga koji ocrtava interpretator, a analitičko-komparativni i stilistički segmenti teksta bivaju zaokruženi istorijsko-kulturološkim analiza-

¹ Biografski podaci preuzeti su, uz izvjesne dopune, iz knjige: Anđelka Martinović, *Sreten Perović: bio-bibliografija*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 2010, str. 9–11.

² Sreten Perović, „Jesenjin među mladima“, *Pobjeda*, br. 196, Titograd, 19. VII 1951, str. 3.

³ Sreten Perović, *Živi vjetar*, Obod, Cetinje, 1975.

⁴ Sreten Perović, *Krugovi: ogledi i kritike*, Obod, Cetinje, 1978.

⁵ Sreten Perović, *Ogledi i eseji*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

⁶ Sreten Perović, *Studije, kritike, eseji*, Izabrana djela, knjiga četvrta, Fondacija „Prijateljstvo“, Podgorica, 2012.

ma i esejističkim zaključcima. Pjesnikovo „čuđenje u svijetu“ Perović ovako vidi: „Bio je samo ono što je mogao biti: lirska priroda zalutala u svijetu jetkih suprotnosti, rođenjem ranjena, sa paganskim, 'praslovenskim' bolom u svakom damaru i tkivu. Vezan za poimanje nestajanja drugih lica, *bivših anđela*, davnih i toplijih slika, odan sjenkama i priviđenjima života u jednom neprestanom pokušaju identifikovanja sebe u njima, Ratković se kretao prašnjavom cestom, onako nevelik i nespretan, da se negdje na njenom umagljenom horizontu zapreće u pepeo kao u svoje spasenje. Lim, sjenke smrti, Nil, sunce, pustinja – to je platforma na kojoj se rezignirano odigravala intimna drama pjesnikova, to je ambijent u kojem se 'pouzdanu' snalazio, osvjetljavajući, kad moćnije kad jedva primjetno, sve kutke jednog stravičnog lavirinta, iz kojega kao da i nije bilo izlaza. A tragao je pjesnik za izlazom, i intuitivno i svjesno, tragao čak i u predsmrtnim časovima.“⁷ Ratković je, po Perovićevu mišljenju, težio dostići integralno viđenje i vrednovanje svijeta, no tu integralnost nikada nije dostigao, a u kojem god da se žanru ogledao, od poezije i drame do putopisa, eseja i romana, uvijek je u prvome redu bio pjesnik. Posvetivši u pojedinim poglavljima svoje studije posebnu pažnju svim segmentima Ratkovićeve opusa, Perović pored analitičkih uvida izriče i vrijednosne sudove o pojedinim tekstovima ili fazama piščeva stvaralaštva, možda ponekad bivajući i prestrog kritičar, osobito kad je riječ o ocjeni Ratkovićeve poratnog esejističko-kritičarskoga opusa. Pisana kao predgovor izboru iz djela Rista Ratkovića *Ponoć mene*,⁸ objavljenom u antologijskoj biblioteci „Luča“, ova je studija skrenula pažnju i na manje poznate činjenice pjesnikova života i rada. U tom su se izboru, recimo, našli prvi put integralno i memoarsko-esejistički traktat „O nadrealizmu iz mog života“, pjesma u prozi „Kočnica“ te poema „Crci protiv Amerike“, koje je Perović kao priređivač izbora dobio od Ratkovićeve prijatelja i književnog saputnika, Marka Ristića. O Perovićevoj studiji posvećenoj Ratkovićevoj poeziji afirmativan sud izrekao je književnik Radoje Radojević: „Ali, ovdje je najvažnija činjenica što je Perović u svim osnovnim linijama shvatio i osvjetlio Ratkovićevo književno djelo. On je prvi u crnogorskoj književnoj kritici pristupio kritičkom osvjetljavanju ove prvorazredne književne pojave u crnogorskoj književnosti: tvorca moderne poezije, romana, kritike i esejistike, s njegovim ozbiljnim vrijednostima, nekim slabostima i protivurječnostima.“⁹

⁷ Sreten Perović, *Živi vjetar*, Obod, Cetinje, 1975, str. 20–21.

⁸ Risto Ratković, *Ponoć mene*, izbor, pogovor i predgovor Sreten Perović, Grafički zavod, Titograd, 1963.

⁹ Radoje Radojević, „Poetska kritika poezije (Sreten Perović: *Živi vjetar*, „Obod“, Cetinje, 1975)“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1977, str. 1764.

Iako se u knjizi našla poslije studije o Ratkoviću, studija o poeziji Dušana Kostića „Osamljenje kao lijek od uzaludnosti“ nastala je cijelih osam godina prije „Drame sandžačkog Hamleta“, 1955. godine. Riječ je o dotad najcjelovitijemu osvrtu na književno djelo toga crnogorskog pjesnika. Činjenica da poetski opus Dušana Kostića nije bio još zaokružen, te da su u vremenu nakon pojave ove studije objavljene još neke značajne pjesničke zbirke toga autora, Perovića je podstakla da mu se i kasnije vraća, novim prikazima i osvrtima. I ova je Perovićeva studija zasnovana na svojevrsnome metodološkom eklekticizmu, kombinujući raznorodne pristupe književnome tekstu, no s izraženom biografističko-istoricističkom komponentom utemeljenom na pretpostavci da je pjesnikov život i sudbina neophodni element analize njegove poezije. Perovićeva studija podijeljena je na dvadeset manjih poglavlja, pri čemu svaki od naslova tih poglavlja zapućuje na pojedine analizirane aspekte Kostićeve poezije: „U podnožju“, „Odjek u nama i oko nas“, „Poezija i proza pjesnikova života“, „Inovacija misli i života“, „Poezija dnevnih problema“, „Ljubavna poezija“, „Kostićevo rodoljublje“, „Osjećanje prirode“, „Zavičajno podneblje“, „Evokacija djetinjstva“, „Filozofija koračanja“, „Inferironost? Klaustrofobija“, „Ja – sâm – noć“, „Vrijednost optimizma u Kostićevoj poeziji“, „O uticajima na pjesnikovom početku“, „Leksičko bogatstvo Kostićeve poezije“, „Figure i trope. Metafora“, „Narativnost“, „Muzikalnost stiha, sinkopirana repeticija“ i „Slika. Poenta“. Ti naslovi najbolje ilustruju analitičku sveobuhvatnost Perovićeva pristupa Kostićevoj poeziji. Metodološku raznovrsnost Perovićeve studije precizno je opisao Radoje Radojević: „Perović iznalazi odgovarajuće relacije između Kostićevog društvenog i umjetničkog bića, shvatajući kauzalitete odnosa na liniji: pjesnikov subjekt i objektivna stvarnost (i obratno). Donekle impresionistički pristup je udružen s analitičkim postupkom, pa čak pomalo i s pozitivističko-formalističkim tretmanom pjesničke ideje, sadržine, forme, leksike, tropa, uticaja drugih pjesnika itd. Perović ovdje unosi i elemente strukturalističke kritike, koja je onda kao pravac u kritici bila još u povoju. Osjećaju se i psihoanalitički elementi u pristupu, kad istražuje subjektivna ishodišta Kostićeve poezije. No ova metodološka nekoherentnost (...) nije osjetnije umanjila ozbiljnu vrijednost ovoga ranog kritičkog poduhvata Sretena Perovića. Pogotovo valja istaći činjenicu da je u nekim osnovnim pretpostavkama shvatio bitne vrijednosti, kao i neke nedostatke, do tada nastale poezije Dušana Kostića, odnosno neke karakteristike Kostićeve poezije koje se osjećaju i u njegovu kasnijem stvaralaštvu.“¹⁰

¹⁰ Isto.

Treća studija objavljena u knjizi *Živi vjetar*, „Lirska zamišljenost nad životom“ nastala je kao predgovor izboru poezije Radonje Vešovića.¹¹ Obimom nešto manja od prethodnih ova se studija i metodološki razlikuje djelimičnim pomjeranjem težišta tumačenja s odnosa pjesnik – djelo na sami književni tekst i njegovu semantičku i zvukovnu bremenitost. Stoga analitičko-interpretativni postupak ovđe dolazi do najpotpunijeg izraza, premda se Perović ne odriče ni za njega karakterističnih postupaka esejizacije, biografizma i traženja idejno-etičkih valera analizirane poezije. U zaključku studije Perović sumira karakteristike i vrijednosti Vešovićeve poezije: „Bogato ispredajući osobenu baladnu nit u upornom nastojanju da što integralnije naslika vlastito biće u biću prostora i vremena, poezija Radonje Vešovića zrači rijetkom istinskom humanošću, sočnim i svježim jezikom, oplemenjenom semantikom, bogatstvom metafora, sviješću o pjesnikovoj odgovornosti pred društvom i epohom kojoj pripada, a najviše onom fluidnom tajnovitošću koja se ispreda na fonu zagonetke života, ovaj pjesnik je vrijednošću i značenjem uvrstio sebe u red najistaknutijih crnogorskih i jugoslovenskih stvaralaca svoje generacije.“¹²

Za razliku od knjige *Živi vjetar* u kojoj su sabrane cjelovite književnonaučne studije o tri crnogorska pjesnika, druga Perovićeva kritička knjiga, *Krugovi*, razudjenijega je i tematskoga i žanrovskoga karaktera te donosi dvadeset osam eseja, osvrti i kritika u kojima je do punoga izraza došla autorova vještina sintetizovanja saznanja o piscima i književnim pojavama. Perovića krasi ne samo enciklopedijska obaviještenost već i sposobnost da u svega nekoliko riječi, rečenica ili redaka sažme i predstavi značaj i vrijednosti književnoga teksta. Na kompozicionome planu knjigu čine četiri „kruga“, odnosno poglavlja, „Tuge i svečanosti“, „Između ironije i nade“, „Protiv pomirenja“ i „Prilozi istoriji književnosti“, u kojima je predstavljen veliki broj pisaca, uglavnom autorovih savremenika, s južnoslovenskoga prostora. U svakome od tih krugova, nalazi se i poneki osvrt ili prikaz na crnogorske pisce, a četvrti je krug u cjelini posvećen crnogorskoj književnoistorijskoj problematici. Tekstovi objedinjeni ovom knjigom nastajali su u razmaku dužem od dvije decenije (od 1955. godine do 1978. godine) i već ranije su bili objavljeni u periodici, zbornicima ili drugim publikacijama (tu je i jedna enciklopedijska jedinica), no više od svjedočanstva književnokritičkoga sazrijevanja autora, oni su pouzdan trag njegove metodološke idejno-teorijske konstante, enciklopedijske preciznosti i izvanredne posvećenosti praćenju recentnih tokova južnoslovenskih književnosti. U prvome poglavlju koje čine mahom prigodni osvrti na djelo ili određene segmente djela značajnih južnoslovenskih pisaca,

¹¹ Radonja Vešović, *Buđenje svjetla*, izbor, predgovor i pogovor Sreten Perović, Grafički zavod, Titograd, 1967.

¹² Sreten Perović, *Živi vjetar*, Obod, Cetinje, 1975, str. 172.

pored tekstova o I. Andriću, B. Miljkoviću i B. Koneskom, našlo se i pet osvrtu na stvaralaštvo crnogorskih pisaca. U radu „Lirska ekspresija u osnovi djela“ Perović uočava značaj lirskoga u ukupnome djelu Mihaila Lalića, posebno se osvrćući na njegovu gotovo sasvim zanemarenu knjigu pjesama *Staze slobode*. Pod naslovom „Blažo Šćepanović – pjesnik nade“ autor je objedinio dva ranije objavljena teksta, prikaz knjige *Lobanja u travi* i osvrt „Na vrelom pragu budućnosti“, posvećena rano i tragično preminulome bjelopoljskom pjesniku. Iz dvije cjeline komponovan je i rad „Bit poezije – čovjekova drama“, a čine ga tekstovi o poeziji Dušana Kostića, „Uz nagradu AVNOJ-a Dušanu Kostiću“ i „Kostićeve lirski humanizam“. Jedini tekst koji je u ovome dijelu knjige posvećen crnogorskom proznom piscu jeste osvrt „Majstorstvo atmosfere“ u kojem je prikazan roman *Mrtvo Duboko* Čeda Vukovića. Posljednji tekst u ovome poglavlju je prikaz zbirke pjesama *Stihovi* cetinjskoga pjesnika Lesa Ivanovića, rječito naslovljen „Elegičnost lirike Aleksandra Ivanovića“. U drugome poglavlju knjige našli su se, pored prikaza djela A. Šopova, G. Todorovskog, I. V. Lalića i T. Čalovskog i prikazi crnogorskih pisaca – Sretena Asanovića, Ivana Cekovića i Žarka Đurovića. Pod naslovom „Dvostruko sječivo Asanovićeve proze“ objedinjeni su prikazi knjiga pripovjedaka Sretena Asanovića *Dugi trenuci* i *Igra vatrom*. Postupkom objedinjavanja više prikaza u veću cjelinu Perović se poslužio i u tekstu „Optimizam Cekovićeve poezije“ u kojem je sabrao prikaze pjesničkih knjiga Ivana Cekovića *Ratu umjesto psovke*, *Ravnaj se po boru*, *Pozna zora* i *Šetači laganije*. Tekst „Metaforičnost u stihu Žarka Đurovića“ komponovan je iz dvije cjeline, od kojih prvu čini prikaz knjige *Bez ruba predeo*, a drugu problemski koncipiran osvrt na knjigu *Gora od mramora*. I treće poglavlje knjige čine prikazi, a od crnogorskih autora zastupljeni su Gojko Janjušević („Antejstvo kao prokletstvo“), Vukašin Mićunović („I roman i hronika“), Mihailo Gazivoda i Dušan Kostić („Dva zanimljiva i vrijedna djela za mlade“) te Ranko Jovović („Jedan iz generacije indigniranih“). Kao što je već rečeno, četvrto poglavlje knjige „Prilozi istoriji književnosti“ u cjelini je posvećeno crnogorskoj književnosti i u njemu se nalaze tri sintetička rada, „Crnogorska književnost“, „Mit i stvarnost“ i „Pregled crnogorske dramske književnosti“. Tekst „Crnogorska književnost“ prvobitno je objavljen u okviru jedinice „Crnogorci“ u drugome tomu trećega izdanja *Opće enciklopedije* Leksikografskoga zavoda u Zagrebu 1977. godine. Riječ je o prvoj enciklopedijskoj jedinici u kojoj je crnogorska književnost prezentirana u njenom integralnom prekohiljadugodišnjem opsegu, što je korespondiralo s narastanjem svijesti o crnogorskoj kulturi kao samostalnome entitetu, naročito izraženom nakon simpozijuma „Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja“ 1968. godine. Ni danas, pune četiri decenije otkako je napisana ova enciklopedijska jedinica, ne bi joj se moglo prigovoriti

kad je riječ o selekciji prezentiranih činjenica i vrijednosnim sudovima u njoj izrečenim. U radu „Mit i stvarnost“, u podnaslovu određenije definisanom „O savremenoj crnogorskoj prozi“, Perović se enciklopedijski osvrće na tradiciju prozne produkcije u Crnoj Gori, nastojeći da savremene prozaiste uklopi u kontekst istorije crnogorske proze. Vrijedno je pažnje njegovo zapažanje koje se koliko na prozu može odnositi i na druge forme crnogorske književnosti: „Izrasla na mediteranskom tlu, u jednoj maloj i vjekovima svakovrsnim ratom i svestranom vatrom kaljenoj zemlji, nastajala na duhovnoj tradiciji u koju su utkani i bogati uticaji klasičnih mediteranskih kultura, crnogorska književnost u cjelini, pa i njena proza, nosi u sebi stravično poštovani imperativ: ljudska sloboda (borba za nju) važnija je od slobode umjetnosti, literature; riječ je kao mjerilo čestitosti života iznad mjerila i principa ljepote usmenog ili pisanog, epskog ili lirskog iskaza; materijalna tzv. objektivna istina i u književnim formama mjera je etičnosti njenoga tvorca.“¹³ *Krugove* zatvara prilog „Pregled crnogorske dramske književnosti“ objavljen prvobitno u *Stvaranju* 1974. godine. Koncipiran kao opsežni književnoistorijski pregled od srednjovjekovnih dramskih tragova do modernih dramskih formi sredine 70-ih godina XX vijeka, do danas je to ostao najcjelovitiji pregled crnogorske drame, toga, po riječima Perovića, „najnerazvijenijega roda u crnogorskoj književnosti“.¹⁴ Književni istoričar Krsto Pižurica ovako je ocijenio značaj Perovićevih *Krugova*: „Perovićev krug interesovanja je širok. Predmetni pisci njegove zbirke pripadaju različitim stilskim epohama, nacionalnostima, žanrovima i poetikama. (...) Široka skala obrađivanih literarnih pojava ove knjige dokaz je šireg dijapazona interesovanja Sretena Perovića i njegovog traganja za mostovima procesa integrisanja jugoslovenskih literatura i kultura u zajedništvo stamenih temelja. Njegovi sintetički eseji su zasnovani na proučenosti pojava, intenzivnom doživljavanju umjetnosti i širokom krugu logičkih kategorija koje koristi u stvaranju sinteza.“¹⁵

Treća kritička knjiga Sretena Perovića *Ogledi i eseji* koncepcijski se nadovezuje na prethodnu književnokritičku knjigu, *Krugovi*. Široko metodološki i tematski zasnovana knjiga je podijeljena u četiri cjeline, „Ogledi o crnogorskoj književnosti“, „Rituali ljubavi“, „Vertikale vremena“ i „Miscelanea“, i donosi tekstove već ranije publikovane u periodici, zbornicima radova, katalozima i sličnim publikacijama. Riječ je o žanrovski raznorodnim tekstovima grupisanim po određenome tematskom ili idejnome kriteriju. Tako je prva cjelina posvećena crnogorskim piscima i fenomenima crnogorske

¹³ Sreten Perović, *Krugovi: ogledi i kritike*, Obod, Cetinje, 1978, str. 244–245.

¹⁴ Isto, str. 283.

¹⁵ Krsto Pižurica, „Sinteze i presjeci (Sreten Perović, *Krugovi, ogledi i studije*, Obod, Cetinje, 1978)“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1979, str. 1609.

književnosti, druga cjelina donosi prigodne osvrtne posvećene velikim piscima balkanskih književnosti, mahom pjesnicima (B. Miljković, R. Ratković, M. Dedinac, B. Koneski, O. Davičo, M. Krleža, Z. Džumhur, A. Popovski, Milorad Panić Surep i J. Deakonesku), treću cjelinu čine eseji u kojima se propituje priroda i izvorište umjetničkoga čina, dok su u trećoj cjelini, u skladu s naslovom, tekstovi raznovrsne tematike i forme, od problemskih oglada, poput onog o tokovima crnogorske kulture, preko osvrta na prevodilaštvo ili pozorišnu povijest, rasprava o autorstvu do intervjua ili likovnih kritika. Ovđe ćemo se osvrnuti na radove posvećene crnogorskoj književnosti. Knjigu otvara studija o djelu Rista Ratkovića „Drama sandžačkog Hamleta“, već ranije objavljivana, potom slijede osvrti na pojedine fenomene opusa savremenih pisaca, „Kostićev lirski humanizam“, „Neoverizam Bogdana Šeklera“, „Neki aspekti kraće prozne forme (o S. Asanoviću)“, „Prizivanje nade u poeziji Žarka Đurovića“, „Crni i crveni svijet (o S. Lakiću)“, a cjelinu zaključuju tri problemska oglada „Crnogorski pisci o revoluciji“, „Putevi crnogorske književnosti“ i „Problemi periodizacije crnogorske književnosti“. Izuzev studije o Ratkoviću koja ide u red njegovih opsežnijih analitički-interpretativno zasnovanih književnonaučnih priloga, tekstovi obavljani u ovoj cjelini nastajali su uglavnom prigodnim povodom. U njima Perović pokazuje sve kvalitete svojega književnokritičkog postupka, od teorijske utemeljenosti uvida, preko besprijeorne upućenosti u šire poetičke i kulturne koordinate, do finih niti esejističke stilizacije iskaza. Možda će to najbolje ilustrovati odlomak iz eseja „Kostićev lirski humanizam“, pisan povodom sedamdesetogodišnjice rođenja Dušana Kostića: „Dušan Kostić je, u okvirima crnogorske književnosti, jedinstvena pojava. Iako vuče jake korijene iz naše narodne i Njegoševe lirike, a u prvaj svojoj stvaralačkoj fazi i izvjesne uticaje Volkera, Jesenjina i Zogovića, on nesumnjivo više od drugih naših pjesnika autentično ispisuje lirski ljetopis našega doba, saputnika svoga života, hroniku duboko inhibiranog bića. Ali i taj 'ljetopis' i ta 'hronika' nijesu ništa drugo do *samosagledavanje*, praćenje zamišljenog, ponekad grko osmjehnutog, nekad i rasplakanog lika – po mutnim vodama, po rosi i zvijezdama, po plavoj kosi i modrim životnim otkosima.“¹⁶ Esej o Kostiću paradigma je Perovićeve vještine sintetizovanja bitnih poetičkih komponenti pjesnikova opusa i primjer uspjeloga tumačenja života poezijom i poezije životom. Pri tome autor ne zapada u zamke interpretacijskih učitavanja i pozitivističkoga uproščavanja književnoga teksta, već nastoji rekonstruisati suptilne međudnose literarnih i vanliterarnih činjenica, odnosno književno-jezičkoga znakovnog sistema i s njim neposredno povezanih društvenih i kulturnih znakovnih nizova. Kao većinom i u drugim svo-

¹⁶ Sreten Perović, *Ogledi i eseji*, Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1990, str. 57.

jim književnonaučnim knjigama, i u ovoj Perović znatno veće interesovanje pokazuje prema poeziji nego prema prozi, pa je u ovome bloku knjige četiri osvrta posvetio pjesnicima, a dva proznim piscima. Da je poezija predmet posebne pažnje ovoga autora uvjeriće se svako ko makar i ovlašno prelista njegovu bibliografiju. Bilo da je piše, prevodi, tumači bilo da nastoji proniknuti samu njenu prirodu, Perović je već gotovo punih sedam decenija fatalni zatočnik i odani privrženik poetske riječi. Pokazuju to i ogledi o dva poetički i stilski udaljena pjesnika kakvi su Žarko Đurović i Slobodan Lakić. U krupnim sintetičkim potezima Perović se kao kritičar predstavlja i kad piše o dvojici crnogorskih proznih pisaca koji manifestuju različite poetičke i stilske tendencije u crnogorskoj proznoj produkciji druge polovine XX vijeka, Bogdanu Šekleru i Sretenu Asanoviću. Dok prvome posvećuje esej pisan kao pogovor za francusko izdanje romana *Tvrđi sinovi*, ukazujući na cjelinu njegova osobenog proznoga opusa oslonjena na njegoševsku jezičku i etičku osnovu, ali realizovanoga u maniru neorealizma, prozno djelo Sretena Asanovića, kao sažetije, intimnije i liričnije, sagledava u znatno širemu kontekstu, skicirajući temelje crnogorske literarne, osobito prozne tradicije. Tri problemska teksta koja zaokružuju prvu cjelinu knjige, osim što su koncipirana po oprobanoj modelu sinteze, naslanjaju se na šire idejne i istorijske kategorije. U prvome od njih, „Crnogorski pisci o revoluciji“ Perović raspravlja o tradiciji borbe i otpora koja se kristalisala kao povijesni etički imperativ crnogorskoga naroda i dobila velikoga odjeka u crnogorskoj književnosti od najranijih vremena do autora koji su kritičarevi savremenici, među kojima nešto veću pažnju poklanja djelu Mihaila Lalića. Prigodni tekst „Putevi crnogorske književnosti“ zapravo je sažetak povijesnoga toka crnogorske književnosti, nastao za potrebe izrade kataloga za manifestaciju „Dani crnogorske kulture u Sloveniji“ 1978. godine, dok je rad „Problemi periodizacije crnogorske književnosti“ izložen na simpoziju o problemima periodizacije crnogorske književnosti na Nastavničkom fakultetu u Nikšiću 1981. godine, vrijedan pregled dotadašnjega rada na proučavanju i periodizaciji crnogorske literature u kojemu Perović, pored toga što ukazuje na prevaziđenost pojedinih periodizacijskih termina, kakav je „prednjegoševsko doba“ ili „socijalna književnost“ te ističe značaj antologijske biblioteke „Luča“ za valorizaciju književnoga nasljeđa i ističe doprinose proučavanju crnogorske književnosti pojedinih autora i sl., predlaže i vlastiti nacrt periodizacije crnogorske književnosti u njezinu prekohiljadugodišnjemu trajanju. Iako hronološki u osnovi precizno postavljen, Perovićev periodizacijski nacrt odaje izvjesnu metodološku i terminološku neusklađenost, pa se u njemu miješaju istorijskoknjiževni i povijesno-politički termini (s jedne strane, recimo, „Humanizam i renesansa“, a s druge strane „Doba Petrovića“ ili „Međuratna književnost“ i dr.), pa kao takav nije u cjelini prihvaćen u po-

tonjim književnoistorijskim radovima i sintezama, uključujući i kapitalnu tromtomnu *Istoriju crnogorske književnosti* autora Novaka Kilibarde, Radoslava Rotkovića i Milorada Nikčevića, objavljenu u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost 2012. godine. To svakako ne umanjuje značaj Perovićeva teksta koji je na relevantan način komentarisao i vrednovao dotadašnja iskustva i saznanja vezana za proučavanje i periodizaciju crnogorske književnosti.

Posljednja knjiga Perovićevih književnokritičkih priloga objavljena je kao četvrta knjiga Izabranih djela 2012. godine pod nazivom *Studije, kritike, eseji*. Knjigu otvaraju izbori tekstova iz prethodne tri knjige pa su i naslovi tih knjiga zadržani kao naslovi poglavlja, dok je četvrta cjelina naslovljena „U vrtovima nasljeđa“ i sabira osvrte i prikaze nastajale u razmaku od 1959. do 2009. godine. Slijede poglavlja „Autorove rane kritike (1951–1958)“, kritički prilozi drugih autora o Perovićevu pjesništvu i književnokritičkome radu, razgovori s Veljkom Petrovićem, Miodragom Bulatovićem, Arturom Lundkvistom i Borislavom Pekićem te prigodni tekstovi o Gojku Janjuševiću, Radoslavu Rotkoviću, Branki Bogavac i Katici Čulavkovej, prepiska s drugim piscima i fotodokumentacija. Krug interesovanja Perović je ovom knjigom, ili bolje reći u potonje tri decenije, proširio i na književnosti izvan južnoslovenskoga i balkanskoga literarnog konteksta, pa se ovđe nalaze i osvrta na djelo ukrajinskoga pjesnika Oleksija Dvovgija i slovačkoga pjesnika Františka Lipke. Od crnogorskih autora zastupljeni su Aleksandar Leso Ivanović („Pjesnik pripitomljenog bola“), Čedo Vuković („Poema o čežnji i stradanju“), Stanko Cerović („Njegoševo odlikovanje vremena, rekvijem i apoteoza“), Miloš Milošević („Doktor Miloš Milošević, pjesnik i kulturološki institut“), Jevrem Brković („Ukrotitelj legendi“), Sreten Vujović („Pjesnik mistične duhovnosti“), Blažo Šćepanović („Blažo Šćepanović 'Ivicom zemlje zmija“), Milorad Stojović („Značajan kreativni poduhvat“), Zuvdija Hodžić („O pripovjedačkoj umjetnosti Zuvdije Hodžića“), Dubravka Velašević („Izdanak dukljanske loze“), Gojko Janjušević („Gojko Janjušević: 'Greben““) i Stefan Mitrović („Raspeti pjesnik Stefan Mitrović“), a i u bloku ranih kritika Perovićevih nalaze se prikazi posvećeni nekolicini crnogorskih autora, Jevremu Brkoviću, Stevanu Raičkoviću, Čedu Vukoviću i Miodragu Bulatoviću. Iako se među izabranim tekstovima nalazi i poneki osvrt na prozna ostvarenja ili antologijski izbor i esejističku knjigu, ipak je iz samoga popisa zastupljenih autora i naslova tekstova o njima razvidno da je u svim fazama svojega književnokritičkoga rada Sreten Perović najviše pažnje poklanjao poeziji. S druge, pak, strane u svojim je pozorišnim kritikama i teatrološkim radovima redovno zalazio, u svom prepoznatljivom prodornom enciklopedijskom maniru, i u analizu dramskih tekstova, pa su te njegove kritike zapravo meritoran osvrt, pored pominjanog cjelovitog „Pregleda crnogorske dramske književno-

sti“, na crnogorsku dramsku književnost XX vijeka. Predmet njegove pažnje bili su brojni crnogorski dramski pisci, poput Rista Ratkovića, Vladimira Mijuškovića, Čeda Vukovića, Veljka Mandića, Radoslava Rotkovića, Vaska Ivanovića, Borislava Pekića, Mirka Kovača, Žarka Komanina, Veljka Radovića, Ljubomira Đurkovića, Radmile Vojvodić i dr.¹⁷

Perovićev doprinos književnoj monetengristici ne ograničava se samo na njegove književnonaučne priloge, već i na širu njegovu djelatnost obilježenu borbom za afirmaciju crnogorskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta. Tu svakako spada i njegov dragocjeni urednički, priređivački i antologičarski rad. Kao urednik izdanja Grafičkoga zavoda, NIO Pobjede, Leksikografskoga zavoda, Crnogorskoga PEN centra i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti Perović je uredio na stotine vrijednih knjiga iz domena književne, jezikoslovne i kulturne montenegristike, uključujući i 71 tom Biblioteke „Luča“, prekretničkoga antologijskog izbora crnogorske književnosti. Priredio je izbore iz stvaralaštva Rista Ratkovića, Radonje Vešovića, Milutina M. Miljanovića, te zajedno s Radoslavom Rotkovićem hrestomatiju *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*,¹⁸ s Mominom Markovićem *Dosije*¹⁹ o radu Crnogorskoga PEN centra od 1993. do 1997. godine i s Vojislavom P. Nikčevićem zbornik saopštenja s naučnoga skupa *Štokavski jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*.²⁰ S Čedom Vukovićem, Ratkom Đurovićem, Jankom Đonovićem i Aleksandrom Ivanovićem urednik je antologije *Lirika Crne Gore*,²¹ samostalno je priredio *Antologiju najmlađe crnogorske lirike*,²² u kojoj je predstavio 31 pjesnika, kao i antologiju *Crnogorskata poezija*,²³ objavljenu na makedonskome jeziku, dok je s Brankom Banjevićem, Radoslavom Rotkovićem, Miloradom Stojovićem i Čedom Vukovićem priredio i *Antologiju crnogorske književnosti IX–XX vijeka*,²⁴ koja je raskrstila s dotadašnjim kolonijalnim koncepcijama u okviru kojih je crnogorska književnost tretirana kao regionalni

¹⁷ V. Sreten Perović, *Crnogorci na sceni*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2013.

¹⁸ *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, priredili Sreten Perović i Radoslav Rotković, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1987.

¹⁹ *Dosije = Dossier: 1993–1997*, priredili Momir Marković i Sreten Perović, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

²⁰ *Štokavski jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, zbornik saopštenja s međunarodnoga naučnog skupa, priredili Vojislav P. Nikčević i Sreten Perović, Crnogorski PEN centar & Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004.

²¹ *Lirika Crne Gore 1918–1962*, uredili Čedo Vuković, Ratko Đurović, Janko Đonović, Aleksandar Ivanović i Sreten Perović, Obod, Cetinje, 1962.

²² *Antologija najmlađe crnogorske lirike*, priredio Sreten Perović, Grafički zavod, Titograd, 1971.

²³ *Crnogorskata poezija*, priredio Sreten Perović, Struški večeri na poezijata, Struga, 1984.

²⁴ „Antologija crnogorske književnosti IX–XX vijek“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1976, str. 1339–1598.

fenomen sušednih kultura, i ograničavana samo na teritorijalni opseg podlovcenske Crne Gore, a početke imala tek od vremena pojave Petrovića. Ne smiju se prevideti i njegove dvije knjige teatroloških studija i prikaza *Darovi scene*.²⁵ Posebno mjesto u njegovu radu zauzima enciklopedijski rad. Prvo pod okriljem Leksikografskoga zavoda Crne Gore, đe je tokom 80-ih godina pripremljen alfabetar koji je brojao 12000 jedinica, a potom i u Dukljanskoj akademiji nauka i umjetnosti čiji je rad na Crnogorskoj enciklopediji rezultirao s 3500 obrađenih jedinica, od čega je sam Sreten Perović kao glavni i odgovorni urednik Enciklopedije u *Crnogorskoj književnom listu* objavio čak 67 jedinica koje potpisuje kao autor, no nijedan od ta dva kapitalna projekta, nažalost, nije okončan. Prvi je nakon gašenja Leksikografskoga zavoda Crne Gore 28. 6. 1991. godine povjeren Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti, đe je tragično skončao, dok za drugi nije bilo dovoljno sluha i logističke pomoći da bude finalizovan. Dodajmo tome da se Perović i u novije vrijeme aktivno angažuje u brojnim poslovima vezanim za afirmaciju crnogorske kulture, jezika i književnosti. Tako je 2012. godine bio jedan od recenzenata druge knjige kapitalne višetomne *Istorije crnogorske književnosti*.²⁶

Svoj je doprinos utemeljenju montenegristike Perović davao i brojnim javnim istupima i saopštenjima. Kao sekretar Udruženja književnika Crne Gore učestvovao je u izradi saopštenja o jeziku Uprave Udruženja književnika Crne Gore iz 1971. godine,²⁷ koje je označilo jasan diskontinuitet prema stavovima unifikatorske jezičke politike u SFRJ.²⁸ Nedugo nakon pojave toga saopštenja, 1972. godine, ime Sretena Perovića našlo se u tzv. Bijeloj knjizi Komisije Saveza komunista Crne Gore i Opštinskoga komiteta SK Titograda²⁹, među autorima „prema čijemu radu treba ispoljiti visok stepen idejno-političke budnosti“. O brojnim pitanjima vezanim za crnogorski identitet, jezik i kulturu Perović se osobito često oglašavao tokom 90-ih godina XX stoljeća, bilo u ondašnjim opozicionim glasilima i kulturnim časopisima, bilo saopštenjima Crnogorskoga PEN centra. I ti su njegovi apeli za očuva-

²⁵ Sreten Perović, *Darovi scene*, knj. I i II, Univerzitetska riječ & Leksikografski zavod Crne Gore & Pobjeda & Obod, Titograd & Cetinje, 1986.

²⁶ Radoslav Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852. Istorija crnogorske književnosti*, knjiga II, Podgorica, 2012.

²⁷ Po svjedočenju Radoslava Rotkovića to je saopštenje pisao sâm Perović. V. Radoslav Rotković, „Sreten Perović stvaralac i pokretač“, u: Sreten Perović, *Poezija*, knjiga prva, Izabrana djela Sretena Perovića, knjiga I, Fondacija „Priateljstvo“, Podgorica, 2009, str. 20–21.

²⁸ V. Uprava Udruženja književnika Crne Gore, „Saopštenje o jeziku“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009, str. 569–570.

²⁹ O Bijeloj knjizi v. Danilo Radojević, „Ćupićeva verzija 'Bijele knjige'“, Dukljanski horizonti, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995, str. 195–197.

nje i afirmaciju crnogorskoga identiteta, kao i protiv rata te progona manjina i neistomišljenika, povijesno svjedočanstvo kako zlih vremena, tako i jedne istinski humane i emancipatorske misije. A o njegovu ukupnome radu meritorn sud izrekao je naš potonji polihistor Radoslav Rotković: „Sreten Perović je svojim djelom i djelovanjem obilježio u Crnoj Gori drugu polovinu XX i prvu deceniju XXI stoljeća. On je u isto vrijeme i čedo i stvaralac te epohe. I to ne samo kao pjesnik sa petnaestak zbirki, dramski pisac, pozorišni i književni kritičar i historičar, teatrolog i kulturolog, prevodilac dvadesetak zbirki makedonske poezije, leksikograf, enciklopedist, antologičar crnogorske književnosti, publicista, nego i kao – *pokretač*.“³⁰

Sreten Perović je za gotovo sedam decenija javnoga angažmana stizao (nekad sam, a nekad uz pomoć prijatelja i saradnika, prije svih Radoja Radojevića, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića) da odmijeni nedostajuće institucije iz raznih oblasti kojima se bavio. Pokretao je izdavačku djelatnost, osvjetljavao zatomljene stranice našega kulturnog i književno-jezičkoga nasljeđa, priređivao i uređivao knjige, utemeljivao i vodio krupne leksikografske projekte i ustanove, ispisivao povijest drame i teatra, pratio tekuću pozorišnu i književnu produkciju, fundirao kulturne i naučne institucije i projekte, zbližavao crnogorsku kulturu s drugima, a kad je trebalo bastašno je branio pred kolonijalnim i asimilacijskim udarima, ostvarivao se i kao pjesnik i dramski pisac, i za sobom ostavio zavidan opus, kojim će se baviti budući proučavaoci književne, jezikoslovne i kulturne montenegrstike. Posebno je vrijedan njegov doprinos uspostavljanju crnogorske poslijeratne književne kritike, ali i formiranju savremene crnogorske književne historiografije, što čvrstom odbranom autohtonih vrijednosti crnogorske kulture što proširivanjem polja interesovanja i na one pisce i književne fenomene koji su u senci velikoga Njegoša sve do pojave Perovićeve generacije izmicali pouzdanome sudu književne istorije.

Bibliografija

- „Antologija crnogorske književnosti IX–XX vijek“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1976, str. 1339–1598.
- *Antologija najmlađe crnogorske lirike*, priredio Sreten Perović, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- *Crnogorska poezija*, priredio Sreten Perović, Struški večeri na poezijata, Struga, 1984.

---

³⁰ Radoslav Rotković, „Sreten Perović stvaralac i pokretač“, u: Sreten Perović, *Poezija*, knjiga prva, Izabrana djela Sretena Perovića, knjiga I, Fondacija „Prijateljstvo“, Podgorica, 2009, str. 9.

- *Dosije = Dossier: 1993–1997*, priredili Momir Marković i Sreten Perović, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.
- *Lirika Crne Gore 1918–1962*, uredili Čedo Vuković, Ratko Đurović, Janko Đonović, Aleksandar Ivanović i Sreten Perović, Obod, Cetinje, 1962.
- Martinović, Anđelka. *Sreten Perović: bio-bibliografija*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 2010.
- Perović, Sreten. „Jesenjin među mladima“, *Pobjeda*, br. 196, Titograd, 19. VII 1951, str. 3.
- Perović, Sreten. *Crnogorci na sceni*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2013.
- Perović, Sreten. *Darovi scene*, knj. I i II, Univerzitetska riječ & Leksikografski zavod Crne Gore & Pobjeda & Obod, Titograd & Cetinje, 1986.
- Perović, Sreten. *Krugovi: ogledi i kritike*, Obod, Cetinje, 1978.
- Perović, Sreten. *Ogledi i eseji*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.
- Perović, Sreten. *Studije, kritike, eseji*, Izabrana djela, knjiga četvrta, Fondacija „Prijateljstvo“, Podgorica, 2012.
- Perović, Sreten. *Živi vjetar*, Obod, Cetinje, 1975.
- Pižurica, Krsto. „Sinteze i presjeci (Sreten Perović, *Krugovi, ogledi i studije*, Obod, Cetinje, 1978)“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1979, str. 1607–1609.
- Radojević, Danilo. „Ćupićeva verzija 'Bijele knjige'“, *Dukljanski horizonti*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995, str. 195–197.
- Radojević, Radoje. „Poetska kritika poezije (Sreten Perović: *Živi vjetar*, „Obod“, Cetinje, 1975)“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1977, str. 1763–1765.
- Ratković, Risto. *Ponoć mene*, izbor, pogovor i predgovor Sreten Perović, Grafički zavod, Titograd, 1963.
- Rotković, Radoslav. „Sreten Perović stvaralac i pokretač“, u: Sreten Perović, *Poezija*, knjiga prva, Izabrana djela Sretena Perovića, knjiga I, Fondacija „Prijateljstvo“, Podgorica, 2009, str. 9–76.
- Rotković, Radoslav. *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852. Istorija crnogorske književnosti*, knjiga II, Podgorica, 2012.
- *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, priredili Sreten Perović i Radoslav Rotković, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1987.
- *Štokavski jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, zbornik saopštenja s međunarodnoga naučnog skupa, priredili Vojislav P. Nikčević i Sreten Perović, Crnogorski PEN centar & Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004.
- Uprava Udruženja književnika Crne Gore, „Saopštenje o jeziku“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009, str. 569–570.
- Vešović, Radonja. *Buđenje svjetla*, izbor, predgovor i pogovor Sreten Perović, Grafički zavod, Titograd, 1967.

Aleksandar RADOMAN

**CONTRIBUTION OF SRETEN PEROVIĆ TO
MONTENEGRIN LITERARY STUDIES**

Sreten Perović is among the founders of contemporary Montenegrin literary and cultural studies. This paper points out the particularly prominent value of his contribution to the establishment of the Montenegrin post-war literary criticism, as well as the formation of contemporary Montenegrin literary historiography, achieved through meritorious scientific defense of the authentic values of Montenegrin culture and by extending the field of interest to the writers and literary phenomena neglected because of Njegoš all the way until the appearance of Perović's generation.

Key words: *Sreten Perović, literary history, literary criticism, Montenegrin literature*

Stručni rad

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

mnikcevi@ffos.hr

**In memoriam:
MILAN MOGUŠ (1927–2017)**

U izuzetnim trenucima crnogorska naučna i kulturna javnost dužna je saznati o svojim prijateljima i ljudima iz nauke koji su svojim životom i radom nastojali pomoći Crnoj Gori da njen maternji crnogorski jezik bude priznat. Jedan od hrvatskih neimara svakako je i akademik Milan Moguš iz Zagreba. On je kao istaknuti hrvatski jezikoslovac i predsjednik HAZU bio jedan od prvih koji je afirmisao crnogorski jezik nakon izlaska kapitalnih djela o jeziku prof. dr Vojislava Nikčevića¹.

Istaknuti hrvatski filolog, akademik Milan Moguš umro je u 91. godini, 17. novembra 2017. godine u Zagrebu. Rođen je 1927. godine u Senju, a studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studijsku grupu za „narodni jezik i književnost“ đe je i diplomirao 1953. godine. Tri godine kasnije izabran je za asistenta u akademijinom Institutu za jezik, a 1956. godine prelazi na Filozof-

¹ *Piši kao što zboriš: glavna pravila crnogorskog standarnog jezika* (1993), *Pravopis crnogorskog jezika* (1997), *Crnogorski jezik: geneza, tipologija, razvoj*, prvi i drugi tom (1997), *Štokavski dijasistem. Etnička i jezička osnova* (1998), *Gramatika crnogorskog jezika* (2001), *Kroatističke studije* (2002), *Ljubišina jezična kovnica* (2003).

ski fakultet u Zagreb kao asistent povijesti i dijalektologije jezika znamenitom profesoru dr sc. Matu Hrasti, đe je ubrzo nakon nekoliko godina doktorirao 1962. godine. Bio je lektor hrvatskoga jezika na Univerzitetu u Varšavi. Po povratku, pored osnovnih naučnih obaveza sa studentima kroatistike, obavljao je dužnost šefa Katedre za dijalektologiju i povijest hrvatskog jezika od 1965. do 1992. godine. U međuvremenu bio je predstojnik Zavoda za lingvistiku (1983–1992), te prodekan za nastavu i znanost Filozofskog fakulteta od 1970. do 1972. godine. Boravio je kao gostujući profesor na sveučilištima u Kelnu i Minhenu.

Bio je član HAZU preko 40 godina. Od 2011. godine vodio je projekt *Benešićev rječnik hrvatskog književnog jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, koji je publikovan u 14 tomova. Uz prof. dr Ljudevita Jonkea, akademika Stjepana Babića, akademika Radoslava Katičića, akademika Božidara Finke i mnogih drugih, Milan je Moguš jedan od najvatrenijih pristalica Hrvatskog proljeća (1971). Kao jezikoslovac čuven je po svom izuzetnom djelu – *Hrvatskom pravopisu* u koautorstvu sa Stjepanom Babićem i Božidarom Finkom, koji je izdat 1972. u Zagrebu, ali je zbog politike i žestokog unitarizma bio uništen. Međutim, pristalice i entuzijasti hrvatskoga, kao svog maternjeg jezika, štampali su ga ponovo u Londonu, pa je dobio simpatični naziv „Londonac“, a služio je u nastavnoj praksi sve do danas. Osim tog slavnog djela, Moguš je veoma plodan jezikoslovac. Objavio je preko 274 publikacije, 21 samostalnu monografiju te 208 članaka i rasprava iz oblasti filologije. Nezaobilazno je njegovo sintetično djelo *Povijest hrvatskog književnog jezika* (1993).

Milan Moguš i Crna Gora

Ono po čemu će Crna Gora spominjati akademika Milana Moguša jeste njegova saradnja s crnogorskim lingvistima prof. dr Vojislavom Nikčevićem, autorom ovoga članka, te kasnije s mladim jezikoslovcem Adnanom Čirgićem. Milorad Nikčević je bio njegov student koji je kod njega položio Istoriju hrvatskog jezika i Dijalektologiju. A Vojislav Nikčević se kao mladi profesor Pedagoške akademije u Nikšiću uključio u spomenuti krug hrvatskih lingvista u trenutku pojave *Deklaracije o nazivu i pojavi hrvatskog književnog jezika* (1967). Sâm o tome svjedoči prof. Vojislav Nikčević: „U toku nečuvene političke kampanje na njezine tvorce pošao sam u Zagreb da mojem profesoru Ljudevitu Jonkeu, jednom od njezinijeh glavnih tvoraca, pružim podršku. Tada sam mu saopštio da i rezultati mojih istraživanja vode postojanju crnogorskog jezika i crnogorske književnosti, kao duhovnog produkta crnogorskog naroda

i crnogorske nacije.⁴² Neposredno poslije toga u časopisu „Jezik“ u Zagrebu 1968–1969. štampana je Vojislavljeva čuvena studija *Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba* kojom je izazvao gnjev srpskih lingvista, a posebno jezikoslovca iz Novog Sada Aleksandra Mladenovića. Moja malenkost, sa službom u Osijeku, prvo u srednjoj školi, pa potom kao docent, vanredni, redovni i redovni profesor u trajnom zvanju Pedagoškog, odnosno Filozofskog fakulteta u Osijeku, održavala je sa zagrebačkim lingvistima veoma prisne i prijateljske kontakte, a posebno s akademikom Milanom Mogušem, posebno u dugom periodu kad je Moguš bio predsjednik HAZU-a od 2004. do 2010. godine. Na svečanoj sednici HAZU 2004. godine odato je priznanje naporima za afirmaciju crnogorskoga jezika u okviru te najveće državne institucije, a predloženo je da se akademik Vojislav Nikčević primi u redove dopisnih članova Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Nakon što je Adnanu Čirgiću odobrena doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, akademik Moguš je prihvatio biti predsjednik komisije za odbranu doktorskoga rada. Bez pogovora i predomišljanja akademik Moguš je i tim činom podržao crnogorski jezik i radovao se što će Crna Gora doktoriranjem Adnana Čirgića (u oktobru mjesecu 2007. godine) naći dostojnog nasljednika akademika Vojislava Nikčevića! Akademiku Milanu Mogušu i brojnim hrvatskim jezikoslovcima dugujemo neizmjernu zahvalnost za mučno etabliranje crnogorskog jezika u svojoj domovini!

---

² Vojislav Nikčević, *Kroatističke studije*, Erasmus naklada, Zagreb, 2007, str. 10.

PRIKAZI

UDK 821.163.4.09-3:398(497.16)

Stručni rad

Aleksandar ČOGURIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.coguric@fcjk.me

LJEPOTA OD SVIJETA – ANTOLOGIJA VELIKE KULTUROLOŠKE VRIJEDNOSTI

Oko fenomena usmene književnosti. Svako bavljenje usmenom književnošću možemo okvalifikovati nekim vidom onoga što nazivamo „aktivno traganje za sećanjima“,¹ jer „književno delo, kao izraz određene kulture, obuhvata tipične *kulturne* oblike života i izraze – kako realističke tako i fantastične – namenjene pripadnicima te *kulture* koji mogu da ih razumeju“.² Usmena književnost jeste „prošlost koja je prisutna u sadašnjosti“,³ sposobna da bude oživljena a to je moguće iz razloga što se „oživljava samo ono što je živo u čoveku i vremenu sadašnjem“,⁴ ne kao cjelovit korpus prošlosti, no kao njezin znameniti segment. Za crnogorsku usmenu književnost možemo reći da je „kulturalna zaliha“⁵ ili „kulturološka akumulacija“⁶ takva da se može „aktivirati kada bude potrebno“⁷. Ona nije umrtvljeni materijal, sakupljen i obezbijeđen od nestajanja, arhiviran i konzerviran. Da je to tako pokazuje knjiga *Ljepota od svijeta – antologija crnogorske usmene proze* moderni, živi i prijemčivi trag kulturnih sećanja. Knjiga je došla nakon nekoliko decenija potonjega ozbiljnoga predstavljanja crnogorske usmene proze. Iskoristila je dostignuća ranijih kulturnih predstavljanja toga dijela književne usmenosti, ali i otišla dalje slijedeći savremena naučna dostignuća. Prirodnim redom predstavila je sve tvorevine koje objedinjujemo nazivom – usmena proza – bajke, basne, priče, legende, anegdote, sitni prozni oblici. Možemo reći da je *Antologija* očekivana posljedica predanoga iščitavanja relevantnoga i impozantnoga materijala⁸

---

¹ Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*, CLIO, Beograd, 2011, str. 17.

² Ugo Fabijeti, Roberto Maligeti i Vićenco Mastero, *Uvod u antropologiju – od lokalnog do globalnog*, CLIO, Beograd, 2002, str. 231.

³ Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*. Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 57.

⁴ Ratko Božović, Isto, str. 57.

⁵ Frenk Lečner i Džon Boli, *Kultura sveta*, CLIO, Beograd, 2006, str. 32.

⁶ Frenk Lečner i Džon Boli, Isto, str. 32.

⁷ Frenk Lečner i Džon Boli, Isto, str. 32.

⁸ *Vatra samotvora* (priredio Radoje Radojević); *Vilina gora: antologija crnogorskih legendi* (priredio Radoje Radojević); *Kad je sve zborilo: crnogorske narodne basne* (priredio

(knjige, zbirke, časopisi, listovi, rukopisne zbirke) i antologičarskoga osećaja prilikom slaganja najodabranijih tekstova.

Usmena književnost – zasluga pojedinca. Starije antologije nijesu posećivale zasluženu pažnju autorima, kazivačima ili zapisivačima usmene proze, ova je to na primjeren način promijenila – svakome od pomenutih dala je mjesto koje mu pripada. Najranije napomene te vrste doživljavane su usputnim i ne izričito važnim, pribilješke toga usmjerenja bile su u službi podupiranja stava o velikim zamasma kolektivnih tvoračkih sposobnosti i dostignuća. Svojim pristupom prema toj problematici ova je knjiga učinila pomak u percepciji savremenoga čitaoca, pomogla mu u izgradnji predstava i saznanja o duhovnoj i kulturološkoj širini crnogorskoga prostora. Tome u prilog ide Velek i Vorenov stav da je „najočigledniji uzrok jednog umetničkog dela njegov tvorac, autor“.⁹ Sastavljač antologije predstavio je pojedince¹⁰ za koje se vezuje konkretna tvo-

---

Radoje Radojević); *Potopno vrijeme: crnogorske narodne priče* (priredili Radoje i Danilo Radojević); *Crnogorske anegdote: antologija* (priredio Radosav Medenica); *Biserje crnogorskih anegdota* (knj. I – 1932); *Crnogorci u pričama i anegdotama* (I i II – 1928; III, V i VI – 1929; VII, VIII i XI – 1932; X – 1931; XVI – 1936; XIX i XXII – 1939); *Crnogorsko pravosuđe i pravno shvaćanje u anegdotama* (1933); *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci I, II, III* (1951, 1952, 1953); *Starine u Zeti* (1892); *Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi* (knj. I – 1967); *Primjeri čojstva i junaštva; Život i običaji plemena Kuća* (1931); *Primjeri iz života Crnogoraca: njihovog čojstva, viteštva i karaktera II* (1932); *Crnogorci* (1928); *Narodne priče Novice Šaulića* (1931, 1953); *Srpske narodne pripovijetke* (priredio Vuk Karadžić – 1853); *Srpske narodne pripovijetke* (1889); *Srpske narode pripovijetke* (1868); *Srpske narodne pripovijetke* (1870); *Srpske narodne pripovijetke, ponajviše kratke i šaljive* (knj. II – 1882); *Srpske narodne priče* (knj. I, sv. 3 – 1931); *Srpske narodne pripovijetke* (knj. I, sv. 2 – 1925 i sv. 3 – 1931); *Srpske narodne priče* (knj. I, sv. 2 i 3 – 1925 i 1931); *Srpske narodne pripovijetke* (1937); *Srpske narodne pjesme* (1953); *Vukova prepiska* (knj. VII – 1913); *Govor Pive i Drobnjaka* (knjiga XVII – 1938/1939); *Basne* (1888); *Ispod Komova* (sv. 1 – 1929); *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru* (1938); *Narodne satirično-zanimljive podrugalice* (1883); *U časovima odmora* (1912); *Život i običaji naroda srpskoga* (1957). *Cetinjski odjek* (1933); *Crnogorac* (br. 12 – 1871); *Glas Crnogorca* (br. 46 – 1880); *Književni list* (sv. 1, 2, 4, 6 – 1901); *Nova Zeta* (sveske I i IV – 1890); *Luča* (sveska II – 1896, VI – 1900, XI i XII – 1900); *Prosvjeta* (sveske I, II i VIII – 1892/1893, IV – 1893/1894, VI i VII – 1895); *Srbadija* (sv. 1 – 1876); *Zeta* (1939).

⁹ Rene Velek, Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1985, str. 97.

¹⁰ Bajke: Vuk Vrčević – dvadeset, Novica Šaulić – devet, Ilija Zlatičanin – dvije, Maksim Škrlić, Tešan Podrugović, Vuk Popović, Alija Hadžijusufović, Stevan Dučić, Đoko Dragović, Đuro Špadijer – po jedna. Basne: Vuk Vrčević – šesnaest, Novica Šaulić – šest, Stevan Dučić – pet, Tešan Podrugović i Ilija Zlatičanin – po jedna. Priče: Vuk Vrčević – osamnaest, Novica Šaulić – tri, Stevan Dučić i Đače iz Risna – po dvije, Vuk Popović, Đoko Dragović i Đuro Špadijer – po jedna.

Legende: Stevan Dučić – šest, Novica Šaulić – tri, Vuk Karadžić i Vuk Vrčević – po dvije, Maksim Šobajić, Vuk Popović, Marko Miljanov Popović, J. F. Ivanišević, Ilija Zlatičanin, Filip Radičević, Petar Majić, S. P. Vuletić, Ilija Hajduković, Jovan L. Vuković, Adreaci – po jedna. Anegdote: Mićun Pavičević – trideset, Marko Vujačić – osam, Marko Miljanov

revina, bez obzira da li je riječ o autoru, kazivaču ili zapisivaču, a to je učinio „zbog lakšega uočavanja osobenosti u pripovijedanju različitim proznim formama“.¹¹ Od ukupnoga broja tekstova, izuzimajući sitne prozne oblike, kojih je sto sedamdeset osam, uz samo osam stoji odrednica *nepoznati pripovjedač* – dvije bajke, jedna priča, tri legende, dvije anegdote. Utemeljuje ova antologija stav da usmena književnost nije književno sazdanje kolektivnoga tvorca, već onoga pojedinca koji je opšteprihvatane motive oblikovao tako da budu prijemčivi kolektivu čijim su dijelom kulturnoga i književnoga pamćenja postajali i kao takvi opstajali, širili se ili stagnirali.

Tek je ova antologija, kad je u pitanju usmena proza, a prije nje *Viša je gora od gore* – za epsku i lirsku poeziju, otišla smjerom koji se u književnoj nauci temeljio kroz XX vijek. Pomenimo da je u predgovoru antologije *Viša je gora od gore*, knjige koja je ozračila svojom austom mnoge iz svoga roda, njezin sastavljač napisao da „antologija podrazumijeva cvijećnjak kao skup primjeraka ljepote“.¹² Od svoga naslova do potonjega reda ova antologija to jeste u punome kapacitetu ljepote i književnoga smisla. Riječ je o knjizi koja je potvrdila da „ono što je, dakle, sa stanovišta života jednom zauvek umrlo, sa duhovnog stanovišta može ponovo da se oživi i zbog toga – spozna“.¹³ Vrijednost knjiga poput pomenute upravo je u toj moći oživljavanja minulih svjetova i stvaranja novih duhovnih preokupacija onako kako to odrede impulsi savremenoga čitaoca.

Način konstituisanja *Ljepote od svijeta*. Predgovor naslovljen *Novo čitanje crnogorske usmene proze* inventivno je najavio da je riječ o novome pogledu na veliki kapital epske usmenosti, jer „sve što je bilo trag prošlosti bilo je podložno da se pretvori u dokumenat“,¹⁴ koji u našem slučaju jeste knjiga odabranih tekstova – antologija, nastala autorovim uspješnim povratkom „u prošlost“,¹⁵ koji je u predgovoru istakao nekoliko principa kojima se rukovodio prilikom oformljenja *Antologije*. Jedan od njih je estetski kriterijum, kojim su u *Antologiju* ušle „estetski najvrednije crnogorske bajke, basne, priče, legende, anegdote, poslovice, izreke, blagoslovi, zakletve i kletve“.¹⁶ Drugi, ne manje važan, kriterijum je bio i onaj da uvrsti „sve usmene prozne

---

– šest, Dragiša Boričić i Stojan Cerović – po dvije, Ilija Zlatičanin, Simo Šobajić, Andrija Koprivica – po jednu.

¹¹ *Ljepota od svijeta – antologija crnogorske usmene proze*, priredio Vladimir Vojinović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016, str. 33.

¹² Novak Kilibarda, *Viša je gora od gore*, CID, Podgorica, 2009, str. 9.

¹³ Klaus Ulig, *Teorija književne istorije*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 53.

¹⁴ Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*, CLIO, Beograd, 2011, str. 101.

¹⁵ Fernando Katroga, Isto, str. 101.

¹⁶ *Ljepota od svijeta – antologija crnogorske usmene proze*, priredio Vladimir Vojinović, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016, str. 32.

vrste, koje se u razvojnome smislu mogu tretirati kao korijen-forme savremenih literarnih obrazaca crnogorske književnosti“.¹⁷ Treći kriterijum bio je izostavljanje proznih ostvarenja zabilježenih u drugoj polovini XX vijeka, a razlozi tome bili su uticaji koji je ostvario standardizovani jezik na jezičko oblikovanje usmenoga pripovjedača, kao i to da su izostale pripovijetke čiji prvobitni oblik nije formiran u crnogorskome jeziku. Opšte zapažanje jeste da su prozni sadržaji u osnovi ravnostni prema dva principa: teorijskim obrascima i kriterijumu autorstva.

Ova je knjiga opremljena svim potrebnim elementima, s ciljem da se čitaocu olakša pristup složenome svijetu usmene proze koji je proizišao iz basena kolektivnoga duha, a književno oblikovan vještinama i umijećama pojedinca sposobnoga da pričanjem oživi svjetove i sagradi priče kao velike duhovne produkte. Svaki je strukturni element knjige jedan korak bliže cilju – poniranje u svijet usmene proze. Na primjer, lijepi dodatak knjizi su biografije kazivača ili zapisivača, koji proizvodi predstave o stvaraocima i njihovu stvaralačkome pregnuću, kao i rječnik koji razotkriva jezički vez usmenih tvorovina, taj vrli *pejzaž bez premca*.

Sumirajući zasluge velikih naučnika povodom usmene književnosti autor *Antologije* istakao je i ovo: „Sačuvali su duh vremena u kome su te usmene prozne vrste nastajale, sačuvali su argumente koji idu u prilog tezi o bogatstvu i razuđenosti umjetničkih formi u crnogorskoj usmenoj književnosti i, najbitnije – sačuvali su crnogorski jezik“.¹⁸ Osim navedenoga, još jedan aspekt zastupila je ova antologija: navela je u fusnotama ponaosob knjige u kojima su se ranije javljali izabrani tekstovi do momenta njezina sastavljanja. To je dragocjen materijal za pregledan uvid u to kako su se kretale kroz knjige, kako su potencijalno dolazile do čitalaca, te kakve su bile njihove percepcije od strane čitalačke publike. Samo ti podaci zavređuju svako poštovanje. Ispravnost i valjanost toga postupka potvrđuje Katrogino pozivanje na Halbvaša koji je zapisao: „Čovek, da bi prizvao sopstvenu prošlost, često ima potrebu da se obrati sećanjima drugih ljudi. On se oslanja na obeležja koja postoje izvan njega, a koja je odredilo društvo“.¹⁹ Sastavljač *Antologije* išao je tim putem i znaveno konsultovao *šećanja drugih ljudi* u svome poslu oko konstituisanja knjige. Opremanje osnovnoga sadržaja koji neka knjiga prezentuje dodacima za poznavaoa knjige vrijedni su poput filigranskih ukrasa na nakitu. Te prateće informacije otvaraju mnoge horizonte oko samih priča, pa su često lijepje kao i same priče.

Knjiga počinje bajkama, pričama, koje su u svakoj kulturi imale svoje oblike i izraze. Duh svakoga naroda posezao je za njima, tim nepresušnim

¹⁷ *Ljepota od svijeta – antologija crnogorske usmene proze*, Isto, str. 32.

¹⁸ *Ljepota od svijeta – antologija crnogorske usmene proze*, Isto, str. 32.

¹⁹ Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*, CLIO, Beograd, 2011, str. 18.

vrelom mašte i kreativnosti, nedokučivih želja i očekivanja prostodušnih običnih ljudi. Utapajući se u svijet bajke pojedinac je zamišljao ispunjenje svojih neostvarivih želja i vječitih težnji u realnome životu. Tematski bajke su bliske senzibilitetu koji sriječemo kod kojega drago naroda i kulture ove civilizacije. Na drugoj strani, u njima postoje čitave naslage lokalne prepoznatljivosti u atmosferi, izrazu, temi, likovima. Skladno teku jedna za drugom tvoreći jedinstveni fantastični svijet, satkan oko careva, njihovih sinova i šćeri, bogataša i siromaha, divova i azdaja, traganja za izgubljenom srećom, navaka i padova.

Na čelu *Antologije* je bajka *Zlatokosići*. Samo je osetljivi impuls sastavljača umio iskoristiti dragocjeni konstruktivni elemenat bajke, *ljepota od svijeta*, te tako nasloviti knjigu. Simboličko značenje naslova knjige skopčano je s onom simbolikom koju ima u bajci – mladić traži *ljepotu od svijeta*, za njim ide sestra koja savladava Ljepotu, oživljava okamenjenoga brata i vraća ga kući. Napomenimo da Ljepota (očekivano veliko slovo) svakoga kućnoga posetioca preduhitri, okrvavi i okameni, a samo kap njezine krvi može oživjeti okamenjenoga. Kako značenjima razvijen motiv – jedan je od mogućih čitalačkih utisaka. Moglo bi se pomisliti da je bajka *Zlatokosići* na prvome mjestu zbog sintagmema kojim je naslovljena čitava knjiga. No, nije to tako. Ta bajka zasluženo svojom građom zaslužuje čelno mjesto u knjizi. Nijedan drugi razlog, osim toga što je naslov knjige uzet iz bajke nije nas obavezivao da bajkama ustupimo ovoliko prostora, u odnosu na druge zastupljene prozne vrste. Od četrdeset izabranih bajki, samo uz dvije stoji: *nepoznati pripovjedač*.

Opšti utisak o proznim tvorevinama (bajke, basne, priče, legende, anegdote) jeste da su to kazivanja puna vedrine, motivsko-tematske raznolikosti, jezgrovitosti, poučnosti, s jasnom poentom, izuzetno sadržajnih naslova, promovisane došetljivosti, blistavoga uma junaka. Sve su one odraz tla i duhovne klime, te kakvoga književnoga prostranstva u kojem su se *oformljivale*. Ništa manje zanimljive nijesu ni tvorevine naslovljene *Sitni prozni oblici* – poslovice, izreke, kletve, zakletve, blagoslovi.

Vrijednost *Antologije*. Roman Ingarden je napisao: „Umetničko delo zahteva prisustvo jednog novog faktora što egzistira izvan njega, i to posmatrača, koji (...) konkretizuje delo. To pre svega znači da posmatrač uz pomoć svoje stvaralačke delatnosti u poimanju dela, nastoji da ga, pre svega, kako se to često kaže, pročita (...) Tako nastaje konkretizacija dotičnog umetničkog dela“.²⁰ U opisanu situaciju možemo postaviti sastavljača antologije, jer je on jedan od onih koji *konkretizuju djelo*. Pitamo se: Na koji način? Pa, svojom posvećenošću djelu sa skoro svih mogućih aspekata i nakon toga na situiranje unutar svoje konstrukcije, zvane antologija. Antologičar je stvaralac, njego-

²⁰ Roman Ingarden, *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*, Nolit, Beograd, 1975, str. 188.

vo je djelo antologija koje reprezentuje njegove estetske, duhovne i naučne gabarite. Iako je antologija sastavljena od tekstova drugih autora njezin je sastavljač pred ispitom da u raznolikim individualnim duhovima prepozna zajedničku nit koja ih uvezuje u jedinstvenu i koherentnu cjelinu. Ovom prilikom možemo reći da je sastavljač učeno *pročitao* umjetničko djelo i suvereno odgovorio ispitu pred kojim je bio.

Vrijednost ove *Antologije* jeste u tome što je usmenu prozu vratila svoje izvornome jezičkome obliku, onako kako je oblikovana, kazivana, utkivana i ukivana u svijest i pamćenje kolektiva koji joj je dao građu na obradu. Sočni i nepatvoreni jezik usmenosti, probran, sažet, plastičan, jezgrovit, harmoničan, emocionalan. Sve su se osobenosti i sposobnosti pjesničkoga jezika ispoljile u tekstovima ove *Antologije*. Jedan aspekt toga dijela su fantastični naslovi, koje je veličanstveno uokvirio onaj glavni, *Ljepota od svijeta*. Rijetke su knjige pamtljivoga i upečatljivoga naslova, ova je jedna od takvih.

Zaključak. *Antologiju* preporučuje, svakome ko hoće da otkrije najljepše stranice usmene proze, njezin svjež i jaki duh, slojeviti sistem poruka negdašnjega svijeta koji važi i u savremenome dobu. Velek i Voren su zapisali: „Dijagram uspeha jedne knjige, njenog opstanka i opadanja, ili piščevog ugleda i slave, uglavnom je društvena pojava. Naravno, taj dijagram delimice pripada i književnoj *istoriji*, pošto se slava i ugled jednog pisca mere njegovim stvarnim uticajem na druge pisce, njegovom opštom moći preuobličavanja i menjanja književne tradicije“.²¹ Knjiga o kojoj govorimo ići će svojim putem uspjeha, ali će se na nju ugledati svi oni kojima usmena proza, a i druge oblasti usmene književnosti, bude u središtu interesovanja. Još jedna njezina značajka jeste u tome što će razotkrivati kulturološke dosege, između ostaloga i zbog toga što „kulture treba da proučavamo pomoću njihovih sopstvenih odrednica ukoliko želimo da razumemo značenje određenih postupaka i zamisli“,²² kako razmišljaju savremeni antropolozi. Usmena proza jedan je od pouzdanih materijala u tome smislu. Ona nije slučaj, incident, već organizovani sistem vrijednosti i stavova u kontekstu koji je proizvodio najreprezentativnije književne oblike.

---

²¹ Rene Velek, Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1985, str. 124.

²² Ugo Fabijeti, Roberto Maligeti, Vinćenco Matera, *Uvod u antropologiju – od lokalnog do globalnog*, CLIO, Beograd, 2002, str. 196.

Stručni rad

Saša KNEŽEVIĆ (Podgorica)

Fakultet političkih nauka – Podgorica

sasakn@t-com.me

**BOBAN BATRIČEVIĆ: „BOG NAŠEG NACIONALIZMA“,
PODGORICA – CETINJE, 2018.**

Knjiga dr Bobana Batričevića „Bog našeg nacionalizma“ predstavlja zapravo njegovu doktorsku disertaciju nedavno odbranenu pod naslovom „Recepcija, reinterpetiranje i korišćenje Njegoševog lika i djela u političkoj propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1851. do 2013. godine“. Autora znam još kao studenta a njegov talenat i široku obrazovanost prepoznajem i veoma cijenim. Zato mi nije iznenađenje, a pritom je zadovoljstvo, što se on svojom prvom knjigom tako snažno i upečatljivo potpisao, i ujedno najavio velike saznanje domete.

Nije lako u kratkom tekstu predstaviti studiju koja je do te mjere interdisciplinarna. U njoj se autor bavi percepcijom i recepcijom Njegoševog djela, upotrebama i zloupotrebama, političko-partijskim ideologijama, nacionalizmima, istorijom i istorijskom svijesću. Knjiga sadrži nekoliko osnovnih poglavlja: Vladar i pjesnik – nacionalno-politička koncepcija u Njegoševom djelu i njene refleksije; Teorijsko-metodološki okviri proučavanja upotrebe Njegoševog lika i djela; Kako je sve počelo, korišćenje Njegoša za vrijeme Danila I Petrovića; Pretapanje ideja u fišeke, Njegoš u ideologiji i propagandi Nikole I Petrovića; Od srpskoga oca troimenoga naroda do oca Jugoslavije, Njegoš u međuratnome periodu; „Istraga Poturica“ u Drugome svjetskom ratu, Njegoš kod kolaboratora i okupatora; Crveni Njegoš, reinterpetacije lika i djela Petra II kod crnogorskih komunista; Postkomunistički Njegoš, od simbola srpstva do evropskog putokaza Crne Gore. Jedan od recenzenata, prof. dr Bojan Baskar je sa pravom zaključio da je crnogorska njeošologija dobila veoma bitno i inovativno djelo koje predstavlja prvu temeljnu obradu upotrebe Njegoša od njegove smrti do zadnjih komemoracija, 2013. godine. Knjiga je naslovljena „Bog našeg nacionalizma“, po naslovu kolumne u listu „Crna Gora“ iz 1925. godine, pa sam ja izabrao da kažem nešto o ta dva segmenta, nacionalizmu i istorijskoj svijesti, i njihovoj međusobnoj vezi.

Moram prije svega reći da je od Bobana bilo hrabro što se prihvatio teme o „oživljavanju mrtvog pjesnika“, odnosno kako je ideološko-politički korišćeno pjesnikovo djelo, i odmah zaključiti da je iskazao analitičnost, metaforu u izrazu i stilu, ali posebno ono bez čega ovaj poduhvat ne bi bio moguć, a to je moć razumijevanja složenih društvenih fenomena i suvereno razobličavanje pojava najkompleksnijeg multidisciplinarnog karaktera. Autor zaključuje da „u okviru crnogorskih diskursa, kontroverza i polemika o kolektivnom identitetu, odlučujuća uloga sekularnog sveca i vrhovnog arbitra u važnim pitanjima kolektivnog identiteta još uvijek najčešće pripada upravo Njegošu“.

Nacionalizam se u današnjoj nauci, političkoj teoriji, pa i laičkom tumačenju, karakteriše na različite načine, ali je sasvim jasno da su, mada se on vremenom mijenjao od početka XIX vijeka do danas, njegove odlike univerzalne i zajedničke. Po nacionalističkoj doktrini, jezik, rasa, kultura i nekad religija predstavljaju različite aspekte primordijalnog entiteta, nacije. Nacionalizam ne može dati pravo objašnjenje političkih procesa u prošlosti, ni jasan metod kojim se nacije mogu izolovati jedne od drugih i konstituisati se kao suverene države. Po nacionalističkoj logici, postojanje Britanije i SAD ili Švajcarske predstavljalo bi nasilje nad prirodom. U ideološkom i političkom obliku nacionalizam je izraz zatvaranja, samodovoljnosti i kulta svoje nacije, i lako prerasta u negaciju vrijednosti i prava drugih naroda. U teoriji nacionalizma je konstatovano postojanje svojevrsnog fanatizma, istina prisutnog i u drugim modernim evropskim ideologijama, koji zastrašuje svojom nepomirljivošću i destruktivnošću.

Za nacionalizam je Danilo Kiš ustvrdio da je on prije svega paranoja, kolektivna i pojedinačna, i posljedica gubljenja individualne svijesti, da je on ideologija banalnosti i samim tim totalitarna ideologija. „Pritisnut ideologijama, na marginama društvenih kretanja... nedorastao individualnoj pobuni... ne učestvuje u društvenom životu a društveno je biće, individualista je a individualnost mu je uskraćena... I šta jednom nacionalisti preostaje nego da svoje društveno biće traži drugdje. Nacionalizam u novijoj istoriji najčešće je proizvod ideologije, i taj proizvod je porazan za čovjeka. Učesnici te Valpurijske noći svijeta bili su najčešće konvertiti, ljudi zaboravljeni i odbačeni od represivnih mehanizama ideologije“.¹

Kao što je poznato već krajem osamdesetih godina XX vijeka u vrijeme urušavanja komunizma u Evropi i nestajanja blokvske podjele svijeta nacionalizam zahvata mnoge prostore a argumentacija za ostvarenje „istorijskih snova“ izvodi se iz takozvanog „istorijskog prava“, koje je opet porodilo pojam „istorijske teritorije“. Ističem da je pojava ovih obrazaca tipična za sve

---

¹ Večernje novosti, 3. i 4. mart 1995. Intervju je prenesen iz Književnih novina.

nacionalizme, što naglašavaju najistaknutiji teoretičari nacionalizma kao G. Gelner, E. Kaduri i E. Hobsbaum. Ova, i neke druge, razobličene pojave, su u Batrićevićevoj knjizi snažno naglašene.

Moderno društvo svoju istorijsku svijest manifestuje na više nivoa pri čemu nije bitna istinitost predstava o istoriji, već činjenica da se na osnovu svjedočenja o prošlosti određuje mjesto i uloga u sadašnjosti. Istorijska svijest ima u sebi tačna i netačna gledišta o prošlosti koja se u datoj savremenosti često aktuelizuju. Jirgen Koka govori o „pripovjednom prisvajanju istorije kao dijela nas samih“. Posebno društva okovana tradicijom ne uspijevaju da se odupru pritisku svijesti ispunjene i tačnim i netačnim podacima, uveličanim ulogama ličnosti i razmjerama događaja, koja se u imaginativnoj formi sve više rasprostiru i u mašti narastaju. Racionalna svijest teško može ovladati u društvima pritisnutim usmenom pričom i predanjem.

Ilustrativan je upravo primjer Crne Gore i djelo velikog Njegoša. Državno-politički razlozi u Njegoševo vrijeme zahtijevali su angažovanje svih raspoloživih duhovnih potencijala, istorijskih legendi, epske tradicije, mitova, sjećanja na srednjovjekovnu državu i dr.

Važnost istorije, odnosno istorijske svijesti u formiranju i doživljaju nacionalnog identiteta, i samog nacionalizma, univerzalna je. Takav značaj ona je, naravno, imala i na Balkanu, kao važan kohezioni faktor identiteta nacije i važan činilac u izboru političkih ciljeva nacije. Sve ide u prilog činjenici da je istorija, tj. istorijska svijest, istovremeno i svijest o današnjem i svijest o prošlom. Istoričar Andrej Mitrović navodi da istorijske predstave imaju posebno važno mjesto u identifikaciji i legitimisanju grupa, pokreta, nacija. Pri tome, najveći i najuticajniji dio društvene svijesti uvijek su stvarala i stvaraju vannaučna izvorišta, a u uslovima pojačanih političkih borbi umnožavaju se vannaučne predstave zato što se one lakše instrumentalizuju.

Autor ove knjige je u Zaključku naglasio da je Njegoš u Crnoj Gori i van nje u dugom vremenskom intervalu od preko vijek i po, postao *perpetuum mobile* ideološkog programiranja, neiscrpan izvor identifikacija.

Bobanu Batrićeviću srdačno čestitam na odličnoj knjizi i želim mu još sličnih duhovnih avantura i dometa.

UDK 792(497.16)(091)

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

VRIJEDNA TEATROLOŠKA MONOGRAFIJA

(Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Matica crnogorska & Državni arhiv Crne Gore, Cetinje – Podgorica, 2017)

Donedavno je u savremenoj kulturološkoj montenegristici neobično malo prostora posvećivano problemima istorije crnogorskoga pozorišta. Zaduگو je najkompletniji rad o povijesti crnogorskoga teatra bio prilog Ratka Đurovića „Pozorište – građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima“ objavljen u *Stvaranju* 1980. godine. Pored radova toga znamenitoga crnogorskog teatrologa, kulturologa i enciklopediste valja pomenuti i vrijedne priloge Radoslava Rotkovića, Jagoša Jovanovića, Predraga Golubovića, Veljka Šakotića, Gorana Bulajića, Darka Antovića, Ljubomira Đurkovića, Milovana Radojevića, i u potonje vrijeme posebno agilnoga proučavaoca povijesti teatra – Luke Milunovića. Kad se sagleda u cjelini Milunovićev teatrološki angažman u potonjih gotovo trideset godina, brojne studije, monografije, bibliografije i hrestomatije posvećene istoriji crnogorskoga teatra i užim problemskim područjima vezanim za pozorišnu povijest crnogorsku, dalo bi se zaključiti da je to rezultat rada cijeloga tima stručnjaka i institucije koja planski radi na proučavanju naše pozorišne baštine. No Crne Gora još nema svoj Pozorišni institut niti kakvu drugu ustanovu koja bi se specijalistički bavila teatrološkom problematikom, pa se bez imalo prećerivanja može reći da Luka Milunović svojim istraživanjima nadoknađuje njihovo odsustvo.

Njegova nova knjiga *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata* objedinjuje studije objavljene u proteklih petnaest godina u časopisima *Matica* i *Arhivski zapisi*. Iako komponovana od parcijalno publikovanih radova, riječ je o cjelovitoj monografiji posvećenoj različitim segmentima povijesti crnogorskoga teatra tokom XIX i na samome početku XX vijeka. Izdavači monografije su Matica crnogorska i Državni arhiv Crne Gore.

Osamnaest studija koje donosi ova knjiga rezultat su predanih arhivskih istraživanja, konsultovanja velikoga broja primarnih izvora i literature te po-

svećenoga proučavanja crnogorske i inostrane periodike druge polovine XIX i početka XX vijeka. Time je Milunovićeva monografija odstupila od ustajaloga modela kompiliranja već poznatih činjenica kakav se odomaćio u našoj nauci i, kao rijetko koje izdanje potonjih decenija, značajno proširila krug saznanja o naznačenoj problematici. U uvodu knjige Milunović je skicirao bazične postavke vlastitih višedecenijskih istraživanja i ukazao na važne probleme teatroloških ispitivanja u Crnoj Gori, ukazujući i na kulturne i ekonomske prilike u kojima zaživljuje teatarski život u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka. O snažnome zamahu pozorišnoga života u Crnoj Gori nakon Veljega rata, Milunović veli: „Sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća burno se počinje razvijati pozorišni život. Nastalo je novo domaće dramsko djelo, formirano je, doduše diletantsko, pozorišno društvo, prikazane su premijere u domaćoj produkciji, organizovano gostovanje putujuće profesionalne trupe i, kao kruna svih pregnuća ne samo na ovome polju, počela je izgradnja prvoga zdanja za pozorište i druge kulturne, naučne i uopšte javne potrebe. Tekuća domaća periodika je puna natpisa o ovima kulturnima događajima. Rađa se i pozorišna kritika. Pozorište postaje i u javnosti opstaje kao najprisutnija kulturna djelatnost u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata.“ Širinu istraživačkih interesovanja Luke Milunovića možda ponajbolje ilustruje popis naslova studija koje su ukoričene ovom knjigom: „Njegoš, njegovo doba i crnogorski pozorišni milje“, „Crnogorske čitaonice i pozorišni život“, „O 1884. kao godini crnogorskoga pozorišta“, „Izgradnja Zetskoga doma 1884–1896.“, „Prvi javni sat u Knjaževini Crnoj Gori“, „Prva zavjesa za pozornicu Zetskoga doma“, „Zetski dom 1884–1896.“, „U susret otvaranju crnogorskoga državnoga teatra“, „Osnivanje državnoga teatra u Crnoj Gori“, „Gostovanje Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskoga kazališta“, „O prvoj godini rada državnoga pozorišta u Crnoj Gori“, „Druga pozorišna sezona u Kraljevini Crnoj Gori“, „Konceptije o radu državnoga pozorišta u Kraljevini Crnoj Gori“, „Stevanovićev memorandum“, „O dramskim poukama u Crnoj Gori 1884–1912.“, „O nastajanju moderne crnogorske pozorišne kritike 1884–1909.“, „O finansiranju pozorišta u Crnoj Gori 1878–1910.“ i „Njegošu u slavu 1913. godine“. Knjigu zaključuju rezime i na crnogorskom i engleskom jeziku te bibliografska napomena o radovima i indeksi scenskih djela i predstava i imena.

Koja god da je tema u fokusu Milunovićeva interesovanja, njegov pristup odlikuje nastojanje da prikupi i sistematizuje sve raspoložive činjenice. Onđe se suoči s pomanjkanjem izvorne građe, kao što je slučaj u radu posvećenom pozorišnome miljeu Njegoševa doba, Milunović čitaocu iscrpno prezentira dosadašnje nalaze, a potom propituje šire kulturne i političke prilike, ukazuje na postojanje tradicionalnih dijaloških formi, poput šednika i pošedaka, do nekih zaključaka dolazi i putem analogije s drugim sredinama, poklanja povjerenje i

Njegoševim reklo bi se uzgrednim iskazima o pozorištu, a sve s ciljem osvjetljavanja uslova koji su doveli do nastanka najslavnije drame u stihu crnogorske književnosti – *Gorskoga vijenca*. Većina radova, međutim, zasnovani su na bogatoj bazi arhivskih fondova koji se prvi put predstavljaju čitalačkoj javnosti. Ako je u centru autorove pažnje razvoj pozorišta pa je većina tekstova i vezana za nastanak Zetskoga doma i pozorišni repertoar koji je u prvim decenijama svojega rada proizvodivao, a autor nudi i periodizaciju pozorišnoga života u Crnoj Gori od 1884. do 1916. godine, akribičnome Milunovićevu nervu ne promiču ni oni činioци pozorišnoga i šire kulturnoga života, koji bi mogli promaći autoru usko fokusiranom na teatrološku problematiku. Tako Milunović instruktivno osvjetljava ulogu čitaoničkih društava za razvoj pozorišnoga života, detaljno rekonstruiše okolnosti gradnje Zetskoga doma, skreće pažnju na postavljanje prvoga javnoga sata na Cetinju, na zgradi Zetskoga doma, raspravlja o koncepcijama razvoja crnogorskoga teatra krajem XIX vijeka, ukazuje na prvu oslikanu zavjesu na pozornici Zetskoga doma, ispituje finansijsku osnovu funkcionisanja pozorišnoga života, upućuje na konstituisanje crnogorske pozorišne kritike, detaljno opisuje pojedine proslave, gostovanja, donosi zaboravljene portrete prvih pozorišnih djelatnika i sl. U knjizi su kao prilozi uz pojedine studije publikovani i arhivski dokumenti o pozorišnome životu u Crnoj Gori s kraja XIX i početka XX stoljeća. Svaka od ovih studija osim bogate faktografske zasnovanosti i obilja novih informacija koje pruža, otvara, zapravo, i niz pitanja na koje sami izvori ne mogu dati cjelovit odgovor. Milunovićeva knjiga stoga ide u red onih naslova koji osim što nude sintezu dosadašnjih saznanja i dragocjenih novih uvida, kroz stalni dijalog, pobuđuju čitaoca na vlastite zaključke i tumačenja. Više od naučne aktuelizacije pitanja vezanih za pozorišnu prošlost ovoga prostora, ova je knjiga i javni poziv za valorizaciju i bolju prezentaciju te nedovoljno poznate i neopravdano zapostavljene baštine.

Rekonstruišući crnogorski pozorišni život poglavito u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, Luka Milunović se nije zadržao na pukom pabirčenju činjenica i usko teatrološkim opservacijama. Istorija pozorišta u njegovoj interpretaciji neodvojivi je segment društvenih i kulturnih zbivanja u Crnoj Gori naznačene epohe. Tako se priča o naglom razvoju pozorišnoga života u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX stoljeća očituje i kao priča o nastojanju da se ubrzanim koracima nadomjesti višestoljetno zaostajanje za kulturnim tekovinama civilizacije kojoj crnogorski prostor pripada ne samo geografski, već i istorijski. Kao malo koja knjiga u savremenoj kulturološkoj montenegristici monografija Luke Milunovića *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata* svojom izvornom utemeljenošću, hermeneutičkom zasnovanošću i prodornim pomjerenjem saznanjnih okvira naznačene problematike nameće se kao prvorazredni naučni i kulturni događaj.

UDK 75 Popović D.

Stručni rad

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

DIMITRIJE POPOVIĆ – *EROS, KRV I SVETOST*

(Dimitrije Popović – *Eros, krv i svetost (studije o tri biblijske žene – Juditi, Salomi i Mariji Magdaleni – u likovnoj umjetnosti od renesanse do danas)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017)

Dimitrije Popović (4. mart 1951, Cetinje), poznati crnogorski i evropski slikar, tokom godina plodnog likovnog, književnog i vajarskog stvaralaštva, predstavio se čitalačkoj publici zbirka eseja i priča *Veronikin rubac* (1996), *Smrt u slikarstvu* (2001), *Priče iz Arkadije* (2005), *Corpus Misticum* (2007), *Smrt Danila Kiša* (2011) i *Misterijum Luče mikrokozma* (2014).

Popović je istovremeno autor zapaženog književnog djela čiju osobenost predstavlja roman kao literarni žanr. Njegove romansijerske proze nose nazive *Raspeće strasti* (2008), *Blud i svetost* (2010), *Proces Kafkinog preobražaja ili kako se Gregor Samsa pretvorio u insekta* (2014) i *Ljubičasto ogleдалo* (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2015), koje je nagrađeno za najbolje djelo na Prvom međunarodnom sajmu knjiga. Slikar i pisac zadivljujuće erudicije inspirisan je snagom pisane riječi, što svjedoči i niz samostalnih priča nagrađenih na konkursima *Ranko Marinković*.¹

Naporedno, poput renesansnih umjetnika, realizovao je i nekoliko likovnih tematskih ciklusa kao što je *Misterium Luče mikrokozma*, izvajao skulpturu *U slavu Njegoševe misli*, oslikao slovne inicijale *Oktoiha*, paralelno ostvarivši i nekoliko multimedijalnih projekata. Od prve, najvažnije izložbe u Parizu 1978. godine, gdje je izlagao sa Salvadorom Dalijem, Viktorom Braunerom, Dadom Đurićem i drugima, pa do danas Popović je imao oko 70 samostalnih i oko 200 grupnih izložbi u raznim gradovima svijeta. Dobitnik je oko 30 nagrada i priznanja, ostvarenja mu se nalaze u eminentnim galerijama i muzejima, a o njegovom djelu do sada je objavljeno 13 monografija i snimljeno 15 dokumentarnih filmova.

¹ Priča Dimitrija Popovića *Porodaj* (2010) nagrađena je trećom nagradom na konkursu za kratku priču „Ranko Marinković“, dok su priče *Orhideja* (2012) i *Omča* (2013) nagrađene drugom nagradom „Ranko Marinković“, Večernji list – Zagreb.

Godine 1982. izlagao je sa Salvadorom Dalijem i drugim velikim savremenim slikarima. U godini jubileja, dvije hiljade godina hrišćanstva, izlaže u Rimu ciklus *Corpus Mysticum* u *Sant Andrea al Quirinale*, *Santa Maria del Popolo – l'Agostiniana arte sacra contemporanea* i u *Pantheonu*. Jedan je od 15 umjetnika, likovnih kritičara i filozofa koji su pozvani da odgovore na *Pismo Pape umjetnicima* (odgovori su objavljeni u knjizi *Umjetnici odgovaraju papi Ivanu Pavlu II, Sri spa*, Milano, 2003).

Film o Dimitriju Popoviću – *Preludijum za snajper*, reditelja, izvršnog producenta i scenariste Danila Marunovića, realizovan je u produkciji Info biroa iz Podgorice. Na projektu je radila multinacionalna ekipa iz Hrvatske, Srbije i Crne Gore, a film je sniman u Parizu, Zagrebu i na Cetinju. Na pitanje šta ga je inspirisalo da snimi dokumentarni film o Popoviću, Marunović je odgovorio:

„Ne treba vam posebna inspiracija da se odlučite na snimanje filma o čovjeku takve lične i profesionalne ostvarenosti. Govorimo o jednoj imponantnoj biografiji, od izložbe sa Salvadorom Dalijem do činjenice da su poštovaoci njegovog rada kroz decenije bile neke od najvećih ikona našeg vremena, od pape Jovana Pavla Drugog, preko Pirsra Brosnana do Džonija Depa. Ali, ipak je ta odluka mnogo intimnija. Za mene Popovićeve radovi od ranog djetinjstva predstavljaju ulazak „na velika vrata“ u svijet umjetnosti. Ja sam preko njegovih ciklusa zavolio slikarstvo i istoriju umjetnosti, a dijelom su odgovorni i za moj profesionalni izbor“.²

Film *Preludijum za snajper* prvi put je prikazan u okviru pratećeg programa festivala u Veneciji, a njegova premijera održana je u Crnogorskom narodnom pozorištu 2015. godine. Naredne godine izabran je za takmičarski dio *Arpa Internation Film Festivala*, jednog od najstarijih festivala u Holivudu.

Zanimljiva je Popovićeve optika kroz koju posmatra fenomene savremenog svijeta, koja je poput snajpera nepogrešiva i precizna, nekada i zastrašujuća. Centralni motiv u filmu predstavlja koncept *Pjesma bez riječi*, u okviru kojeg klavir i snajper stoje u bizarnoj simbiozi, označavajući dualitet ljudske prirode kroz stvaralaštvo i destrukciju.

Popović je odabrao još od prvih dodira sa slikarskim platnom velike i vječite teme kao što su eros, tanatos, zlo, dobro, ljubav, stradanje, ljepota, postajući jedan od predstavnika modernog simbolizma. Iste ove motive na drugačiji način obradio je i predstavio u monografiji *Eros, krv i svetost*, koju je 2017. godine publikovao Zavod za udžbenike i nastavna sredstva iz Podgorice. Knjiga je izdata u okviru biblioteke „Kalion“, urednica izdanja bila je Maja Malbaški, a grafičko oblikovanje izvršila je Slađana Bajić-Bogdanović.

---

² Intervju: *Danilo Marunović – „Preludijum za snajper“*, razgovarala Danijela Đokić, *Gracija*, br. 53; 15. 5. 2015, str. 12.

Na promociji ovog djela, održanoj 5. decembra u Biblioteci „Radosav Ljumović“ u okviru manifestacije „Decembarska umjetnička scena“ govorili su Nela Savković – sekretarka za kulturu i sport grada Podgorice, Pavle Goranović – direktor Zavoda za užbenike i nastavna sredstva, urednica Maja Malbaški, pjesnik Ljubeta Labović i autor.

„Dimitrije s neotuđivim pravom kazuje smisao svog izbora i njegovu inspirativnost“, u predgovoru ovoj knjizi istakao je Mladen Lompar. „Sijamsku povezanost Judite koja sladostrasno zavlaci prste u meku potkožicu Holofernog vrata i primiče se, izdisajnom strašću, poluotvorenim očima žrtve, ima samo njegova Judita, koja i sama prolazi mračni put od heroja do žrtve. Igram slučaja, bio sam često u Dimitrijevom društvu dok je nastajala njegova Judita s Petrom Vrkljan i Saloma sa Severinom, isto kao što sam bio svjedok njegovih konceptualnih radova iz sedamdesetih godina prošloga vijeka, s kostima i gorskim ružama iz naše Arkadije. Bio je fokusiran, kao i uvijek, na stvaranje svojih djela. I tajnovit, ponekad uz svoje modele, kao u nekom pribežištu. Zato imam posebno poštovanje za konac njegovog teorijskog djela kao još jednu izuzetnost velikog crnogorskog stvaraoča“.³

Naslov i podnaslov monografije odnose se na tri mitske žene: Juditu, Salomu i Mariju Magdalenu. Ove biblijske junakinje istovremeno čine pojedinačne motive Popovićevih slikarskih ciklusa. Svaka od njih posjeduje specifičan karakter, budući da je riječ o samosvjesnim i inteligentnim ženama čije sudbine zaokupljaju stvaraočevu pažnju.

„Kompleksnost njihovih ličnosti bila je i ostala predmetom zanimanja mnogih umjetnika, književnika i muzičara, a posebno slikara i skulptora“, u kratkom uvodu istakao je pisac. „Erotizam, krv i svetost javljaju se kao simboli njihove intrigantne personalnosti. Svaka od ove tri žene bila je na svoj način samosvjesna i zavodljiva, današnjim rječnikom kazano – fatalna žena. Likovne kompozicije o kojima će biti riječi izbor su onih ostvarenja koja su me posebno zanimala i koja, malroovski rečeno, čine zbirku umjetničkih djela mog *imaginarnog muzeja*“.⁴

U nastavku teksta Popović ističe da ga je Judita zanimala kao hebrejska heroina koja je svjesna vlastite ljepote kao moćnog oružja. Ona zavodi asirskog vojskovođu Holoferna, neprijatelja njenog naroda i nakon ljubavnog odnosa pod šatorom – odsijeca mu glavu njegovim mačem. U biblijskoj priči postoji zanimljiva psihološka nijansa koja autora posebno intrigira. Judita je lijepa udovica koja u Holofernu nalazi ponovo probuđen eros, afirmaciju za-

³ Mladen Lompar: *Eros, krv i svetost nove izuzetnosti*, predgovor monografiji Dimitrija Popovića: *Eros, krv i svetost*, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017, str. 6.

⁴ Dimitrije Popović: autorski uvod monografiji *Eros, krv i svetost*, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017, str. 11.

tomljenog ženstva. Tako hebrejska heroina postaje žrtva vlastitog čina jer je Holofernova glava istovremeno njen trofej i njena mora.

Preko analiza različitih slikara koji su Juditu dočaravali, svaki ističući na njoj ono što je za njegovu stvaralačku percepciju bilo najvažnije, od Sandra Botičelija, Mikelandela Buonarotija, Kristofana Alorija i Karavađa do Klimta, Fransisa Grubera i Fransisa Pikabija, autor je dočarao likovnu predstavu ove junakinje u svoj njenoj raskoši i raznovrsnosti.

U ovom bogatom umjetničkom arsenalu pažnju plijeni *Judita II* austrijskog slikara Gustava Klimta, izložena u Galeriji moderne umjetnosti u Veneciji, naslikana specifičnim „zlatnim“ bojama koje karakterišu stil ovog prestižnog umjetnika.

Posmatrano u kontekstu kulturne klime, nijedno vrijeme nije bilo pogodnije za motive u kojima se ogledao uticaj erosa i tanatosa, kao što je to bilo s kraja XIX i početka XX vijeka. Beč je predstavljao sredinu u kojoj je našao plodno tlo novi pokret nazvan *secesija*, odnosno *art nouveau*. U Klimtovo umjetnosti odražena je raskoš buržoaskog društva, kao i mračna strana života koja upućuje na simboliku nesvjesnog. Frojdov raskošni svijet snova kompatibilan je sa simbolikom likova žena izraženih na platnima ovog slikara, među kojima vrhuni upravo Judita. Klimt je do te mjere bio zaokupljen erotizmom da je nakon skandala koje su izazvale njegove slike poput „Gole istine“ – optužen za pornografiju. Biblijska junakinja osavremenjena je u liku stvarne žene jer je očigledno umjetnik naslikao lice koje je sretao u visokim mondenskim krugovima.

„Klimtova Judita je žena markantnog profila, s naglašeno izraženim jagodicama, poluspuštenih očnih kapaka, nadsvođenim dugim crnim obrvama“, Popović daje precizan opis portreta. „Doima se pomalo iscrpljenom u svojoj „bolnoj ljepoti“. Usta crvenih usana, danucijeovski kazano kao „bolni cvijet“ – tek su toliko otvorena da se uoči bjelina zuba, zatim crni mladež u blizini lijeve obrve. Sve te pojedinosti dekadentnog lica svijetle puti, uokvirenog gustom kosom, izražavaju ženu snažne senzualnosti. Obnažene grudi su dovoljno sugestivan i efektan detalj da direktno upute u erotski karakter motiva“.⁵

Među ostalim likovnim predstavama Judite takođe se po neobičnosti i zanimljivosti mogu izdvojiti ona italijanskog slikara s kraja XVI i početka XVII stoljeća Mikelandela Merizija – Karavađa, koji je nadimak dobio po mjestu rođenja. Njegova Judita izložena je u Nacionalnoj galeriji antičke umjetnosti u Rimu, dok je Mikelandelova slika *Judita i Holoferno* izložena u Sikstinskoj kapeli u Vatikanu.

---

⁵ Dimitrije Popović: *Gustav Klimt* (1862–1918), u monografiji istoimenog autora: *Eros, krv i svetost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017, str. 64.

Saloma je zanosna plesačica koja kao nagradu za očaravajući ples traži od očuha, kralja Heroda, odsječenu glavu Ivana Krstitelja. Taj okrutni čin osvete (po verziji Oskara Vajlda) posljedica je Krstiteljeve neuzvrćene ljubavi prema Salomi. Njen poljubac u prorokova mrtva usta pun je jezive čulnosti.

Prvi rad koji Popović analizira je *Saloma* italijanskog renesansnog slikara Sebastijana Del Pjomba. Njegovo pravo ime bilo je Sebastijano Luciani, a nadimak Del Pjombo je dobio zbog titule čuvara olovnog pečata u papskoj kancelariji jer je u vrijeme boravka u Rimu radio sa Rafaelom. Od rimskog majstora usvojio je ljepotu linije, pa žene na njegovim platnima posjeduju antički ideal putenosti, koji je u Rafaelovim radovima doveden do savršenstva. Za razliku od spomenute slike izložene u Nacionalnoj galeriji u Londonu čiji je izraz lica ozbiljan, *Saloma* Ticijana Večelija, nastala u Rimu sredinom XVI vijeka, djeluje mnogo osjećajnije i prefinjenije.

Na Karavađovoj slici – *Saloma sa glavom Ivana Krstitelja*, izloženoj u Nacionalnoj galeriji u Londonu, dominira mračna atmosfera s motivom iz *Novog zavjeta*. Umjetnik je naslikao Krstiteljevu posječenu glavu koju dželat polaže na srebrni poslužavnik u Salominim rukama.

Na slici Gistava Moroa *Priviđenje* s kraja XIX stoljeća, koja se nalazi u privatnom muzeju u Los Anđelesu, kao što i njen naziv upućuje – oslikano je junakinjino priviđenje, koje živopisnošću i kvalitetom rada prevazilazi sve dotadašnje slikarske prizore ove inspirativne apokrifne priče. Krvnik koji drži krvavi mač je sličan karijati, dok kralj Herod zamišljen sjedi na prijestolu. Kompletan prizor na ovoj čudesnoj slici je podređen liku poluobnažene Salome u vizantijskom ruhu, koja elegantnim pokretom ruke pokazuje na odrubljenu Krstiteljevu glavu.

Englez Obri Bredslī (XIX vijek) sa radom u crno-bijeloj boji posljednji je u motivskom nizu eksponiranih umjetnika. Negova *Saloma*, slikana u japanskom stilu odiše dekadentnim rafinmanom – namrštenih obrva i zlobnog izraza, odaje utisak lika kojim preovlađuje osjećanje mržnje i osvete.

Marija Magdalena je posebno zanimljiv lik i velika Popovićeva inspiracija. Ljepotica iz Magdale, gradića na obali Galilejskog mora, koja je zbog razuzdanog života bila proglašena prostitutkom je žena kojoj je Hrist oprostio grijeh. Kao pokajnica postala je istinska Isusova sljedbenica i svjedok Mesijinog uskrsnuća.

Ovaj lik je popularan do te mjere da je „izazvao“ i pojavu brojnih beletrističkih ostvarenja, od knjige *Gnostička jevanđelja* Elen Pejgels do *Sveta krv – sveti gral* Majkla Bedženta i *Da Vinčijev kod* Dena Brauna, koji je postigao toliki uspjeh da je rezultirao objavljivanjem rukopisa *Dekodirani kod* Emi Vellborn. Da su Hrist i Marija imali kćerku Saru pitanje je otvoreno za hrišćanski vjernički svijet. Po jednom predanju, Marija je kao Isusova sljedbenica bila

prognana iz Palestne – u dotrajalom čamcu otisnuta je i prepuštena ćudima mora zajedno sa sestrom Martom i bratom Lazarom.

Jedno od najimpresivnijih viđenja ove junakinje nalazimo u drvenoj skulpturi Donata di Nikola zvanog Donatello iz XV vijeka, izloženom u muzeju Opera del Duomo u Firenci. Ovaj umjetnik na autentičan i dirljiv način izražava duhovnu snagu i unutrašnje biće svojih kipova. Njegova Magdalena prikazana je kao očajna žena koja moli za oprostaj, a ne kao preobraćena bludnica koja postaje svetica. Drugačiju predstavu nazvanu *Magdalena pokajnica* naslikao je Venecijanac Ticijan, koji je prikazao putenu i mladu ženu obnaženih grudi.

Jedan od rijetkih primjera koji prikazuje Magdalenu kako sebe kažnjava bičevanjem, čini slika Bolonjca Đovanija Frančeska Barbierija, poznatog po imenu Gverčino (Guercino). Njegov barokni stil ogleda se u prefinjenom koloritu i smislu za efekte svijetlih i tamnih tonaliteta. Magdalena je naslikana kao punija žena koja golotinju zaklanja svilenom tkaninom. Raspeće i otvorena knjiga predstavljaju njen žrtveni oltar, pa ona poput prethodne izložene u ovoj monografiji – ne zrači erotizmom već pokajanjem.

Jedna od najtajanstvenijih ovdje izloženih reprodukcija jeste ona koju je naslikao francuski barokni slikar Žorž de la Tur. Lijep je detalj njenog otkrivenog ramena preko kojeg je prebaćena gusta crna kosa. Ova slika, na kojoj je junakinja prikazana u podmaklom stepenu trudnoće, nalazi su u muzeju Luvr u Parizu. Karavađova slika *Marija Magdalena u ekstazi* nalazi se u Muzeju moderne umjetnosti u Marseju i na njoj detalj otkrivenog ramena djeluje izazivački u svojoj zavodljivosti.

Rad španskog slikara sa kraja XVI i početka XVII vijeka El Greka – *Magdalena pokajnica*, izložen u Muzeju lijepih umjetnosti u Budimpešti oslikan je sa obiljem religijskih motiva, dok je potpuno nagu Magdalenu, izloženu u Galeriji moderne umjetnosti u Milanu, naslikao Frančesko Ajez, italijanski neoklasicista.

Apstraktni crtež Pabla Pikasa i slika Renata Gutuza iz XX stoljeća pod istim naslovom – *Raspeće*, prikazuju Magdalenu i razapetog Hrista, dok su djela engleskog slikara Frensis Bejkona i čuvenog neorealiste Salvadora Dalija ostvareni putem simboličnih naznaka.

Impresivni skulptorski radovi istaknuti pri kraju monografije su *Hrist i Marija Magdalena* Ogista Rodena (Rodenov muzej u Parizu) i jedan od najljepših radova – *Magdalena pokajnica* italijanskog neoklasicističkog kipara Antonia Kanove, koji je živio u drugoj polovini XVIII i početkom XIX vijeka, izložen u Ermitažu u Petrogradu. Umjetnikov smisao za prefinjenu ljepotu doveden je do vrhunca izazovne ljupkosti – istovremeno pomiješane sa erosom i nevinošću.

Monografija *Eros, krv i svetost* predstavlja tvorevinu autora koji svoje djelo realizuje kroz više „stvaralačkih snajpera“, odnosno vidova umjetnosti – likovnog, skulptorskog, književnog, fotografskog i filmskog. Sposobnost multižanrovskom i umjetničkoistorijskom pristupu Popović je u ovom djelu usavršio.

Sigurnom rukom on nas vodi kroz vjekove i stilove, eksponirajući se kao sjajan tumač i interpretator likovne umjetnosti, izvodeći precizna zapažanja i duboke zaključke. Krajnje jasan i jednostavan način izražavanja njegovu knjigu čini dostupnom najširoj čitalačkoj publici.

Od prve slike Sandra Botičelija – *Juditin povratak u Betuliju*, izložene u čuvenoj galeriji Uffizi u Firenci do posljednjeg rada – modernog crteža *Studija za Juditu* Dimitrija Popovića koji se nalazi u privatnom vlasništvu u Padovi, ova knjiga odiše jedinstvenom harmonijom motiva tri junakinje, date u raskošnim umjetničkim modifikacijama i transformacijama, osobnih doživljaja i intimnih umjetničkih predstava.

Monografija *Eros, krv i svetost* nije djelo koje se u kontinuitetu poput romana čita od prve do posljednje stranice. Ovo je literarna i likovna dragocjenost koju je preporučljivo imati u biblioteci poklonika lijepo riječi i slikarstva, kojoj se dugo godina, pa čak i decenija mogu sa zadovoljstvom vraćati i podsjećati se svega što označava esenciju svjetske umjetničke riznice.

UDK 811.163.4(497.16)

Stručni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku

mlukic@ffos.hr

MILORAD NIKČEVIĆ, *CRNOGORSKE FILOLOŠKE STUDIJE – STATUS I RECEPCIJA*, FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST, CETINJE, 2017, 475 STR.

Crnogorskim standardnim jezikom ispisana, naslovljena knjiga okuplja tekstove akademika Milorada Nikčevića nastale od trenutka njegova službenoga umirovljenja 2011. godine do danas. Riječ je o „prigodničarskim“ tekstovima izraslima u znanstvene ili stručne studije, ispisanim u povodu obilježavanja značajnih obljetnica pojedinih književnih autora iz crnogorske kulturne prošlosti i sadašnjosti. Teme koje se izlažu moguće je pratiti kroz tri tematske cjeline što okupljaju 22 rada. U prvu (*Crnogorske studije*) ulazi sedam autorovih znanstvenih ili stručnih radova kontekstualiziranih mediteranskim civilizacijskim prostorom, dok u drugim dvama dijelovima kroz petnaest tekstova pratimo recepcijske odjeke znanstvenoga opusa ne samo radova već i međunarodnih projekata akademika Nikčevića, koji povezuju crnogorsku i hrvatsku kulturnu i književnojezičnu povijest, ispisane perom hrvatskih, crnogorskih i makedonskih znanstvenika različitih generacija (A. Radoman, A. Čirgić, M. Lukić, K. Pižurica, R. Rotković, N. Radičevski, J. Sabljčić, A. Bežen, T. Varga-Oswald, A. Bede, E. Mandić). Takva metodologija knjige olakšava svima onima koji pišu ili će pisati sintetske studije o djelu akademika Nikčevića jer na istome mjestu okuplja autorove tekstove, i one pisane iz kritičarsko-recipientne pozicije, definirajući na određeni način njegovo mjesto kao istraživača u okviru dvaju korpusa, kao montenegrista i kroatista, odmjeravajući njegove dosege i zasluge na širokom polju filološko-kulturološkom. Širok je i raznovrstan raspon tema kojima se akademik Nikčević pozabavio u knjizi *Crnogorske studije*, počevši s crnogorskim srednjovjekovljem i vezama koje iz tog razdoblja postoje s makedonskom (*Crnogorsko-makedonske spona u svjetlosti Vladimira Dukljanskog*), ali i hrvatskom kulturom i protežu se do suvremenosti (*Kulturnoistorijski mozaik veza i suodnosa crnogorske i hrvatske kulture*); potom se djelo jednoga od najvećih crnogorskih pisaca i vladika svih vremena – Petra II Petrovića-Njegoša razmatra u hrvatskome političkom i kulturnom kontekstu, a u povodu 200-obljetnice rođenja toga crnogorsko-

ga pjesničkog univerzuma, koja je svečano obilježena 2013. godine velikim znanstvenim skupom u Zagrebu. Posebna je pozornost u knjizi posvećena i crnogorskoj književnoj suvremenosti; ovdje je riječ o crnogorskom piscu Dušanu S. Đukiću koji svojom poetikom povezuje neorealizam i modernu, potom o proučavanjima crnogorskoga znanstvenog i književnog barda Radoslava Rotkovića koja se odnose na djela Stefana Mitrova Ljubiše. Onaj tko poznaje knjige akademika Nikčevića, znade da se on u svojim radovima često vraća Stefanu Mitrovu Ljubiši. Tolika njegova posvećenost tome crnogorskom klasičnom pripovjedaču 19. stoljeća ni malo ne čudi ako se znade da je još svoju magistarsku radnju *Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – uticaji i paralele*, obranjenu na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu 1967, posvetio upravo tom piscu. Ne čudi stoga ni to što Ljubišu kao klasika sada promatra kroz dvostruko očište – što za njegovom poetikom traga na nov način. Uspostavljena metodologija omogućuje mu da ujedno progovori i o najvećem crnogorskom znalcu Stefana Mitrova Ljubiše i njegovu maestralnom djelu, pokojnom akademiku Radoslavu Rotkoviću, i samom klasiku crnogorske književne i znanstvene misli. U ovome dijelu knjige nalaze se još studije o Miloradu Stojoviću i njegovu književno-kritičkom radu te Novaku Kilibardi kao (živućem) povjesničaru usmene crnogorske književnosti. I ovaj put metoda akademika Nikčevića je analitičko-interpretacijska, komparativna i književno-povijesna, usmjerena na pokazivanje i znanstveno dokazivanje kontinuiteta crnogorske književnosti od ranoga srednjovjekovlja do naših dana – kontekstualizirane najprije u mediteranski kulturni krug, a preko njega u cjelinu europske književnosti. Nepozitivistički je pristup pojedinim autorima i njihovu opusu produbljen interpretacijom i umjetničkom ocjenom tekstova. U njegovim se tekstovima pomno povezuju dimenzije prostornosti, autorstva i stila u ocjene koje nadilaze događajnicu i opterećnost kronologijom sustava, a u svom nadilaženju uspijevaju ostvariti kontekstualizaciju crnogorske književne riječi u svjetskoj, potvrđujući međuovisnost dimenzija nacionalnoga i univerzalnoga.

Iako je već šestu godinu umirovljenikom, akademika Nikčevića nije napustila stvaralačka snaga niti je presušilo nadahnuće dvjema njegovim domovinama i njihovim kulturama – crnogorskom i hrvatskom, što dokazuje i ova knjiga.

UDK 821.163.4.09

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

vblazevic1@ffos.hr

ZNANSTVENA ISTRAŽIVANJA MEĐUNACIONALNIH I KULTURALNIH VEZA

Akademik Milorad Nikčević, *Metodičke i metodološke književno-problemske studije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017.

Književni povjesničar i teoretičar, sveučilišni profesor i akademik Milorad Nikčević, u skladu sa svojom (primarnom) znanstveno-nastavnom vokacijom, ponovno je radne napore uložio u metodičko-metodološke književno-problemske studije ispunivši njima sadržaj – druge po redu – autorske knjige iz 2017. godine. Podsjetimo, riječ je o uglednome znanstveniku i sveučilišnome profesoru koji je od 1986. do 2011. na osječkome (Pedagoškom) Filozofskom fakultetu predavao kolegije Metodika jezika i književnosti, Metodologija znanstvenog rada i Metodika nastave književnosti. U okvirima matične ustanove, ali i daleko izvan njih, upamćen je kao jedan od utemeljitelja Katedre za metodike i metodologiju znanstveno-istraživačkoga rada nastave jezika i književnosti. Ti su podaci iz autorove profesionalne biografije sukladni sa zamjedbama i priznanjima znanstvene kritike koja je među četiri temeljna područja Nikčevićeva rada uvrstila metodologiju znanstvenoga rada i metodiku jezika i književnosti, uz književnopovijesna, književnoteorijska i jezikoslovna istraživanja, istraživanja međunacionalnih i kulturnih veza te političkih zbivanja, napose među narodima i zemljama jugoistočne Europe.

Upoznajmo se stoga sa strukturom i sadržajem najnovijega izdanja akademika Nikčevića iz niza naslova ukorijenjenih u poredbeni metodičko-metodološka književna istraživanja. Impresum knjige odaje kako se u ulozi izdavača našao Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Podgorici (s glavnom urednicom Anom Lj. Bojović), a među recenzentima knjige ugledni su kroatisti i montenegristi – akademik Stjepan Damjanović, prof. dr sc. Vlado Pandžić i mladi magistar Ethem Mandić. Upoznajući ponajprije crnogorsku i hrvatsku odgojno-obrazovnu, pedagošku javnost s novim i drukčijim mogućnostima interpretacije i nastavne obrade kanonskih književnih djela, tzv. kurikularnih književnih temelja i uporišta odgojno-obrazovnoga sustava u okomici, autor

je sadržaj knjige podijelio u tri zaokružene cjeline: problemsko-teorijske ekspoziције, problemsko-interpretativne ekspoziције, problemsko-estetičke ekspoziције. Svaka od njih okuplja nekoliko srodnih metodološko-metodičkih studija, posvećenih ponajprije problemskoj nastavi kao dugogodišnjoj istraživačkoj preokupaciji Milorada Nikčevića. Usto, knjiga je opremljena jezgrovitim i obavijesnim predgovorom autora, a u odjavi donosi recenzentske inserte i bilješku o autoru koju je usustavio doc. dr sc. Jakov Sabljčić. U tijelo su teksta uvrštene prethodno objavljene, ali sadržajno i strukturno iznovljene studije koje nastavu književnosti sagledavaju kroz vrijeme, praksu, suvremenu filološku i metodičko-didaktičku znanost, mogućnosti recipijenta, odnosno kompetencije ključnih figura u odgojno-obrazovnome procesu (učenci, studenti, nastavnici, učitelji, profesori). Baveći se književnim djelima, autorima i kulturnopovijesnim pojavama važnima jednako za hrvatsku i crnogorsku nastavnu praksu, metodičko-metodološke znanstvene discipline i poddiscipline te, dakako, povijest i teoriju (hrvatske, crnogorske, svjetske) književnosti, akademik Nikčević uspijeva obraniti naslov najuspješnijega komparatista s naših prostora koji ima posve jedinstvenu misiju – rasvijetliti naša civilizacijska vrela pa u skladu s njima graditi mostove prijateljstva među narodima. U prilog mostovima, među ostalima, govore i jezici ovoga izdanja, kažem jezici jer u pitanju nije jedan, nego su uz polazišni crnogorski i hrvatski književni jezik u studije uvršteni obavijesni i funkcionalni sažeci radova na stranim jezicima – engleskome, njemačkome, mađarskome. Nikčevićeva knjiga postat će, u to nema sumnje, često listanim nastavnim priručnikom i polazišnom literaturom studenata na završnim godinama filoloških studija nastavnoga smjera, ali i štivo koje pruža užitek čitanja, uz pregršt novih književno-kulturnih obavijesti koje posreduje stručnjacima jednako kao i zainteresiranim laicima. Budući magistri edukacije, primjerice, u prvoj će cjelini knjige čitati o mogućnostima i izazovima problemske nastave, o razlikama u funkciji primarnoga književnolumjetničkog teksta i korespondirajućeg metateksta (iz književne kritike ili esejistike), i to na primjeru novele Vjenceslava Novaka *Iz velegradskog podzemlja* te suda koji je o književniku i zadanome djelu iznio Antun Barac ili na primjeru Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića* i književne kritike, ponovno iz pera Antuna Barca. Hrvatski ilirizam, crnogorski i svjetski romantizam za autora su beletrističko vrelo iz kojega uspješno crpi predloške za didaktičku praksu – od sustava školske interpretacije do problemske nastave književnosti, što potvrđuju studije o *Gorskome vijencu* Petra II Petrovića-Njegoša, već spomenutome Mažuranićevu epu o Smail-agi Čengiću ili epskoj pjesmi *Hodočašće Childea Harolda* engleskoga romantičara Georgea Gordona Byrona. Središnji dio knjige, prema riječima recenzenata, donosi posebno zanimljive i inovativne rasprave problemsko-interpretativnoga tipa,

a njima je Nikčević dospio obuhvatiti autore i književne predloške važne za razumijevanje naših jezičnih, književnih i kulturnih konteksta, koji su – usprkos tomu – malo ili nimalo zastupljeni u osnovnoškolskim, srednjoškolskim pa i visokoškolskim nastavnim programima i planovima. Nikčević nam stoga predaje ključ za ulazak u ekspresivno-interpretativni svijet Matoševe *More*, poput Vergilija vodi nas kroz poeziju Augustina (Tina) Ujevića, upoznaje nas s mogućnostima interpretacije revolucionarnih poema – *Jame* I. G. Kovačića, *Tifusara* J. Kaštelana, *Stojanke majke Knežopoljke* Skendera Kulenovića. Jednostavno rečeno, okupira nas primarnim umjetničkim (književnim) sadržajem, njegovim odjecima u književnoj znanosti i životom u nastavnoj praksi. Nadalje, treći nas dio knjige, sukladno logici vremenskoga pravca, suočava s interpretacijom stilskoga pluralizma *fin-de-siècle-a* (konac stoljeća, moderna) i modernizma, nudeći nam mogućnost metodičke obrade futurizma kao poetskoga pravca – od Marinettijeva manifesta do oglednoga autora ruskoga futurizma Vladimira Vladimiroviča Majakovskoga i dr., upoznajući nas s pripovjednim i romanesknim strukturama Vladana Desnice, koje autor predstavlja kao terapijske umjetničke proizvode (*Proljeća Ivana Galeba*). Naposljetku, dovodeći čitatelja do *velikih vrata* avangardne drame, prisiljavajući ga na *čekanje s Didijem i Gogom* (Samuel Beckett, *U očekivanju Godota*), na konzumiranje prizora koji *usisavaju, žderu i rastvaraju svu povijest i sva značenja* – autor otvara riznicu strategija, metoda, postupaka i sredstava za prepoznavanje i tumačenje trivijalizirane, tragične, oksimoronski *lucidne pa apsurdne* prirode čovjeka i čovječanstva 20. stoljeća.

Neka vas ova šetnja kroz poglavlja i teme Nikčevićevih *metodičko-metodoloških književno-problemskih studija* potakne da (si) knjigu podarite, da ju konzumirate (proučite) pa s njezinim porukama uskladite svoj intelektualni i duhovni habitus te postanete – pridružujući se misiji Milorada Nikčevića – graditelji mostova i iscjelitelji svijeta.

Stručni rad

Džon RODŽERS (Podgorica)

johnrogers@t-com.me

**CRNOGORSKO-ENGLLESKI/
ENGLLESKO-CRNOGORSKI FUDBALSKI RJEČNIK**

This Montenegrin-English/English-Montenegrin football dictionary (ISBN 978-9940-709-02-0) was compiled by Milovan Djukanović and published by the Football Association of Montenegro (FAM) in 2016.

Mr Djukanović is not only the Head of the International Department of the FAM, but he also has a solid background in Linguistics: he is a graduate in English Language and Literature from the Faculty of Philosophy at Nikšić, as well as a certified court interpreter.

With his multi-level knowledge of Linguistics and football, his passion for the game and his considerable experience of teaching and interpreting, it is no wonder that he was able to compile such an innovative and high quality dictionary. To have produced single-handedly such a pioneering work over a period of five years is somehow reminiscent of Dr Johnson's accomplishment in another part of Europe over 250 years ago.

The dictionary counts over 5,500 entries and is lavishly illustrated in colour throughout its 180 pages. It is a specialised dictionary, though strictly speaking not a technical one, as the entries do not cover only the specific terms relating to the rules of the game and those necessary to describe accurately the events on the field of play during a fixture. Indeed, also covered are areas such as training, sports injuries, football management and the football industry. The entries have clearly been compiled with a broad audience in mind: the players themselves, of course, but also trainers, referees, managers, medics, sports commentators and football fans. The author's aim is to provide all those involved in the game with the vocabulary they need to communicate effectively in speaking and in writing, as well as when reading and listening.

One of the most useful features of this dictionary is its treatment of collocations, i.e. the way some words are often used together to produce natural-sounding speech and writing. For example, knowing the English word *effort* on its own is of little value if you do not know that we say *make an effort*, and not **do an effort*. Similarly, while in Montenegrin one can speak of *jaka kiša* and *jak vjetar*, in English one speaks of *heavy rain* and *strong wind*, not **strong rain* or **heavy wind*.

A knowledge of these frequent word combinations is essential if we want to express ourselves clearly, naturally and more effectively.

In this dictionary, if you look up the word *skinuti*, you will find the collocations *skinuti dres* and *skinuti kaznu* with their respective English translations *take off one's shirt* and *revoke a sanction*. Under *foot*, you will find *foot of the table* (*dno tabele*) and *foot skills* (*nožne vještine*). The entry for *team* counts 21 collocations, while the one for *udarac* counts no fewer than 25. Such information is absolutely invaluable.

However, a future edition of the dictionary would greatly benefit from a more consistent organisation of the collocations and of all the headwords more generally. For example, while it is useful to have one entry for *catch* used as a verb and another one for *catch* used as a noun, one wonders why the verb and the noun *challenge* are a single entry.

Likewise, if someone had to look up the word *breakthrough*, they might not expect to find it under *break* (again, a single entry for the verb and the noun), let alone to have to go through ten bullet points in order to find it.

Inevitably, there are other areas where improvements can be made. For example, although the majority of users are not likely to be linguists or language students, many would probably welcome information about pronunciation using the International Phonetic Alphabet, as well as information about parts of speech and example sentences from authentic texts.

As regards the illustrations, their value would be greatly enhanced if they had captions, as their relevance to the surrounding headwords will not be immediately obvious to all users.

It is also recommended that all galley proofs should be more rigorously checked before printing, as unfortunately typos abound in this first edition.

All in all, this specialised dictionary will be of great practical use to speakers of Montenegrin in particular who wish to increase their football vocabulary in order to communicate more effectively, whether it be because they are involved in football in one way or another, or because they are simply lovers of the beautiful game.

It is to be hoped that the FMA and other stakeholders will realise how much potential this pioneering dictionary has and will support a new edition in due course. A dictionary is always a work in progress because languages never stop evolving. Both Montenegrin and English are living languages, and both have a vibrant lexis: old words acquire new meanings, new words and phrases are coined, while some other words fall into disuse. As the author himself humbly acknowledges in his foreword, a future, augmented edition should reflect those changes.

It is also realistic to say that a dictionary app for both Android and iOS

is likely to be even more successful than a print version, and this too should be borne in mind.

Finally, as teamwork is essential to both football and lexicography, one could also realistically imagine Montenegro taking the lead in an international publishing venture involving several countries where South Slavic languages are spoken. Milovan Djukanović's work would be the ideal foundation on which to set up a multi-national project of this kind.

UDK 811.163.4'28(497.6)

Stručni rad

Haris ĆATOVIĆ (Sarajevo)

Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu

***BOSANSKOHERCEGOVAČKI
DIJALEKTOLOŠKI ZBORNIK XI***

Prvi rad „Govor zeničkih Muslimana starosjedilaca“ monografskog je karaktera, koja je u dijalektološkoj nauci vrlo značajna jer doprinosi detaljnijem opisu jezičkog sistema lokalnih govora, a samim tim i daje jasniju sliku o govornim specifičnostima dijalekta kojem pripada opisani govor. Monografski pristup u opisu lokalnog govora, svodi se na opis njegovih glavnih strukturnih osobenosti, a zasniva se na diferencijalnom pristupu, odnosno naglašavanju razlika u odnosu na susjedne dijalekte, govorne tipove, govore pa i na književni jezik. Stoga monografski pristup u dijalektološkoj nauci jedan je od najefikasnijih metoda istraživanja, zahvaljujući kojem se mogu dobiti važne informacije o razvoju određenog govora, s obzirom na funkcioniranje njegovih jezičkih osobenosti u određenom dijalekatskom sistemu čiji je on dio. To je ujedno i razlog zašto monografski pristup u ispitivanju lokalnih govora dobija svoj puni značaj. Rad „Govor zeničkih Muslimana starosjedilaca“, autora Muhameda Arnauta, u tom smislu, predstavlja vrijedan doprinos dijalektologiji bosanskog jezika, jer daje iscrpan opis lokalnog jezika, govora starosjedilaca Muslimana u Zenici, gdje uključujući primjenu odgovarajućih metoda obrađuje dijalekatski jezički materijal i zahvaljujući tome ostavlja pisano svjedočanstvo o autentičnom govoru Zeničana. Važnost ovog rada leži i u činjenici da dijalektološka nauka nije stizala na prostore Zenice, osim što su pojedine studije obrađivale pojedine govorne regije ili lokalne govore u susjedstvu. S obzirom na široki raspon monografskog pristupa u istraživanju zeničkog govora, autor na samom početku svoga rada daje važne etnografske i kulturološke podatke, geografski položaj i historiju, a s obzirom na te činjenice razmatra i društvenu diferencijaciju i prilike u Zenici. Suštinu rada čini iscrpan fonetski, morfološki i sintaksički opis govora Zenice.

U okviru fonetsko-fonološkog nivoa analize, opisane su njegove sistemske karakteristike zeničkog govora u odnosu na relevantne činjenice tadašnjeg standardnog jezika, te u nekim slučajevima i u odnosu na druge bosansko-hercegovačke govore. Fonemski sastav i njegove karakteristike posmatraju se kroz opis sistema samoglasnika i suglasnika pri čemu se identificiraju i

opisuju najupečatljivije karakteristike govora zeničkih Muslimana, glasovne podudarnosti između zeničkog govora i standardnog jezika, ali i njihov status u odnosu na druge bosanskohercegovačke govore. Na osnovu prikazanih rezultata dobijena je općenita slika o zeničkom govoru koja se očituje u sljedećim specifičnostima: zenički govor posjeduje standardni četveroakcenatski sistem, čija distribucija ne odstupa od one kakva je u standardnom jeziku, s tim da izuzetak čine riječi stranog porijekla u kojima se silazni akcent može javiti i van prvog sloga. Kad je riječ o vokalizmu zeničkog govora, od standardnog jezika kao i od drugih bosanskohercegovačkih govora izdvajaju ga jako frekventne redukcije vokala, naročito vokala *i*. Osim toga, prisutne su i supstitucije vokala. Naročito je važna informacija o stanju o pitanju refleksa starog glasa *jat*, jer je to najvažnije pitanje u hijerarhiji dijalektoloških pojava i jedno od ključnih diferencijalnih osobina među standardnim jezicima na srednjo-južno-slavenskom prostoru. Autor zaključuje da je primarna ikavska zamjena starosjedilačkog naroda *ě* bila ikavska, a ozbiljno je narušena uslijed doseljavanja žitelja koji u svom govoru imaju jekavsko-ekavsku zamjenu. Pišući o konsonantskom sistemu, autor daje generalnu napomenu da ima novoštokavske odlike, a specifičnosti koje navodi kao reprezentativne za zenički govor su grupe *šć* i *žđ* umjesto standardnih *št* i *žd*, redukcije sonanata i konsonanata, sažimanje dva afrikatska para na jedan (*ć* i *đ*), zastupljen je palatalniji izgovor frikativa *š* i *ž*, fonema *h* je frekventna u svim pozicijama, a onda daje i opis glasovnih promjena u vezi sa suglasnicima, konstatirajući da se u zeničkom govoru ne vrši dosljedno palatalizacija velara *k*, *g*, *h*. Autor dosljedno svaki teoretski dio, kao objašnjena koja ga prate potkrepljuje primjerima.

Različita istraživačka pitanja u pogledu ispitivanja osobnosti zeničkog govora doprinijela su jasnijoj slici njegove morfološke strukture. Kada govori o morfološkim osobnostima zeničkog govora, autor nas obavještava da, prije svega, u oblicima pojedinih vrsta riječi nema znatnijih odstupanja od standarda. Tretirajući svaku vrstu riječi posebno autor iznosi specifične crte morfologije zeničkog govora. Dijalekatske posebnosti u morfološkoj strukturi zeničkog govora izdvajaju ga od standardnog jezika nizom osobina koje autor opisuje, te potkrepljuje primjerima za svaku vrstu riječi.

Sintaksičkoj analizi zeničkog govora posvećena je nešto manja pažnja, možda i zbog činjenice da je dugo vremena u lingvistici bilo uvriježeno mišljenje da je sintaksa dijalekta pojednostavljena verzija sintakse standardnog jezika. Najčešće je ova okolnost bila faktor zbog kojeg sintaksa nije bila predmetom dijalektologije. Dakle, sintaksička analiza govora Zenice svedena je na pitanja koja su u vezi sa sintaksom padeža i glagola. Daju se opisi različitih funkcija i značenja padeža i padežnih konstrukcija, a u sintaksi glagola funkcije glagolskih oblika. U nastojanju da pokaže sintaksičke specifičnosti

zeničkog govora, autor u poglavlju *Napomene o rečenici* izdvaja bezlične konstrukcije rečenice, te neke pojedinosti o kongruenciji i redu riječi.

Na kraju valja kazati da dobijeni rezultati istraživanja, a prije svega vrijedan dijalekatski materijal, u naučnom smislu, pružaju dobru osnovu za daljnji razvoj i buduće istraživačke poduhvate koji će u fokusu svoga istraživanja imati zenički govor.

Drugi rad pod nazivom „Morfološke osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne“ fokusiran je na sveobuhvatan morfološki opis sinhronijskog stanja govora područja Hercegovine i jugoistočne Bosne. Relevantnost teme rada opravdana je činjenicom da do danas građa koja je zabilježena u *Bosanskohercegovačkom dijalekatskom kompleksu* (1975–1986), a koja se odnosi na spomenuti prostor, nije sistematski proučavana, pa samim tim ni opisana. U stvari, do danas je, bar kad je u pitanju prostor Hercegovine i jugoistočne Bosne, obrađen tek fonetsko-fonološki sistem ovog područja, koji je i publiciran u knjizi *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika* br. VIII (Sarajevo, 2002). U ovom radu se po prvi put daje opis i kvalifikacija činjenica i pojava unutar morfološke strukture ovih dvaju područja. Predočene su morfološke osobenosti sa 54 nasljenja mjesta, odnosno punkta u gradovima: Trebinje, Bi-leća, Čapljina, Ljubinje, Stolac, Mostar, Nevesinje, Kalinovik, Gacko, Foča, Jablanica, Konjic, Goražde, Čajniče, Rudo, Sarajevo, Posušje, Višegrad, Pale. Na osnovu morfološke analize jezičkih fenomena koji su prisutni u govorima ovih područja, izvedena su vrlo relevantna zapažanja i zaključci koji su na jedinstven i prvenstveno naučno utemeljen način obrađeni. Autorica je, tretirajući sve vrste riječi, uspjela očuvati klasični dijalektološki pristup u metodologiji analize i sistematizacije jezičke građe, a osim toga uspjela je i teorijski situirati i popratiti ovaj lokalni govor u dosadašnjim dijalektološkim istraživanjima. Osim toga, praktično je dat i opis dijalekatskog materijala relevantnog za morfološko istraživanje. Kada je to potrebno, autorica poseže i komparativnoj metodi, zahvaljujući kojoj se identificiraju specifične osobine upoređenih govora, u odnosu na književni jezik, a ponekad i na jezik drugih dijalekatskih oblasti. Iznesene činjenice i opisane pojave u morfološkoj strukturi govora Hercegovine i jugoistočne Bosne upućuju na zaključak da pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu, ali valja napomenuti da su u morfološkoj strukturi prisustne i neke sporadične nesistemske specifičnosti koje su karakteristične za određene lokalne govore u ispitivanom govornom pojasu, ali one ni na koji način ne narušavaju strukturnu kompaktnost morfološkog sistema istočnohercegovačkog dijalekta. Objavljivanjem rada „Morfološke osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne“ redakcija *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika* dopunjuje svoju zadaću objavljivanjem građe prikupljenje u projektu *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks*.

Budući da su oba rada nastala na prelazu 70-ih i 80-ih godina, Redakcija *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika* odlučila je da ih štampa u izvornom obliku, onako kako je to bilo po ondašnjoj pravopisnoj normi, odnosno bez uvažavanja izmjena u pravopisnoj normi koje su se desile u ovom vremenskom periodu.

UDK 17.022.1:821.163.4(497.16)

Stručni rad

Jelena KNEŽEVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet – Nikšić

jelenak@ac.me

ARGUMENTACIJA ZA ODBRANU METODA HUMANISTIKE U ISTRAŽIVANJU NACIONALNIH TEMA

(Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva, Filološki fakultet, Nikšić, 2017)

Monografska publikacija pod naslovom *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva* nastala je u okviru istoimenog projekta kao rezultat rada tima šestnaest istraživača sa Filološkog i Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore tokom 2017. godine. Urednički monografiju potpisuje uređivački odbor od pet članova: Dragan Bogojević, Dušanka Popović, Sanja Šubarić, Ljiljana Pajović-Dujović i Jasmina Nikčević, nastavnici Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore.

Kako se navodi u uvodnom tekstu Dušanke Popović, nadređeni cilj projekta bio je „aktuelizacija crnogorskih identitetskih komponenti kroz univerzalne vrijednosti putem jezičkih i književnih istraživanja“ (7). Odabranom korpusu književnih djela i druge pisane jezičke produkcije istraživači su pristupili metodama karakterističnim za humanističke nauke s namjerom da u građi identifikuju tradicionalne crnogorske vrijednosti i osvijetle njihovu poziciju i značaj u savremenom društvu. Rezultati istraživanja prezentovani su u jedinstvenoj publikaciji od gotovo dvije stotine stranica, a u vidu originalnih autorskih i koautorskih naučnih radova koji razmatraju pojedinačne aspekte teme.

U uvodnom tekstu Dušanka Popović određuje ključne pojmove cjelokupnog istraživanja, postavlja njegove vremenske i prostorne granice i pozivajući se na relevantnu i recentnu literaturu predočava zajedničku tezu istraživačkog tima: da se „kroz njegovanje univerzalnih vrijednosti i nacionalnog specifikuma, stvara proizvod na kojem se prepoznaje i „rukopis nacionalnog karaktera“ koji ukazuje na posebnost i samosvjesnost, pa time i na identitet jednog naroda“ (12). U uvodnom dijelu monografije, kao studija opravdanosti sprovedenih istraživanja, nalazi se tekst Biljane Maslovarić o značaju društveno-humanističkih nauka i sinhronijskog i dijahronijskog

proučavanja vrijednosti za društveni razvoj. Maslovarić piše o razvoju i značaju humanističkih nauka, njihovoj vezi sa drugim naučnim disciplinama u 21. vijeku i njihovoj ulozi u obrazovnom sistemu i društvu uopšte, imajući u vidu prije svega da je ishodište humanistike čovjek – jedino živo biće koje stvara kulturu, vrijednosti i demokratiju (15).

Slijedi šest naučnih radova koji problemu univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva prilaze iz jezičke perspektive i sedam radova koji srodna pitanja problematizuju u književno-istorijskom i komparatističkom ključu. Ispituju se jezički identiteti pojedinaca i institucija koji su igrali ključnu ulogu u izgradnji crnogorske državnosti u 19. vijeku, te crnogorski etnolingvistički identitet, identifikuje se značaj kulturnog doprinosa istorijskih tumača crnogorske kulture i fenomena kulturno-jezikog tumačenja odnosno prevođenja uopšte.

Sonja Nenezić autorka je poglavlja o identitetu jezika posljednjeg crnogorskog dinasta, Nikole I Petrovića, a Miodarka Tepavčević o doprinosu Stefana Mitrova Ljubiše književnom i kulturnom razvoju u Crnoj Gori u drugoj polovini 19. vijeka. Sanja Šubarić piše o jeziku izvršne i sudske vlasti u Crnoj Gori 19. vijeka polazeći od činjenice da je vlast, kao institucionalna moć, odraz društvenih odnosa i društvenih vrijednosti. O crnogorskom etnolingvističkom identitetu poglavlje potpisuje Miloš Krivokapić. Krivokapić zaključuje da je u raskoraku između istine i mita, vezanost za viševjekovnu državnost uticala da se očuva jezgro crnogorske države, nacije i jezika. U poglavlju pod naslovom „Obraz u staroj Crnoj Gori“ Ana Pejanović analizira frazeološke jedinice koje odražavaju jezgro koncepta časti u crnogorskoj etnokulturi, ilustrujući funkcionisanje ovog koncepta na primjerima iz Njegoševih i Ljubišinih djela. Poglavlje o osvješćivanju društvenih i kulturoloških osobitosti kroz proces prevođenja koautorski potpisuju Deja Piletić i Radmila Lazarević. Rezultati njihovog istraživanja potvrđuju značajnu ulogu prevodilaca u njegovanju, bogaćenju i razvoju jednog jezika i kulture, dok sa druge strane ističu ulogu nastave prevođenja u formiranju budućih međukulturnih posrednika.

Književna perspektiva projekta u sedam naučnih radova u nastavku knjige, omogućila je sagledavanje sopstva i drugosti u crnogorskoj književnoj tradiciji, te utvrđivanje etnografizama u pisanju o Crnoj Gori kao osobenih svjedočanstava njene nacionalne kulture i identiteta u 19. i 20. vijeku. Komparatistički izoštrana tačka gledišta dodatno je proširila polje zaključaka, a istraživanje je upotpunjeno radovima o savremenim crnogorskim djelima i načinu na koji ona posreduju univerzalne vrijednosti i identitetske komponente crnogorskog društva.

U poglavlju pod naslovom „Kulturnomemorijska matrica Njegoševog djela“ Vesna Vukićević-Janković analizira na koji sve način Njegoševo

djelo reflektuje ideološki sistem uspostavljen na kanonu herojsko-patrijarhalnog, odnosno specifičnog sociokulturnog modela plemenske Crne Gore, dok istovremeno predstavlja temelj društvene (istorijske, socijalne i kulturne) predajnosti koje je 19. vijek projektovao u savremenu kulturnomemorijsku matricu (135). U svijetlu prepoznavanja univerzalnih vrijednosti u književnom djelu Dragan Bogojević uporedno analizira *Gorski vijenac* i Volterov *Esej o toleranciji*, a Ljiljana Pajović-Dujović potpisuje poglavlje o književnom i etnološkom diskursu Stefana Mitrova Ljubiše i Sima Matavulja o Crnoj Gori. Pajović-Dujović izdvaja etnološke signale koji su učestali u tekstovima obojice pisaca ilustrujući na koji način etnološki diskurs proizvodi značenja koja su za kolektiv važna jer su „vrijednosno upućujuća, čak normativna“ (165). Dušanka Popović analizira dio pripovjedne proze nastale između dva rata (Lopičić, Đurović, Zogović) koja tematizuje život u Crnoj Gori u nestabilnim i burnim vremenima. Popović zaključuje da pripovjedači između dva rata nastoje da posebnosti pojedinačnih sudbina crnogorskog seljaka uobliče u poruke sa opšteljudskim značajem, odnosno da socijalna književnost eksplicitno i implicitno promoviše univerzalne ljudske vrijednosti, poglavito one koje su kroz vrijeme postale dio crnogorskog identiteta (179). U poglavlju pod naslovom „Herojski univerzum Pjera Korneja“ Jasmina Nikčević analizira univerzalne vrijednosti u tragikomediji *Sid* izvodeći analogije sa herojskim patosom, jezgrovitošću, bogatom simboličkom podlogom i idejama slobode, časti, čojstva i junaštva u crnogorskoj književnosti. Tatjana Jovović piše o transferu mitologeme crnogorsko-japanskog rata iz epskog u savremeni narativ, dok Marija Krivokapić analizira sliku žene crnogorske savremenosti u književnosti Katarine Sarić služeći se poststrukturalističkim nalazima Mišela Fukooa i kritikom postkomunističkih društava Slavenke Drakulić.

Sve autorke i autori, bez izuzetka, služe se brižljivo popisanim savremenim bibliografskim izvorima, pristupajući jasno određenoj i precizno opisanoj građi adekvatno odabranim i obrazloženim naučnim pristupima. Svi prilozi opremljeni su primjerenom naučnom aparaturom, a zaključci pojedinačnih radova nude jedinstveni mnogoglasni odgovor na nadređenu istraživačku tezu što obezbjeđuje tematsko i strukturalno jedinstvo publikacije.

Imajući u vidu sve gore navedeno, kao i obilje i raznovrsnost metoda, te istraživačku predanost i akribičnost koja se očituje u svim poglavljima i u cjelinu, knjigu *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti* moramo čitati kao argumentaciju za odbranu metoda humanistike u istraživanju nacionalnih tema kojom se u vremenu kada je to više nego potrebno potvrđuje značaj humanističkih istraživanja za očuvanje nacionalnih vrijednosti i napretka crnogorskog društva u multikulturalnim, evropskim okvirima.

ARHIVA

Sreten PEROVIĆ (Podgorica)*

CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST**

Istorijska sudbina današnje Crne Gore usloвила je specifičnu sudbinu dukljansko-zetske, odnosno crnogorske književnosti. Nastajala na mješovitoj etničkoj podlozi, ta mediteranska zemlja prolazi kroz plodan uticaj Grčke i Rima i vremenom postaje stjecište različitih kulturnih prožimanja između istočne i zapadne kulturne hemisfere, što omogućava da u svoje duhovno nasljeđe ubroji sve što je na njenoj teritoriji stvarano – na slovenskim jezicima, na latinskom ili talijanskom jeziku. I u novija vremena stara Crna Gora uspijevala je da održi slobodni ili manje zavisni status, ali Crnogorsko primorje, od Ulcinja do Herceg Novog, i dio sjevernih crnogorskih krajeva – zadugo su ostali pod tuđinskom vlašću, pa je i kulturni razvitak u tim oblastima bio neposrednije podložan stranim uticajima. Posredstvom Barske nadbiskupije, u dukljansko-zetskoj fazi, ne samo u Crnogorskom primorju, dominirao je zapadnoevropski kulturni uticaj. U tom duhu, posredstvom usmene i pisane književnosti, razvijao se i kult Sv. Vladimira, sve dok dukljansko-zetska država nije izgubila samostalnost i potpala pod Rašku; Nemanja je po svaku cijenu pokušavao da suzbije širenje toga kulta, a time i uticaj katoličke crkve, te je razorio i grad Bar. Hajka koju je Nemanja vodio protiv bogumila obuhvatila je i ostale „jeresi“, pa se vjeruje da su tako uništeni mnogi rukopisni spomenici nastali u Duklji od dolaska Slovena do XII vijeka, naročito oni koji su bili pisani „latinicom, bosančicom, glagoljicom ili grčkim“.

Dokazi o dukljanskoj pismenosti postoje već u IX vijeku: nekoliko donatorskih i nadgrobnih natpisa na latinskom jeziku. Od tih spomenika neveli-

* Sreten Perović (G. Gorica/Podgorica, 1932), pjesnik, književni i pozorišni kritičar, kulturolog, teatrolog, nije sebe uključio u pregled crnogorske književnosti – u *Općoj enciklopediji* (1978) Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, ni kasnije kad je taj tekst dopunio. A on je cijenjeni pjesnik s visokim internacionalnim nagradama (Rumunije, Makedonije, Italije, Moldavije) i član više evropskih akademija. Glavne njegove knjige poezije su: „Mramorno pleme“ (1955), „Seanse“ (1958), „Žedni sat“ (1960), „Lesendro“ (1973), „Put u daleke duše“ (1997), „Haiku-lampe“ (2015) i druge. – *Prim. Redakcije*.

** Tekst je namjenski pisan za *Opću enciklopediju* Leksikografskog zavoda Jugoslavije (kasnije LZ „Miroslav Krleža“) i objavljen u II tomu njenog trećeg izdanja (enciklopedijski korpus *Crnogorci*).

ke književne vrijednosti najvažniji je natpis na sarkofagu u Crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, 809. godine, tzv. *Andreacijeva povelja*, najstariji primjer dukljanske književnosti na latinskom jeziku. Tu su i *Barski epitafi* iz X ili XI vijeka, pisani u leoninskim heksametrima, koji svjedoče o kulturnom nivou sredine u kojoj će, nešto kasnije, nastati značajna književna djela na narodnom jeziku.

Život zetskog kneza Vladimira, hagiografiju o dirljivoj ljubavi i tragičnoj sudbini Vladimira i Kosare, napisao je, u drugoj polovini XI vijeka, Zećanin iz Krajine, vjerovatno na osnovu narodnih pjesama i priča koje nijesu sačuvane. Ovo značajno književno djelo doprlo je do nas samo fragmentarno, kao XXXVI glava *Ljetopisa Popa Dukljanina* (druga polovina XII vijeka) iz pera jednog drugog anonimnog sveštenika – Zećanina iz Bara. Izvorno pisan najvjerovatnije glagoljicom (koja je, kao i bogumilstvo najkraćim putem od Soluna i Ohrida doprla do Skadra i Bara), *Ljetopis* je sam autor preveo na latinski, i taj prevod je sačuvan u prepisu iz XVII vijeka. Hrvatska redakcija ovog značajnog beletrističkog djela, u nauci poznata pod imenom *Hrvatska hronika*, znatno je drukčija i kraća; pretposljednja, XXVII glava govori o vladavini kralja Zvonimira, o čemu u latinskoj redakciji nema pomena.

Graničnim spomenikom samostalnog razvoja zetske (dukljanske) književnosti smatra se *Miroslavljevo jevanđelje*, koje je nastalo pri kraju XII vijeka. Jevanđelje ima dva rukopisa: veći je pisao anonimni pisar – *zetskim pravopisom*, a manji – Gligorije Dijak koji „pokazuje u svojim tekstovima osobine jednoga drugog govora i pravopisa“. Iz XIII vijeka je *Ilovačka krmčija*, važan zbornik crkvenog i građanskog prava, pisan po nalogu zetskog episkopa Neofita, 1262, i više drugih književnih dokumenata. Ali, zbog izuzetno nepovoljnih istorijskih prilika kroz koje je prolazila Zeta, odnosno Crna Gora, današnji rukopisni fondovi u manastirima ne pružaju punu predstavu o aktivnosti zetskih skriptorija u XIII i XIV vijeku. Sačuvan je samo dio liturgijske književnosti: četvoroevanđelja, apostoli, služabnici, mineji, psaltiri, oktoisi, triodi, crkveno pjesništvo, liturgijsko i kanonsko pravo, biblijska istorija.

U XIV i XV vijeku u Zeti prevladava uticaj vizantijske književne tradicije. Iz tog perioda posebnu vrijednost ima *Gorički zbornik* (1441/42) – prepiska Jelene Balšić i Nikona Jerusalimca, starog duhovnika Crkve Sv. Bogorodice na ostrvu Gorici (Beški) na Skadarskom jezeru. To je nadahnuto misaona lirika isihastičke orijentacije, djelo koje ideale vizantijski shvaćene askeze propovijeda u epistolarnoj formi. U ovom zborniku nalazi se i posebno djelo *Povijest o jerusalimskim crkvama*, koje je Nikon sačinio specijalno za Jelenu Balšić. Zanimljiva je, i ne samo sa književnog stanovišta, i *Vlastareva sintagma*, pravni zbornik koji je, po nalogu zetskog mitropolita Josifa, pisao đakon Damjan, 1453. godine.

U razvoju crnogorske kulture važnu ulogu ima Crnojevića štamparija koja je radila na Cetinju i na Obodu (kod Rijeke Crnojevića) u vremenu između 1483. i 1496. godine. Iz te prve ćirilске štamparije na jugu Evrope i prve državne štamparije na svijetu uopšte, saćuvano je samo nekoliko inkunabula, od kojih je najćuveniji *Oktoih prvoglasnik*, ćije štampanje je završeno 4. januara 1494. Iako je štamparija osnovana iz crkvenih i državnih potreba, smatra se da su tome doprinijele i lićne književne sklonosti Ivana Crnojevića, posebno njegovog sina Đurđa koji je pokazao izraziti literarni dar u testamentarnom pismu svojoj ženi Lizbeti. Misija štamparije Crnojevića biće nastavljena u Veneciji štamparijama Božidara Vukovića i sina mu Vinćenca; ona će imati znaćaja i za modernija vremena, za štamparsku tradiciju koju će nastaviti Njegoš. Sve knjige iz Crnojevića štamparije radio je jeromonah Makarije Crnogorac koji je, po odlasku iz Crne Gore, osnovao i prvu vlašku (rumunsku) štampariju u Trgovištu (1507–1512).

Gubitkom državne samostalnosti, krajem XV vijeka, Crna Gora gubi i teritorijalni i duhovni integritet: kontinentalni dio zadugo formalno ostaje pod turskom, a Crnogorsko primorje, dijelom i do Prvog svjetskog rata – pod mletaćkom, turskom i francuskom i austrougarskom vlašću. Naši primorski gradovi, a naroćito Kotor, Perast i Budva, dali su veliki broj duhovnika, pjesnika, humanista i avanturista, koji su pisali i objavljivali na latinskom, talijanskom i našem jeziku. Većinom, ti pisci su iz imućnih i uglednih porodica, što im je omogućavalo da se svestrano obrazuju i školuju, najćešće na univerzitetu u Padovi. Neki od njih stekli su i zavidnu mećunarodnu književnu reputaciju, dok su drugi brzo pali u zaborav. To su: N i k o l a M a i n j a n i n (Kotor, XV vijek), episkop modruški, pisao na talijanskom, objavio u Firenci 1474. govor nad Petrom Santi Siksti, a u rukopisu su mu ostali *Psalmi*; P i e t r o B r u t i s (XV vijek), kotorski biskup, objavio u Veneciji na latinskom, 1489, knjigu religijskog karaktera; D o m i n i k B u ć a (Kotor, kraj XV i poć. XVI vijeka), hvaljen od mnogih pisaca svoga vremena, ćija su teološka djela objavljena u Mlecima 1531, 1537. i 1545; Đ o r đ e B i z a n t i (Kotor, kraj XV vijeka – umro prije 1565), sudija, znaćajan kao neopetrarkista, objavio 1532. u Veneciji zbirku pjesmama *Rime amorose*; L j u d e v i t P a s k v a l i ć (Kotor, oko 1500–1551), gradski advokat u Kotoru, objavio na talijanskom *Rime volgari*, 1549, i na latinskom zbirku *Carmina*, 1551, obje u Veneciji, preko kojih je stekao ugled petrarkistićkog lirićara visokog ranga (Šekspirov savremenik, engleski pjesnik Tomas Lodž, u zbirci *Filida*, preveo je i objavio kao svoje tri Paskvalićeve sonete, a jedna od tih soneta smatra se najboljim Lodžovim ostvarenjem); K r s t o I v a n o v i ć (Budva, 1618 – Venecija, 1688), pisao i objavljivao libreta za opere na talijanskom jeziku, zbirku *Poesie*, 1675, hroniku mletaćkog pozorišta, 1681, i *Anale Budve*, 1650; I v a n B o

I l i c a K o k o l j i ć (Kotor, XVII vijek), kotorski sudija, pjevao i na narodnom jeziku, a glavno djelo *San Trifone*, spjev u 12 pjevanja, na talijanskom; A n t u n B e č i ć (Budva, 1698 – Rim, 1761), doktor teologije, obavljao važne crkvene dužnosti u Vlaškoj, Nikopolju, Skradinu i Hvaru i umro u Rimu prije no je imenovan za kardinala, a njegovi izvještaji i dnevnici ostali u rukopisu u Arhivu Kongregacije; A n d r i j a B a l o v i ć (Perast, 1721–1784), opat Sv. Đorđa kod Perasta, istaknuti govornik, ostavio u rukopisu djelo *Annali de Perasto*; S t e f a n Z a n o v i ć (Budva, 1751 – Amsterdam, 1786), avanturista i probisvijet s diplomom padovanskog univerziteta, na evropskim dvorovima predstavljao se kao crnogorski i albanski knez, korespondirao sa francuskim enciklopedistima, pisao i objavljivao na latinskom, njemačkom i talijanskom jeziku (*Opere diverse*, Pariz, 1773; *Poesie*, 1773, tridesetak soneta na talijanskom i latinskom, i više drugih djela); V i c k o B a l o v i ć (Perast, 1768–1844), kanonik kotorske katedrale, na talijanskom jeziku objavio knjigu o Gospi od Škrpjela u četiri izdanja (prvo izdanje u Kotoru 1799).

Posebno treba istaći one pisce koji su pisali na narodnom („slovinском“) jeziku, kao što su: V i c k o B o l i c a K o k o l j i ć (Kotor, druga pol. XVI – prva pol. XVII vijeka), kotorski sudija, ispjevao u osmercu *Život blažene Ozane*; I v a n K r u š e l a (Perast, XVII vijek), doktor teologije, peraški opat, napisao spjev *Peraški boj na 15. V 1654*; A n d r i j a Z m a j e v i ć (Perast, 1624–1694), nadbiskup barski, porijeklom Njeguš, doktor teologije i filozofije, krupna figura duhovnoga i kulturnoga života našeg XVII vijeka, ostavio u rukopisu više svojih djela: *Ljetopis crkovni*, pjesmu u dijalogu *Svađa Lazarevih kćeri...*, spjev *Peraški boj 1654. godine*, pjesmu *Slovinškoj Dubravi*, a sakupljao je i bugarštice i lirske narodne pjesme; pisao latinicom i ćirilicom, čistim narodnim jezikom; V i c k o S k u r e (umro u Kotoru 1689), nesumnjivo obdaren pjesnik, ali od njega su ostale samo dvije pjesme ispjevane u slavu A. Zmajevića; N i k o L u k o v i ć (Prčanj, 1650–1728), sveštenik i kulturni radnik u više bokeških mjesta, prevodio liturgijsku književnost, a i sam pjevao u tom duhu, najpoznatija mu je epska pjesma u osmercu *Razgovor kraljice Lidije iz pakla*, po motivima iz Ariosta; M a t i j a Z m a j e v i ć (Perast, 1680 – Tavrovo, 1736), slavni admiral ruske flote, ostavio iza sebe pisma s osobinama književnog putopisa; A n t u n K o j o v i ć (Budva, 1751–1845), doktor teologije i vikar budvanske biskupije, pristalica ideja francuske revolucije, napisao *Rime slovinske po govorenju od Budve i njezine deržave zgone* (22 pjesme na narodnom i 3 na talijanskom jeziku), dvije karnevalske komedije i *Budvanske anale* (na talijanskom); M i r o s l a v Z a n o v i ć (Venecija, 1761 – Kotor, 1834), književnik iz Budve, napisao djelo *Misli i popijevke* (oko 1785). Posebno mjesto svakako zauzima I v a n A n t u n N e n a d i ć (Perast, 1723–1784), doktor crkvenog prava, dobrotski paroh i generalni vikar

kotorskog biskupa, duhovnik koji je umro za propovjedaonicom, dok je razobličavao vještice. Ovaj barokni pjesnik i dramski pisac (*Šambek satarisan*, Venecija, 1757, *Nauk karstjanski*, 1768, *Prikazanje muke Jezusove*, u rukopisu, i dr.) pola vijeka prije Vuka Karadžića anticipira geslo da treba pisati kao što se govori i čitati kao što je napisano.

Novo poglavlje crnogorske književnosti počinje s vladikama iz kuće Petrović-Njegoš. V l a d i k a D a n i l o (oko 1670–1735), rodonačelnik zaslužne duhovne i svjetovne crnogorske dinastije, razgorijeva borbu za nezavisnost i emancipaciju svoje zemlje, uspostavlja veze s Rusijom, postaje glavna ličnost *Gorskog vijenca*. Sačuvan je samo dio njegove prepiske, pisane narodnim jezikom. Već V a s i l i j e P e t r o v i ć - N j e g o š (Njeguši, 1709 – Petrograd, 1766) nastoji da u Crnoj Gori razvije prosvjetu i kulturu, pa šalje mlade Crnogorce na školovanje u Rusiju. Uz njegov rad *Knjiga za Crnogorce – va senat venetski*, i *Za Albricu i za Bolicu i crnogorce u senat* pisanih 1744, u *Cetinjskom ljetopisu* nalaze se i tri pjesme njegove, od kojih je najljepša *Crna Gora*. Vasilije Petrović je objavio u Moskvi, 1754, *Istoriju o Crnoj Gori*, na ruskom jeziku. Značajan geografsko-istorijski spis o Crnoj Gori, nađen u Petrogradskom arhivu, napisao je negdje u isto vrijeme J o v a n S t e f a n o v B a l e v i ć (Pelev Brijeg kod Titograda, treće decenije XVIII vijek – Petrograd, 1758), inače prvi Crnogorac doktor čiste filozofije (u Haleu je 1752. odbranio tezu i iste godine štampao *Dissertatio Philosophica de Propagatione Religionis armata*).

PETAR PRVI PETROVIĆ-NJEGOŠ (1747–1830), ideolog jedinstva crnogorskog naroda i začetnik moderne crnogorske države, mitropolit širokog obrazovanja, izraziti književni talenat stavio je u službu svojih državotvornih i prosvjetiteljskih ideja. Pisao je deseteračke pjesme koje su se razlikovale od epske narodne poezije, pjevao o bojevima i junacima crnogorskim; napisao je i *Kratku istoriju Crne Gore* (posthumno objavljena u cetinjskom almanahu *Grlica* za 1835) koja obuhvata vrijeme od XV do XVIII vijeka, i veoma značajni *Zakonik opšti crnogorski i brdski*, izglasan na narodnoj skupštini u Stanjevićima 1789. godine. Ali najveći književni domet postigao je u *poslanicama* koje je slao svojim podanicima, obično plemenskim glavarima, i tako mirio, mobilisao, poučavao i budio crnogorska bratstva i plemena. U ovom autentičnom književnom rodu, nastalom izvan književnih ambicija, Petar I suptilno je sažeo muke i nevolje narodne, sliku naravi i nagona Crnogoraca s kojima je uspostavljao dijalog molbom, prijetnjom, kletvom i zakletvom. Koliko je njegova riječ imala uticaja na savremenike, najbolje pokazuje činjenica da su ga „bezvjerni vjernici“, Crnogorci, prihvatili kao svetitelja i čudotvorca. Njegovo književno djelo najbolje je predstavljeno u izboru *Freske na kamenu* (1965).

Petar I je presudno uticao na duhovnu orijentaciju PETRA DRUGOG PETROVIĆA-NJEGOŠA (1813–1851), najvećeg crnogorskog pjesnika i mislioca, tvorca filozofske poeme *Luča mikrokozma* (1845), proslavljenog i mnogo prevedenog spjeva *Gorski vijenac* (1847) i drame u stihovima *Lažni car Šćepan Mali* (1851). Ne samo ovom poetskom trilogijom, već i nizom manjih djela, Njegoš je naslijeđeni smisao za realno prosuđivanje mukotrpnog života spojio sa izuzetnom imaginativnošću, i to ugradio u sveopštu, sudbinsku sliku ljudskog postojanja. Umnošću, vizionarstvom, istorijsko-društvenim, slobodarskim angažmanom, gnomskom formom svojih stihova, Njegoš će služiti kao uzor i zadugo značiti najviši domet sveukupne crnogorske književnosti.

Kulturna i prosvjetna djelatnost u Crnoj Gori za vrijeme Njegoševе vladavine (1830–1851) izuzetno je živa. Njegoš otvara prvu osnovnu školu u slobodnom dijelu Crne Gore (1833), iz Rusije nabavlja štampariju (1833) i tako nastavlja slavnu tradiciju crnogorskog štamparstva iz doba Crnojevića, inicira pokretanje godišnjaka *Grlica* (1835–1839), poziva ili prima mnoge kulturne i književne radnike iz drugih, prije svega slovenskih zemalja (Čehe, Ruse, Srbe i Hrvate), a oko njega se skuplja i izvjestan broj manje ili više darovitih Crnogoraca (Mirko Petrović, Đuko Sredanović, Vuk Vrčević i dr.).

Istorijske prilike u Crnoj Gori i oko nje uvijek su bile jako složene, ne samo zbog čestih ratova sa svim susjednim državama, već i zbog međusobnog, plemenskog gloženja i gladi koja je neprestano prijetila, pa je i kulturni život zavisio uglavnom od svih tih okolnosti. Tako su poslije Njegoševе smrti, 1852. godine, slova Štamparije (osnovane 1833) pretvorena u metke za borbu s Turcima, što je na duže vrijeme usporilo kulturno-prosvjetni život. U to vrijeme tradicionalnu epsku poeziju pišu S a v o M a t o v M a r t i n o v i ć (Cetinje, 1808 – Podgorica, 1896) i veliki vojvoda crnogorski M i r k o P e t r o v i ć (Njeguši, 1820 – Cetinje, 1867); prvi je, pored pjesama o bojevima u kojima je i sam učestvovao, pisao i memoare, a drugi je u zbirci *Junački spomenik* opjevao borbe Crnogoraca od 1852. do 1862. godine. Lirikom se u to doba najuspješnije bavi mladi S t e f a n P e r o v i ć C u c a (Cuce – Cetinje, 1830 – Carigrad, 1857). On je stvarao pod Njegoševim uticajem, sa zakašnjelim prizvukom bajronizma, i nije stigao da svoj literarni dar potpuno razvije. U to doba djeluje i himnični, „državni“ pjesnik J o v a n S u n d e č i ć (Golnjevko kod Livna, 1825 – Zadar, 1900), pokretač više književnih publikacija (*Orlić*, *Crnogorka* i dr.), nesumnjivo najplodniji liričar u Crnoj Gori polovine devetnaestog vijeka.

NIKOLA PRVI PETROVIĆ-NJEGOŠ (Njeguši, 1841 – Antib, 1921), crnogorski monarh gotovo punih šest decenija, svoje raznovrsno književno djelo potčinio je potpuno vlastitim dinastičkim i političkim pretenzijama i državnim koncepcijama. Njegove djela – drame, lirske i epske pjesme, spjevovi, poeme,

memoari i dnevnici – prepuna su političkog pragmatizma i megalomanskih snova, u prevaziđenim estetskim formama. Najveću popularnost doživjela je njegova *Balkanska carica* (1884), romantična patriotska drama u stihovima, koja obrađuje posljednje dane države Crnojevića (Zete). Ovo djelo je svojevremeno mnogo igrano na domaćim i stranim scenama. Zahvaljujući tome što je Nikola I pisao drame, pozorište u Crnoj Gori njegovog doba napredovalo je iznad „realnih“ mogućnosti, jer je dobilo status ustanove prvoga reda, neophodno nacionalnom preporodu. Tako su zasluge kralja Nikole za razvoj crnogorske kulture nesrazmjerno veće od značaja njegovog književnog djela.

Dva izrazito osobena književna stvaraoca – STEFAN MITROV LJUBIŠA (Budva, 1824 – Beč, 1878) i MARKO MILJANOV POPOVIĆ (Medun, 1832 – Herceg Novi, 1901) ne pripadaju ni lirskim himnopjercima ni epskim tradicionalistima, kojima je obilovala Crna Gora u doba knjaza Nikole. Oni ne slijede književni izraz Gospodara, njegovu privatiziranu i pragmatiziranu pjevnost i naivnu romantiku, već suštinski nastavljaju Njegoša, prožimajući svoju visoku svijest o odgovornosti za sudbinu svoga naroda i čovjeka uopšte – izrazitim darom za maštovite umjetničke, jezičke i moralne sinteze. Ova dva tribuna književnim radom bave se uglavnom u posljednjoj deceniji svoga života, što dokazuje da im literatura nije bila osnovna duhovna preokupacija. Koristeći se bogatim društveno-političkim (Ljubiša) i državničko-ratničkim (Marko Miljanov) iskustvom, i nadahnuti bogatstvom narodnoga života, oni su kao usput stvorili djelo trajne vrijednosti. Ljubišine zbirke *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875) i *Pričanja Vuka Dojčevića* (1878–1879), i djela Marka Miljanova Popovića, objavljena poslije njegove smrti – *Primjeri čojstva i junaštva* (1901), *Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi* (1904) i *Život i običaji Arbanasa* (1907) – čine stameni duhovni i umjetnički most između Njegoša i međuratne crnogorske književnosti.

Ako se izuzmu ratne godine, u drugoj polovini prošlog i početkom ovog vijeka, kulturni život na Cetinju i u ostalim slobodnim gradovima Crne Gore bio je u punom zamahu, a uveliko ga je pomagao i podsticao crnogorski dvor. U tom poletnom vremenu kao da se željelo nadoknaditi zaostajanje u razviku prosvjete i kulture, pa ako i nije bilo najjasnijih koncepcija, ni dovoljno materijalnih sredstava, bilo je, kao nikad dotle, entuzijazma koji se na kulturnom planu poistovjećivao s patriotizmom, s borbom za očuvanje slobode crnogorskog naroda. Ako u to vrijeme i nema mnogo izrazitih individualnih rezultata, bujno se razvija dnevna i periodična publicistika, djeluju brojni pjesnici i stihotvorci (Jovan Lipovac, Radoje Roganović, Filip Kovačević, Mićun Pavićević, Radoje Krivokapić Orlinski i dr.); dokazuju se pripovjedači (Đuro Perović, F. J. Kovačević, Marko Car, Luka Jovović, Jovan Ivanišević, Novica Kovačević, Andrija Jovićević, Radovan Tunguz Perović, Simo Šobajić, Miha-

ilo Vukčević, Vicko Tripković, Savo Vuletić i dr.); javljaju se kritičari (Lazar Tomanović, Živko Dragović, Marko Car, Lazar Perović, Marko Dragović, Nikola Škerović, Pero Šoć i dr.) i prevodioci sa svih važnijih evropskih jezika.

Gubitkom državne samostalnosti (faktički početkom 1916, a formalno krajem 1918), Crna Gora se zadugo opršta od tog, ma i pogrešno usmjeravanog, kulturnog poleta. Između dva svjetska rata, u okviru države koja nije priznavala crnogorsku nacionalnost, Crna Gora postaje duboka provincija, te se i njena kultura službeno prećutkuje i denacionalizuje. Prirodno je zato što se međuratna crnogorska književnost razvija mahom izvan matičnih granica, što mnogi značajni crnogorski pisci žive i rade u materijalno razvijenim sredinama. Ali duhovni, etičko-psihološki, mentalni i semiotički zavičaj svih tih književnih stvaralaca ostala je Crna Gora – s istorijskim ožiljcima, mitskim ranama i bolovima, nargorjela u svojim često neracionalnim snovima, obeskućena, obezljudeana, posramljena, s izvjesnom prošlošću i potpuno neizvjesnom budućnošću. Tada najveća i najznačajnija grupa crnogorskih pisaca djeluje u Beogradu: Ratković, Đonović, Banjević, Zogović, Lopičić i čitav niz mladih (Lalić, Kostić i drugi).

Prvi moderni crnogorski pjesnik, pripovjedač i kritičar, RISTO RATKOVIĆ (Bijelo Polje, 1903 – Beograd, 1954) veoma je složena književna pojava: izvorni nadrealist izvan nadrealističkog pokreta – zbirkom *Mrtve rukavice* (1927), tvorac poetske i socijalno angažovane proze u prvom crnogorskom romanu – *Nevidbogu* (1933), pjesnik intimne sućeljenosti sa smrću (zbirka *Dodiri*, 1952) i pustošnih ratnih psihoza (*Sa Orijenta*, 1955). Bliži realističkoj fakturi, NIKOLA LOPIČIĆ (Podgorica, 1909 – Lepoglava, 1945) je na tlu crnogorskog sela zasnovao svoje sjenovite, potresne socijalne pripovjesti – u zbirci *Seljaci* (1939) i svemu što je sačuvano u rukopisu i posthumno objavljeno, naročito u izboru *Glad i kamen* (1965). Zajedno sa Ratkovićem, ovaj daroviti pripovjedač najavljuje plejadu novih crnogorskih prozaista koji će uspješno spojiti nacionalno duhovno nasljeđe s modernim umjetničkim proseedima. Uoči rata se najavio, zbirkom pripovjedaka *Među brđanima* (1936) i romanom *Dukljanska zemlja* (1939), i veoma plodni crnogorski romansijer DUŠAN ĐUROVIĆ (Danilovgrad, 1901)¹ koji će u poratnom periodu objaviti više romana i zbirki pripovjedaka.

Međuratna crnogorska poezija, iako se motivski, i to na svim svojim tokovima, vezuje za crnogorsko tlo – najvećim dijelom uklapa se u opšti okvir pokreta socijalne literature. MIRKO BANJEVIĆ (Nikšić, 1905 – Beograd, 1968) već prvom zbirkom *Pobune uma* (1930) najavljuje svoje angažovano i istovremeno tragično viđenje svijeta, opšteljudsku metaforu bola koju će najpunije razviti u revolucionarnoj poemi *Sutjeska* (1946), jednom od najautentič-

¹ Umro je u mjestu rođenja, u Grliću kod Danilovgrada, 1993.

njih svjedočanstava o čovjekovom stradanju u ratu. Banjevićeva poezija ima u svojoj biti i mitskog i ritualnog, i njena se iracionalnost bogati novim leksičkim i semantičkim slojevima, što je najuočljivije u knjizi *Zavjet* (1965), antologijskom izboru njegovog pjesništva. JANKO ĐONOVIĆ (Crmnica, Virpazar, 1909²) posvećuje se kao pjesnik slikanju socijalnog raslojavanja crnogorskog sela, naročito u svojoj najranijoj stvaralačkoj fazi, kada je nastala i njegova poznata poema *Crnci i Crnogorci* (1928). Ovaj strasni putnik i opservator nikada nije uspio da kondenzuje svoj izraz, ali je sa mnogo ljubavi svoju zavičajnu Crmnicu podigao do simbola koji sažima vrijednosti čiste prirode nasuprot otuđenog urbanizovanog života. Najracionalniji od pjesnika te generacije, RADOVAN ZOGOVIĆ (Andrijevića, 1907³) neprestano ratuje riječju: protiv socijalne i nacionalne obespravljenosti u poemi *Došljaci – Pjesme Ali Binaka* (1937) i u *Internaciji Crne Gore* (1936) i *Prkosne strofe* (1947), protiv alijenacije čovjeka u *Artikulisanju riječi* (1965). Iako poznat više po svom angažovanom stihu, njegova vrijednost je i u lirskom profiliranju života, u onim regionima gdje ni borbeni zanos ni sumnja ne poništavaju iskonsku čovjekovu dramu.

U ratu i revoluciji crnogorski pisci su stvorili više značajnih djela (Banjevićeva *Sutjeska*, Zogovićeva *Pjesma o biografiji druga Tita*, Kostićeve partizanske lirske pjesme i druga) i istovremeno podnijeli velike žrtve. Pored Nikole Lopčića, koji je ubijen maja mjeseca 1945. u Lepoglavi, slobodu nijesu dočekali pjesnici i kritičari Savo Dragojević, Vladimir Milić, Vukajlo Kukalj, Krsto Krivokapić i Đorđe Lopičić, a u prvim danima slobode umro je i pjesnik Mihailo Vuković.

U poratnim godinama nailaze nove generacije pisaca, koje samo uslovno nastavljaju puteve međuratne crnogorske književnosti. Neka imena koja su se javila četrdesetih godina (pjesnici Sait Orahovac⁴, Stefan Mitrović⁵, Aleksandar Ivanović⁶, dramaturg i pripovjedač Vladimir Mijušković⁷), nastavljaju već utrtim stazama. Dušan Kostić (1917⁸) u brojnim zbirkama razvija i dopjevava elegičnu poemu o čovjekovoj usamljenosti, a Radnja Vešović (1924) ekstatičnu privrženost revolucionarnim idealima utapa u prijekor petrifikaciji ljudske savjesti. Blažo Šćepanović (1934–1966) slijedi nadrealističku Ratkovićevu fazu i pjeva o smrti koja će prerano zatvoriti krug nad njegovim životom; Brancko Banj

² Umro u Beogradu 1991.

³ Umro u Beogradu 1986.

⁴ Rođen u Podgorici 1909, umro u Sarajevu 1993.

⁵ Rođen na Svetom Stefanu 1909, umro u Beogradu 1985.

⁶ Ovaj izraziti lirik rođen je na Cetinju 1911, u tom gradu je proveo cijeli mukotrpan život i u njemu sklopio oči 1965, u 55-oj godini života.

⁷ Ovaj poznati nikšićki profesor književnosti rođen je 1909, a umro u Nikšiću 1963.

⁸ Peć, 1917 – Meljine/Herceg Novi, 1997.

e v i ć (1933) u *Napuklom suncu* traga za vidovima ljudske osakaćenosti; G o j k o J a n j u š e v i ć (1936⁹) se iz somnabulnih vizija vraća u predjele *daleke zemlje*, mitske zavičajne sigurnosti; G o j k o D a p č e v i ć (1938) pjeva *žuć i med* ili dostojanstvo siromašnih ribara na Skadarskom jezeru, uvijek u do-sluhu s osnovnim elementima prirode. Ono što duhovitim fabuliranjem i sar-kastičnom intonacijom, u bogatom aranžmanu kolokvijalne leksike, postiže M a t i j a B e ć k o v i ć (1939), to – u doimanju mučnog crnogorskog života postiže R a t k o V u j o š e v i ć (1941¹⁰) mudrim, baladnim tonovima, kao u svojoj najboljoj poemi *Aurevoir Montenegro*. Ovi autori unose autentične tonove u savremenu crnogorsku poeziju, kao i oni koji slijede: P a v l e P o p o v i ć¹¹, I v a n C e k o v i ć¹², V o j i s l a v V u l a n o v i ć, J e v r e m B r k o v i ć, M i l o K r a l j¹³; a ne treba zaboraviti ni one koji se iznova dokazuju svakom novom knjigom: Dragutin Vujanović¹⁴, Zuvdija Hodžić, Svetozar Radonjić Ras, Vukman Otašević, Ranko Jovović, Dragoljub Jeknić, Husein Bašić¹⁵, Slobodan Popović, Miroslav Đurović¹⁶ i niz mlađih i najmlađih¹⁷.

Poslijeratna crnogorska proza umnogome je nadrasla prosječne umjetničke rezultate. To se ne odnosi samo na djela M i h a i l a L a l i ć a (1914¹⁸) koji je svojim monumentalnim epskim vizijama – a prije svega romanima *Hajka* (1960) i *Lelejska gora* (1962) – dao složena etničko-psihološka stanja golemog ljudskog stradanja u ratu i revoluciji, višeslojna značenja hajke na čovjeka koji u odbrani do neslućenih razmjera proširuje granice svog unutrašnjeg viđenja, namećući, kao Njegoš, vječno pitanje odnosa *svjetlosti i tame*, čovječnog i nečovječnog, humanog i animalnog. Laliću je u tom pogledu sro-dan Č e d o V u k o v i ć (1920), ne samo svojim najuspjelijim djelom, lirskim romanom *Mrtvo Duboko* (1959), gdje je *smrt* kategorijalna *mjera* života, kao što se obojici, u evokacijama rata na vrućem mediteranskom tlu, priključuje S r e t e n A s a n o v i ć (1931) kratkim pričama u knjizi *Lijepa smrt* (1971), gdje čovjek neprestano *ratuje* između neumitnog ništavila i borbenog samopotvr-

⁹ Rođen u Ozrinićima /Nikšić/, a u *mirnije doline* otišao 3. jula 2000. u Novom Sadu.

¹⁰ Rođen u Oraovu /Kuči/, a umro u Podgorici 2004.

¹¹ Rođen u Beranama 1923, a umro u Novom Sadu 2001.

¹² Poznati pjesnik „za mlade i stare“ rođen je u Golubovcima, u Podgorici 1930, đe je i *počinuo* 2009.

¹³ Bar, 1933 – Podgorica, 2007.

¹⁴ Cetinje, 1930 – Dodoši / Rijeka Crnojevića, 1980.

¹⁵ Plav, 1938 – Podgorica, 2007.

¹⁶ Grižica, Rožaje, 1938 – Moskva, 1989.

¹⁷ Autor ovog pregleda CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI nije sebe uvrstio u ovaj pregled – ni kao pjesnika, ni kao kritičara.

¹⁸ Najznačajni crnogorski romansijer rođen je u selu Trepča /Andrijevice, a umro u Beogradu 1992.

đivanja. Č a m i l S i j a r i ć (Šipovice, Bijelo Polje, 1913 – Sarajevo, 1989) klasičnim pripovjednim metodom, u svijetu bihorskog fatalizma, spaja doživljeno i izmaštano i – kao u romanu *Bihorci* (1955) – nadmoćno ukida granicu između prošlosti i budućnosti, za razliku od N i k a J o v i ć e v i ć a (Rijeka Crnojevića, 1908 – Meljine, Herceg Novi, 1988) koji svoju viziju prošlosti, bogatim i osobenim narodnim jezikom, gradi kao metaforu životnog tragizma, najviše u romanu *Modra oka* (1973). B o r i s l a v P e k i ć (Podgorica, 1930 – London, 1992) u svom alegorijskom, biblijskom ambijentu *Vremena čuda* (1965), razmatra i ruši privide lažnog mesijanstva, pričajući mudro o davnim, naivnim, ludim i poučnim vremenima, dok M i o d r a g B u l a t o v i ć (Okladi, Bijelo Polje, 1930 – Igalo, 1991), preveden na mnoge svjetske jezike, nastavlja da slika ljude i zabrane *nevidboga*, bogateći fantomalni svijet savremenosti stravičnim modelima univerzalne metaforičnosti. B r a n i m i r Š ć e p a n o v i ć (1937) i M i r k o K o v a č (1938) slijede Bulatovićevu imaginativnost, a dijelom (Kovač) i infernalnu prirodu njegove raskošne i slobodne metaforičnosti, ali u suštini ostaju u sferi realnog poimanja života. Ovoj dvojici darovitih mlađih prozaista priključuju se D r a g a n N i k o l i ć (Ozrinici, Nikšić, 1933 – Skoplje, 2006), B o g d a n Š e k l e r (Pobrđa, Kotor, 1936 – Beograd, 1999), M i l a d i n Č u l a f i ć (1939) i Z u v d i j a H o d ž i ć (1944), koji su već prvim knjigama uspjeli da se nametnu osobenostima svoga svijeta. Djela Stevana Bulajića (Vilusi, Nikšić, 1926 – Sarajevo, 1997), Veljka Kovačevića (Grahovo, Nikšić, 1912 – Beograd, 1994), Vukašina Mićunovića (Velestovo, Cetinje, 1919 – Beograd, 2005), Mihaila Ražnatovića (Dujevo, Rijeka Crnojevića, 1922 – Beograd, 1992), Boža Bulatovića (Mojkovac, 1927 – Podgorica, 2009), Veljka Martinovića, Petra Četkovića i niza drugih autora udopunjuju sliku o kvalitetima savremene crnogorske proze.

Posljednjih godina pojavilo se i više značajnih dramskih pisaca: J e v r e m B r k o v i ć (1933) trilogijom o revoluciji (*Provalija, Svečanost se odlaže i Rupe na nebu*), V e l j k o R a d o v i ć – humorom evokacijom primitivnog seoskog mentaliteta (*Kapa nebeska, Podanici*), V a s k o I v a n o v i ć – autentičnošću savremenoga života (*Ko puca otvoriće mu se i dr.*), Ž a r k o K o m a n i n – crnogorskim nasljednim fatalizmom (*Ljudsko meso – Pelinovo, Ognjište*), R a d o s l a v R o t k o v i ć – motivima iz dalje prošlosti (*Crveni admirali, Knjaz Danilo*) i B o r i s l a v P e k i ć – crnohumornim disputom sa istorijom (*Kako zabavljati gospodina Martina, Na ludom belom kamenu*). Postepeno se afirmiše i televizijska i radiodramska književnost.

Književnost za djecu, iako nema dugu tradiciju, danas već ne zaostaje mnogo za ostalim književnim rodovima. Poznati su pjesnici: Ivan Ceković, Dušan Đurišić, Žarko Đurović i Velimir Milošević; prozaisti: Dušan Kostić, Čedo Vuković, Stevan Bulajić, Mihailo Gazivoda, Milenko Ratković, Mirko Vujačić.

I književna kritika i esejitika posljednjih godina daju značajne rezultate. Pored Đuze Radovića, Boža Milačića, Radoslava Rotkovića, Milorada Stojovića i Pavla Zorića, posebno su se istakli Slobodan Tomović, Vasilije Kalezić, Radomir Ivanović i Vojislav Minić, a tu su i rezultati koje postižu Branko Popović i Dragoljub Jeknić.

USMENA ILI NARODNA KNJIŽEVNOST

Kao i kod ostalih naših naroda, prvi pomeni narodne književnosti sežu u daleku prošlost. Vjeruje se da su *Život zetskog kneza Vladimira* i *Ljetopis Popa Dukljanina* dobrim dijelom zasnovani na narodnim umotvorinama koje nijesu sačuvane. Kasnije, u vjekovima borbe za slobodu i narodno jedinstvo, Crnogorci su se veoma mnogo služili usmenim stvaralaštvom, i to ne samo epskom, deseteračkom pjesmom. Tu su i legende, priče, anegdote, poslovice, poskočice, tužbalice, bugarštice. Svi ti rodovi i podvrste narodnog stvaralaštva služile su, pa i danas služe, kao elementi za umjetničku nadgradnju, kao što je to uradio Njegoš u *Gorskom vijencu*. Znamenite su crnogorske epske pjesme: *Zidanje Skadra*, *Banović Strahinja*, *Ženidba Maksima Crnojevića*, *Osveta Batrića Perovića*, *Smrt Nikca od Rovina*, *Smrt Smail-age Čengića* i druge. Tek u posljednje vrijeme pristupilo se svestranijem proučavanju i sistematizovanju crnogorskih narodnih umotvorina. Napravljeno je više antologija: *Crnogorske anegdote* (1967) Radosava Medenice, *Evandjelje po narodu* (crnogorske poslovice i izreke, 1969) Nika S. Martinovića, *Crnogorske epske pjesme raznih vremena* (1970) Radovana Zogovića, *Vilina gora* (crnogorske legende, 1971) Radoja Radojevića, *Dim u dim* (crnogorski narodni humor, 1973) Pavla Đonovića i druge.

LITERATURA: Dr J. Kovačević, „Književnost“, *Istorija CG*, knj. I, TG 1967; dr D. Bogdanović, „Književnost“, *ICG*, knj. II, tom I i II, TG '70; T. Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, BG '69; T. Đukić, *Pregled književnog rada CG...*, CT '51; M. Stojović, *Pogled na savremenu crnogorsku književnost*, TG '74; R. Zogović, *Crnogorske epske pjesme...*, TG '70; S. Perović, *Pregled crnogorske dramske književnosti*, TG 1974. (1975)

NAKNADNA NAPOMENA

Intenzivnije interesovanje novih generacija za duboku prošlost crnogorskog naroda i njegove države i dinastije (Kraljevina Duklja i dinastija Vojislavljevići, XI–XII vijek; Zeta i dinastija Balšići – XIV vijek; Crna Gora i dinastije Crnojević i Petrović-Njegoš – XV–XX vijek) podstaklo je osavremenjivanje nacionalne svijesti i jačanje intelektualnog pokreta za obnovu pune

državne nezavisnosti Crne Gore. Uprkos pritiscima Srbije, Srpske pravoslavne crkve i jednog dijela evropskih država, pod supervizijom organa i predstavnika Evropske Unije, nezavisnost Države Crne Gore obnovljena je odlukom crnogorskih građana (55% – „ZA“) na referendumu 21. maja 2006. godine. Ta istorijska odluka u znatnoj mjeri je podstakla brži razvoj crnogorskih (multi) kulturnih institucija, izdavačku djelatnost i kodifikaciju osobenosti crnogorskog književnog jezika.

Posljednjih decenija, u svim sredinama će se razvijala, crnogorska književnost je enormno ojačana novim djelima u svim svojim razuđenim rodovima. Najveći stvaralački opus ostvario je akademik Jevrem Brković – pjesnik, romansijer, dramski pisac, memoarist, polemičar i politički publicist. Njegova tridesetomna SABRANA DJELA predstavljaju korpus koji ga čini najplodnijim i najprovokativnijim savremenim crnogorskim piscem.

Naravno, pored ranije pomenutih u mojem enciklopedijskom tekstu „Crnogorska književnost“, kasnije se pojavio niz novih značajnih autora: PJESNIKA (Mladen Lompar, Dubravka Velašević, Milorad Popović, Sreten Vujović, Pavle Goranović, Ljubeta Labović, Jovanka Uljarević i dr.), ROMANSIJERA i PRIPOVJEDAČA (Čedo Vulević, Husein Bašić, Andrej Nikolaidis, Balša Brković, Ognjen Spahić, Miraš Martinović, Dragan Radulović, Ksenija Popović...), DRAMSKIH AUTORA (Radmila Vojvodić, Ljubomir Đurković...), DJEČJIH PJESNIKA, KRITIČARA, MEMOARISTA, SOCIOLINGVISTA i dr. Njima pripada budućnost ove nacionalne literature, a najkvalitetniji među njima, ne od danas, postali su dio univerzalne kulturne baštine.

(U Berima, aprila 2009)

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponudeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Miomir ABOVIĆ Karakteristike glagolske rekcije u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka... ..	3
Vesna BULATOVIĆ & Dragana ČARAPIĆ Gender: social or linguistic?	19
Nina MANCE Frazemi u <i>Pričama iz davnine</i>	39
Jovana ĐURČEVIĆ Lexical Borrowing Throughout the History of English	57
Ružica ZELJKO-ZUBAC O imeničkim umanjenicama u njemačkom i hrvatskom jeziku.....	67
Ніна ІЩЕНКО Оцінні складові конотації: оцінний компонент у структурі слова і оцінне значення	83
Jelena PRALAS Politika i prevođenje: Uloga prevodioca u prevođenju romana <i>Bodljikavo prase</i> Džulijana Barnsa.....	89
Boban BATRIĆEVIĆ Recepcija, reinterpretiranje i korišćenje Njegoševa lika i djela u političkoj propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1989. do 2013. godine... ..	107
Sofija KALEZIĆ Romani za decu i omladinu Anta Staničića	147
Olivera POPOVIĆ Putopisno upoznavanje Italijana sa Crnom Gorom	157

Maja MRĐENović	
Pojam ljubavi u <i>Bibliji</i>	179
Marijana TERić	
Elementi fantastike kao estetski aspekti književnog djela.....	203
Daniela ĆURKO	
L'intertextualité de l'esthétique schopenhauerienne dans <i>L'Œuvre</i> d'Émile Zola	213
Antonela MARIĆ	
Groteskni elementi u odabranim hrvatskim i talijanskim dramama s početka XX stoljeća. Interpretacija i intertekstualnost.	243
Ivana MIKULIĆ	
<i>Kratek zavjetek zrokov</i> ili o konverziji u službi kontroverzije.....	263
Helena SABLİĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ	
<i>Genius loci</i> osječkog Nutarnjeg grada	281
Dubravka BRUNČIĆ	
Pamćenje ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata u prozama Verke Škurla-Ilijić i Marije Tucaković-Grgić	297
Ana SARIĆ & Silvija UGRIN	
Kulturni sadržaji u osnovnoškolskim udžbenicima njemačkog jezika	315
Valentina MAJDENIĆ & Ana-Marija BELCAR	
Primjerenost dnevnih televizijskih sadržaja djeci mlađe školske dobi.....	333
GRADA	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ĆIRGIĆ	
Izvještaj o proučavanju pjesmarice Julija Balovića iz arhiva HAZU u Zagrebu	361

PORTRETI

Aleksandar RADOMAN
Doprinos Sretena Perovića književnoj montenegristici 377

Milorad NIKČEVIĆ
In memoriam: Milan Moguš (1927–2017) 393

PRIKAZI

Aleksandar ČOGURIĆ
LJEPOTA OD SVIJETA – antologija
velike kulturološke vrijednosti 399

Saša KNEŽEVIĆ
Boban Batrićević: „Bog našeg nacionalizma“,
Podgorica – Cetinje, 2018. 405

Aleksandar RADOMAN
Vrijedna teatrološka monografija 409

Sofija KALEZIĆ
Dimitrije Popović – *Eros, krv i svetost* 413

Milica LUKIĆ
Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke studije – status
i recepcija*, Fakultet za crnogorski jezik
i književnost, Cetinje, 2017. 421

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
Znanstvena istraživanja međunacionalnih i kulturalnih veza 423

Džon RODŽERS
Crnogorsko-engleski/
Englesko-crnogorski fudbalski rječnik 427

Haris ČATOVIĆ
Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik XI 431

Jelena KNEŽEVIĆ Argumentacija za odbranu metoda humanistike u istraživanju nacionalnih tema.....	435
--	-----

ARHIVA

Sreten PEROVIĆ Crnogorska književnost	441
--	-----

TABLE OF CONTENTS

Miomir ABOVIĆ Verb Characteristics in Montenegrin Language of the Nineteenth and Early Twentieth century... ..	3
Vesna BULATOVIĆ & Dragana ČARAPIĆ Gender: Social or Linguistic?	19
Nina MANCE Phrasemes in the <i>Tales of Long Ago</i>	39
Jovana ĐURČEVIĆ Leksične promjene kroz istoriju engleskog	57
Ružica ZELJKO-ZUBAC About Noun Diminutives in German and Croatian	67
Нина ИЦЕХКО Evaluated Composite Connotations: Estimated Component Structure of the Word and Evaluating Value	83
Jelena PRALAS Translation and Politics: Translator's Agency in the Proces of Translation of Julian Barnes's Novel <i>The Porcupine</i>	89
Boban BATRIĆEVIĆ Reception, Reinterpretation and Use of Njegoš and his Work in the Government's Political Propaganda and Discourse in Montenegro From 1989 to 2013	107
Sofija KALEZIĆ Novels for Children and Youth by Anto Staničić	147
Olivera POPOVIĆ Familiarisation of Italians With Montenegro Through Travelogues.....	157

Maja MRĐENović	
The Concept of Love in the <i>Bible</i>	179
Marijana TERić	
Fantastic Elements as Aesthetic a Spects pf Literary Work.....	203
Daniela ĆURKO	
The Intertextuality of Arthur Schopenhauer's Aesthetics in Émile Zola's Novel the Masterpiece	213
Antonela MARIĆ	
Grotesque Elements in Selected Croatian and Italian Dramas From Early 20 th Century. Interpretation and Intertextuality.	243
Ivana MIKULIĆ	
In the Service of Controversy	263
Helena SABLİĆ-TOMIĆ & Hrvoje MESIĆ	
Genius Loci of the Inner City of Osijek.....	281
Dubravka BRUNČIĆ	
Memory of Women's Experiences of the First World War in the Prose Fiction of Verka Škurla-Ilijić and Marija Tucaković-Grgić	297
Ana SARIĆ & Silvija UGRIN	
Cultural Content in German Language Textbooks for Primary Education	315
Valentina MAJDENIĆ & Ana-Marija BELCAR	
Appropriateness of Daily Television Content for School-Age Children	333
MATERIAL	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ĆIRGIĆ	
Report on Julije Balović's Poetry Book From the HAZU Archives in Zagreb	361

PORTRAITS

Aleksandar RADOMAN
 Contribution of Sreten Perović to
 Montenegrin Literary Studies 377

Milorad NIKČEVIĆ
 In memoriam: Milan Moguš (1927–2017) 393

REVIEWS

Aleksandar ČOGURIĆ
LJEPOTA OD SVIJETA – An Anthology of Great Cultural Value 399

Saša KNEŽEVIĆ
 Boban Batrićević: „Bog našeg nacionalizma“,
 Podgorica – Cetinje, 2018. 405

Aleksandar RADOMAN
 A valuable theatrolological monograph 409

Sofija KALEZIC
 Dimitrije Popović – *Eros, krv i svetost* 413

Milica LUKIĆ
 Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke studije*
 – *status i recepcija*, Faculty for Montenegrin
 Language and Literature, Cetinje, 2017 421

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
 Scientific Research of International and Cultural Ties 423

John ROGERS
 Montenegrin-English/English-Montenegrin
 Football Dictionary 427

Haris ČATOVIĆ
Bosnian-Herzegovinian Dialectological Proceedings XI 431

Jelena KNEŽEVIĆ	
Argumentation to Defend the Humanities	
Method in Exploration of National Themes	435

ARCHIVE

Sreten PEROVIĆ	
Montenegrin Literature	441

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Štampanje časopisa pomoglo je Ministarstvo kulture Crne Gore

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)